

SCIENCE AND
EDUCATION
A NEW
DIMENSION
HUMANITIES
AND
SOCIAL SCIENCE

p-ISSN 2308-5258

e-ISSN 2308-1996

II(8) Issue 18. 2014

SCIENCE AND EDUCATION A NEW DIMENSION

Humanities and Social Science

www.seanewdim.com

Editorial board
Editor-in-chief: Dr. Xénia Vámos – Hungary

Honorary Senior Editor:
Jenő Barkáts, CSc   **Nina Tarasenkova, Dr. habil.**

Edvard Ayzazyan, Doctor of Science in Pedagogy, National Institute of Education, Armenia

Ireneusz Pyrzyk, Doctor of Science in Pedagogy, Dean of Faculty of Pedagogical Sciences, University of Humanities and Economics in Wrocław, Poland

Irina Malova, Doctor of Science in Pedagogy, Head of Department of methodology of teaching mathematics and information technology, Bryansk State University named after Academician IG Petrovskii, Russia

Irina S. Shevchenko, Doctor of Science in Philology, Department of ESP and Translation, V.N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine

Kosta Garow, PhD in Pedagogy, associated professor, Plovdiv University „Paisii Hilendarski”, Bulgaria

László Kótis, PhD in Physics, Research Centre for Natural Sciences, Hungary, Budapest

Marian Wloshinski, Doctor of Science in Pedagogy, Faculty of Pedagogical Sciences, University of Humanities and Economics in Wrocław, Poland

Melinda Nagy, PhD in Biology, associated professor, Vice-Rector, J. Selye University in Komarno, Slovakia

Anatolij Morozov, Doctor of Science in History, Bohdan Khmelnytsky National University in Cherkasy, Ukraine

Nikolai N. Boldyrev, Doctor of Science in Philology, Professor and Vice-Rector in Science, G.R. Derzhavin State University in Tambov, Russia

Oleg Melnikov, Doctor of Science in Pedagogy, Belarusian State University, Belarus

Riskeldy Turgunbayev, CSc in Physics and Mathematics, associated professor, head of the Department of Mathematical Analysis, Dean of the Faculty of Physics and Mathematics of the Tashkent State pedagogical University, Uzbekistan

Roza Uteeva, Doctor of Science in Pedagogy, Head of the Department of Algebra and Geometry, Togliatti State University, Russia

Seda K. Gasparyan, Doctor of Science in Philology, Department of English Philology, Professor and Chair, Yerevan State University, Armenia

Svitlana A. Zhabotynska, Doctor of Science in Philology, Department of English Philology of Bohdan Khmelnytsky National University in Cherkasy, Ukraine

Tatyana Prokhorova, Doctor of Science in Pedagogy, Professor of Psychology, Department chair of pedagogics and subject technologies, Astrakhan state university, Russia

Valentina Orlova, CSc in Economics, Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas, Ukraine

Vasil Milloushev, Doctor of Science in Pedagogy, professor of Department of Mathematics and Informatics, Plovdiv University „Paisii Hilendarski”, Plovdiv, Bulgaria

Veselin Kostov Vasilev, Doctor of Psychology, Professor and Head of the department of Psychology Plovdiv University „Paisii Hilendarski”, Bulgaria

Vladimir I. Karasik, Doctor of Science in Philology, Department of English Philology, Professor and Chair, Volgograd State Pedagogical University, Russia

Volodimir Lizogub, Doctor of Science in Biology, Head of the department of anatomy and physiology of humans and animals, Bohdan Khmelnytsky National University in Cherkasy, Ukraine

Zinaida A. Kharitonchik, Doctor of Science in Philology, Department of General Linguistics, Minsk State Linguistic University, Belarus

Zoltán Poór, CSc in Language Pedagogy, Head of Institute of Pedagogy, Apáczai Csere János Faculty of the University of West Hungary

Managing editor:

Barkáts N.

© EDITOR AND AUTHORS OF INDIVIDUAL ARTICLES

The journal is published by the support of
Society for Cultural and Scientific Progress in Central and Eastern Europe

BUDAPEST, 2014

Statement:

By submitting a manuscript to this journal, each author explicitly confirms that the manuscript meets the highest ethical standards for authors and coauthors. Each author acknowledges that fabrication of data is an egregious departure from the expected norms of scientific conduct, as is the selective reporting of data with the intent to mislead or deceive, as well as the theft of data or research results from others. By acknowledging these facts each author takes personal responsibility for the accuracy, credibility and authenticity of research results described in their manuscripts. All the articles are published in author's edition.

The journal is listed and indexed in:

DIRECTORY OF RESEARCH JOURNAL INDEXING

ULRICHS WEB GLOBAL SERIALS DIRECTORY

UNION OF INTERNATIONAL ASSOCIATIONS YEARBOOK

SCRIBD

ACADEMIA.EDU

GOOGLE SCHOLAR

Contents

PHILOSOPHY	7
<i>Львіна О.Ю.</i> Ідея національної самостійності як базова цінність українського народу.....	7
<i>Коновальчук В.І.</i> Філософські засади освітнього простору.....	11
<i>Литвин Я.М.</i> Формування дискурсу свободи в соціокультурному просторі українського шістдесятництва	15
ARTS	19
<i>Kharchenko E.</i> “Religious-Philosophical Renaissance” and Main Trends in the Development of Sacred Music Concerts in Kiev Culture at the Turn of XX Century	19
HISTORY	23
<i>Bilokon A.</i> German-Japanese relations and the League of Nations	23
<i>Борисенко Н.М.</i> Діяльність Міністерства народної освіти Російської імперії в сфері початкового шкільництва (середина 1860–1870-х рр.).....	27
<i>Данилова Ю.В.</i> Я.Н. Гордеенко – член Русского Технического Общества "По вопросам о железной дороге через всю Сибирь"	32
<i>Ласінська М.Ю.</i> Дослідження археологічних пам’яток Нижнього Побужжя наприкінці XVIII – у першій половині XX ст., історія та історіографія	36
<i>Новикова Е.Н.</i> Охрана материнства среди сельского населения УССР в 1930-х годах	41
<i>Сергеев А.В.</i> Початковий етап державного будівництва в Україні періоду 1991 – 1994-го рр. (на прикладі Донеччини та Закарпаття).....	46
<i>Черемисин А.В.</i> Органи самоуправлення Южної України в кінці XVIII – початку XX століть: между народным представительством и государственной властью	50
<i>Черняев О.</i> Розвиток економіки України в 1950-1960 рр.	54
<i>Чумак С.І.</i> Відображення визволення Правобережної України в документах збірника “Русский архив: Великая Отечественная”	59
POLITICAL SCIENCE.....	64
<i>Nikulishyn N. V.</i> The Concept of "Smart Power" and Its Implementation Prospects in Foreign Policy of Ukraine.....	64
<i>Мироненко П.В.</i> Особенности рассмотрения понятийно-категориального аппарата при осмыслении проблематики формы государственного правления	70
<i>Буник В.П.</i> Поняття політичної системи суспільства: теоретичний аспект	74
<i>Рудницький С.В.</i> Интересы польского национального меньшинства Украины в политической сфере.....	78
<i>Вовк Ю.Б.</i> Деагрегация как метод исследования неокорпоративизма в современной политической науке	81
<i>Дурман Н.А.</i> Политологические аспекты государственной регуляторной политики	87
<i>Найчук А.А.</i> Лингвистический аспект манипулятивного воздействия в политике.	91
<i>Погорелова А.И.</i> Развитие культуры парламентаризма в Украине.....	97

RECREATION AND TOURISM	100
<i>Вільчинський А.О.</i> Ностальгичний туризм у Тернопільській області: нові підходи до аспектів формування та перспектив розвитку	100
SOCIOLOGICAL SCIENCES.....	104
<i>Matyakubov E.R.</i> The factors working for settled of a healthy way of life	104
<i>Криницька І.П.</i> Значення морально-правової свідомості населення як чинника трансформації системи превенції домашнього насильства над дітьми в Україні	106
<i>Пташник-Середюк О.І.</i> Студенство як соціокультурна група.....	110
<i>Татаринов С.Й., Бондарцов Д.М.</i> Роль земських діячів у благодійності Бахмуту, Маріуполю Катеринославської губернії у 19 - на початку 20 століть.	114
<i>Шепелева А.А.</i> Сиротство в Украине как социальная проблема и пути ее разрешения	121
SOCIAL COMMUNICATION	124
<i>Дроздова О.В.</i> Характеристика тендерної документації та нормативно-правові засади її функціонування в Україні	124
<i>Спрінсян В.Г.</i> Документаційний менеджмент в системі управління персоналом.....	127
<i>Шкуркіна В.М.</i> Символьні знакові системи як засіб комунікації	130
<i>Янів Г.Я.</i> Точність запису народного твору та її відтворення в науковому виданні фольклорних матеріалів.....	134
JOURNALISM.....	138
<i>Мороз В.Я.</i> Актуальні проблеми релігійної комунікації в Книзі Еклезіяста	138
LEGAL SCIENCE	142
<i>Kazmiryk I.I.</i> Legal aspects of regional economic integration	142
ECONOMICS.....	145
<i>Semko V.M.</i> Features of credit risk assessment of borrowing banks in Ukraine	145
<i>Alina Yakymchuk</i> The Biodiversity's Preservation Public Administration Mechanisms	148
<i>Белец Ж.А.</i> Результативність використання бюджетних коштів в умовах застосування програмно-цільового методу на місцевому рівні.....	152
<i>Добренко О.О.</i> Методологічні підходи до державного регулювання професійного ринку праці.....	156
<i>Чукурна Е.П.</i> Аналіз зарубіжного опыта развития машиностроительного комплекса.	159
<i>Проніна О.В.</i> Проблеми організації раціонального використання та охорони земель сільськогосподарського призначення	164

PHILOSOPHY

Льїна О.Ю.

Ідея національної самостійності як базова цінність українського народу

*Льїна О.Ю. викладач кафедри філософії
Львівський державний університет внутрішніх справ, м. Львів, Україна*

Анотація. В статті здійснено аналіз ідеї національної самостійності як базової цінності українського народу. Зроблено висновки, згідно з яким ідеал української національної державності сягає своїм корінням ще часів княжої доби та виступає в формі мрії, сподівання, а також стає пріоритетним в системі ціннісних орієнтацій українського народу.

Ключові слова: ідеал, ідея, національна самостійність, незалежність

Ідея української самостійності виплекана й виражена нашим народом упродовж багатьох століть. Вона знаходила своє втілення у державності Київської Русі, Галицько-Волинському князівстві (XII-XIV ст.), в козацькій республіці Б. Хмельницького, Українській Народній Республіці у злуці із Західноукраїнською Народною Республікою, а нині – в суверенній Україні.

Розвиток української державності, становлення громадянського суспільства та правової, соціально-економічної, політичної системи нашої країни обумовлюють необхідність переосмислення творчої спадщини історико-філософської та суспільно-політичної думки України. Саме тому для реалізації політичних, соціальних та національних ідеалів доцільним є врахування досвіду трактування цих питань в українській філософській традиції. Без сумніву, великого значення набуває аналіз філософських та соціально-політичних поглядів М. Драгоманова, С. Подолинського, М. Павлика, І. Франка, В. Липинського, Д. Донцова, та інших, що були яскравими представниками соціокультурного простору України останньої чверті XIX – початку XX ст. Дослідження ідеї національної самостійності актуалізується тим, що через узагальнення досвіду минулих наукових розвідок стає можливим переосмислення ряду їх ідей та положень на подальший розвиток української національної ідеї, відтворення української філософської традиції та спадкоємності головних засадничих положень, які відповідають світогляду українців.

Дослідження основних віх розвитку суспільно-політичної думки в Україні доводять, що після втрати нею незалежності та розподілу її земель між Росією та Австро-Угорщиною, виникає ідея відбудови національної державності в межах усєї України, а починаючи з 40-х рр. XIX ст. ця ідея стає провідною в прогресивній українській суспільно-політичній думці [7, с.88].

У цікавому есе “Національна ідея: етапи розвитку” М. Розумний здійснив спробу визначити етапи становлення національної ідеї: “Зародившись як атомарне абстрактне поняття, ідея перейшла в сферу конкретно-чуттєвих уявлень, у якій змодельовала національний мікрокосм. Завершальну стадію пов’язано з виокремленням фокусу національного “Я” і організацією довкола цього цілого поля смислових зв’язків свідомості. Ідея з атома виростає до універ-

суму” [1, с.72]. Саме цю модель “національного мікрокосму” розробили кирило-мефодіївці, і насамперед М. Костомаров і П. Куліш.

У праці М. Костомарова “Книги буття українського народу” Україна в потоці історії, в єдності минулого, теперішнього і майбутнього вперше постає як самостійна філософська проблема. В ній, а також в ряді інших праць вчений вперше в українській історіографії з’ясував хід і сутність історії України, показавши, що український народ має свою історію, мову, культуру, психологію, що він є окремим народом, а не частиною “великоруського племені”, як заявляли російські шовіністи. В цій праці, він обґрунтував ідею самостійності українського народу, здійснив спробу визначити “модель” українського народного характеру.

Огляд програмних документів Кирило-Мефодіївського товариства, творів його провідних діячів – М. Костомарова, П. Куліша, Т. Шевченка та інших, показує, що вони ставили проблему відродження української державності в більш розгорнутому й конкретному вигляді – шляхом об’єднання заселених слов’янських земель у “федеративний союз”, у якому кожен народ мав би свою державу-республіку, гарантії захисту громадського устрою, мови і літератури. Наприклад, М. Костомаров підтримував ідею про необхідність децентралізації держави і встановлення федеративних начал у взаєминах між народами Росії. Ці ідеї він намагався обґрунтувати історично, зокрема у праці “Думки про федеративне начало давньої Русі”. Він відзначав, що давніх слов’ян об’єднував цілий ряд важливих факторів, внаслідок чого “всі вони мали і повинні були мати назву спільної Руської землі, належали до одного спільного складу” [2, с.137].

Теоретичне осмислення української національної ідеї в період проромантизму та романтизму мало просвітницький характер, відбувалося в контексті питання: “Хто ми є?” До відповіді на нього українські інтелектуали підходили по-різному, але змальованому ними образу України й українського народу однаково бракувало історіософського обґрунтування. Його дав М. Грушевський своєю історичною концепцією у праці “Хто такі українці і чого вони хочуть?” У ґрунтовному дослідженні історії України-Руси автор, довів самобутність, автохтонність і окремішність історичного розвитку українського народу.

Цікаво, що в центрі уваги українського мислителя завжди було національне питання взагалі й національне питання на Україні зокрема, яке він розглядає як домінуюче на всіх етапах розвитку українського народу. Це йому належить образне порівняння Східної і Західної України з двома крилами птаха, які тільки разом і здатні піднести його на висоту. Думкою про необхідність подолання регіональних, міжконфесійних та інших протистоянь, незгод і політичних чвар, що роз'єднують сили національно свідомих українців і всіх патріотів України, пройняті численні твори та епістолярна спадщина вченого.

Якісно нового розвитку та оформлення як цілісна система, що спиралась на досягнення світової державно-правової думки, українська національно-державна ідея отримує в останній чверті XIX ст. у працях М. Драгоманова, С. Подолинського, Лесі Українки, І. Франка, М. Павлика та інших мислителів і культурних діячів.

За переконанням М. Павлика, національна незалежність сама по собі не приходить. Її потрібно здобувати в боротьбі. Посилаючись на історичний досвід, він писав: "Всю нашу націю повинен би пхнути до боротьби просто звірячий інстинкт – інстинкт самозбереження, котрий метав же колись маси нашої нації на татар, турків, поляків, москалів – та й доказував чудес... Добути або дома не бути – оці мужні слова... запорозьких козаків... повинні стати відтепер одиноким політичним окликом України..." [5, с.8-9].

На урочистому засіданні, присвяченому 80-річчю проголошення Західноукраїнської Народної Республіки (м. Львів, 1 листопада 1998 р.), головним рушієм, що визначав помисли й дії усіх поколінь нашого народу, було одвічне прагнення до волі і правди в своїй хаті, на своїй землі. Перед цим святим устремлінням виявилися безсилим політичний гніт, духовне і матеріальне поневолення, жорстокі репресії. У Західноукраїнській Народній Республіці маємо переконливий приклад того, як національно-демократична течія виступила провідним інтегруючим чинником в об'єднанні людей і здійсненні державної доктрини. Тобто, за висловом М. Грушевського, взяла на себе роль "національного обруча", який міцно скріпив усі верстви населення. Люди повірили політичній еліті ЗУНР і пішли за нею завдяки ясно сформульованим і прийнятним для них орієнтирам і цілям, ефективним, осмисленим діям щодо їх досягнення [1, с.91-92].

Як провідний політик, М. Драгоманов реально оцінював можливості українського руху, який був настільки слабким, що не тільки не міг розпочати й вести боротьбу за державну самостійність України, а й інколи взагалі не заявляв про себе. Саме на цьому ґрунтуються погляди М. Драгоманова щодо досягнення політичної свободи, тобто широкого розвитку місцевого та регіонального самоврядування й законодавчого закріплення та гарантованості прав і свобод людини, як головного завдання всіх прогресивних сил імперії. Саме наявність політичної свободи дасть змогу подальшого політичного розвитку України. На думку М. Драгоманова, "треба, щоб Україна заслужила попереду свій чин, щоб справді завелось нове, організоване, робуче і дуже українство". Але це було можливе тільки за умови федералізації Російської імперії при

забезпеченні прав і свобод людини. Отже, ідеї федералізму лише частково відбивали погляди М. Драгоманова на перспективи розвитку українського народу, а федералізація Російської імперії, на його думку, була не метою, а тільки першим етапом на шляху до власної державності, "засобом для повернення української нації в сім'ю націй культурних" [1, с.92-93].

Щодо самої філософії української ідеї, то найбільший внесок у її розробку зробив І. Франко. Він, зокрема, здійснив глибоку філософську рефлексію над самим поняттям нації, чинниками націотворення й національної консолідації, обґрунтував роль національного ідеалу й завдання інтелігенції в його реалізації, місце національного фактора в суспільному житті. Нація, у тлумаченні І. Франка, – це "суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного й політичного життя" [8, с.232]. Перед інтелігенцією він ставив завдання "витворити з величезної етнічної маси українського народу українську націю" [8, с.233], тобто націю новітнього типу, здатну протистояти асиміляційним процесам і водночас готову до опанування "в якнайбільшій мірі і в якнайшвидшій темпі загальнолюдських культурних набутоків" [8, с.233]. Це завдання вона може виконати, вносячи національну ідеологію в маси народу, формуючи почуття національної єдності, національну самосвідомість.

Український філософ зауважував, що ідеали – це синтез бажань і потреб, які можуть повставати, запалювати серця людей; вести їх до найбільших зусиль, до найтяжчих жертв, давати їм сили в найстрашніших муках і терпіннях. Звідси, здійснення ідеалу національної самостійності залежить від кожного з нас: ми мусимо серцем почувати свій ідеал, Розумом уяснювати його собі, мусимо вживати всіх сил і засобів, щоб наближуватися до нього, інакше він не буде існувати і ніякий містичний фаталізм не сотворить його нам. Отже, у суспільному прогресі, в реалізації справедливості загальнолюдських ідеалів, зауважував І. Франко, недопустимим є національний нігілізм, абсолютизація якоїсь суб'єктивної "соціальної рівності і політичної волі", бо передусім національні ідеали спроможні наповнити їх реальним і конкретним змістом, "дати їм поле до повного розвою" [8, с.234].

З'ясовуючи питання, за яких умов можна досягнути ідеалу національної самостійності, І. Франко зазначає, що в цьому відношенні на передній план виходить "ідеал політичної самостійності". Осягнення останнього починається, на думку українського філософа, зі здобуття політичної незалежності, державного суверенітету як вирішальної умови та необхідної гарантії утвердження принципів свободи, рівності та братерства і на їх основі розв'язання соціально-економічних та духовно-культурних питань національного життя народу. Адже, "глибока і сильна віра в західноєвропейські ідеали соціальної рівності і політичної волі" сама по собі важлива, але ще не є їх здійсненням – для цього мусить бути самостійний національний ґрунт, тобто зреалізований "ідеал національної самостійності, ідеал, що не тільки вміщує в собі обидва попередні, але один тільки може дати їм поле до повного розвою" [11, с.76.].

Питання політичної самостійності вирінуло ще в 1878 році в його праці “Література, її завдання й найважливі ціхи”. Іван Франко тут акцентує не лише на літературній самостійності, а й на політичній: “Українські народовці так давно вже балакають о самостійності, а й досі чи не вмiли, чи не смiли договоритися до ясного і одвертого заявлення свого права на самостійність політичну”. Він зауважує також, що без політичної самостійності ніяка інша самостійність, в тому числі й літературна, неможлива. Це питання І. Франко ставить категорично: “Коли говорите о самостійності, то договорюйте вже до самих крайніх консеквенцій, а не уривайте на півслові”. В статті “Література, її завдання й найважливі ціхи” йдеться також про безупинну працю на полі національної свідомості: “Всяка самостійність не там, де більше крику, а там де більше самостійної, розумної праці” [9, с.8]. Ця стаття чи не перший камінь в становленні самостійницьких позицій Івана Франка та поштовх до подальшої еманції його світогляду з федералістичних тенденцій до самостійницьких.

Своєрідним трампліном в еволюції політичного світогляду Івана Франка стала стаття “Наше теперішнє положення”, яку надрукувала газета “Діло” в 1883 році. Тут концепція політичної самостійності екстраполюється на концепцію політичної сили, адже вони взаємозв’язані. Іван Франко гнівно засуджує мімікрію русинів в умовах національного гноблення: “Як довго ми не становили політичної сили, т.е. як довго у нас нема доброї вишколеної організації народної, так довго ми ео ісро (тим самим) слабi, так довго будемо нічим, як тільки contribuenes plebs (вбогий плебс, що платить податки)” [10, с.307]. Однак Іван Франко розуміє, що без консолідації народу, без його спільної праці, утворення політичної сили неможливе: “Дух спільності, дружності й асоціації, той дух – працювати згідно соединеними силами, котрий єсть першим признаком і необхідним условієм сильного життя кожного народу...Менше крові, а більше поту – се повинен бути оклик нашої будущеї історії” [10, с.307].

Таким чином, зважаючи на дослідження вітчизняних філософів кінця XIX – поч. XX ст. варто відзначити, що національна самостійність українського народу розглядалась як принципово необхідна, першочергова умова здобуття соціальної рівності. “Ідеал національної самостійності”, “ідеал політичної самостійності”, “ідеали соціальної рівності і політичної волі” в українському житті становили і становлять нерозривну єдність, у якій національна незалежність є вирішальною, а її досягнення є можливим шляхом здобуття державно-політичної незалежності.

Одним із теоретиків української політичної думки, що обґрунтовували засади самостійності України, був М. Міхновський. У своїй програмі він стверджував, що кінець XX ст. характеризується боротьбою націй, і слушно пророкував збройні повстання поневолених народів проти гнобителів. Констатуючи, що кожна нація прагне до самостійної держави, що тільки держава може забезпечити своїм громадянам всебічний духовний розвиток і матеріальний добробут, що утвердження індивідуальності можливе тільки в державі, М. Міхновський робить висновок, що “державна са-

мостійність є головна умова існування нації, а державна незалежність єсть національним ідеалом у сфері міжнародних відносин” [3, с.147]. Здійснення цих засад можливе у переможній боротьбі з поневолювачем. Тому завдання українського націоналізму – підготувати народ до цієї боротьби, яка має закінчитися утвердженням “одної, єдиної, нероздільної, вільної, самостійної України від Карпат аж по Кавказ”. Для Міхновського майбутня українська держава мала бути “республікою українських робочих людей”, тобто селян і робітників.

Говорячи про українську державність доби Центральної Ради, не можна хоча б коротко не охарактеризувати державно-правові акти цього органу. III Універсалом від 20 листопада 1917 р. Центральна рада проголосила утворення Української держави – Української Народної Республіки, щоправда, у складі Російської Республіки, яка мала стати “федерацією вільних і рівних народів”.

На останньому засіданні Центральної Ради 29 квітня 1918 р. було заслухано і ухвалено Конституцію Української Народної республіки, в якій в статті 1 зазначалося: “Відновивши своє державне право як Українська Народна Республіка, Україна, для кращої оборони свого краю, для повнішого забезпечення права і охорони вольностей, культури і добробуту своїх громадян, проголосила себе і нині єсть державою суверенною, самостійною і ні від кого незалежною” [1, с.98-99].

На останньому засіданні Малої ради Президентом України було обрано М. Грушевського, проте скористатися своєю владою він уже не зміг. Не набрала чинності й Конституція УНР. Перешкодою цьому став гетьманський переворот П. Скоропадського.

29 квітня 1918 р. Конгрес українських хліборобів проголосив П. Скоропадського гетьманом України. Цього ж дня гетьман видав маніфест – “Грамоту до всього українського народу” та “Закони про тимчасовий державний устрій України”, якими проголошено розпуск Центральної ради, її місцевих органів та установ, ліквідацію всього її законодавства. Встановлювалась нова назва – Українська Держава.

Третя фаза будівництва української державності періоду 1917-1920 рр. пов’язана з поваленням гетьманського режиму й переходом влади до Директорії. Декларацією Директорії від 26 грудня 1918 р. Відновлювалась назва держави – Українська Народна Республіка, а також дія законодавства Центральної ради [1, с.100].

У цей період, а саме 22 січня 1919 р. сталася знаменна подія в історії українського народу: був проголошений Акт злуки Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки в єдину українську соборну державу. Нова держава – Західноукраїнська Народна Республіка – створила власні законодавчі та виконавчі органи влади, правоохоронні органи та збройні сили.

Бурхливі революційні події (1917-1922 рр.) позначені проголошенням та існуванням на теренах України різних державних утворень: Української Народної Республіки, Західноукраїнської Народної Республіки, Галицької Соціалістичної Радянської Республіки, Донецько-Криворізької республіки та інших. Проте

найдовше українська державність проіснувала як УРСР [1, с.101-102].

Ідея відродження української державності після поразки українських визвольних змагань 1917-1920 рр. і в період існування радянської влади в Україні розвивалась у працях представників української діаспори за кордоном (В. Липинський, М. Ломацький, В. Бачинський та ін.), зокрема в дослідженнях ідеологів українського націоналізму (Д. Донцов, С. Бандера, А. Мельник та ін.) [1, с.103].

Таким чином, досліджуючи питання національної самостійності варто відзначити: по-перше, ідеал укра-

їнської національної державності має глибоке коріння; перші згадки про нього містять ще джерела княжої доби. По друге, будучи зафіксованим у народній творчості та художній літературі, він виступав у формі мрії, сподівання, віри. По-третє, починаючи з ХХ ст. з романтичної мрії ідеал української національної державності перетворюється на програмну вимогу “самостійної України”, з боку учасників українського визвольного руху і стає для них пріоритетним в системі ціннісних орієнтацій.

ЛІТЕРАТУРА (REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Духовні цінності українського народу. – Івано-Франківськ: Плай, 1999. – 294 с.
Spiritual values of the Ukrainian people. it is Ivano-Frankivsk: Play, 1999. – 294 s.
2. Історія філософії на Україні.- У 3 т.- Т.2. – К.: Наукова думка, 1987. – 367 с.
History of philosophy is on Ukraine.- In 3 t.- of T.2. – K.: Scientific thought, 1987. – 367 s.
3. Міхновський М. Самостійна Україна / М. Міхновський // Націоналізм : антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К., 2000. – С. 147
Mikhnovskiy M. Samostiyna Ukraine / M. Mikhnovskiy // Nationalism : anthology / uporyad. O. of Procenko, In. Forest. it is K., 2000. – S. 147
4. Павлик М. Оборона М. Павлика перед окружним коломийським судом 2 січня 1886 р. / М. Павлик // Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. – Чернівці, 1912. – Т.V. – С.7-16
Pavlik M. Oborona M. Pavlika before circuitous kolomiyskim of cramps on January, 2 in 1886 / M. Pavlik // Correspondence of Mykhajlo Dragomanova with Mykhajlo by Pavlo. are Tchernihivtsi, 1912. – T.v. – S.7-16
5. Павлик М. Передмова до брошури М. Драгоманова “Пропащий час. Українці під московським царством (1654-1876)”. – Львів, 1909. – С.8-9
Pavlik M. Peredmovo to the brochure of M. Dragomanova “Propaschiy time. Ukrainians are under the Moscow reign (1654-1876)”. it is Lviv, 1909. – S.8-9
6. Пятківський Р. Українська філософія у пошуках об’єднання нації // С. М. Возняк: Збірник на пошану (до 80-річчя з дня народження) / Упор. О. Б. Гуцуляк, Р. О. Пятківський; відп. Ред.. М. В. Бігусяк. – Івано-Франківськ: Видавель І. Я. Третяк, 2009. – 108 с.
Pyatkivskiy R. Ukrainska philosophy in search of association of nation of // of S. M. of Voznyak: Collection is on honour (to 80-richchya from the day of birth) / Support. O.. Guculyak, O. of Pyatkivskiy; vidp. Editor. M. In. Bigusyak. it is Ivano-Frankivsk: Publisher And. I. Tretyak, 2009. – 108 s.
7. Філософія Відродження на Україні. К., 1990. – С.198
Philosophy of Revival is on Ukraine. K., 1990. – S.198
8. Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах. – Київ, 1986, Т.45, 457 с.
Franco I. Zibrannya works in 50-ti volumes. it is Kyiv, 1986, T.45, 457 s.
9. Франко І. Література, її завдання й найважливіші цілі // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. — Т.26. — К., 1986. — С.8
Franco I. Literature, its task and nayvazhniishi cikhi // Franco I. Zibrannya works: In 50 t. — T.26. it is K., 1986. — S.8
10. Франко І. Наше теперішнє положення // Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах. — Т.46. — Кн. 1.– К., 1986. — 307с.
Franco I. Nashe is present position of // Free I. Zibrannya works in 50-ti volumes. — T.46. — Kn. 1.– K., 1986. — 307s.
11. Франко І. Поза межами можливого // Вивід прав України. – Львів: Слово, 1991. – С. 76
Franco I. Poza by limits possible // Conclusion of rights for Ukraine. it is Lviv, 1991. – S. 76
12. Франко І. Одвертий лист до галицької української молодіжі // Франко І. Вибрані твори: У 3-х т. — Т. 3. — Дрогобич, 2004. — 570 с.
Franco I. Odvertiy is a letter to Galychyna Ukrainian molodezhi // Franco I. Vibrani works: In 3th t. — T. 3. is Drohobytych, 2004. — 570 s.

Ilina O.Y. Idea of national independence as base value of the Ukrainian people

Abstract. In the article the analysis of idea of national independence is carried out as a base value of the Ukrainian people. A conclusion, in obedience to which the ideal of the Ukrainian national state system arrives at the root yet times of princely days and comes forward in the form of dream, hope, and also becomes priority in the system of the valued orientations of the Ukrainian people, is done.

Keywords: ideal, idea, national independence, independence

Ильина О.Ю. Идея национальной самостоятельности как базовая ценность украинского народа

Аннотация. В статье осуществлен анализ идеи национальной самостоятельности как базовой ценности украинского народа. Сделан вывод, согласно которому идеал украинской национальной государственности достигает своими корнями еще княжих времен и выступает в форме мечты, надежды, а также становится приоритетным в системе ценностных ориентаций украинского народа.

Ключевые слова: идеал, идея, национальная самостоятельность, независимость

Коновальчук В.І.
Філософські засади освітнього простору

Коновальчук Валентина Іванівна, кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри психології Черкаський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних працівників, м. Черкаси, Україна

Анотація. Стаття присвячена науково – теоретичному аналізу проблеми філософських засад освітнього простору, сприятливого для повноцінного розвитку особистості. Розглядається сутність категорії "освітній простір", аналізуються визначальні параметри: фрактальність, деміургічність, рефлексивність, довірчий характер, які є основою розкриття та розвитку самобутнього творчого потенціалу особистості.

Ключові слова: освітній простір, розвиток, фрактальність, рефлексивність, деміургічність, довіра.

Вступ. Семантичний зріз сучасного стану національної системи освіти України свідчить про численні суперечності, обумовлені, зокрема і впливом процесів, які розгортаються у світі і зумовлені еволюційним переходом світового співтовариства на новий щабель свого розвитку. Осмислення причин кризи, яка торкнулося без винятку всіх аспектів людської життєдіяльності, зумовлює необхідність усвідомлення того, що технократична модель розвитку, яка склалася у ХХ столітті, не просто не відповідає потребам окремо взятої особистості в її духовному розвитку та вдосконаленні, а, найчастіше, унеможливує їх; технократично орієнтована освіта не лише зводить особистість до статусу функціонера, але і детермінує загрозу майбутньому всього людства, звільняючи суб'єкта від моральної відповідальності за наслідки "виробничого функціонування". Необхідність антропоцентричної переорієнтації актуалізує низку проблем освітнього характеру, пов'язаних із пошуком шляхів "пробудження" духовного потенціалу особистості, його розкриття та оптимального використання в загальнолюдських інтересах.

Інтенсивне теоретичне осмислення шляхів розвитку освіти в галузі педагогіки і психології "зсередини" призводить до необхідності узгодити ці пошуки з соціально-філософськими та культурологічними установками щодо освіти як ресурсотворчого суспільно-державного та особистісного феномену. При такій постановці проблеми змінюється філософський підхід до освіти як тотального цілого. Від абстрактно-гносеологічного чи навіть абстрактно-соціологічного рівня він наближається до з'ясування особливостей реального функціонування і відтворення цілісного процесу освіти. Стає зрозумілим, що сучасна освіта особистості має бути не простим накопиченням у її соціокультурному просторі цінностей, ідей, вироблених суспільством, а розвитком семантичного простору особистості на основі інтеграції її творчого потенціалу і актуального соціального простору.

Необхідність нової парадигми філософії пізнання виникає як об'єктивна необхідність для розвитку цивілізованого світу. Передумови її появи виявляються через розрив між двома формами розумного буття суспільства: думки і справи, теорії і практики, а стрімкий розвиток техногенності спричиняє глухий кут енергетичної та екологічної криз в сучасному світі. Вихід із такого стану можливий у двох генеральних напрямках: один ґрунтується на непохитній вірі у вічну консервативність зовнішніх умов проживання, і тоді правомірні міркування про перебудову внутрішніх відносин у суспільстві (соціальна парадигма). Інший –

передбачає відмову від колишніх меж пізнаного світу і перехід на нові концепції в масштабі космічних явищ (парадигма пізнання).

Незважаючи на значну кількість наукових досліджень із проблеми сутності особистості та її освіти у контексті соціальної парадигми, багато антропологічних питань виявилися нез'ясованими, сучасна наука і педагогічна практика, нерідко замикаються в рамках освітніх установ, недооцінюючи вплив інших факторів відкритого соціуму, ігноруючи тим самим цілісний характер освіти як соціального явища. Саме тому філософія освіти в сучасних умовах знаходиться в стані становлення на основі парадигми пізнання.

Короткий огляд публікацій за темою. У сучасному освітньому процесі простежується відхід від розуміння сутності освітніх процесів як траєкторії руху, чи лінійно визначеного шляху, по якому має рухатися особистість у відповідності із нормативами та регламентами з метою набуття знань. Саме тому за останні роки у науковій літературі набуто представлення і досить широкого використання поняття "освітній простір". Особливо актуальним поняття освітнього простору виявляється у педагогічній галузі з середини 50-х років минулого століття, де розглядається як педагогічна реальність, зокрема, місце, де суб'єктивно закладаються численні відношення і зв'язки, здійснюються найрізноманітніші спеціальні види діяльності різних систем, які впливають на розвиток індивіда і процес його соціалізації. Представляючи означений підхід О. Леонова [7], визнає, що поняття освітній простір багатозначне. Аналіз найбільш вживаних тлумачень свідчить з одного боку про семантичну місткість поняття, його багатогранність і у зв'язку з цим багатозначність і фрагментарність тлумачень різними авторами. Досить узагальненим є виділення таких суттєвих, на наш погляд, характеристик: цілісність та інтегративність із соціумом та світовим освітнім простором; нормативну чи стихійну структурованість зі своєю системою координат, які визначають можливості для саморозвитку та самозміни особистості на різних етапах її становлення. Доцільно акцентувати основну функцію освітнього простору – сприяння розкриттю та розвитку самобутнього творчого потенціалу особистості.

Проблема освітнього простору є предметом міждисциплінарних досліджень, що виходять за межі загальної теорії освіти, хоча і є її правонаступником. Фундаментальною підставою для нашого дослідження стали праці класиків філософії. У Західній Європі розробка філософсько-педагогічних концепцій пов'язана з діяльністю Платона, Арістотеля, А.Августіна,

Ф.Аквінського, М.Монтеня, Ф.Рабле, Дж. Локка. В якості історико-філософської традиції дослідження досліджуваного феномена освіти були взяті основні положення Гегеля, Х.Гадамера, М.Хайдеггера, М.Шелера, М. Фуко, Дж. Дьюї, М.Бубера. Філософське осмислення освітнього простору в російській філософії відображено в роботах М.Бердяєва, В.Розанова, І.Львіна, В.Зеньковського, М.Лоського [9,10]. Їх праці визначили розвиток філософії освіти на сучасному етапі як інституціалізованої науки, що має методологічний і світоглядний статус. Дослідження проблем освіти, що містять філософську проблематику, представляють праці радянських дослідників П.Блонського, Л.Виготського, А.Пінкевич та інших. Серед робіт, присвячених аналізу освіти в контексті осмислення кризи освіти, слід відзначити роботи Б.Гершунського, В.Давидова, В.Дмитрієнко, О.Долженко, Г.Зборовського, Є.Ільєнкова, Е.Клементьєва, М.Льорья, В.Міронова, Н.Пахомова, В.Розіна, Н.Розова, Ф.Філіппова, В.Шадрікова, М.Штомпеля, П.Щедровицького, та інших [4,5].

В останні роки у вітчизняних культурологічних та філософських дослідженнях освіта розглядається як система, спрямована на формування творчої та самозмінної особистості, що живе в швидкоплинному світі (І. Болотін, В.Давидовіч, Ю.Жданов, А. Субетто, О.Козлова). Цей підхід отримав розробку і на рівні педагогічних досліджень, які спрямовані на виявлення оптимальної моделі організації освіти з точки зору ефективності педагогічної діяльності, у тому числі і в особистісно-орієнтованому аспекті.

Метою статті є науково-теоретичне дослідження сутності освітнього простору на основі практичної значущості його характеристик, оскільки освітній простір, об'єктивно виступаючи сферою реалізації провідної діяльності як школярів, вчителів, батьків та інших суб'єктів соціуму, належно не осмислений поки в своїх креативно-розвивальних можливостях.

Аналіз основних положень. Освітній простір доцільно вважати фракталом соціального простору, де взаємодіють різні об'єкти, що впливають на освіту і визначають її характер. Освітній простір є сукупністю інститутів і організацій, що безпосередньо або опосередковано детермінують освіту як процес формування історично адекватного суб'єкта і як сукупність специфічно освітніх інститутів і рівнів. Фрактальності властива самоподібність: як би не ділили фрактал, в результаті всіх поділів отримується та ж сама вихідна форма, тільки у зменшеній подібності. Фрактал – це динаміка самоподібності, яка відтворюється на різних рівнях його поділу або множення. Повторюючись в кожній своїй частині і в частинах цих частин, міняючись в масштабах, фрактал зберігає свою структуру. І це не математична фантазія, це єдино достовірний спосіб описати складні явища нашого світу. Гуманітарне і філософське мислення теж починає поступово освоювати принципи фрактальності. За властивістю самоподібності світ ділиться на зменшені подоби себе, простори та підпростори. Піраміда життя складається з пірамідок меншого розміру, які самі складаються з ще менших пірамідок. В принципі, і кожне понятійне ціле складається з безлічі своїх зменшених подібностей. Освітній простір має складатися із елементів

самоподібних індивідуальних творчо-розвивальних просторів його учасників і бути фракталом соціального простору – тоді знімається регламент умовної детермінації і реалістичнішим стає необмежений творчий розвиток особистості.

Природно, що серед визначальних характеристик освітнього простору слід назвати деміургічність. Цією характеристикою передбачається природна і гармонійна творчо-розвивальна динаміка освітнього простору. Розвиток нерозривно пов'язаний творчістю особистості: розвивається лише той, хто творить нове, хто, спроможний вийти за рамки існуючих нормативів і реалізувати потенційні можливості свого внутрішнього світу у зовнішньому просторі.

Розвиток є процесом незворотної, спрямованої, закономірної зміни матеріальних та ідеальних об'єктів. Тільки одночасна наявність всіх трьох зазначених властивостей виділяє процеси розвитку серед інших змін: зворотність змін характеризує процеси функціонування; відсутність закономірності характерне для випадкових процесів, при відсутності спрямованості зміни не можуть накопичуватися і, тому, процес вважається характерним для розвитку єдиної внутрішньої взаємозалежної, лінії.

У філософському аспекті розвиток розуміється як саморух явища, яке визначається внутрішніми суперечностями і зовнішніми факторами. Даний процес характеризується як зміна, творення, поява, вдосконалення, інтеграція.

Розвиток включає певну свідому діяльність суб'єкта з розкриття своєї "самості", припускає пізнавальний пошук особистістю ідеалу, еталону в соціумі, в культурі, в космосі, включає її емоційно-вольову напруженість із створення себе, свого "я". Процеси "самості", вибудовування власної концепції спочатку не до кінця усвідомлюваною, а з часом стають більш ясними і виразними, коли учень стає і філософом, і педагогом для самого себе. У традиційній вітчизняній педагогіці і психології [1] процеси тлумачилися як "вдосконалення в собі суспільно значущих рис і якостей, подолання недоліків у свідомості і поведінці". На нинішньому етапі вживають більш широке поняття – "саморозвиток". Під саморозвитком можна розуміти і соціокультурний процес свідомого, раціонального самоосвіти (самонавчання, самоосвіти, самовиховання, самовизначення), і спонтанний природний процес різнобічної самореалізації індивіда. За І.Кантом – це "культивування власних сил"[6].

Діалектичний характер розвитку знаходить своє вираження в становленні, як окремих властивостей особистості, так і структури її психічного життя в цілому. Розбіжності, які виникають, спонукають особистість до активності, спрямованої на засвоєння нових форм поведінки, оволодіння новими способами. Основою даного процесу виступає діалектична єдність можливого і дійсного, потенційного і актуального. Розвиток особистості – це результат постійної її реорганізації для успішної реалізації завдань майбутнього[8].

Для нашого дослідження важливим є розгляд рефлексивного характеру освітнього простору. Поняття рефлексії виникло у філософії і означало процес роздумів індивіда про те, що відбувається в його власній

свідомості. У філософських трактуваннях рефлексії можна виділити наступне: здатність розуму звертати свій "погляд" на себе; мислення про мислення; аналіз знання з метою отримання нового знання або перетворення знання неявного в явне; самоспостереження за станом розуму або душі; вихід з поглинутості у життєдіяльність; дослідний акт, що направляється людиною на себе та інших.

У освітньому просторі рефлексія виступає як смисловий центр його існування, є необхідним елементом розвитку, оскільки забезпечує розширення свідомості і самосвідомості людини, у результаті їх трансформації. У цьому виявляється творчо-розвивальний рух становлення особистості. Рефлексія – це процес цілісного відображення як у межах життєдіяльності, так і конкретної діяльності, зокрема, освіти. Окрім цього, рефлексія є тим психологічним механізмом, з виникненням якого пов'язують розкриття внутрішнього світу людини. Рефлексія є функціональним органом суб'єктивності людини, за допомогою якої відбувається зміна внутрішнього світу і самої людини. В цьому випадку рефлексія – це спрямованість на саму людину як основну цінність освітнього простору. Таким чином, рефлексія у освітньому просторі є свідомим розумовим процесом, спрямованим кожним учасником на самого себе, як предмет і об'єкт цілісного пізнання, розвитку і освітньої діяльності. Процес рефлексії необхідний для особистісного зростання, вдосконалення, прояву креативності.

На особливому місці в сучасних дослідженнях філософії освіти виявилася тема довіри. У суспільстві де постійно зростає невизначеність ця тема стає винятково актуальною. Впродовж другої половини ХХ ст. змінилася позиція, згідно з якою по мірі руху від "модерну" до "постмодерну" зростає дисбаланс у функціонуванні соціальних структур, збільшується невизначеність в значущих суспільних процесах. Британський соціолог З.Бауман використовує для визначення дисбалансу і невизначеності німецький термін *Unsicherheit*, розуміючи під ним і комплексний дискомфорт, що включає в себе, крім відчуття небезпеки, невпевненість і незахищеність. Така констатація заперечує динамізм епохи модерну; навпаки, модерн, за З.Бауманом, насамперед період, коли панують подвійні стандарти, свобода і скепсис, а сама ця епоха "була ерою творчого руйнування, безперервного демонтажу та знищення"[2]. Для модерну характерний культ науки, "обнаування" знання і практики, віра в науково-технічний і соціальний прогрес (ця віра в цілому збереглася, незважаючи на те, що поряд з прогресом у Новий час існував і антипрогрес, історичний песимізм). Раціональність, звернена в бік природного світу, розумілася як панування і контроль людини і людства над природою. Подібним чином у соціальній сфері мова могла йти про раціональність, швидше спрямовану на панування, нав'язування, застосування влади, контроль над суспільством і індивідуумами, ніж на їх творчу самостійність. Тому, як вважають критики модерну, його раціональність можна назвати панівною та контролюючою раціональністю, яка найчастіше не має нічого спільного з раціональністю розуміння і взаєморозуміння людей, дбайливого ставлення до природи і людини. Вважається, що в епоху

модерну на чільне місце було поставлено тотальний міф прогресу, а похідними від нього стали численні соціальні міфи та утопії. Модерн, стверджують деякі автори, розглядав себе як "кінцеву станцію історії". Звідси засилля в епоху модерну утопічних проєктів, масова віра в обіцянки та ілюзії. Розплатою за тотальні ілюзії виявляється небачений ризик – загроза саме тотального знищення людства. Характерна в цьому відношенні книга У. Бека "Суспільство ризику. На шляху до іншого модерну" [3]. Ми живемо, стверджує У. Бек, у породженому епохою модерну суспільстві підвищеного, історично безпрецедентного ризику. За останні десятиліття "ненадійність – нестабільність, вразливість – стали широко поширеними (і найбільш болісно відчутними) рисами сучасного життя. Такий стан речей виникає в умовах відсутності чітко визначених ідеалів та цілей, він складається через страх, що викликається невизначеністю, яка зростає і неможливістю подолати її за допомогою відомих методів і прийомів. Саме криза раціональної свідомості епохи постмодерну і робить проблему довіри, проблему надійних підстав людського буття актуальною серед різних проблем сучасного філософського знання. Багато сучасних філософів і соціологів вважають, що причиною більшості проблем сучасного суспільства стає його безпрецедентна фрагментаризація, обумовлена прискореним темпом технологічних, господарських та культурних змін. У зв'язку з цим стає актуальною проблема подолання цього "відчуття небезпеки" та відновлення надійних цінностей, яким люди могли б довіряти. Категорія "довіра" не була присутня експліцитно в системі досліджень філософії освіти попередньої епохи. Донедавна категорія "довіра" була вкорінена в повсякденному просторі здорового глузду. На сьогодні категорія "довіра" з елемента повсякденності стає частиною сфери філософського пізнання. Цілісність та необмеженість розгортання освітнього простору та розвиток у ньому творчої особистості ґрунтується на довірі.

Висновки. Таким чином, об'єктивна ситуація сьогодення вимагає широкого розуміння процесу становлення творчої особистості, розгляд його як вирішального чинника в випереджувачому розвитку покоління, покликаною жити і активно діяти в нових соціокультурних умовах. Це означає, що об'єктом науково-філософського дослідження має стати не лише процес становлення творчої особистості, але перш за все динаміка її цілісної життєтворчості. Обґрунтування процесу становлення творчої особистості з необхідністю вимагає виявлення умов, за яких здійснюється цей процес. Реальністю, зокрема, місцем, де суб'єктивно закладаються численні відношення і зв'язки, здійснюються найрізноманітніші спеціальні види діяльності різних систем, які впливають на розвиток індивіда і процес його соціалізації є освітній простір. Суттєвими його характеристиками визнаються: цілісність та інтегративність із соціумом та світовим освітнім простором; нормативну чи стихійну структурованість зі своєю системою координат, які визначають можливості для саморозвитку та самозмін особистості на різних етапах її становлення. Доцільно акцентувати основну функцію освітнього простору – сприяння розкриттю та розвитку самобутнього твор-

чого потенціалу особистості. Тому освітній простір передбачає особливим чином організоване соціокультурне середовище, яке спроможне активізувати різнобічний особистісний і творчий розвиток всіх суб'єктів

освітнього процесу з урахуванням їх індивідуальних здібностей, мотивації, інтересів, ціннісних орієнтації, а також вимог мінливого суспільства.

ЛІТЕРАТУРА (REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Анциферова Л.И. Психология формирования и развития личности. - М.: Педагогика, 1981.-318с.
Antsyferova L.Y. Psikhologiya formirovaniya y razvitiya lichnosti.[The formation and development psychology of the personality.] - M.: Pedagogika, 1981.-318s.
2. Бауман З. Текучая современность — Санкт-Петербург: Питер, 2008. — 240 с.
Bauman Z. Tekuchaya sovremennost'[The current contemporary.] — Sankt-Peterburh: Pyter, 2008. — 240 s.
3. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / Пер. с нем. В. Седельник;! и Н.Федоровой. - М., 2000. - С. 13-15.
Bek U. Obshestvo ryska. Na puty k drugomu modernu[The society of risk. On the way to a different modern.] / Per. s nem. V. Sedel'nyk;! y N. Fedorovoy. - M., 2000. - S. 13-15.
4. Борисова Т.Ф. Образовательное пространство как фактор социального воспитания школьников. Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. - М., 1999. - С. 19.
Borysova T.F. Obrazovatel'noe prostranstvo kak faktor sotsyal'noho vospytaniya shkol'nykov.[The educational environment as a factor of social upbringing of schoolchildren] Dyssertatsiya na soyskanye uchenoj stepeny kandydata pedahohycheskykh nauk. - M., 1999. - S.19.
5. Виленский М.Я., Мещерякова Е.В. Образовательное пространство как педагогическая категория. //Педагогическое образование и наука (Научно-методический журнал). - 2002. - №2.- С.9.
Vylenskiy M.Ya., Meshcheryakova E.V. Obrazovatel'noe prostranstvo kak pedahohycheskaya katehoryya.[Educational environment as the pedagogical category.] //Pedahohycheskoe obrazovaniye y nauka (Nauchno-metodycheskiy zhurnal). - 2002. - #2.- S.9.
6. Кант И. Сочинения в 6-ти томах /Под ред. В.Ф.Асмуса.— М.: Мысль, 1984.
Kant Y. Sochyneniya v 6-ty tomakh[Works] /Pod red. V.F.Asmusa.— M.: Mysl', 1984.
7. Леонова О.В. Образовательное пространство как педагогическая реальность // Alma Mater. - 2006. - № 1, с. 36-40.
Leonova O.V. Obrazovatel'noe prostranstvo kak pedahohycheskaya real'nost'[Educational environment as pedagogical reality] // Alma Mater. - 2006. - # 1, s. 36-40.
8. Психология развития: учебник для вузов /Т.М. Марютина, Т.Г. Стефаненко, К.Н. Полеванова и др.; под ред. Т.Д. Марцинковской. - М.: Академия, 2001. - 352с.
Psikhologiya razvitiya: uchebnyk dlya vuzov [The psychology of development: university book]/T.M. Maryutyna, T.H. Stefanenko, K.N. Polevanova y dr.; pod red. T.D. Martynkovskoy. - M.: Akademya, 2001. - 352s.
9. Розин В. М. Образование в конце XX века, 1992. - С. 11.
Rozyn V. M. Obrazovaniye v kontse XX veka[Education in the context of XX century], 1992. - S. 11.
10. Философия образования для XX века: Сб. статей. - М., 1992. - С. 206.
Fylosofiya obrazovaniya dlya XX veka: Sb. Statey[The philosophy of education for the XX century]. - M., 1992. - S. 206.

Konovalchuk V.I. Philosophical foundations of educational environment

Abstract. The article is devoted to the scientific-theoretical analysis of the problems of philosophical foundations of educational environment, which is encouraging for the valuable development of the personality. The essence of the category educational environment is investigated, the determinant parameters: fractality, demiurgivity, reflexivity, trustful character which are the basis of the opening and development of the authentic creative potential of the personality.

Keywords: educational environment, development, fractality, demiurgivity, reflexivity, trust.

Коновальчук В.И. Философские основания образовательного пространства

Аннотация. Статья посвящена научно - теоретическому анализу проблемы философских оснований образовательного пространства, благоприятного для полноценного развития личности. Рассматривается сущность категории "образовательное пространство", анализируются определяющие параметры: фрактальность, демиургичность, рефлексивность, доверительный характер, которые являются основой раскрытия и развития самобытного творческого потенциала личности.

Ключевые слова: образовательное пространство, развитие, фрактальность, рефлексивность, демиургичность, доверие.

Литвин Я.М.

Формування дискурсу свободи в соціокультурному просторі українського шістдесятництва

Литвин Ярослав Миколайович, аспірант
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна

Анотація. У статті розглянуто проблему формування дискурсу свободи в соціокультурному просторі українського шістдесятництва, представлено її розуміння в дослідженнях провідних фахівців (Т. Гундорова, Л. Тарнашинська), відповідно проведено паралелі з екзистенціалізмом та персоналізмом, та в результаті, визначено більшу подібність в розумінні концепту "свободи" українського шістдесятництва з персоналістичною філософією.

Ключові слова: українське шістдесятництво, свобода, "нова раціональність", екзистенціалізм, персоналізм

Вступ. Дуже непросто зрозуміти суть 60-х років, проаналізувати генеалогію, окреслити їхній контекст, простежити еволюцію. Ці роки становлять собою точку відліку цілого ряду парадоксальних, часто конфліктних процесів. Про 60-ті роки дискутують, їх вивчають, заперечують, їх боготворять. Явище шістдесятництва було неоднозначним як за творчими постатями, так і за стильовими течіями та ідейно-естетичними вподобаннями: це модерністи, неоромантики та неонародники. Таке різноманіття свідчило про багатство відновлюваної української культури. Шістдесятництво – це філософський феномен і новий відлік часу інтелектуальної історії України. Його учасники зв'язали воедино розірваний час української культури, відновили комунікативну функцію соціокультурного простору завдяки відродженню сакральної ролі Слова. Концепція свободи, яку сформували шістдесятники, спричинила вироблення ще одного "суспільного почуття", якому судилося відіграти велику роль і в політиці, і в культурі України: почуття незалежності. Незалежність шістдесятників справджувалася на всіх рівнях. Зокрема, їм була властива виразна естетична незалежність. Шістдесятництво - це відтворення, відбудова елітарного шару української культури, історичного мислення, естетичного чуття. На перший погляд шістдесятництво як суспільно-естетичне явище досить вивчене, але все-таки залишається багато питань, які потребують точної, вичерпної відповіді. Це питання про часові і просторові межі цього явища, про рівні проникнення шістдесятницького руху у різні шари суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В першу чергу, тут варто згадати самих шістдесятників: І. Дзюба, Є. Сверстюк, М. Коцюбинська, І. Бичко, а також їх наступників В. Малахов, М. Мамардашвілі, В. Табачковський, С. Пролєсв, О. Пахльовська, Л. Тарнашинська, Л. Гундорова та ін. Ці дослідники з різних позицій намагалися розглядати явище українського шістдесятництва як середовище реалізації особистісної свободи. Як простір поставання персонального виміру особистості. Власне, українське шістдесятництво завжди розглядалося, передовсім, феноменом соціокультурним, або ж, навіть політичним. Ми ж продовжуючи точку зору таких дослідників життєтворчості українських шістдесятників як Л. Тарнашинська, Т. Гундорова - пропонуємо розглядати цей феномен, як явище екзистенційне.

Метою статті є розглянути проблему формування дискурсу свободи в соціокультурному просторі українського шістдесятництва, провести паралелі з

розумінням свободи в екзистенціалізмі та персоналізмі.

Виклад основного матеріалу. Феномен молодості, природний для кожного нового покоління, у шістдесятників щасливо поєднався із зустрічною потребою суспільства, спраглою оновлення, дозрілого до якоїсь зламної точки. Шістдесятництво було кардинальним поворотом до нового бачення світу і людини в ньому.

Літературно-мистецька інтелігенція, крім свободи, мала широку ерудицію, високий культурний рівень, талант і смак. Покоління вважало природним своє право на розкутість, щирість, звернення передусім до внутрішнього світу людини, індивідуалізму. Воно прагнуло до відновлення чистої естетики, культивувало красу, палко бажало новизни і подолання провінційності своєї культури. При цьому воно залишалося в рамках гуманістичної культурної традиції, повертаючись до національної класики - Т. Шевченка, Лесі Українки, І. Франка. Але й це в умовах панування "соціалістичного реалізму" виглядало новим і незвичним. Новаторство шістдесятників стосувалося як форм, так і змісту. Недарма шістдесятництво порівнюють з епохою Ренесансу. Українське відродження пов'язане з вивільненням людини з-під влади ідеології, народженням гуманістичного світогляду, який у центр світу поставив людину і проголосив її найбільшою цінністю. Цій епосі властиве прагнення гуманності у поєднанні із прагненням краси. Слід мати на увазі, що тоді ж чи не вперше відкрилася ідеологічна залізна завеса: люди ознайомилися із новітньою зарубіжною літературою, новітнім європейським мистецтвом і філософією. Вплив цього відкриття на шістдесятництво незаперечний, це доводять самі тексти, які рясніють іменами імпресіоністів, представників авангардизму. Не менший вплив на шістдесятників мали філософія екзистенціалізму, вчення Фрейда, досвід сюрреалістів. За словами В. Кордуна, культурно-історичними витоками шістдесятництва вважається світова культура (особливо модернові література та малярство ХХ століття), українська література (як класична, так і доби Розстріляного Відродження) та усна народна творчість (фольклор та міфологія, народне мистецтво). Основною рисою нової суспільної та естетичної ментальності, яку виробили шістдесятники, був інтелектуалізм як форма духовного буття. Інтелектуальний бунт 60-х років зумовив радикальний злам у стосунках між українським суспільством та режимом, між людиною і владою. Бунт шістдесятників - це перший у Радянському Союзі свідомий бунт людини проти тоталітаризму в післясталінські часи. У цей період постає нова історична і нова есте-

тична свідомість української літератури. І якщо Система вимагала несвідомої покорі, то шістдесятники протиставили їй ідею свідомого бунту. Тому індивідуальний голос цієї нової людини, голос молодості і максималізму, став судом і вироком Системі. Шістдесятництво утвердило індивідуальний стиль, довело, що людська свідомість є приналежністю конкретної особистості. Це безпосередньо пов'язано з великою повагою до слова, з глибоким усвідомленням громадської місії літератури. Інтелектуалізм починався із захисту особистісного, "внутрішнього" виміру. У творчості шістдесятників людина стала суб'єктом історії. Віра та зневіра особистості у сучасному світі, сенс її буття, втрата цього сенсу, проблема вибору - на цих екзистенційних поняттях ґрунтується нова історична свідомість, яку ввели в літературу шістдесятники. Їхній екзистенційний час був особистісним, а відтак і якісним. Він відкривав неповторність кожного моменту людського буття, його індивідуальну самоцінну вартість. Естетичні засади шістдесятництва характеризувало повернення до національних святинь: рідної мови, історії, культури та інших сфер національного життя. Митці заперечували соцреалізм власною творчістю, відстоювали естетичну незалежність, гармонійно поєднували національні та світові традиції з новаторством, пропагували індивідуалізацію, інтелектуалізм, естетизм, елітарність.

Тому погоджуючись з точкою зору Т. Гундорової, ми пропонуємо розглядати шістдесятництво як середовище культурного і морально-психологічного (перевиховання. Де відбувається ніби друге народження. Символічне народження "внутрішнього" я. "Моє друге, духовне народження пов'язане з середовищем шістдесятників", - зізнавалася Михайлина Коцюбинська [3, с.5]. Головним є, як зазначає Тамара Гундорова, момент свідомого складання (формування) нового світогляду. "В певному сенсі всі вони - шістдесятники - були раціоналістами-неофітами, що прийняли віру у нову раціональність"[1, с.5]. Лише в такому просторі "нової раціональності" можна вибудувати простір інтелектуальної свободи та незалежності. "То було виокремлення себе з аморфної маси середньоарифметичного радянського громадянина як мислячого індивіда, як українця і громадянина всесвіту"[1, с.5]. Така позиція вимагала від її апологета в першу чергу моральнісної визначеності. "Новий раціоналізм був нонконформістським, моральним і національним"[1,с.5]. Тому ми пропонуємо розглядати шістдесятництво як, передусім, рід інтелектуалізму. "А точніше раціонального персоналізму"[1,с.6]. Важливим є питання "чесності репрезентації". "Українські шістдесятники прагли відновити естетику як моральну і персональну заангажованість літератури і мистецтва"[1,с.6]. Шістдесятники (за визнанням Івана Світличного) будували свій світогляд на здоровому глузді, поцінуючи людське в людині, і зокрема, "маленькій" людині, вчилися говорити правду, повертаючи словам їх смисл.

Шістдесятництво - це своєрідний бунт "я" проти знеособленого "ми", з метою побудови нової спільності, котра б ґрунтувалася на нових, кращих, більш справжніх засадах буття. Це ще один прояв одвічного прагнення людини до перетворення світу-навколо

через перетворення себе, відповідно до законів краси і моральності. "Етика й естетика зливалися в епістемології шістдесятництва"[1,с.7]. Це приклад соціального самоусвідомлення себе, як частини цілого, а отже і неминуча відповідальність "всіх за все" та прагнення віддати свою частку до загального цілого. Наголошуючи на своєму "я", ми утверджуємо цінність того загального до якого наше неповторне "я" належить. Нація, держава (з її демократичними та громадянськими правами та обов'язками), світ мистецтва і культури, моральнісний вимір кожного з нас - це ті орієнтири згідно яких, представники шістдесятництва вибудовували свої життя та творчість, звіряли власні переконання та принципи, те, на чому ґрунтувалися їх творчі пошуки та політично-громадські устремління. Шістдесятники готові були навколишню дійсність "міряти високою мірою" (І. Світличний). Шукати орієнтирів "на рівні вічних партитур" (І. Драч). Така інтенція вимагала "внутрішньої еміграції", втечі в себе, до себе. Це потрібно було зробити, щоб, як це не парадоксально, лишитися людиною-для-інших. Щоб зберегти загальнолюдське в собі заради інших (оточення, нація, країна). Цей пафос "самособоюнаповнення" вимагав служіння ідеалам та здатності до самопожертви. І йдеться тут "не про поетизацію вселюдського собору, а передусім про цілком конкретне втілення його в собі, про вироблення власної індивідуальності як частки власного народу, як надійної опори для культури та духовного життя" (Є. Сверстюк). "Мислячий індивід" тепер уже, як зазначає Т. Гундорова, був не так бароковим "мислячим очеретом", як "силою" [1,с.5]. І лише свідомо моральнісна настанова могла спричинити оформлення такої сили. Хвиля репресій тому лише підтвердження: шістдесятників боялась система. Як боїться будь-яка тоталітарна система проявів інтелектуальної і творчої незалежності. "Шістдесятництво - це передусім рід інтелектуалізму"[1,с.6]. Це простір моральнісного раціоналізму. "Спротив Системі і культ індивідуальної незалежності, лібералізм - прикмети такого інтелектуалізму"[1,с.6].

Культурно й соціально українське інтелектуальне шістдесятництво близьке до західного екзистенціалізму, однак, як зазначає Т. Гундорова, між ними існувала суттєва різниця, яку культурна антропология визначає як відмінність між індивідуалізмом і соборністю (органічністю, автентичністю). "Українські шістдесятники були соборниками, а точніше - народниками"[1,с.6]. Тож завжди мали перед собою світоц загального, того, з чого і черпали силу для свого індивідуалізованого буття. Тому з певністю можна сказати, що "...для шістдесятників Буття не було Ніщо" [1,с.6]. Свобода вибору - це визначальний концепт екзистенціальної філософії, що відображає внутрішню необхідність становлення особистості. "Необхідність самого себе", - наголошував М. Мамардашвілі. Українське шістдесятництво якраз і визначається через цю потребу власного "Я" всупереч зовнішнім чинникам. В пошуках себе вирушають українські шістдесятники. В пошуках власної ідентичності: особистісної, творчої, громадської, національної. Супроти "масового суспільства", супроти власної обмеженості та абсурду політичної системи. "Вбачаючи в

свободі особистості вищу життєву цінність, тлумачити існування людини як драму свободи, бо на кожній фазі самотворення особистості воно залежить від кожного її вибору, кожного рішення"[5, 14]. Плеяда українських шістдесятників була змушена повстати супроти навколишнього суспільного абсурду ідеологічної машини заради власного особистого буття, заради спокійної совісті та відповідності собі. Це можливо лише через свободу вибору. В умовах же тоталітарного режиму така свобода потребує жертовної плати, інколи навіть власним життям. Таким чином, ціна цього особистого існування зростає і перетворюється в справжню цінність, альфа та омега філософської рефлексії. Як зазначав Валерій Шевчук: "Естетична програма мого творчого покоління була і лишається простою: увага до пересічної людини, до людини серед людей, людини серед тижня — саме тієї, котра живе побіч тебе" [2,с.48]. Ось саме ця увага до свого ближнього, до себе самого та взагалі до Іншого і Іншого-в-собі зумовила ту екзистенційну налаштованість в творчості та громадській активності представників українського шістдесятництва. Метою було досягти "свободи думки, духу й чину" [8,с.6]. А головною ідеєю: "значення духовності у формуванні людини, нації, суспільства, її безсумнівний пріоритет у всій ціннісній системі суспільного буття" [8,с.6-7]. Така ідея призвела до кристалізації ряду світоглядних засад, серед яких визначальними є: лібералізм (культ свободи в усіх її виявах: свободи особистості, нації, свободи духу); гуманізм та антропоцентризм (культ людської особистості — центру Всесвіту); духовний демократизм (культ простої, звичайної людини-трудівника); духовний аристократизм (культ видатної творчої особистості); моралізм та етичний максималізм (культ моральності як абсолютного мірила людських вчинків); космізм (усвідомлення «планетарної причетності» людини як частинки Всесвіту до космічних процесів); активний патріотизм (любов до Батьківщини й рідного народу) і національна самосвідомість, сакральне сприйняття рідної мови та історичної пам'яті як оберегів нації; культурництво (відстоювання справжньої, високомайстерної культуротворчості). Ось таке витворення світу духовності на протигагу зовнішньому світу абсурду і зумовило ту екзистенційну напруженість в якій і формувався феномен українського шістдесятництва.

Однією з ознак української національної вдачі, за визначенням В. Табачковського, є брак активної світоглядної настанови. Тим то й цінним є для нашого національного самоутвердження системне дослідження таких феноменів, як соціокультурний феномен українського шістдесятництва. Адже саме українські шістдесятники продемонстрували активну світоглядно-мистецьку позицію по відношенню до несприятливої до них дійсності. Важливим фактором появи цієї позиції на думку деяких дослідників (Л. Тарнашинська, Т. Гундорова) є персоналістичне філософське підґрунтя шістдесятницького творчого та громадсько-політичного пориву. Як зазначає Л. Тарнашинська: "Саме індивідуальне "Я" стало своєрідним антрополого-персоналістським маркером цього покоління, визначило його художньо-стильові пошуки"[8,с.8]. Виокремлення особистісного начала це своєрідний бунт

супроти тоталітарної системи. Коли людина свідомо обирає себе, наважується "бути собою" - вона готова нести відповідальність за маніфестації цього "я". Ти постаєш як людина лише в тій мірі, в якій себе такою усвідомлюєш. Адже себе ще треба віднайти, ствердити, заявити в повний голос про себе. Це завдання реалізується в творчості — здатності говорити власне Слово. Сам на сам із собою - це означає нести відповідальність за власне буття. Для цього потрібен моральніший фундамент. Митець має в щось вірити. Має приймати свою творчість, тобто, має змиритися із своєю долею. Дух людини спростовує відчай. Якщо є "я", отже мені і обирати чим стати: відчаєм чи надією. "Стань, ким ти є" - це імператив власної ідентичності, в пошуках якої ми і пізнаємо себе-як-світ і світ-як-себе. Без цього "індивідуального сутнісного буття" ще немає людини. Тому ідеал шістдесятників, за визначенням Т. Гундорової, це "підкреслена особистісність людини, її автобіографізм. Так формулюється цілісність, чесність і моральність індивіда — від майже ригористичної Сверстюкової моральної прямої до екзистенційного стусового "самособоюнаповнення". Персоналізм — ось смисл інтелектуальної самотерапії, яку здійснювали над собою шістдесятники і якою проsvічували суспільність"[1,с.8]. Коли відбувається цей вибір на користь власного "я" - людина постає перед необхідністю відстоювати свій вибір, відшукуючи моменти самототожності та уникати моментів та станів невідповідності. Зовнішній тиск лише сприяє кристалізації особистісного начала. Людина віднайшовши власне "я" в творчому акті чи то ж в момент екзистенційного вибору, будь-яке інше існування (всупереч віднайденому "я") буде переживати як несправжнє. Тож ближчими до істини ми будемо, коли визначатимемо українські 60-і, як "час складання раціонального персоналізму"[1,с.6]. Прагнення свободи та небажання перетворитися на "одномірну" тотальну людину радянського зразка підтримувало бунт українських молодих інтелектуалів, котрі будували свій світогляд на здоровому глузді, поцінуючи людське в людині, і зокрема, «маленькій» людині, вчилися говорити правду, повертаючи словам їх смисл"[1,с.7].

У цей період «чесності з собою» етика й естетика зливалися в епістемології шістдесятництва. На основі творчості Шевченка викристалізовується культурницький, естетичний і персоналістський ідеал шістдесятництва. Як зазначає Т. Гундорова: за «народним» кодом Шевченка проступав ідеал шістдесятників. Коли за влучним виразом Є. Сверстюка відбувалося "наповнення слова етосом", коли слово "забезпечене нерозмінним запасом правди і ціною власного життя".

Висновки. Таким чином, окреслені риси розуміння свободи в українському шістдесятництві, на нашу думку, характерні саме для європейського персоналізму. Для шістдесятників свобода це простір творчої реалізації, простір де і реалізуються основні буттєві настанови особистості: любов, віра, надія. Саме через вільний вибір та готовність нести відповідальність за цей вибір, людина і віднаходить власну сутність. Подібна настанова є продовженням "народного" коду Т.Шевченка. Саме це дає нам змогу говорити про духовну спадкоємність українського шістдесятництва.

Ми пропонуємо розглядати шістдесятництво як середовище культурного і морально-психологічного (пере)виховання, в якому був сформований новий тип раціональності: "моральнісний раціоналізм."

Ця "нова раціональність", в свою чергу, призвела до кристалізації ряду світоглядних засад, серед яких

визначальними є: лібералізм; гуманізм та антропоцентризм; духовний демократизм; духовний аристократизм; моралізм та етичний максималізм; космізм; активний патріотизм і національна самосвідомість, сакральне сприйняття рідної мови та історичної пам'яті як оберегів нації; культурництво.

ЛІТЕРАТУРА (REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Гундорова Т. Шістдесятництво: метафора, ім'я, дім // Коцюбинська М. Мої обрії.: У 2-х т. – К.: – 2004.
Hundorova T. Shistdesyatnytstvo: metafora, im'ya, dim // Kotsyubyn'ska M. Moji obriyi.: U 2-kh t. – K.: – 2004.
2. Стежка в траві. Житомирська сага [Текст] : у 2 т. / Валерій Шевчук. – Х. : Фоліо, 1994. – (Українська література ХХ століття). – Т. 1. – С. 492.
Stezhka v travi. Zhytomyr'ska saha [Tekst] : u 2 t. / Valeriy Shevchuk. – Kh. : Folio, 1994. – (Ukrayins'ka literatura XX stolittya). – T. 1. – S. 492.
3. Коцюбинська М. Кризь велику призму // Сверстюк Є. На святі надій: Вибране. – К.: Наша віра, 1999.
Kotsyubyn'ska M. Kriz' velyku pryзму // Sverstyuk Ye. Na svyati nadiy: Vybrane. – K.: Nasha vira, 1999.
4. Мамардашвили М. Необхідність себе: Введення в філософію, доклади, статті, філософські заметки. – М.: Лабиринт, 1996. – 430 с.
Mamardashvily M. Neobkhodnost' sebya: Vvedenye v fylosofiyu, doklady, stat'y, fylosofskye zametky. – M.: Labyrynt, 1996. – 430 s.
5. Марсель Габріель *HOMO VIATOR*. / Пер. Укр.. В. Й. Шовкуна. – К.: Видавничий дім "КМ Академія", Університетське видавництво "Пульсари", 1999. – 320 с.

- Marsel' Habriel' HOMO VIATOR. / Per. Ukr.. V. Y. Shovkuna. – K.: Vydavnychyy dim "KM Academia", Universytet's'ke vydavnytstvo "Pul'sary", 1999. – 320 s.*
6. Табачковський Віталій У пошуках невтраченого часу: (Нариси про творчу спадщину українських філософів-шістдесятників). – К.: Вид. ПАРАПАН, – 2002. – 300с.
Tabachkov's'kyu Vitaliy U poshukakh nevtrachenoho chasu: (Narysy pro tvorchu spadshchynu ukrayins'kykh filosofiv-shistdesyatnykiv). – K.: Vyd. PARAPAN, – 2002. – 300s.
7. Тарнашинська Л. Українське шістдесятництво в "духовній ситуації" своєї доби: синергетичний вимір // Слово і час. – 2007. – №3. – С. 20.
Tarnashyn'ska L. Ukrayins'ke shistdesyatnytstvo v "dukhovniy sytuatsiyi" svoeyei doby: synerhetychnyy vymir // Slovo i chas. – 2007. – #3. – S. 20.
8. Тарнашинська Л. Українське шістдесятництво: профілі на тлі покоління: (історико-літературний та поетикальний аспекти). – К.: Смолоскип, 2010. – 632 с.
Tarnashyn'ska L. Ukrayins'ke shistdesyatnytstvo: profily na tli pokolinnya: (istoryko-literaturnyy ta poetykal'nyy aspekty). – K.: Smoloskyp, 2010. – 632 s.

Литвин Я.М. Формирование дискурса свободы в социокультурном пространстве украинских шестидесятников

Аннотация. В статье рассмотрена проблема формирования дискурса свободы в социокультурном пространстве украинских "шестидесятников", представлено ее понимание в исследованиях Т. Гундоровой и Л. Тарнашинской, а также проведены параллели с философией персонализма и экзистенциализма.

Ключевые слова: украинские "шестидесятники", свобода, "новая рациональность", экзистенциализм, персонализм.

Lytvyn Y.M. Formation discourse of freedom in social and cultural space Ukrainian Sixties

Abstract. The paper considers the discourse of freedom in social and cultural space of Ukrainian Sixties, presented understanding this phenomenon in studies leading experts (T. Hundorova, L. Tarnashynska) respectively held parallel with existentialism and personalism, and as a result, most definitely similarities in the understanding of the concept of "freedom" Ukrainian Sixties with understanding of the concept of "freedom" in personalism. The paper proposed to consider the phenomenon of Ukrainian Sixties as a place of realization of personal freedom. As a defining feature of Ukrainian Sixties singled out a new type of rationality: "Moral rationality." Ukrainian Sixties regarded as a place of cultural, moral and psychological (re)education. Determined the phenomenon of Ukrainian sixties as a spiritual rebirth of the Ukrainian nation.

Keywords: Ukrainian "Sixties", freedom, "new rationality", existentialism, personalism

ARTS

Kharchenko E.

“Religious-Philosophical Renaissance” and Main Trends in the Development of Sacred Music Concerts in Kiev Culture at the Turn of XX Century

*Elena Kharchenko, graduate student of theory and history
Culture Department of the Ukrainian Music Academy named after P. Tchaikovsky
Lecturer at Postgraduate Institute of Kiev University named after B. Grinchenko, Kiev, Ukraine*

Abstract. This article analyzes the connection of Kiev spiritual concerts with Moscow and Petersburg ones. Basic trends of spiritual concert development are distinguished in the context of "religious and philosophical revival" in the culture of Kyiv at the turn of XXth century. Concert programs, genre and style subject of the pieces played and correlation of the ancient, popular and modern music in the repertoire are as well considered herein.

Keywords: *new development in music, religious and philosophical revival, Kiev religious and philosophical society, religious revival of intellectuals, "new religion".*

Kiev of late XIX - early XX was known to be one of the leading cultural centres of Eastern Europe. A rich cultural life of the city was unique and self-sufficient. Kiev has definitely fallen within a Russian culture sphere of significant influence, which was absolutely beneficial. Practice of sacred music choral concerts which golden age falls on 1900-1917 has become one of the most striking and under-explored examples hereof. Kiev sacred music concerts were held following the pattern of the similar Moscow and St. Petersburg concerts related to the activities of representatives of a New development in Russian sacred music, managed by S. Smolensky, the head of the Moscow Synodal School of Spiritual Singing and represented by such prominent composers as A. Grechaninov, A. Chesnokov, A. Kastalsky and S. Rachmaninov. However, despite the connection of Kiev sacred concerts with Moscow and St. Petersburg ones, they had their own unique artistic aspect. This was the reason for us to refer to the sacred music concerts within the framework of "religious-philosophical renaissance" in Kyiv culture at the turn of the XX century. To what extent did sacred concerts reflect the major trends in the development of sacred music at that time? How were Kiev concert programs drawn up? What genres were given special attention? What was the stylistic range of pieces of music played? What was the balance between the repertoire of old, famous and modern music?

What was the prerequisite for the spread and prosperity of sacred music concerts in Kiev in the early twentieth century? To answer this question, we should highlight the circumstances of the spiritual life of that time, which could contribute to the success of this initiative outside the context of all-Russia growing interest in and attention to the problems of religion, faith, spirituality and Orthodox culture.

Intellectual and spiritual life of Kiev at the turn of XX century was rich and diverse. In particular, M. L. Tkachuk who does not negate the role and significance of Moscow and St. Petersburg being the most important centres of religious and cultural renaissance, notes that even a quick look at the spiritual processes which took place in Kiev at that time, and at the astonishing interweaving of varied roots and destinies forming the living tissue of the "Silver Age", cannot but emphasize the role and importance of the Kiev "nest" of Renaissance culture, which certainly de-

serves to be on a par with Moscow and St. Petersburg centres of religious-philosophical renaissance [14, p.68].

It is known that by the middle of the XIX century there has already been established its own Religious-Philosophical School at Kiev Theological Academy and University of St. Vladimir (so-called "Kiev Religious-Philosophical School" or "Kiev School of Philosophical Theism"), which is considered to be founded by Archbishop Innocent (Borisov). Its representatives (V. Karpov, A. Novitsky, J. Mihnevich, P. Avsenev, S. Gogotsky and P. Yurkevich being the most prominent among them) were united by deep interest in the works of prominent German philosophers, such as Schelling, Hegel, and of German mystics [11].

M.L. Tkachuk notes that the time was known for creating a basis for the emergence of philosophical community and legitimization of philosophical knowledge in a non-philosophical Russian society [14, p.69]. These were theological academies and universities that cared about publication of philosophical monuments and translation of modern European literature, and initiated and developed philosophical periodicals and philosophical communities that contributed to the full assimilation of Kiev spiritual academic and university traditions and religious-philosophical renaissance in Russia in the early XX century [14, p.69].

A fruitful and creative work of a large number of communities was observed in Kiev in the first decade of the XX century [14 p.69]. This was associated with promulgation of Decree "On Temporary Rules, Communities and Unions" in March 4, 1906, regulating the process of their formation [15]. Following Moscow (1906) and St. Petersburg (1907) religious-philosophical community, in January 23, 1908 there was formed a Kiev religious-philosophical community (KRPC, 1908-1918) associated with many famous names, such as S. N. Bulgakov, N. Berdyaev, G. I. Chelpanov, V. D. Popov, V. S. Zavitnevich, P. P. Kudryavtsev, V. Ekzemplyarsky etc.

According to N. Filipenko, the question of religious renaissance was the focus of KRPC's attention. First reports and discussions of its participants were devoted to this topic [15]. Current state of the Orthodox Church, its relationship with the state, the need for church reform, the change of its relationship to culture, the role of religious revival of intellectuals and philosophical communities, the

possibility of creating a “new religion” were the topics to discuss. Art being comprehended from a Christian perspective was as well an important topic of discussion of KRPC [15].

Thus, religious-philosophical thought in Kiev of the late XIX - early XX centuries played a vital role in the cultural and intellectual life of the city.

Religious-philosophical renaissance in Kiev had as well an artistic aspect. In general, the art of Kiev has been developed in the same direction as the art of the main cultural centres of Russia and Western Europe. Just as there, an increased interest in spiritual issues, especially in the field of monumental painting, was observed in Kiev art at the turn of the century. In this regard, A. Prahov shall be recognized as the prominent art historian and archaeologist.

From 1884 to 1896 A. Prahov was a manager of interior decoration of the new St.Vladimir Cathedral in Kiev, which was intended to be a monument dedicated to the 900th anniversary of the Baptism of Rus. The importance of the St.Vladimir Cathedral to Kiev can be compared with the importance of the St. Isaac Cathedral to St. Petersburg or the Cathedral of Christ the Saviour to Moscow. All these outstanding Russian Empire temple buildings of the XIX century have become a certain religious consciousness embodiment of that time.

The leading role in the interior decoration of the St.Vladimir Cathedral was known to belong to V. Vasnetsov. This work lasting for almost ten years has become a key period in the creative life of the artist. Vasnetsov tried to show his characters to be living participants of the history. The artist used chronicles and hagiographies for this purpose. Preparing for work in the temple, upon advice of A. Prahov he looked through the monuments of early Christianity in Italy, studied the mosaics and frescoes of the St. Sophia Cathedral and frescoes of the St. Michael and St. Cyril Monasteries in Kiev. However, Vasnetsov managed to combine the traditional interpretation of images with his own vision of images. His saints are realistic as distinguished from schematic depictions hereof in the Byzantine churches. Perhaps this allowed V. M.Vasnetsov to pave the way to the hearts of ordinary people.

The paintings were a great success. Others saw Vasnetsov to be a brilliant precursor of a new direction in religious art [13].

The second largest amount of work after Vasnetsov's was performed by Michael Nesterov. Along with Vasnetsov the artist painted iconostases of aisles and created several other compositions. Living in Kiev, Vasnetsov and Nesterov liked to go to the St. Sophia Cathedral which attracted them by sounding of its famous choir directed by I. Kalishevsky, and especially enjoyed the singing of 12-year-old Grisha Chernichuk: “On holidays I continue to go to the St. Sophia Cathedral and rest after a working week listening to the incomparable choir of I. Kalishevsky (the most remarkable voice is the soprano of a boy of about ten years old, who has similar character to «Bartholomew» as according to Vasnetsov who has seen him)” [10].

In March 1893, Nesterov and Vasnetsov first attended a sacred music concert performed by the choir of I. Kalishevsky which played such concerts regularly. According to Nesterov, Grisha's talent helped him to understand the sacred music of older masters unknown to him before:

“Last Sunday I and V. M. attended the concert of Kalishevsky which consisted of compositions of old masters of XVI, XVII and XVIII centuries, as well as compositions of Orlando Lasso, Antonio Leti, Pergolesi, Cherubini, Bortniansky, Turchaninov, A. Arkhangelsky and Chegopit (Kiev composer of this century). For those who have never studied it, this program is definitely difficult, but wonderful performance and especially Grisha has clarified many misunderstandings” [10, p.89].

Enjoyment of a perfectly played sacred choral music became for Nesterov a constant pleasure to a certain extent: “Today I took part in all-night vigil; they sang “Repentance” amazingly. Again Grisha sang in the choir of Kalishevsky” [10, p.89]. However, he wrote later: “This week I and V. Vasnetsov attended the concert of Kalishevsky again. Despite an overall lovely expression I was somewhat disappointed; Grisha's voice now changes from soprano to alto, and therefore, despite the beauty of the voice, he has lost the most important thing which is his insight and genius; it's a pity, but they say it will return. Wouldn't that be nice? [10, p.89].

As it can be seen, church choir singing accompanied artists throughout the period of their work on the frescoes of St.Vladimir Cathedral, creating a special atmosphere of deep penetration into the spiritual world of the Christian faith. Subtle artistic perception of Vasnetsov allowed him to relate musical aspect of prayer chants to the artistic nature of his younger friend, the future singer of Russian monasticism. Nesterov himself perceived the spirit of these chants as a certain ideal to aspire to in order to achieve it in his art full of musical associations.

Indeed, since M. Nesterov began to work in Kiev one of the central places in his creative work in terms of ideal has been given to the image of a holy child, who sees the truth due to its pure soul, becoming a model for everybody. Thus, the holy child occupies a central place not only in the “Vision of the Youth Bartholomew” (1889-1890), but also in the painting “The Murdered Tsarevich Dmitry” (1899) which depicts a dormition of a smiling holy passion bearer, and in the painting “In Russia. The Soul of the People” (1916) depicting a little boy who heads a huge religious procession with icons, watching some vision in front visible to him only. The same image is embodied in the painting “Holy Russia” (1901-1905). But now it is a guide girl depicted in the conceptual centre of the painting with her face turned towards Christ as if being the one in the crowd to conceive His divine nature. However, at all these paintings Nesterov actually shows the same character type, first found in the painting “Vision of the Youth Bartholomew”. That skinny and pale inspired face with big and wide eyes and a keen glance seemed to be watching another mystical reality is an image that once has been met by Nesterov and Viktor Vasnetsov in the person of one talented boy from Kiev choir. Although Nesterov has found the image of holy child two years before his acquaintance with Grisha Chernichuk in the St. Sophia Cathedral, after this acquaintance this image has been enriched with new additional nuances of meaning and received a special vital specificity.

Thus, we see that conditions for subtle artistic perception of sacred music existed in Kiev at the turn of the XX century. Revival of theological and religious-philosophical thought, growing interest in issues of religion and spirituality in all sectors of population, emergence of religious-

philosophical society and religious periodicals, as well as holding lectures and seminars on the one hand, and growing interest in a historical past, ancient culture, art and folk belief on the other hand, have contributed to the attempt of directing the creative efforts towards the spiritual sphere. This was intended to be the basis for successful promotion of such specific events as sacred music concerts.

Connection of holding church concerts in Kyiv with a flourish of liturgical signing in Russia in general expectedly raises a question how Kyiv church concerts reflected the main tendencies of development of the church music at that time.

According to Kyiv press materials dated 1900–1917, and as already stated before, Kyiv church concerts present a phenomenon that had its own artistic dimension, distinction and similarity at the same time.

Kyiv church concerts undoubtedly had a certain specific character in relation to Petersburg or Moscow concerts.

To begin with, if the church concerts in Russia focused on the problem of revival and assimilation of early Russian signing by composers, the Ukrainian church concerts did not feature an opposition of “old” and “Italian”, due to the fact that in view of historical facts the Ukrainian music culture adopted the West-European (principally Polish and Italian) music stylistics much earlier and deeper. Moreover, things that in Moscow and St. Petersburg were perceived as “Italian” (such as music of Bortniansky, Vedel in its best manifestations), in Ukraine were, on the contrary, considered as national and native, maybe due to the Ukrainian origin of the authors. Thus, the legendary Ukrainian choral conductor A. Koshetz recalls in his memoirs “With a Song Around the World”: “in three years I sang ... all Vedel’s music, except his two-choir concerts, and all music of Bortniansky” [8, p. 110].

On the other hand, Ukraine lacked solid music education and deep assimilation of the West-European musical heritage more than Russia. Therefore, one of the crucial tasks set by the best educated Kyiv musicians was a broad familiarization of the Ukrainian audience with treasures of the West-European musical art. This situation had an effect on the principle of composition of programs of Kyiv church concerts. The main difference from programs of similar events in Moscow and Petersburg was an absence of polemical orientation inherent to the latter already starting from 80-ies (since the times of activity of the “Society of Church Music Lovers”). At the same time, Kyiv programs also featured different directions of church music, however not with the purpose of their contraposition in favor of a certain direction, but with a purpose of underlining the richness and variety of stylistics of church music pieces. Thus, a church concert of the choir of Kyiv Opera House that took place on March 18, 1913, included A.Vedel’s concert “On Babylon Rivers”, D. Bortniansky’s concert “Eternal God”, G.Verdi’s “Requiem”, a couple of Beethoven’s church choral compositions, a couple of music pieces of “new school” of composers, such as A. Kastalsky, A. Kompaneyskiy, one composition of a “Petersburger” A.Arhangelsky.[5]

It is worth noting that such approach of Kyiv choral conductors to stylistic directions of old church music turned out to be more farsighted than the approach of choral conductors from the capital, since music pieces of the best representatives of “Italian” direction of religious singing

were not only not forgotten (namely such destiny was predicted for them by representatives of the “new school”), but are now reviving after a certain oblivion, assuredly entering the repertoire of both secular and (at least partially) clerical choirs.

At the same time, absence of a certain orientation in the field of church singing in the programs of Kyiv church concerts put forward other criteria of choosing musical compositions for a concert; these criteria often included simple sonority, musical eurhythmy, “smoothness”, leading to inclusion of compositions of fameless authors that did not leave any significant imprint on the church singing art.

Another peculiarity of programs of Kyiv church concerts was a special sympathy to expanded, many-part religious music pieces of West-European composers, such as, for example, Haydn’s oratorio “The Creation”, Verdi’s “Requiem”, Rossini’s “Stabat mater”. Performance of these pieces was important, first of all, for choir collectives themselves, since, on the one part, it posed serious interpretation tasks, requiring good technique of vocal singing and deep sense of style, and on the other part was perceived as a sign of a high performance level of the given choir.

Thus, on November 4, 1911, L. Beethoven’s oratorio “Christ on the Mount of Olives” was performed in Kyiv, on March 21, 1912 – Rossini’s “Stabat mater”, on November 6, 1913 – Haydn’s oratorio “The Creation”, Huno’s “Ave Maria”... This is a clear example that church concerts in Kyiv presented extremely important events in the religious and cultural life of the city. Many-part compositions of domestic composers – Bortniansky, Vedel, Berezovsky – were often played during church concerts.

It is very important that even organ music was played at these concerts. Likely it can be explained by the presence of not only orthodox churches, but also catholic cathedrals in the city, where the church service is accompanied by singing to accompaniment. In particular, “The Kiever” newspaper as of March 15, 1915 wrote about the church concert with participation of the organist Y.Yasionovski, choir of St. Alexander Cathedral, cantors and a string quartet.

A prominent place in programs of Kyiv church concerts was held by compositions of a “new school” of composers – in fact, their music pieces were played at every concert. Thus, “The Kiever” newspaper as of December 18, 1909 announced a concert of M. Nadezhdinsky’s choir, composed exclusively of A. Kastalsky’s music pieces – a concert that had an obvious educational character. A church concert on January 11, 1915 included Kompaneyskiy’s compositions “Troparion of the Holy Cross”, “Higher Than the Heavens”, A. Arhangelsky’s composition “Praise the Name of the Lord”, Gretschaninow’s composition “Glad-some Light”. Also, on March 13, 1915 the best and newest music pieces of P. Tchaikovsky, N. Rimsky-Korsakov, F. Petrushevsky were played in Kyiv. Such composers as A. Kastalsky, A. Arhangelsky, N. Kompaneyskiy, S. Davydov, L. Beethoven, S. Rachmaninoff, P. Tchaikovsky, N. Rimsky-Korsakov, A.Vedel, D. Bortniansky, P. Chesnokov, P. Turchaninov gained a widespread appreciation in Kyiv.

At the same time, it is notable that modern church music by Ukrainian composers was actually absent from Kiev concerts. In part, it might be connected with the fact that most of the prominent works in this field appeared in the 1920s (liturgies by N. Leontovich, A. Koshetz, and the

requiem by K. Stetsenko). However, by 1917 K. Stetsenko as a greatest Ukrainian church music composer of those days was the author of the two of his three liturgies (the liturgies of 1907 and 1910, with the latter considered his best one), and fifty Christmas carols and New Year's Eve songs (which were very rare at church music concerts – probably because inclusion of such works in church performances was considered improper), and a great number of separate hymns within liturgies and vespers and matins. In addition, K. Stetsenko was well-known in Kiev musical circles. Certainly, such lack of attention to national church music can hardly be justified.

One of the most well-known conductors and organizers of church music concerts in Kiev within the period under consideration was Yakov Stepanovich Kalishevskiy. For 37 years (from 1883 to 1920) this conductor was the choragus of St. Sophia's cathedral and the principal conductor of Kiev University choir. The choirs which he directed set a high standard of choir sound in Kiev at the turn of the century.

A special place in the creative biography of Y. Kalishevskiy was his meeting with P.I. Tchaikovsky. In his letter to P. Pogozhev, Tchaikovsky mentioned Kalishevskiy's choir which took part in performance of his work "Queen of Spades" by Kiev Opera: "For cantata, requiem and the boy's choir, Prianishnikov invited the choir of Mr. Kalishevskiy, well-known in Kiev, and this choir turned

out to be just wonderful. Either due to their natural qualities or because of Y. Kalishevskiy's training, voices of the boys achieved such excellence of sound that I could never dream of. Especially in the requiem – the sound of those voices actually drew tears from my eyes [12]. Besides, as reported by the Kievlianin newspaper, "On December 19, Tchaikovsky attended the church music concert given by Ya. Kalishevskiy's choir which took place at the conductor's place. P. Tchaikovsky gave a most flattering review to this choir which he recognized as the best of all choirs, in Russia or abroad, that he had ever encountered. The famous composer praised especially the richness of the children's voices and the excellent voice-training." [6]

The framework of this article cannot include any detailed account of other prominent performers who took part in Kiev church music concerts; among them there were such outstanding musicians as A. Koshetz, I. Palitsin, Y. Yatsinevich and M. Nadezhdniskiy. However, these names by themselves are the proof of the high quality of Kiev choir performance in the silver age.

Thus church music concerts have become a prominent development in the music-related life of Kiev at the turn of the century, closely connected with the general mood of spiritual rebirth. To conclude with, we would like to point out once more that artistic culture of Kiev – in particular, its musical culture of those days still remains little explored and requires further research.

REFERENCES

1. Benua A. N. History of Russian painting in the XIX century. – M.: Respublika. 1995. – 446 p.
2. Benua A. History of Russian painting in the XIX century. Access mode: <http://www.benua-rusart.ru/Nesterov.html>
3. Vasnetsov V. Of painters and paintings. Access mode: <http://nearyou.ru/vvasnetsov/sobor0.html>
4. Vasnetsov V. M. Letters. Diaries. Recollections. Opinions of contemporaries / Compilation, introduction and comments by N. A. Yaroslavtseva. M., 1987. [a letter dated February 11, 1891]
5. The Kievlianin, 1913, March 18.
6. The Kievlianin, 1890, December 21.
7. The Kievlianin, 1891, December 24.
8. Koshetz A. With a song across the world. Travel of the Ukrainian Republican Chapel. Kiev. Rada, 1998. — 326 p.
9. Kiev Society for Religion and Philosophy (KSRP) "On KSRP" Access mode: <http://www.kievrfp.org.ua/index.php/obob>
10. Nesterov M. Letters. Selections. M., 1988. [a letter dated March 12, 1893]
11. Petruk N. K. Philosophy. Access mode: http://bookdn.com/book_279.html A. Bakhnov. Access mode: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/apvvi/2009_17/bahnov.pdf
12. Parkhomenko L. Yu. The legendary Y. Kalishevskiy in the Ukrainian choir culture. Access mode: <http://www.parafia.org.ua/person/kalishevskiy-j-yakiv/>
13. Riabov Ye. Adrian Viktorovich Prakhov. Access mode: <http://www.proza.ru/2009/03/08/808>
14. Tkachuk M. L. Kiev in the religious and philosophical rebirth of the early XX century. – K., 2005 – P. 654. (P.68)
15. Filippenko N. G. Kiev Society for Religion and Philosophy (1908-1919): lessons of history. Access mode: http://pravoslavie.org.ua/2009/06/ng_filippenko_kievskoe_religiozno-filosofskoe_obshchestvo_1908__1919_uroki_istorii/
16. Chervonozhka V. The temple of outstanding art works. Access mode: <http://www.interesniy.kiev.ua/dost/hramy-kieva/vladimirskiy-sobor-volodimirskiy-sobor/hram-vydayushchihsya-tvoreniy>
17. Yurchenko M. Church music of Ukrainian composers of the 1920s. Access mode: <http://www.parafia.org.ua/mediateka/kompozytory/oleksandr-koshyts>

Харченко Е.И. «Религиозно-философское возрождение» и основные тенденции развития концертов духовной музыки в культуре Киева рубежа XIX–XX веков

Анотация. В статье анализируется связь киевских концертов духовной музыки с московскими и петербургскими. Выделены основные тенденции развития духовных концертов в контексте «религиозно-философского возрождения» в культуре Киева рубежа XIX–XX веков. А также программы концертов, жанровая и стилевая палитра исполняемых произведений, соотношение в репертуаре старой, известной и новейшей музыки.

Ключевые слова: новое направление в музыке, религиозно-философское возрождение, Киевское религиозно-философское общество, религиозное возрождение интеллигенции, «новая религия».

HISTORY

Bilokon A.

German-Japanese relations and the League of Nations

---

*Alona Bilokon, PhD Candidate of International Relations and Foreign Policy Department
Petro Mohyla Black Sea State University, Mykolayiv, Ukraine*

Abstract. The article deals with analyses of the German-Japanese relations and shows position of the League of Nations. What were the reasons for withdrawal of Japan and Germany from the League of Nations? And what consequences it entailed? The author draws attention to development of bilateral relations in the 1930s: what were the Far Eastern interests of Germany and European interests of Japan?

Keywords: *the League of Nations, German-Japanese relations, Nazi foreign policy, the Soviet Union, Far East.*

In a single line, led by Yosuke Matsuoka, the Japanese delegation filed out of the Assembly Hall. The other delegates watched while the great doors closed slowly and noiselessly behind the gentlemen who had just left. There followed a few moments of uncomprehending confusion, for no one was quite sure if the Japanese had spoken their last word. Then the Assembly President, Mr. Hymans, grasping the appropriateness of his decision, moved to adjourn the morning session. The date was February 24, 1933, and the Japanese delegation to the League of Nations had just left the Assembly meeting for the last time. "On March 27 the Japanese government officially notified the League of its withdrawal and thereby set the seal on its complete isolation" [9, p. 48].

Matsuoka's exit was but the dramatic climax of a trend in Japanese policy that can perhaps be carried back to the Russo-Japanese War. That war introduced Japan into the ranks of the Great Powers and also inaugurated the first friction with the United States. Having initially favored the Japanese side, America next found herself arbitrating a peace at Portsmouth. Theodore Roosevelt accepted his new position, which was of his own making, with alacrity, but his efforts brought only trouble in its wake. The Japanese had expected an indemnity to pay for the war, and with the failure to obtain it they turned in anger against the peacemaker.

In the United States bad feeling manifested itself in agitation against the Anglo-Japanese alliance which, in American opinion, was a vehicle for Japanese expansion. When in 1911 the alliance was renewed, Great Britain took care that the United States would be excluded as a mutual object of hostility. A provision was inserted making the treaty inapplicable to those nations with which either party had a general arbitration treaty.

With the end of the war, Japan faced two problems: first, to obtain international recognition of the additions to her Empire, and second, to find a solution for her increasing population pressures. She brought these issues before two international conferences, only to find her badly worsted. What was worse, she lost her only ally of standing: Great Britain. And with this keystone of her foreign policy gone - which incidentally may also have assumed some sentimental value - she was thrust back into uncomfortable isolation. But we anticipate in our account.

As it turned out, by no means all the decisions of the Versailles Peace Conference were disadvantageous to

Japan. The limitation of naval armaments, even if she was forced to take second place, freed her from too great an economic burden. Less appealing, no doubt, were the provisions that she must evacuate Shantung province and end the Siberian adventure. It seemed to Japan that her immediate gains of empire were being challenged. With the Nine-Power Treaty which guaranteed Chinese integrity and the principle of the Open Door, Japan saw her war-time predominance in that country replaced by a constellation of powers. This new combination appeared less concerned, as in pre-war days, with securing economic privileges in China than wishing that country to serve as an effective counterweight to Japanese influence in the Far East [4, p. 24].

In February, 1932, the long awaited Disarmament Conference of sixty nations finally convened at Geneva. Yet the issues were brought no nearer to solution than before, for the crux was still security versus equality. When a year later the Conference reassembled, Prime Minister MacDonald put forward a scheme in which European armies were to be reduced by almost half a million men and France and Germany would achieve equality. But by now the Nazi assumption of power had destroyed the very *raison d'être* of the Conference. When, moreover, Germany insisted that the Brown Storm Troopers should not be counted as effectives under the MacDonald Plan, it confirmed the worst of French suspicions. In the end nothing came of all these plans and projects and it would be tedious to recount them further. In October of that year Hitler was to write with one stroke the conclusion to a fifteen year old argument.

As can readily be understood, Germany's international position did not improve under these conditions. Her insistence upon equality had even before the rise of Hitler tended to isolate her at the Disarmament Conference. Relations with France became rather strained and Great Britain and America, who desperately tried to save the Conference through some compromise solution, found German obstinacy after the Nazis took over most distracting. It was generally suspected that Germany had already started her rearmament; thus, the busy efforts of the Disarmament Conference were perhaps more concerned with legalizing the unavoidable than preventing it. This is why German intractability was so annoying, for it seemed to deny the possibility of limiting the new German militarization to some extent. But the Nazi government did not

desire to bind itself to such diplomatic niceties and there-with served notice of its unconcern for international good will.

The effects of Nazi foreign policy had hardly taken hold when rumors started to circulate about a German-Japanese rapprochement.

They were at first not very substantial, yet even the Survey found these reports sufficiently intriguing to mention them. From the very beginning the Soviet Union was implicitly accepted as the motive for such a combination. Still, it should be emphasized that the newspapers had an amazing propensity for anticipating events. Time and again during the early years of the German-Japanese courtship the press reported the conclusion of fictitious military or other agreements that had no basis in fact. Both the diary of the American Ambassador in Berlin, Mr. Dodd, and the one of his colleague in Tokyo, give adequate coverage to such hearsay. Actually, the budding relationship was painfully slow and only noticeable to the most careful observer in the first Nazi year.

Military experience was, however, not the only subject that Germany imparted to Japan. In the sciences Japan found in German chemistry, medicine, and the field of electricity sources of knowledge which she was quite eager to tap. In short, German achievements of a scientific character in the late nineteenth century were such that they established a cultural tradition in Japan. There was also the Bismarckian form of government which Prince Ito Hirobumi found a noteworthy archetype for his 1889 Constitution. Prince Ito made a trip to Europe to survey the various kinds of government, but the Imperial German Constitution with its sham parliamentary facade and its concealed authoritarianism suited his purposes best. The constitution drawn up for Japan under the supervision in the 1880's showed, to an extent, the influence of the German model.

In November, 1932, the Japanese periodical *Gaiko Jiho* (*Revue Diplomatique*) published an article entitled: "Japan should support the German claim for equality" [1, p. 276]. The author, an instructor in jurisprudence at Kyoto University, advocated, since Japan had not yet taken a stand on the disarmament question, that she should encourage the German desire for parity. Japan's international position since the Manchurian Incident had been precarious, and events after 1931 proved the loss of her diplomatic prestige. While Japan seemed without friends, it was not too late to correct this situation. But she would need the support of those who might show understanding for her Far Eastern position. The author discounted the possibility that America, England, or China could fall within this category. As for France, while the latter had been friendly to Japan throughout the Manchurian crisis, there was great doubt that she would maintain this position in view of her status with the League.

Thus only Germany, Italy, or the U.S.S.R. could qualify. The first, definitely recovered since World War I, had allies like Austria and Bulgaria among the small powers. Internationally she was threatened and isolated, however. With Japan she had no differences in either Europe or Asia, for German interests in the Far East were limited to trade. Since Germany had no reason to oppose Japan politically, cooperation with the latter could only be of use to her. One way to establish closer German-Japanese

relations would be for Japan to support the German demand for equality. If Japan took this approach she might expect Germany's help for her own claims in East Asia. German backing seemed worth the ill-will of France while German cooperation was, moreover, one way to assure Italian friendship.

The prophetic nature of this article and its date of publication may justify the somewhat lengthy reference. If ex post facto sources can be trusted, attention should also be given to a 1934 report from the American military attaché in Berlin. Informing his government about the now widespread rumors of a German-Japanese entente, he wrote: "Japan has apparently taken the more active part in establishing these relations.... The beginning on this relationship antedates the coming of the Nazi Government into power, but owing to the friendship of the previous German Government for Russia and China, its development was limited till the Nazis came in" [7, p. 31].

Apart from these signs, it would be well to recall Matsuo's statement of March, 1933, which intended to flatter German national feeling. Finally, so soon after the Nazis had assumed power did the American Foreign Service report a suspected German-Japanese understanding, that it may not be unjustified to consider whether its inception is to be sought in the period immediately before Hitler. Perhaps at one time Japan sought German support to stave off a final decision on the Lytton report, and when these efforts failed her interests flagged momentarily. Germany, soon in similar straits because of her new régime, then paid attention to the original Japanese feelers. Thus, on March 25, 1933, the American Consul at Harbin reported that the Germans in Manchuria had received instructions to cooperate more closely with the Japanese. Two years later, the former American Consul-General in Berlin, Mr. Messersmith, told Ambassador Dodd during a conference that in May and June, 1933, he "had heard talk in Berlin that the Nazis and the Japanese were trying to get together" [7, p. 32].

Unfortunately, the documentation for this early period is rather slight. The German diplomatic documents have not yet become available, and so we do not know how the German Foreign Office regarded relations with Japan. This hiatus is not, however, a too serious one because the Foreign Office played no part in the overtures for an understanding. Indeed, as will be explained in the next chapter, Nazi policy spared no efforts to circumvent the regular channels of diplomacy and keep the Foreign Service uninformed. The reason for this, besides a distrust of the professional diplomat, was the generally low opinion that Hitler had about his own foreign service. The Führer was later to declare that in 1933 and 1934 the German diplomatic service had been miserable in every sense of the word. The lack of documentary material is moreover compensated by a series of unofficial statements that appeared in German publications during 1933.

The difference in German opinion of that year on the subject of Japan is quite revealing. To start with outspoken Nazi statements of sympathy and proceeding by way of military publications expressing skepticism about her endurance in case of war, we find considerable business sentiment which is distinctly hostile toward Japan. Because of rigid censorship, it is an interesting question how these many viewpoints about Japan managed to

appear in print. More official direction on this problem was not lacking later on.

Early in June, 1933, the *Preussische Jahrbuecher* published an article by Manfred Zapp. The author expressed the opinion that national-socialism in Japan was no surprise, for like that of Germany and Italy it could be traced to certain principles [8, p. 52]. The Japanese movement was, however, no European import but originated in that country. Parallels with the West could nevertheless be made since the concept of the state was alike in Japanese as in German and Italian national-socialism, and the movement remained within the framework of the "legal state." Another comparison might be found in the educational mission of Japanese national-socialism which seemed similar to the function of the German and Italian parties. But unlike its mass basis in the two European countries, the Japanese movement was principally supported by the younger military element and the university students. An interesting feature was the way the author explained the problem of leadership in Japan. The Emperor served as Chief of State, but General Araki, the fiery Minister of War, contributed leadership to the nationalist movement and as such resembled Hitler and Mussolini.

What seemed unusual about this article was the publication in which it found expression. Outspoken Nazi views tended rather to be aired in newly established periodicals like *Volk im Werden* and *Wille und Macht*. In both there is an article by the Nazi publicist Dr. von Leers on Japan's position in the world. He considered Japanese actions in Manchuria and East Asia in the following light: "It would be a completely false stand for Germany to proclaim at this point a theoretical basis for the unity of the white race - this unity was buried at Versailles and the marks of it are everywhere to be seen where German people are forced to live under foreign domination. Every Japanese advance frees Germany. Every weakening of France in the Far East weakens her in Europe. And every increase in German strength would aid Japan against France. If Japan today is the dynamic state of Asia, then Germany with her torn frontiers and her impotence is by necessity forced to be the dynamic state of Europe. Her isolation and cooperation with Italy is also to be considered"[3, p. 107].

Some months later the same author argued it was erroneous to believe that Japan would assume the mantle of Genghis Khan. This great yellow empire of 127 million could not become a danger to Europe. Rather, Japan needed Manchuria as a source of raw materials and a safeguard in the rear for her expansion in the Pacific. This meant no danger to Germany and every increase in Japanese strength only relieved the former.

Extreme statements of this sort might have official encouragement, but they represented no more than a segment of the many opinions about Japan. It was necessary, after all, to evaluate Japan's military capacities, and the economic factors of modern warfare were not very favorable to her" [10, p. 375]. Even a writer who tended to be friendly was skeptical if she could be successful in a war with the Soviet Union. Russian endurance, bolstered by northern cold and the strength of her new industries, were bound to result in an American dictated peace.

In connection with German-Japanese relations, it is to be noted that Germany at present is too involved in European problems to give much attention to Far Eastern questions. The German attitude toward Far Eastern problems thus far has never been anti-Japanese in any positive sense, but has rather been neutral. Recently voices have been raised in Germany advocating recovery of the former German mandated possessions in the Pacific. However, "as these islands are not politically or economically of any vital importance to present-day Germany, it may be presumed that she will not insist in regaining them in the face of our objections thereto..." [5, p. 138].

"It is therefore advisable that, now the German rightist party is in power, we make efforts to have Germany understand our international position in the Far East, and at the same time promote closer contact in culture and science between the two nations, so that she may not deviate from her traditional neutral attitude towards Far Eastern problems" [6, p. 162].

The document concluded with a series of recommendations which, as far as Germany was concerned, foresaw that she would not go so far as to commit herself on Far Eastern problems by taking the same attitude as Japan. Japanese efforts should therefore be confined to promoting friendly relations with that country.

In summing up the balance of events of this first Nazi year, one is almost struck by the mockery of fate. For it was at Geneva, the center of international cooperation, that the Japanese-German entente found its inception. The League of Nations, despite all its shortcomings, had come to represent the summum bonum of international affairs. To be excluded from that circle, no matter if a nation was cast out or went out, meant to be in a state of international disgrace. For a state as sensitive about its national honor as Japan, the decision to withdraw must have been a painful one. This conclusion should, of course, not be driven too far. But with the power of hindsight it now seems clear that exclusion from Geneva created the consequent necessity to establish an anti-Geneva front. Because in an age of combinations no state could face the risk to stand alone for long.

Almost simultaneously with the Japanese departure from the League Germany underwent a revolution which left her without friends. The Japanese were not slow to perceive that German isolation could mean partnership in opposition to the established international order. Signs were not lacking, as the year progressed, of increasing German sympathy for Japan. We have shown, moreover, in the first chapter that the Germans appeared willing to compromise on the racial question. Yet, it should be pointed out that while omens of a rapprochement appeared aplenty they lacked a measure of official encouragement. A gesture was supplied by Germany's withdrawal from the League. After that event relations between the two countries entered a new stage. If Japan had been the first to interest herself in a more intimate relationship with Germany, it was the latter that seems to have taken the first steps toward its realization.

The two states also knew a common object of hostility - Russia. The anti-Communist slogan had, however, a greater influence in Germany than in Japan where the population tended to think less in terms of ideologies. But this anti-Russian front was in 1933 more apparent than

real. To be sure, the Soviet Union's isolation and potential richness were strong factors which favored aggressive action against her. But this inducement was overshadowed by the fact that at the time Japan was much more ready for aggression than Germany. The latter was still

disarmed and faced with a hostile France and Poland on her frontiers. The first year had only prepared the foreign stage; the next few would show if German and Japanese could jointly perform on it.

REFERENCES

1. Bloch C. Das Dritte Reich und die Welt: die deutsche Außenpolitik 1933-1945/ Charles Bloch. Aus dem Französischen übertragen von Wolfgang Kaiser. Deutsche Ausgabe hrsg. Von Hans-Adolf Jacobsen und Klaus-Jürgen Müller. Mit einem Vorwort von Hans-Adolf Jacobsen. – Paderborn; Wien: Schöningh. – 1993. – 445 S.
2. Drechsler K. Deutschland-China-Japan 1933-1939: das Dilemma der deutschen Fernostpolitik/ Karl Drechsler. – Berlin: Akad.-Verl.- (Schriften des Instituts für Geschichte: Reihe 1, Allgemeine und deutsche Geschichte; 25). – 1964. – 180 S.
3. Frei N. Der nationalsozialistische Krieg/ Norbert Frei, Hermann Kling (Hg.). Unter Mitarbeit von Margit Brandt. – Frankfurt am Main: Campus-Verlag. – 1990. – 312 S.
4. Hildebrand K. Deutsche Außenpolitik: 1933-1945; Kalkül oder Dogma?/ Klaus Hildebrand. – Stuttgart: Kohlhammer. – (WK Reihe Kohlhammer). – 1973. – 186 S.
5. Koltermann T. Der Untergang des Dritten Reiches im Spiegel der deutsch-japanischen Kulturbegegnung 1933-1945/ Till Philip Koltermann. – Wiesbaden. – 2009. – 240 S.
6. Krebs G. Das moderne Japan 1868-1952/ Gerhard Krebs. – München. – 2009. – 249 S.
7. Matsuoka Y. Die Bedeutung des Deutsch-Japanischen Abkommens gegen die Komintern/ Yosuke Matsuoka. – Tokio. – 63 S.
8. Miyata M. Die Freiheit kommt von den Tosa-Bergen. Beiträge zur Überwindung des Nationalismus in Japan und Deutschland/ Mitsuo Miyata. – Frankfurt am Main. – 2005. – 144 S.
9. Recker M. Die Außenpolitik des Dritten Reiches/ Marie-Luise Recker. – München: Oldenbourg. – (Enzyklopädie deutscher Geschichte; 8). – 1990. – 135 S.
10. Seefried E. Reich und Stände. Ideen und Wirken des deutschen politischen Exils in Österreich 1933-1938/ Elke Seefried. – Düsseldorf: Droste Verlag. – 2006. – 594 S.

Белоконь А.А. Немецко-японские отношения и Лига Наций

Аннотация. Данная статья посвящена исследованию немецко-японских отношений и показывает позицию Лиги Наций. Какими были причины выхода Японии и Германии из Лиги Наций? А также, какие последствия это повлекло за собой? Автор обращает внимание на развитие межгосударственных отношений в 1930-е годы, какими были дальневосточные интересы Германии и европейские интересы Японии?

Ключевые слова: Лига Наций, немецко-японские отношения, нацистская внешняя политика, Советский Союз, Дальний Восток.

Борисенко Н.М.

Діяльність Міністерства народної освіти Російської імперії в сфері початкового шкільництва (середина 1860–1870-х рр.)

*Борисенко Наталія Миколаївна, пошукач кафедри історії та етнології України
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна*

Анотація. У статті висвітлено основні напрями діяльності головного освітнього відомства Російської імперії – Міністерства народної освіти в сфері початкового шкільництва. Основну увагу приділено аналізу заходів щодо посилення контролю, централізації й уніфікації в сфері народної освіти за міністерства Д.А. Толстого як засобу боротьби з поширенням нігілізму серед молоді.

Ключові слова: Міністерство народної освіти, народна освіта, Російська імперія, Д.А. Толстой.

Сучасний етап розвитку держави характеризується активним реформуванням української системи освіти з метою її інтеграції до європейських освітніх стандартів. Це змушує дослідників ретельно вивчати як світовий досвід, так і надбання національної системи освіти. Без глибокого вивчення минулого важко визначити основні принципи та головні пріоритети освітньої політики нинішнього етапу розбудови незалежної демократичної держави Україна. Особливої уваги потребує вивчення досвіду створення шкільної системи у період глибоких соціально-економічних зрушень, пристосування до нових товарно-ринкових умов господарювання, оновлення суспільного життя, яким є епоха Великих реформ 1860–1870-х рр. у Російській імперії.

Притаманна розвитку історичних досліджень доби перебудови і постперебудови тенденція відходу від надмірної ідеологізації та руху до врівноважених і компетентних досліджень з освітньої тематики простежується і в історіографії досліджуваної нами теми. За період незалежності активно розгорнувся дослідницький пошук з питань історії освіти в дожовтневий період, що знайшло вияв у зростанні кількості дисертаційних праць, захищених у суверенній Україні. Серед них виділяються досить цікаві дослідження С. Стельмаха, А. Гуза, Р. Гавриш, О. Мармозової, О. Драч, В. Перерви, С. Жукова присвячені просвітницькій діяльності земських установ, урядовій політиці в галузі народної освіти в Україні, складу учителів початкових шкіл, у тому числі й у регіональному вимірі [4–7, 9, 11, 19].

Метою даної статті є з'ясування діяльності Міністерства народної освіти в сфері початкового шкільництва в контексті урядового курсу боротьби з поширенням нігілізму серед молоді.

Політичні події 1866 року в Російській імперії – замах Каракозова на життя імператора Олександра II – дали привід для посилення впливу консерваторів у верхах. Нагнітаючи ворожу атмосферу навколо Міністерства народної освіти, М.Н. Катков – ідеолог реакції, звинувачував його в потуранні нігілізму. Голова слідчої комісії М.М. Муравйов, повідомив Олександру II, що "юнаки, арештовані в Москві, готували себе у вчителів народних шкіл з метою розвивати народ і звільняти його від релігійних забобонів" [10, с.190]. Шеф жандармів і керівник III відділення в.й.і.в. канцелярії П.А. Шувалов наполягав на необхідності не тільки вжити заходів до викорінення хибного напрямку в навчальних закладах, але й вимагав "змінити політику Міністерства народної освіти (далі – МНО)".

Розпочинається черговий перегляд шкільного законодавства. Головну провину за ситуацію в державі було покладено на освітнє відомство, яке звинувачували в недостатньому контролі за навчальною справою. Замість запідозреного в лібералізмі О.В. Головіна 14 квітня 1866 р. керівником МНО було призначено обер-прокурора Св. Синоду графа Д.А. Толстого, відомого своїми консервативними поглядами. Саме на нього було покладено завдання "виховувати юнацтво в дусі істин релігії, поваги до права власності та дотримання засад громадського порядку" [20, с.121]. В основу практичної діяльності міністерства було покладено всепідданіші доповідні шефа жандармів П.А. Шувалова, голови слідчої комісії М.М. Муравйова, рескрипт 13 травня 1866 р. на ім'я голови Комітету міністрів П.П. Гагаріна і циркуляр керівника освітнього відомства Д.А. Толстого з "роз'яснення" цього рескрипту.

Новий міністр вживає заходів і для безпосереднього ознайомлення зі справою народної освіти на місцях. У 1867 р. він здійснив подорож по окремим губерніям Російської імперії, зокрема і Полтавській. У всепідданійшому звіті він не приховував "україн мізерну щодо населення кількість народних училищ, більшість з яких у незадовільному стані" [13]. Причини такої ситуації полягали в малочисельності початкових шкіл, недостатності коштів, які виділялися на їх утримання, і відсутності підготовлених учителів.

Дійсно, аналіз щорічних звітів міністра народної освіти підтверджує, що нестача кваліфікованих учителів була хронічною проблемою початкової школи в Російській імперії. Уряд протягом другої половини XIX ст. активно шукав шляхи для вирішення цього питання. Варто наголосити, що актуальність такого завдання як наповнення сільських шкіл кваліфікованими вчительськими кадрами відчувається і до нині. Тому слід відкинути неправомірну політизацію цього питання, властиву для радянської історіографії, коли дослідники підкреслювали "неможливість його розв'язання в умовах самодержавства" [10, с.143].

Вирішення кадрового забезпечення початкової школи представники державної влади вбачали в спеціальній підготовці вчителів народних училищ. Так, у 1871 р. на такі цілі було витрачено 334 тис крб, з яких понад 216 тис крб (64%) становили асигнування з державної скарбниці, 98 тис крб. (близько 30%) надійшло від земств, а решту (6%) – відсотки з пожертвуваних капіталів приватних осіб та оплата за навчання [15].

Починаючи з 1867 р., заходи МНО скеровуються на централізацію й уніфікацію початкової нижчих верств населення. Уже в цьому році народні училища Міністерства державних маєтностей підпорядковано попечителям навчальних округів, тобто під контроль головного освітнього відомства держави.

У 1868 р. побачив світ новий закон про приватні училища [2]. Відповідно до нього посилювався контроль головного освітнього відомства за їх функціонуванням, зокрема, навчальний план обов'язково затверджувався попечителем навчального округу, а при обстеженні закладів інспекція першочергово мала звертати увагу на політичну благонадійність утримувачів. Посилювалося і суто "русифікаторська" складова навчального процесу. До переліку навчальних предметів обов'язково мали входити Закон Божий, російська мова, а при розширеному навчальному плані російська історія і географія [18]. У подальшому всі приватні навчальні заклади підпорядкували директорам та інспекторам народних училищ, які мали контролювати навчально-виховну частину в них.

У 1868 р. було видано і закон про домашнє навчання. Відтоді домашніми наставниками в вчителі могли бути тільки представники "християнських віросповідань", моральні якості яких "були достатньо відомі училищній адміністрації".

У 1869 р. Д.А. Толстому вдалося реалізувати два заходи, які були відкинута Державною Радою при обговоренні проекту Положення 1864 р. Зокрема, організувалися зразкові міністерські училища, які мали слугувати взірцем організації навчальної справи, і безпосередньо підпорядковувалися навчальній адміністрації [3]. На них щорічно освітнє відомство мало виділяти 306 000 крб. У подальшому ці кошти були збільшені. Детальна організація зразкових міністерських училищ була визначена в спеціальній "Інструкції двокласним і однокласним сільським училищам Міністерства народної освіти", затвердженій 4 липня 1875 р.

Визначальним кроком для посилення міністерського контролю за просвітництвом на місцях стало запровадження державних інспекторів народних училищ. 29 травня 1869 р. було височайше затверджено рішення Державної Ради про організацію спеціальних посад інспекторів народних училищ по одній у кожній земській губернії. Незалежно від училищних рад за початковими школами відповідно до рішення вищого законодавчого органу мали постійно наглядати інспектори народних училищ. Створення інспекції народних училищ, на думку міністра народної освіти, давало можливості уряду "здійснювати правильний і постійний контроль над початковими народними училищами...", тим самим надати справі народної освіти системності, що базувалася б на міцних педагогічних засадах" [14].

29 жовтня 1871 р. затверджено інструкцію інспекторам народних училищ. До їхньої компетенції входив нагляд за вчителями, навчальною частиною та матеріальним забезпеченням училищ, можливостями відкриття нових [8]. Інспектор зобов'язаний був ретельно слідкувати за обсягом і змістом навчання, методикою викладання у початкових школах. До його обов'язків входило й піклування про запровадження

додаткових предметів у школах, зокрема церковного співу, гімнастики, певних видів ремесел та промислів. По суті, інструкція стала суттєвою поправкою до Положення 1864 р.

Отже, як засвідчує аналіз вжитих заходів, МНО перейшло до політики більш активної участі та контролю справи народної освіти на теренах Російської імперії.

З початку 1870-х рр. ініціативність освітнього відомства в сфері народної освіти розширюється. У 1872 р. реформовано повітові училища і видано Положення про міські училища та вчительські інститути. Відповідно до закону міські училища призначалися для надання дітям усіх станів початкової освіти. Навчальний курс їх тривав шість років. У міських училищах вивчали Закон Божий, церковнослов'янську грамоту, читати і писати російською мовою, арифметику, практичну геометрію, географію, історію, природознавство, фізику, малювання, співу та гімнастику. Ці навчальні заклади повинні були давати учням знання, які відповідали потребам міського населення. На думку міністра Д.А. Толстого, міські училища являли собою заклади "повної (завершеної) початкової освіти" [16]. По суті, вони були вищою початковою школою і становили проміжну ланку між початковою і середньою школою.

Варто відзначити, що ліберальні автори часто бачили винятково негативний підтекст у діях уряду, а тому оцінювали організацію міських училищ як відсутність єдності і безпосереднього зв'язку в системі загальноосвітніх навчальних закладів. На нашу думку, це не в повній мірі відповідає дійсності. Позаяк успішне проходження чотирьох класів такого училища давало право вступу до першого класу реальних гімназій, то фактично бажані учні могли отримувати середню освіту.

Проте, незважаючи на організацію однокласних та двокласних сільських училищ МНО, створення міських начальних училищ, запровадження посад інспекторів народних училищ тощо, Д.А. Толстой уважав, що початкова освіта ще не в повній мірі підпорядкована нагляду і контролю міністерства. Зокрема, у звіті за 1870 р. серед заходів з покращення народної освіти він пропонував: "Трансформувати організацію училищних рад і підпорядкувати їх безпосередньо попечителям навчальних округів... На допомогу інспектора народних училищ запровадити посади помічників інспекторів у кожній губернії" [17].

Реалізуючи свої наміри, міністр подав імператору всепідданійшу доповідь "Про невідповідність мети організації управління народними училищами в імперії". Олександр II після ознайомлення з нею запропонував винести це питання на розгляд Державної Ради. 21 серпня 1872 р. Д.А. Толстой вніс до законодавчого органу подання "Про заходи щодо зміни складу губернських і повітових училищних рад та нижчих училищ відомства Міністерства народної освіти". У документі міністр відзначив бездіяльність губернських та повітових училищних рад, нарікаючи, що окремі не збиралися на засідання протягом двох-трьох років. Зауважимо, що губернські училищні ради, створені за Положенням 1864 року, склалися з єпархіального архієрея (головував у губернській раді), губернатора,

директора училищ та двох представників від губернських земських зборів. До повітової училищної ради входили по одному представнику від МНО, Міністерства внутрішніх справ, духовенства, відомств, які мали початкові школи, а також два представники земства. Пропозиції міністра стосувалися змін у складі училищних рад. Головувати в губернській училищній раді мав директор народних училищ, а в повітовій – інспектор народних училищ. Всі училищні ради пропонували підпорядкувати безпосередньо попечителям навчальних округів [12].

Також було запропоновано посилити інспекцію народних училищ у земських губерніях і запровадити посади помічників інспекторів народних училищ (від чотирьох до шести на губернію). Усього Д.А. Толстой вважав доцільним мати одного помічника на два-три повіти, щоб на кожного з посадовців припадало до 75 початкових шкіл.

Отже, тільки за умови пропонованого реформування керівництва народною освітою міністр вважав, що означена сфера перебувала б під наглядом педагогічно досвідчених і надійних осіб. Також за наполяганням міністра внутрішніх справ до складу губернських і повітових училищних рад було включено по одному представнику від силового відомства.

31 березня 1873 р. на спільному засіданні департаментів Державної Ради було розглянуто і схвалено подання Д.А. Толстого. Журнали засідання подано на остаточний розгляд Державної Ради. Проте закулісна боротьба консерваторів і лібералів щодо перспектив розвитку народної школи в державі тривала.

Як виявив радянський дослідник І.В. Оржеховський, 21 грудня 1873 р. з питання нагляду за народними школами відбулося засідання Ради міністрів [10, с.151]. Учасник засідання П.О. Валуєв занотував у своєму щоденнику: "Графом Шуваловим, за попередньою домовленістю з графом Толстим та міністром внутрішніх справ, було запропоновано передати нагляд за народними училищами дворянським предводителям. З цією метою було представлено проект рескрипту, складений Катковим" [1, с.285]. Реконструювати хід засідання І.В. Оржеховському вдалося за щоденниковими нотатками безпосередніх учасників, а саме П.О. Валуєва, Д.О. Мільотіна, великого князя Костянтина Миколайовича. Він кваліфікував це як змову консерваторів в особі Шувалова, Бобринського, Палена, Тимашова, Толстого і навіть Валуєва, які запропонували передоручити нагляд над народними школами повітовим предводителям дворянства. Підтримка цих заходів імператором забезпечила втілення їх у життя. 25 грудня 1873 р. Олександр II підписав підготовлений рескрипт.

Рескрипт зобов'язував усі відомства сприяти міністру народної освіти на ниві громадського виховання і навчання. У документі відзначалося, що народна освіта в душі релігії і моральності є справою величною і священною, а тому підтримувати і зміцнювати її покликано не тільки духовенство, а всі освічені люди країни. Саме на дворянство імператором було покладено обов'язок "стати на сторожі народної школи". Зокрема, місцеві предводители дворянства, виконуючи обов'язки попечителів початкових училищ у губерні-

ях і повітах, мали забезпечити виховний аспект у школах, а також добробут і поширення народних училищ.

По суті це була спроба консерваторів пригальмувати громадську активність в умовах масового "ходіння в народ" молоді і надати відданим традиціям дворянським предводителям повний контроль за початковою освітою в країні.

У зв'язку з опублікуванням рескрипту в столиці в січні 1874 року під головуванням Д.А. Толстого відбулися спеціальні засідання, де окрім урядовців взяли участь і предводители дворянства, зокрема Херсонської і Катеринославської губерній, які "палко висловлювалися на підтримку своєї участі в справі народної освіти" [10, с.154].

Такі заходи забезпечили зміцнення позицій консерваторів у верхах і надали можливості здійснювати подальшу реорганізацію справи народної освіти у визначеному ними напрямку. Уже в лютому 1874 р. Д.А. Толстой вносить до Державної Ради чергове подання про реформування народних училищ. Наполягаючи на тому, щоб керівництво училищами належало МНО, запропоновано ввести до складу училищних рад предводителів дворянства, які мали головувати в них. Нагляд за релігійним вихованням у початкових школах покладался на місцеве духовенство: в єпархіях – на єпархіальних архієреїв, у парафіях – на парафіяльних священників. Право загального нагляду за розвитком початкової освіти в губерніях зберігалося за губернаторами. Такі заходи, на думку міністра народної освіти, повинні були сприяти не тільки кількісному зростанню шкіл, але й якісному їх покращенню.

Проект Д.А. Толстого було схвалено Державною Радою. 25 травня 1874 р. Олександр II затвердив нову редакцію Положення про початкові народні училища. Саме воно до 1917 р. визначало порядок завідування народними училищами на теренах Російської імперії.

Відповідно до Положення в земських губерніях скасовувалися посади губернських інспекторів училищ і впроваджувалися нові інституції – директор народних училищ та його помічники – інспектори. Завідування навчальною частиною покладалося на директорів та інспекторів народних училищ, а також на губернські та повітові училищні ради та предводителів дворянства.

За змістом закону початкові народні училища мали "утверджувати в народі релігійні і моральні поняття та поширювати корисні знання". Навчальний курс народних училищ включав Закон Божий, читання книжок церковного і цивільного друку, письмо, арифметику та церковний спів.

Варто наголосити, що МНО нові організаційні заходи упровадило досить швидко. Уже протягом 1874 р. призначено директорів і інспекторів народних училищ, а губернські та повітові училищні ради розпочали роботу в новому складі.

Отже, Необ'єктивне ставлення до учнівської молоді поглибилося з 1866 р., імпульсом до цього став замах на Олександра II студента Д.В. Каракозова, який входив до групи соціалістів. Нова внутрішня політика багато в чому визначалася позицією керівника III відділення в.й.і.в. канцелярії П.А. Шувалова,

який відзначив небезпеку самодержавному правлінню від покоління, зараженого ультрадемократизмом, соціалізмом, нігілізмом, вважаючи за доцільне на певний час зупинитися на шляху просвітництва. Новим міністром народної освіти, якому довірили відповідальну посаду контролю за вихованням молоді в

неспокійний час, став Д.А. Толстой, що, будучи одночасно й обер-прокурором Св. Синоду, пріоритетом розвитку народної освіти визначив посилення державного контролю, централізації, уніфікації шкільництва.

ЛІТЕРАТУРА (REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Валуев П.А. Дневник П.А. Валуева, министра внутренних дел (1861-1876 гг.) – М.: Мысль, 1961. – Т. 2. – 587 с.
Valuev P.A. Dnevnik P.A. Valueva, ministra vnutrennih del (1861-1876 gg.) [Diary P.A. Valuev, Minister of the Interior (1861-1876 gg.)] – M.: Mysl', 1961. – T. 2. – 587 s.
2. Высочайше утвержденное, 19 февраля 1868 г., мнение Государственного Совета о частных училищах // Свод главнейших законоположений и распоряжений о начальных народных училищах и учительских семинариях / Сост. П. Аннин. – С.Пб., 1890. – Ч. 1. – С. 63-89.
Vysochajshe utverzhdennoe, 19 fevralja 1868 g., mnenie Gosudarstvennogo Soveta o chastnyh uchilishhah [The highest approved, February 19, 1868, the opinion of the State Council on private schools] // Svod glavnejshih zakonopozhenij i rasporyzhenij o nachal'nyh narodnyh uchilishhah i uchitel'skih seminarijah / Sost. P. Annin. – S.Pb., 1890. – Ch. 1. – S. 63-89.
3. Высочайше утвержденное, 29 мая 1869 г., мнение Государственного Совета о некоторых мерах к развитию начального народного образования между сельским населением в губерниях, в коих введены земские учреждения // Свод главнейших законоположений и распоряжений о начальных народных училищах и учительских семинариях / Сост. П. Аннин. – С.Пб., 1890. – Ч. 1. – С. 51-53.
Vysochajshe utverzhdennoe, 29 maja 1869 g., mnenie Gosudarstvennogo Soveta o nekotoryh merah k razvitiyu nachal'nogo narodnogo obrazovanija mezhdru sel'skim naseleniem v gubernijah, v koih vvedeny zemskie uchrezhdenija [The highest approved, May 29, 1869, the State Council opinion on certain measures to develop primary public education between the rural population in the provinces, in whom introduced zemstvo institutions] // Svod glavnejshih zakonopozhenij i rasporyzhenij o nachal'nyh narodnyh uchilishhah i uchitel'skih seminarijah / Sost. P. Annin. – S.Pb., 1890. – Ch. 1. – S. 51-53.
4. Гавриш Р.Л. Шкільна діяльність земського самоврядування на Лівобережній Україні в 1865-1919 роках: Автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.01 / Харк. нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Харків, 1999. – 18 с.
Havrysh R.L. Shkil'na diyal'nist' zems'koho samovryaduvannya na Livoberezhniiy Ukraini v 1865-1919 rokakh [School activities Provincial governments in Left-Bank Ukraine in 1865-1919 years] : Avtoref. dys...kand. ist. nauk: 07.00.01 / Khark. nats. un-t im. V.N.Karazina. – Kharkiv, 1999. – 18 s.
5. Гуз А.М. Культурно-освітня діяльність земств в Україні (1864-1914): Автореф. дис...канд.іст. наук: 07.00.01 / Київ. нац. ун-т ім. Т.Г. Шевченка. – Київ, 1997 – 24 с.
Huz A.M. Kul'turno-osvitnya diyal'nist' zemstv v Ukraini (1864-1914) [Cultural and educational activities zemstva in Ukraine (1864-1914)] : Avtoref. dys...kand.ist. nauk: 07.00.01 / Kyviv. nats. un-t im. T.H. Shevchenka. – Kyviv, 1997 – 24 s.
6. Драч О.О. Развитие начатковой освіти в Україні (1861-1917 гг.): Автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.01 / Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2002. – 17 с.
Drach O.O. Rozvytok pochatkovoyi osvity v Ukraini (1861-1917 rr.) [The development of primary education in Ukraine (1861-1917 years)]: Avtoref. dys...kand. ist. nauk: 07.00.01 / Khark. nats. un-t im. V.N. Karazina. – Kharkiv, 2002. – 17 s.
7. Жуков С.М. Земські школи Харківської губернії (1865-1919 гг.): Автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.01 / Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2012. – 19 с.
Zhukov S.M. Zems'ki shkoly Kharkivs'koyi huberniyi (1865-1919 rr.) [Zemsky school Kharkov province (1865-1919 years)] : Avtoref. dys...kand. ist. nauk: 07.00.01 / Khark. nats. un-t im. V.N. Karazina. – Kharkiv, 2012. – 19 s.
8. Инструкция инспекторам народных училищ // Свод главнейших законоположений и распоряжений о начальных народных училищах и учительских семинариях / Сост. П. Аннин. – С.Пб., 1890. – Ч. 1. – С. 63-89.
Instrukcija inspektoram narodnyh uchilishh [Instructions ynspektoram narodnyh schools] // Svod glavnejshih zakonopozhenij i rasporyzhenij o nachal'nyh narodnyh uchilishhah i uchitel'skih seminarijah / Sost. P. Annin. – S.Pb., 1890. – Ch. 1. – S. 63-89.
9. Мармозова О.І. Просвітницька діяльність земств в Україні (кінець XIX – початок XX ст): Дис...канд. іст. наук: 07.00.01 / Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 1998. – 180 с.
Marmozova O.I. Prosvitnyts'ka diyal'nist' zemstv v Ukraini (kinets' XIX – pochatok XX st) [Educational activities zemstva in Ukraine (late XIX – early XX century)]: Dys...kand. ist. nauk: 07.00.01 / Donets. nats. un-t. – Donets'k, 1998. – 180 s.
10. Оржеховский И.В. Из истории внутренней политики самодержавия в 60 – 70-х годах XIX века. – Горький, 1974. – 167 с.
Orzhehovskij I.V. Iz istorii vnutrennej politiki samoderzhavija v 60 – 70-h godah XIX veka [From the inner history politics autocracy in the 60 – 70-ies of the XIX century]. – Gor'kij, 1974. – 167 s.
11. Перерва В.С. Історія шкільництва в містах і селах Київщини XIX – початку XX ст. / В.С. Перерва. – Біла церква: Вид. О. Пшонківський, 2008. – 672 с.
Pererva V.S. Istoriya shkil'nytstva v mistakh i selakh Kyvivshchyny XIX – pochatku XX st. [History of Schooling in the towns and villages of Kiev region XIX – early XX century] / V.S. Pererva. – Bila tserkva: Vyd. O. Pshonkiv's'kyy, 2008. – 672 s.
12. Російський державний історичний архів (далі – РДІА), ф. 1152, т. VIII, 1873, спр. 226, арк. 19.
Rosiy's'kyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv (dali – RDIA), f. 1152, t. VIII, 1873, spr. 226, ark. 19.
13. РДІА, ф. 733, оп. 117, спр. 53, арк. 46-47, 194.
RDIA, f. 733, op. 117, spr. 53, ark. 46-47, 194.
14. РДІА, ф. 733, оп. 117, спр. 59, арк. 71.
RDIA, f. 733, op. 117, spr. 59, ark. 71.
15. РДІА, ф. 733, оп. 117, спр. 61, арк. 221.
RDIA, f. 733, op. 117, spr. 61, ark. 221.
16. РДІА, ф. 733, оп. 117, спр. 62, арк. 77.
RDIA, f. 733, op. 117, spr. 62, ark. 77.
17. РДІА, ф. 733, оп. 117, спр. 60, арк. 89.
RDIA, f. 733, op. 117, spr. 60, ark. 89.
18. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – С.Пб., 1871. – Т. 4. – С. 1345.
Sbornik postanovlenij po Ministerstvu narodnogo prosveshhenija [Collection of resolutions by the Ministry of Public Education]. – S.Pb., 1871. – T. 4. – S. 1345.
19. Стельмах С.П. Политика самодержавия в области народного образования на Украине в 60 – 90-х гг. XIX в. : Автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.02 / Киев. гос. ун-т ім. Т.Г. Шевченка. – К., 1991. – 19 с.
Stel'mah S.P. Politika samoderzhavija v oblasti narodnogo obrazovanija na Ukraine v 60 – 90-h gg. XIX v. [Policy of the autocracy in public education in Ukraine in 60 – 90th.

Nineteenth century] : Avtořef. dis...kand. ist. nauk: 07.00.02 / Kiev. gos. un-t im. T.G. Shevchenko. – K.,1991. – 19 s.

20. Чарнолуцкий В.И. Начальное образование во второй половине XIX столетия // История России в XIX веке. – С.Пб.: Изд. Тов-ва Бр. А. и И. Гранат и К. – Т. 7.– Отдел 3. – С. 109-169.

Charnoluskij V.I. Nachal'noe obrazovanie vo vtoroj polovine XIX stoletija [Primary education in the second half of the nineteenth century] // Istorija Rossii v XIX veke. – S.Pb.: Izd. Tov-va Br. A. i I. Granat i K. – T. 7.– Otdel 3. – S. 109-169.

Borysenko N.M. The activity of the Ministry of public education in the sphere of primary schooling in the middle of 60 – 70s years of the XIX century.

Annotation. The article highlights the fundamental aspects of the activity of the main educational institution in the Russian Empire – the Ministry of public education in the scope of primary schooling. Much attention is paid to the analysis of the processes of centralization and unification in the area of the public education during the time of D. Tolstoy's ministry as way of strife with the spreading of nihilism among the youth.

Keywords: *Ministry of public education, public education, Russian Empire, D. Tolstoy.*

Борисенко Н.Н. Деятельность Министерства народного просвещения Российской империи в сфере начального образования (середина 1860–1870-х гг.)

Аннотация. В статье освещаются основные направления деятельности главного учебного ведомства Российской империи – Министерства народного образования в сфере начальной школы. Основное внимание уделено анализу мероприятий по усилению контроля, централизации и унификации в сфере народного образования во время министерства Д.А. Толстого как способа борьбы с распространением нигилизма среди молодежи.

Ключевые слова: *Министерство народного образования, народное образование, Российская империя, Д.А. Толстой.*

Данилова Ю.В.

Я.Н. Гордеенко – член Русского Технического Общества
"По вопросам о железной дороге через всю Сибирь"

Данилова Юлия Викторовна, соискатель

Государственный экономико-технологический университет транспорта, г. Киев, Украина

Аннотация. В данной статье речь идет о взглядах профессора Я. Н. Гордеенко на ряд вопросов, которые он высказывал как действенный член Комиссии при Императорском Русско Техническом Обществе "По вопросам о железной дороге через всю Сибирь". Также в статье определено значение Сибирской железной дороги и определено ее направление.

Ключевые слова: Сибирская железная дорога, профессор Я. Н. Гордеенко, Комиссия "По вопросам о железной дороге через всю Сибирь".

Для обсуждения вопроса о постройке сплошной Сибирской железной дороги 23 мая 1888 года при Императорском Русском Техническом Обществе была образована Комиссия под председательством А. Н. Горчакова [3]. Одним из действительных членов этой Комиссии в 1889 – 1890 годах состоял Яков Николаевич Гордеенко – один из выдающихся ученых в области железнодорожного транспорта России, профессор института путей сообщения. Всего в Комиссию вошло 42 специалиста.

Жизнь и деятельность Якова Николаевича Гордеенко очень мало изучены и не известны широкому обществу, а его взгляды как действенного члена Комиссии при Императорском Русском Техническом Обществе "По вопросам о железной дороге через всю Сибирь" на сегодняшний день в печати еще не рассматривались.

Следовательно, целью этой статьи есть желание раскрыть взгляды этого неординарного человека и русского ученого в области железнодорожного транспорта на постройку и проектирование Сибирской железной дороги.

Для постройки Сибирской железной дороги предлагалось два основных направления: от Оренбурга на Орск, Атбасар, Акмолинск, Семипалатинск, Бийск, Минусинск, Нижнеудинск, Иркутск и далее через Манчжурию к Владивостоку, т. е. южное направление, которое отстаивал адмирал Н. В. Копытов. Другое направление, северное, было правительственным: от Златоуста на Челябинск, Курган, Петропавловск, Омск, Колывань, Томск, Ачинск, Нижнеудинск, Иркутск и далее через Забайкальскую область к верховью Амура. В виду большого числа и разноплановости вопросов, которые предстояло рассмотреть Комиссии, в первый период ее деятельности были образованы три подкомиссии: первая – по вопросу о направлении Сибирской дороги под председательством М. Н. Герсеванова, вторая – о технических и финансовых вопросах дороги под председательством М. Н. Анненкова и третья – об изысканиях под председательством И. И. Стебницкого. Все три подкомиссии проработали месяц – с 30 марта по 27 апреля 1889 года и сдали свои труды Комиссии.

Перед Комиссией было поставлено три основных задачи:

- рассмотрение доклада адмирала Н. В. Копытова, рассмотрение выводов из этих материалов, получение и рассмотрение тех материалов, которые были собраны непосредственно на месте другими изыскателями, для принятия решения о желательном направлении сплошного железнодорожного пути из европейской России через всю Сибирь;

- выяснение технических, коммерческих, финансовых вопросов и других условий, необходимых для постройки дороги, при которых вложение капиталов будет наиболее продуктивным;

- проектирование соответствующего ходатайства перед правительством через Совет Императорского Русского Технического Общества.

За северное направление постройки сплошной Сибирской дороги высказались 24 специалиста Комиссии (это же направление поддерживал и профессор Я. Н. Гордеенко) [1]. Это направление является центральным для всего русского населения и земледельческой полосы Сибири, заключенной между тайгой и тундрами на севере и степями и горами на юге, что оно проходит по полосе, заселенной русским народом, что оно совпадает с кратчайшим московским трактом, который в данное время является не проездным, и по которому, однако, главным образом, проходит все движение, и движутся русские переселенцы на восток. Также это направление является кратчайшим, не выходит из русских пределов, скорейшее сооружение по нему железной дороги вызывается государственными и стратегическими нуждами России и по этому направлению сделаны инженерами окончательные изыскания и составлены проекты и сметы на протяжении от Томска до Иркутска и от Иркутска по южному берегу Байкала до верховьев Амура и рекогносцировано все пространство от Златоуста до Омска. Стратегически важным как с политической, так и с военной точки зрения это направление является еще и потому, что эта часть Сибири граничит с Китаем, с которым у России на тот момент были довольно сложные отношения и возможно было бы, при необходимости обеспечить возможность передвижения войск и грузов как в военное, так и в мирное время. Следовательно, Комиссия постановила начать строительство дороги именно по северному направлению.

Южное же направление, по мнению многих членов Комиссии, невозможно, поскольку проходит по наивысшим точкам южных хребтов Забайкалья, пересекает горные узлы Чокондо, пересекает притоки реки Онона в самых верхних точках и проезжать по этим местам очень трудно.

Яков Николаевич Гордеенко в Комиссии высказывался в основном по технической и финансовой стороне вопросов. По его мнению к постройке Сибирской дороги применимы следующие технические условия: в равнинных участках наибольшие уклоны 0,008 и наименьшие радиусы в 250 сажень, в горных участках уклоны в 0,015 – 0,020 и радиусы до 150 –

120 сажень с условием, чтобы кривые наименьшего радиуса не совпадали с наибольшими уклонами. Профессор считает, что большого количества грузов, по крайней мере, на первое довольно продолжительное время, ожидать для Сибирской дороги нельзя. Для чего же, в таком случае, нужны огромные издержки, которые будут вызваны пологими уклонами и большими радиусами? Поэтому Комиссии нужно выработать как можно более облегченные условия и более дешевой путь, который будет построен в течение непродолжительного срока [2].

На заседаниях Комиссии также была высказана мысль, что туда, где будет проходить железная дорога, желательно, чтобы переселялись люди и находили бы себе обеспечение в земле, потому что те самые переселенцы, которые в начале, быть может, потребуют помощи от государства, через короткое время уже будут давать грузы, будут давать жизнь дороге. По этому вопросу профессор Я. Н. Гордеенко заметил, что на железную дорогу будет затрачено много миллионов, которые, бог весть, когда окупятся. Вследствие проведения дороги земли, прилегающие к ней, повысятся в цене. Будут ли в данном случае пользоваться этим переселенцы или спекулянты, неизвестно, но если земли вдоль Сибирской дороги будут продаваться или раздаваться теми правительственными учреждениями, в ведении которых они теперь состоят – трудно ожидать хозяйственного отношения к делу. Между тем желательно, чтобы проведение Сибирской дороги легло меньшим бременем на государственное казначейство. Поэтому он желал бы прирезки широкой полосы казенных земель к казенной же дороге. При этом, разумеется, вовсе нет надобности отчуждать те земли частных владельцев, которые окажутся в пределах этой полосы. Достаточно приурочить к дороге свободные теперь земли и поручить администрации продавать их или сдавать в аренду, но при этом следует поставить дело на коммерческом основании, то есть так, чтобы агенты дороги, занимающиеся этим делом, получали, кроме определенного жалованья, известный процент с выручки по земельным операциям. При такой постановке дела продажа земли даст государству миллионы и это будет вполне справедливо. Только проведение железной дороги даст ценность этим землям и государство, потратив многие миллионы на постройку дороги, имеет полное право и даже обязано получить наибольшую пользу из этого возвышения ценности земли, а не должно раздавать ее даром или за ничтожное вознаграждение. Поскольку Сибирская дорога создаст сообщение с Европейской Россией, туда поедут не столько бедные люди, сколько зажиточные, с целью утилизировать свой капитал, которому они не находят применения.

На основании вышеизложенного Комиссия пришла к выводу, проведение дороги поднимет ценность земли и этим приростом ценности обязательно воспользуются. Если не приурочить земли к железной дороге, если правительство раздаст их направо и налево, то именно спекулянты извлекут из этого наибольшую пользу. Если даже вся свободная полоса будет роздана переселенцам, то те же спекулянты скупят ее у них сравнительно дешево, а переселенцы пойдут на новые

земли. Напротив, правление дороги, ведая продажей земель и будучи заинтересовано в извлечении возможно больших сумм из этой продажи, непременно поведет дело так, чтобы возможно большей частью повышения ценности земли воспользовалось правительство. Это дело нужно поставить так и раздать землю таким образом, чтобы, с одной стороны, привлекать переселенцев всевозможными льготными условиями, а с другой – доставить казне как можно большую выгоду.

Также в Комиссии был обговорен вопрос о ширине полотна Сибирской дороги. Председателем Комиссии была предложена ширина полотна 2,20 сажени. Яков Николаевич Гордеенко заметил, что ширина полотна зависит от скорости движения; раз скорость движения будет определена для товарного поезда не выше 20 верст, а для пассажирского – не выше 25 верст в час, то, разумеется, ширина полотна в 2,20 сажени может быть допущена.

Председатель заметил, что при такой ширине полотна скорость может быть значительно большей. Профессор Я. Н. Гордеенко ответил, что от скорости поезда зависит большее или меньшее сотрясение пути от ударов и, следовательно, большая или меньшая устойчивость основания для шпал. Следовательно, эту ширину полотна можно принять как для равнинных участков дорог, так и для горных. Комиссия с ним согласилась.

Еще один вопрос, который обсуждала Комиссия, касался устройства защиты дороги от снежных заносов. Против заносов существуют два способа защиты: щиты и посадки или насаждения. Самое рациональное решение именно для Сибирской дороги – устройство полотна насыпями высотой не меньше 0,75 сажени. Что касается насаждений, то эта мера не предохраняет от заносов, так как они зимой теряют свои листья, остаются одни ветви, которые весьма слабо защищают от снега и не годятся для предохранения пути. Н. А. Белелюбский предложил там, где имеется лес, устроить деревянные галереи. Но от заносов не защищают зимою только лиственные деревья, прекрасные же насаждения из хвойных деревьев, после того как они принялись и достигли известных размеров, успешно заменяют собой дорогостоящие щиты. Яков Николаевич Гордеенко возразил, что постоянные рассадки должны быть обязательны, потому что они крайне полезны на первое время образования заносов и дают время к установке переносных щитов. Эти щиты в местностях, где заносы бывают очень сильными, должны устанавливаться достаточно далеко от полотна, а потому в таких местностях границы полосы отчуждения должны быть не ближе 30 сажени от бровок (краев) выемок или мелких насыпей. Что касается галерей, то они составляют громадное неудобство и непрерывную опасность в пожарном отношении.

Следующими вопросами обсуждения Комиссии стали предельные уклоны и радиусы для Сибирской дороги, следует ли применять различные предельные величины уклонов и радиусов к различным участкам дороги сообразно топографическому характеру местности, или же они по всей линии должны быть приблизительно одинаковы. Профессор Я. Н. Гордеенко

заметил, что такую громадную линию, находящуюся в таких разнообразных условиях, выгодно разделить на участки в несколько сот верст соответственно характеру местности и размеру ожидаемого движения и в тех участках, где ограничение уклонов шестью тысячами не потребует больших земляных работ, принять этот уклон за предельный. Что касается других участков, то вопрос о предельных уклонах связан с тем составом поезда, который желательно иметь на большом протяжении линии. Председатель заметил, что для военных перевозок нужен состав поезда при одном 8-ми колесном паровозе не менее как 45 вагонов. Я. Н. Гордеенко указал, что здесь между собой тесно связаны вопросы о весе рельсов, о подвижном составе и уклонах. Если допустить 18-ти футовые рельсы, то при достаточном числе шпал можно пускать 50-ти тонные паровозы, а 50-ти тонный паровоз повезет на 0,008 уклоне 40 – 45 вагонов, зимою же несколько меньше. Этот состав поезда вполне удовлетворителен, поэтому для равнинных участков можно оставить предельный уклон 0,008 с той оговоркой, что если местность на протяжении от Челябинска до Томска представляет собой равнинный участок, где можно пройти уклоном в 0,006, то там можно ограничиться этим пределом, чтобы иметь возможность пускать более длинные поезда. Что касается горных участков, то там без пересоставления поезда не обойтись. Чтобы поезд не был слишком короток, желательно сгруппировать предельные подъемы на немногих перегонах, которые можно будет проходить двойной тягой, а в остальных принять предельный уклон в 0,01 или в 0,011. При таких уклонах можно такими же 50-ти тонными паровозами везти 30 вагонов. Если же уклоны в 0,015 будут допущены на всех перегонах горных участков, то придется ограничить состав поездов 22-мя вагонами. Также было предложено использовать паровозы с давлением не более 8 тонн на ось для возможности использования легких рельс, следовательно, и для удешевления постройки дороги. И если заботится только о дешевизне постройки, то нечего и думать о допущении пологих уклонов и весьма больших радиусов, а также тяжелых паровозах и тяжелых рельсах. Напротив, придется использовать самые крутые уклоны и тогда эксплуатация Сибирской дороги будет дороже, чем других дорог. Но, может быть, эти более дорогие для эксплуатации условия окупятся меньшими затратами на устройство пути, так как будет использована большая сумма на постройку, то придется платить и большую сумму процентов. Вообще, если уже стремится к самому выгодному в экономическом смысле решению вопроса, то потребуются произвести дополнительные изыскания и составить несколько проектов. Может быть при этом окажется, что для достижения пологих уклонов при-

дется значительно удлинить линию. Для Сибирской дороги желательно сделать поверочные изыскания, чтобы разбить линии на участки, достигнуть возможно меньших затрат с наименьшими уклонами, где это возможно, а где невозможно, то с уклоном 0,008 или более. В таких местах можно будет ограничиться небольшим числом поездов, если применить двойную тягу. Также профессором Я. Н. Гордеенко и Комиссией было выражено пожелание, чтобы были произведены исследования для поправления профиля дороги отчасти по готовым профилям, отчасти при помощи новых изысканий с целью достигнуть в равнинных участках уклонов не выше 0,006 и радиусов не более 300 сажени, в горных же участках – уклонов в 0,01 при радиусах в 150 сажени, допуская лишь в особо трудных местах уклоны до 0,015 и группируя их в немногих перегонах.

На вопрос касательно типа рельс профессор Я. Н. Гордеенко полагает, что для линии со слабым движением, производящимся с незначительной скоростью, можно проектировать рельсы в зависимости от веса паровоза и не увеличивать вес рельса на изнашивание и на разрушение силами, развивающимися при значительной скорости поезда. Так как в последнее время в железнодорожной практике все больше получает распространение тяжелый тип паровозов, то придется принять для равнинных участков давление в 12 тонн, а для горных – в 15 тонн на ось 8-ми колесного паровоза. Соответственно этому должны быть рассчитаны типы рельса и количество шпал. Наиболее оптимальным расстоянием профессор Гордеенко считает 24 – 25 дюймов при которых количество шпал на версту составит 1400 штук. Что касается рельсов, Я. Н. Гордеенко предложил три их типа:

1. основной тип в 19 фунтов;
2. для подъемов свыше 0,006 тип в 21 3/4 фунта;
3. для участков, где предвидится значительное движение тип в 22 1/2 фунта.

Подкомиссия и Комиссия согласились с этим предложением профессора.

Рассматривала Комиссия все вышеизложенные вопросы больше года и представила свои труды в Совет Русского Технического Общества только в конце декабря 1890 года.

Строительство же самой дороги началось в 1892 году за счет средств казны. На сегодняшний день эта дорога является частью Транссибирской магистрали и имеет, как и предполагалось на заседаниях Комиссии в 1889 – 1890 годах, огромное значение для России и всего мира. Следовательно, Комиссия при Императорском Русском Техническом Обществе "По вопросам о железной дороге через всю Сибирь" заложила начало жизненно важной артерии северной части России – Транссибирской магистрали.

ЛИТЕРАТУРА (REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Герсеванов М.Н. Труды Комиссии Императорского Русского Технического Общества по вопросу о Сибирской железной дороге и вопрос о дальнейших изысканиях и исследованиях в Сибири. Известия Собрания Инженеров путей сообщения. Санкт – Петербург. 1891. № 1 – 24. – 2 – 12с. *Gersevanov M. N. Works of the Commission of Imperial Russian Technical Society on the Siberian railroad and a question of further researches and researches in Siberia. News of Meeting of*

Engineers of means of communication. Sanct – Petersburg. 1891. No. 1 – 24. – 2 – 12 s.

2. О железной дороге через всю Сибирь. Железнодорожное дело Императорского Русского Технического Общества. Санкт – Петербург. 1889. № 1 – 48. – 149 – 544 с.

About the railroad through all Siberia. Railway business of Imperial Russian Technical Society. Sanct – Petersburg. 1889 . No. 1 – 48. – 149 – 544 s.

3. О постройке Сибирских железных дорог. Известия Собрания Инженеров путей сообщения. Санкт – Петербург. 1889. № 1 – 13. – 4 – 21 с. *About construction of the Siberian railroads. News of Meeting of Engineers of means of communication. Sanct – Petersburg. 1889 . No. 1 – 13. – 4 – 21 s.*

Danilova J.V.

Y.N. Gordeenko – the member of the Russian Technical Society "On Questions of the Railroad through All Siberia"

Abstract. In this article it is a question of views of professor Y. N. Gordeenko of a number of questions which he stated as the effective member of the commission at Imperial Russko the Technical Society "On Questions of the Railroad through All Siberia". Also in article value of the Siberian railroad is defined and its direction is defined.

Keywords: *the Siberian railroad, professor Y. N. Gordeenko, the Commission "On questions of the railroad through all Siberia".*

Ласінська М.Ю.

Дослідження археологічних пам'яток Нижнього Побужжя наприкінці XVIII – у першій половині XX ст., історія та історіографія

Ласінська Маріанна Юріївна, кандидат історичних наук,
доцент кафедри археології, давньої та середньовічної історії
Навчально-науковий інститут історії та права

Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського, м. Миколаїв, Україна

Анотація. Розглядаються проблеми історіографії та історії археологічних досліджень регіону Нижнього Побужжя у кінці XVIII – першій половині XX ст. Запропонована умовна періодизація історії археологічного знання про старожитності краю, представлена стисла характеристика кожного з періодів його розвитку та окреслено перспективи подальшого дослідження питання.

Ключові слова: історіографія археології, історія археології, Нижнє Побужжя, регіональна археологія, періодизація.

Протягом останніх двох десятиліть історіографія та історія археологічного знання активно розвиваються та позиціонують себе в якості самостійних наук. Особливий інтерес у дослідників викликає галузь регіональної історії археології. У цій царині не становить виключення історія та історіографія вивчення старожитностей Нижнього Побужжя, надзвичайно багатого на матеріальні пам'ятки історії людства. З огляду на те, що у досліджуваній період територія краю була частиною Російської імперії, Радянського Союзу, а згодом, самостійної України, питання розвитку археології на теренах Нижнього Побужжя неодноразово розглядалися вченими з різних країн.

У період з кінця 1980-х по сьогоднішній спроби написання робіт з історії археологічного знання та створення загальних періодизацій історії розвитку археології були зроблені: В. Генінгом, А. Жуком, Л. Клейном, Г. Лебедевим, В. Матющенко, О. Формозовим, І. Тункіною, Е. Фроловим та ін. Всі ці дослідження базуються на спадковості наукової традиції притаманної радянським дослідникам, що обумовлено наявністю в "новій науці" покоління представників "старої радянської школи", а також використанням, як підґрунтя для нових розробок, основних досягнень радянської історіографії археології. В сучасній Українській історичній традиції відзначаються роботи: В.°Гребеннікова, І.°Ковальової, С.°Палієнко, А.°Кузьмищева, О.°Музичко, Д.°Тесленко, Г.°Станіциної та ін.

Метою статті є висвітлення рівня вивчення археологічних пам'яток Нижнього Побужжя в працях науковців і роботі наукових установ кінця XVIII – першої половини XX ст., характеристика основних методів та наукових шкіл, що склалися в цей період, розкриття внеску спеціалізованих установ й особистостей у дослідження вказаної проблеми, виявлення основних досягнень та питань, що потребують подальших наукових пошуків.

Враховуючи поставлену мету, при написанні статті використано плюралістичний підхід, котрий визначається специфікою предмета дослідження, яким є історіографічна традиція вивчення археологічних пам'яток Нижнього Побужжя та їх зв'язку з суспільно-культурними процесами наприкінці XVIII – першій половині XX ст. Робота базується на двох фундаментальних принципах історичних досліджень: наукової об'єктивності та історизму. У статті використовуються спеціальні історичні методи: історико-

генетичний, порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, метод періодизації. Використання територіально-хронологічного методу пов'язано з вибором критерію, який покладений в основу періодизації, ним стали якісні зміни у розвитку археологічної науки, трансформація методів та характеру археологічних досліджень, тісно пов'язана з конкретною історико-культурною ситуацією.

Після приєднання Криму та Північного Причорномор'я до складу Російської імперії в російських наукових колах став стрімко зростати інтерес до цієї території, її історичної долі та матеріальних скарбів. **Перший період** у археологічному вивченні Нижнього Побужжя тривав з 1774°р. до середини XIX ст. (нижня хронологічна межа – пов'язана з епізодичними, випадковими археологічними роботами на території краю, котрі носили характер розшуків старожитностей, монет, ошатних поховань тощо, верхня – із проведенням перших розкопок на території Нижнього Побужжя) [376]. До вказаного часу відноситься початок вивчення старожитностей Нижнього Побужжя, зокрема античного поселення Ольвії та її околиць, котре на сьогоднішній день нараховує понад двохсотрічну історію досліджень. Даний етап позначився першими археологічними відкриттями на території краю; формуванням перших музейних зібрань та переходом від "наукових мандрівок", характерних для вітчизняної археологічної думки кінця XVIII ст., і праць антикваріїв та "кабінетних досліджень" початку XIX ст., до формування перших дослідницьких програм у вітчизняній археології. Перші дослідники археологічних пам'яток Нижнього Побужжя – "вчені-мандрівники" відкрили для вітчизняної та зарубіжної громадськості археологічні скарби півдня України, поставили питання про необхідність проведення розкопок, організації наукового вивчення й охорони пам'яток археології. Експедиційне вивчення краю було розпочате П. Сумароковим, результати котрого він опублікував у книзі "Мандрівки по всьому Криму та Бессарабії у 1799 р." та академіком П. Палласом, який свої спостереження і примітки виклав у двотомній праці "Поїздки, що здійснилися в південній частині Російської імперії в 1793, 1794 роках". У своїх роботах дослідники, незалежно один від одного, вірно локалізували давньогрецьке поселення Ольвія. У першій третині XIX ст. світ побачили важливі для археологічного

вивчення краю роботи Г. Келера, П. Кеппена, І. Бларамберга, І. Стемпковського та ін., присвячені, в першу чергу, дослідженням класичних старожитностей. Переломними в сенсі переходу від випадкових знахідок до свідомих розкопок, стали роботи графа О. Уварова, проведені у 1848 р. в Ольвії та описані у тритомній праці "Дослідження про старожитності Південної Росії та берегів Чорного моря" [4].

Варто відзначити формулювання І. Стемпковським першої дослідницької програми, котра продемонструвала готовність переходу вітчизняної археологічної думки до наступного, якісно нового етапу в історії археологічних досліджень краю, а саме – до формування першого історично-археологічного товариства на півдні країни, запропонованого дослідником [4].

Найцінніші археологічні знахідки, зроблені на території Нижнього Побужжя, як правило, відправлялися до Москви та Петербургу. Більшість пам'яток не могла бути вивезеною за межі Причорномор'я, але відсутність музейних сховищ на Півдні України ускладнювала їх зберігання і вивчення. Отже, на початку XIX ст. виникає потреба та об'єктивні умови для створення музейних колекцій. Першим державним сховищем старожитностей Нижнього Побужжя став Кабінет рідкостей Чорноморського депо карт у Миколаєві, яке з 1825 р. очолював М. Кумані. Згідно документів, що зберігаються в Російському державному архіві військово-морського флоту, М. Кумані входив до кола офіцерів, котрі займалися розкопками і колекціонуванням античних речей. До числа таких належали: військовий гідрограф, капітан-лейтенант Н. Критський, який проводив розкопки й описи пам'яток на о. Березані та Тендрівській косі, мічман К. Навроцький, котрий брав участь у розкопках святилища Ахілла на Тендрівській косі. Ці та інші офіцери стали постачальниками експонатів для колекції Кабінету рідкостей. Описи за авторством М. Кумані, П. Свіньїна та ін., відомості про кількість, стан збереженості та шляхи надходження експонатів до складу зібрання маємо змогу отримати з архівних джерел, що надають уявлення про перші археологічні знахідки в регіоні.

Іншим музейним зібранням, до складу котрого потрапила велика кількість археологічних знахідок з Нижнього Побужжя в першій половині XIX ст., став Одеський міський музей старожитностей. Робота хранителів Одеського міського музею (І. Бларамберга та М. Мурзакевича) із старожитностями регіону визначна тим, що ними укладено музейний каталог та створено першу наукову класифікацію, котра стала одним із чинників переходу до наступного наукового етапу вивчення археологічних пам'яток краю [4].

Важливим місцем накопичення старожитностей з Нижнього Побужжя стало харківське зібрання, що оформилося після подорожі на південь країни професора І. Рижського, який побував на городищі стародавньої Ольвії, зробив його опис та опублікував у роботі під назвою "Про городище Ольвія та інші зауваження". Опис І. Рижського є першим у вітчизняній літературі, що зберіг відомості про вигляд городища Ольвії на початку XIX ст.

Таким чином, до середини XIX ст. в Україні формуються два центри дослідження археологічних

пам'яток Нижнього Побужжя, основний з них складається в Одесі, інший – в Харкові. Окрім вітчизняних дослідників, старожитності краю привертають увагу вчених Москви та Санкт-Петербургу, але за межі колекціонування та описових праць рівень досліджень не вийшов.

Другий етап розвитку археологічної науки, щодо старожитностей Нижнього Побужжя розпочинається в середині XIX ст. Влітку 1848 р. графом О.С. Уваровим, за дорученням РАТ, було проведено перші в історії краю, більш-менш значимі археологічні розкопки на Ольвійському городищі, це означало перехід до якісно нового етапу вивчення старожитностей досліджуваної території. Отже, хронологічні межі другого періоду відкриваються 1850-тими роками і завершуються початком XX ст., оскільки, саме в перші роки минулого століття на території Нижнього Побужжя було проведено серію вже дійсно наукових польових досліджень з подальшою їх публікацією у вигляді звітів, нарисів тощо. На середину XIX ст. в Одесі, як у найбільшому з археологічних центрів, що займалися вивченням старожитностей Нижнього Побужжя у XIX ст., склалися сприятливі умови для розвитку археології, оформлення практичної дослідницької діяльності історично-археологічного товариства, наукових установ та музеїв тощо. Важливим кроком у розвитку вивчення археологічних пам'яток краю стало створення у 1839 р. в Одесі Одеського товариства історії та старожитностей, котре організувало власний друкований орган – "Записки". На сторінках "Записок" публікувалися різноманітні праці, присвячені археологічним пам'яткам Нижнього Побужжя, в тому числі. Однією з найцінніших статей щодо пам'яток первісної доби на території краю є "Досвід топографічного огляду старожитностей Херсонської губернії" В. Ястребова. Декілька статей були присвячені історичним решткам періоду ранньозалізного віку та скифо-сарматської доби на території Нижнього Побужжя за авторством Ф. Бруна, О. Подберезького М. Веселовського, В. Леонтовича, Л. Падалки, Н. Ерделі, В. Антоновича, А. Махно та ін. Важливе місце в роботах членів товариства займає вивчення пам'ятників античності, розташованих у пониззі Бугу: о. Березань (Г. Келлер, М. Надеждін, Р. Прендель, Е. Штерн), Ольвія (Г. Келлер, М. Мурзакевич, Ф. Брун, В. Юргевич, М. Аркас, П. Бурачков, В. Латишев, Е. фон Штерн, С. Жебелев), Аджигол (Г. Келер, П. Кеппен, О. Уваров, Ф. Брун, А. Чирков, В. Латишев), с. Коблеве (В. Юргевич, Ф. Брун, М. Мурзакевич, В. Латишев) та інші. Статті за напрямками дослідницького інтересу в області класичної археології поділяються на розділи: історична географія та археологічна топографія регіону, лапідарні епіграфічні, керамічні та нумізматичні пам'ятки [2].

Значним центром вітчизняних наукових досліджень галузі античної археології став Новоросійський університет. Студіюванням та подальшою публікацією про археологічні пам'ятки Нижнього Побужжя займалися викладачі: Ф. Струве, В. Юргевич Ф. Брун та Е. Штерн. Останній присвятив більше 40 своїх публікацій різноманітним питанням дослідження археологічних пам'яток Нижнього Побужжя. Педагогічна діяльність Е. Штерна стала важливим етапом у

формуванні Одеської археологічної школи. Ним виховане нове покоління дослідників краю, серед яких Б. Фармаковський та М. Болтенко.

У 1859 р. було створено Імператорську археологічну комісію, що започаткувала публікацію двох регулярних видань: "Звіти" та "Відомості". У "Звітах" результати досліджень археологічних пам'яток публікували І. Забелін, М. Линеви́ч (скіфо-сарматська доба); О. Уваров, І. Забелін, В. Тизенгаузен, І. Суручан, Б. Фармаковський, Ю. Кулаковський, В. Ястребов (античні старожитності). У "Відомостях", окрім публікації результатів археологічних досліджень, розміщували статті історіографічного характеру. Значна кількість матеріалів цього видання була присвячена пам'яткам античності, серед яких найбільшу частину становили розвідки Б. Фармаковського. Окрім того, свої дослідження класичних старожитностей Нижнього Побужжя публікували В. Латишев, Боннер Жарбюшер, Е. Штерн, Г. Херст та ін. Дані про кургани Херсонської губернії містяться у статтях О. Спіцина. Робота Археологічної комісії над дослідженням стародавніх пам'яток Нижнього Побужжя у другій половині XIX ст., за своїм значенням та професійним рівнем займала досить високий щабель, а в практичному веденні польових розкопок стала проривною та перевершила надбання всіх науковців-археологів та археологічних товариств, котрі працювали на цій ниві протягом сторіччя [2].

У 1864 р. О. Уваровим було засновано Московське археологічне товариство, яке виступило в якості організатора Всеросійських археологічних з'їздів. Проведення Археологічних з'їздів сприяло залученню до вивчення історико-археологічної проблематики широкого загалу археологів та краєзнавців, які публікували результати досліджень у друкованому органі з'їздів – "Труди". Тут містяться "матеріали" з'їздів, історіографічні описи, статті з архівної та археографічної справи, зустрічаємо напрацювання ретроспективного характеру. Античним старожитностям Нижнього Побужжя, присвячені статті Р. Пренделя, В. Юргевича, В. Латишева, Е. Штерна, Б. Фармаковського. Нариси Д. Яворницького, публіковані в "Трудах", присвячені археологічним пам'яткам доби середньовіччя (пам'ятки козацької доби) та стали джерельною основою для вивчення української історії.

Таким чином у другій половині XIX ст. тривав процес становлення вітчизняної науки про старожитності, котра пройшла за вказаний період певні етапи розвитку, від перших аматорських розкопок у 1848 р., через кризу науки 1890-х рр., до перших професійних польових досліджень межі XIX-XX ст., формування наукових шкіл та підходів, змінилася система наукової обробки знайденого матеріалу, чому певною мірою сприяло формування низки наукових і музейних установ та археологічно-історичних товариств.

Перша третина XX ст. характеризується значними історичними та соціальними змінами, які неодмінно відбилися на розвитку вітчизняної археологічної науки та вивченні старожитностей краю. Хронологічні межі **третього етапу** в археологічному вивченні Нижнього Побужжя розпочинаються з 1900-го р., пов'язаного із проведенням перших планованих

наукових розкопок на території краю, і завершуються 1930-ми рр., позначеними докорінною зміною методології "історії матеріальної культури" на марксистсько-ленінську, утвердженням "теорії стадіальності" в радянській археології та початком крайньої політизованості науки. Характерною рисою системи археологічних досліджень даного періоду стала підготовлена національним відродженням другої половини XIX ст. поява краєзнавчого напрямку у вивченні пам'яток Нижнього Побужжя. Археологічна наука початку XX ст., щодо старожитностей краю, виявляється тісно пов'язаною з краєзнавством, створюється низка краєзнавчих музеїв і товариств тощо.

Найбільшу кількість археологічних досліджень на території краю з 1900 по 1933 рр. провів та опублікував Б. Фармаковський. Результати робіт під його керівництвом регулярно друкувалися в "Звітах" та "Відомостях" Імператорської археологічної комісії та, в подальшому, у "Повідомленнях" Російської академії історії матеріальної культури. Його праці до сьогодні слугують важливим джерелом у дослідженні Ольвійської спадщини [2].

У 1923 р. з ініціативи миколаївського археолога та краєзнавця Ф. Камінського було створене Миколаївське наукове товариство імені М. Аркаса Всеукраїнської академії наук, секретарем якого було обрано М. Лагути, котрий став першим історіографом археологічних досліджень на Миколаївщині. Значну роль у вивченні археологічних пам'яток Нижнього Побужжя відіграла діяльність краєзнавців: Ф. Камінського, Б. Страдомського, М. Лагути, Г. Цветаєва та ін.

Активна робота з дослідження старожитностей краю тривала у першій третині XX ст. в м.°Херсоні. З числа херсонських дослідників плідну роботу проводили: А. Добровольський, Г. Скадовський, Г. Крисін, В. Гошкевич, І. Фабріціус та ін. Так В. Гошкевич приймав участь у дослідженнях поховальних споруд та поселень різних епох, а результати своїх робіт опублікував у низці праць, друкованих на сторінках "Записок Одеського товариства історії та старожитностей", "Літопису Херсонського міського музею старожитностей", "Вісника Одеської комісії краєзнавства" та ін. І. Фабріціус приймала активну участь в Ольвійській експедиції, публікуючи результати її роботи. Дослідження цих видатних вчених не лише публікувалися, але й зберігаються у вигляді архівних колекцій, надаючи свідчення про їх плідну археологічну діяльність на теренах Нижнього Побужжя.

У 1919 р. до Одеси переїжджає С. Дложевський та стає приват-доцентом Новоросійського університету. Ним написані 42 наукові роботи, найголовніші з яких присвячені епіграфічному матеріалу з Ольвії і проведеним тут розкопкам. У 1923 р. С. Дложевський став головою Бюро та археологічної секції новозаснованої Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській академії наук. Значну частину публікацій вчені 1920-х років розміщували у друкованому органі Одеської комісії краєзнавства – "Віснику". Так на сторінках видання публікувалися: А. Добровольський, М. Бабак, Ю. Ризаков, П. Рябков, П. Харлампович (пам'ятки первісної доби та ранньозалізного віку); І. Кономопуло (Фабріціус), М. Болтенко, Г. Штейнванд, Д. Добросердов, С. Дложевський,

Г. Цветасв, Г. Крисін, Е. Осман (античні пам'ятники Нижнього Побужжя); К. Милиславлевич, Г. Зелінський (пам'ятки нового часу).

Протягом третього періоду сталися значні соціальні зміни, котрі неодмінно відбилися на розвитку археологічної науки в Україні. Так, бурхливий науковий процес XIX ст., змінився періодом стагнації в часи Першої Світової війни та революційних подій 1917 р. Активний розвиток археологічних досліджень краю, проведення більш-менш систематичних польових робіт, першої наукової експедиції та організації системи охорони пам'яток археології у 1920-ті рр., в свою чергу, були загальмовані ідеологічними змінами, впровадженими радянською владою та початком періоду репресій 1930-х рр., коли фізично було знищене ціле покоління талановитих археологів.

Четвертий період у археологічному вивченні Нижнього Побужжя (1930-ті -1953 рр.), позначений тим, що у вітчизняній археологічній науці стаються докорінні методологічні зміни, котрі були викликані не лише складною соціально-політичною ситуацією в суспільстві, але й власною, внутрішньо-науковою кризою. Основною причиною, якої стали неподоланні протиріччя між старою методикою ведення розкопок з формально-типологічним підходом до вивчення отриманого матеріалу та накопиченням значної кількості археологічних пам'яток, що потребували якісно нової, адекватної історичної інтерпретації. На кінець 30-х рр. припадає початок новобудовних археологічних досліджень в Україні, зроблені на підставі котрих висновки, дали змогу внести істотні зміни у вивчення та розуміння давньої історії Південної України, а також сприяли формуванню нової наукової школи в археології. Перші дві з таких експедицій - Дніпрогесівська (1927-1932 рр.), очолювана Д.°Яворницьким та БГЕС (1930-1932 рр.), під керівництвом Ф.°Козубовського, безпосередньо, стосувались дослідження археологічних пам'яток регіону Нижнього Побужжя. З 1927 по 1932 рр. тривала Дніпрогесівська археологічна експедиція. Активну участь у роботі якої приймав А.°Добровольський. Вченим було відкрито низку поселень на р. Інгульці, де були вперше виявлені пам'ятки черняхівської культури. Своїми дослідженнями неолітичних та енеолітичних пам'яток пониззя Дніпра А.°Добровольський розпочав систематичне вивчення неоліту та енеоліту степової смуги України.

У 1931-1932 рр. перед початком будівництва каскаду електростанцій Південного Бугу Бузька археологічна експедиція (БАЕ) Народного комісаріату просвіти УРСР під керівництвом Ф.°Козубовського провела обстеження берегів і островів річки. Внаслідок цієї розвідки, в межах району було відкрито декілька поселень і зафіксовано багато курганів. Цією ж експедицією на деяких поселеннях були проведені невеликі розкопки і досліджено декілька курганів [1, с. 3-46]. Наприкінці 1930-х рр. всі матеріали по дослідженню даного регіону були зібрані, узагальнені та надруковані у книзі І.°Фабріціус "Археологічна карта Причорномор'я Української СРСР" [5]. Згідно даних І.°Фабріціус, до Первомайського Краєзнавчого музею, заснованого у 1923 р. потрапили майже всі знахідки Бузької експедиції Наркомпроса Української РСР,

котра дослідила у 1930-1931 рр. береги р.°Південний Буг від гирла р. Башкала до с.°Сабатинівка. Врезультаті, було музеїфіковано багато кісного палеонтологічного матеріалу [5, с. 7]. У 1949 – 1950 рр. М.°Болтенком було досліджено пам'ятник черняхівського типу поблизу с.°Вікторівка біля Березанського лиману [3]. Відкриття в Нижньому Побужжі пам'яток, споріднених з черняхівською культурою, викликало необхідність їх детального дослідження та співставлення із черняхівськими старожитностями Лісостепу УРСР. З цією метою у 1950 р. загін Буго-Дніпровської експедиції ІА АН УРСР під керівництвом Е.°Симоновича провів розвідки по берегах Тілігульського Лиману [3]. У 1951 – 1952°рр. Інгулецька експедиція під керівництвом академіка Л.°Славина (учня Б.°Фармаковського) продовжила розпочате А.°Добровольським вивчення берегів р. Інгулець. До 60-х років відомі поселення з керамікою черняхівського типу у Північному Причорномор'ї нараховувались вже десятками.

Четвертий період в історії вивчення археологічних старожитностей Нижнього Побужжя характеризується переходом до наукового систематичного експедиційного вивчення пам'яток краю, накопиченням матеріалів та літератури, за результатами проведених досліджень та ін. Все це склало основу формування сучасної вітчизняної наукової школи, що займається вивченням археологічних пам'яток Нижнього Побужжя.

Таким чином, з кінця XVIII до середини XX ст. історіографія археологічних досліджень та, безпосередні, археологічна наука, що вивчає старожитності Нижнього Побужжя пройшла 4 етапи розвитку, сформованих під впливом зовнішніх соціальних, та внутрішніх наукових факторів: I-й (1774-1848 рр.) – виникнення, II-й (1848-1900 рр.) – формування, III-й (1900-1930-ті рр.) – розвиток, IV-й (1930-ті-1953 рр.) – становлення. При цьому, для I-го етапу характерне потрапляння до робіт вчених лише речей музейної вартості, кількість же опублікованих та неопублікованих історіографічних джерел ще надто мала та носить скоріше фактографічний, описовий, ніж науковий характер; II-й етап – характеризується різким збільшенням кількості опублікованих праць та підвищенням рівня їх науковості; III-му етапу притаманне те, що роботи цього періоду набувають чіткої спеціалізації, також необхідно відзначити появу систематичних археологічних звітів; під час IV-го етапу формується наукове підґрунтя для наступного піднесення в археологічному вивченні регіону Нижнього Побужжя, котре приходить з початком "хрущовської відлиги" (1953-1964 рр.) і триває до 1990-х рр. Із здобуття Україною незалежності розпочинається якісно новий етап у розвитку археологічного знання, що продовжується сьогодні. Він характеризується насиченістю та накопиченням великої кількості тематичних публікацій, значущістю археологічних відкриттів, застосуванням новітніх археологічних дослідницьких методів, що відкриває більші можливості для різноманітня наукових гіпотез у трактуванні подій та явищ минулого, а це зумовлює залучення усього пласту джерельних матеріалів. Все це окреслило необхідність історіографічного узагальнення праць, у тому числі, прис-

вчених археологічному вивченню території Нижнього Побужжя як невід'ємної складової загальної історії. Розкриття глибини процесу розвитку археологічної науки кінця XVIII – першої половини XX ст., відносно території Нижнього Побужжя та його окремих аспектів і періодів залишається одним із актуальних й фундаментальних завдань сучасної історіогра-

фії археологічних досліджень. Представлена автором періодизація не претендує на завершеність. Питання про остаточну періодизацію історіографії та історії археологічних досліджень Нижнього Побужжя лишається відкритим. Його вирішення потребує подальших розробок, в тому числі з широким залученням зарубіжного досвіду.

ЛІТЕРАТУРА (REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Козубовський Ф.А. Археологічні дослідження на території БоГЕСу (1931-1932 рр.) // К., 1933. – 180 с.
Kozubovskyi F.A. Arkheolohichni doslidzhennya na terytoriyi Bohesu (1931-1932 rr.) [Archaeological researches on the territory of BoHES (1931-1932 years)] // K., 1933. – 180 s.
2. Ласінська М.Ю. Дослідження археологічних пам'яток Нижнього Побужжя: історіографія проблеми (XIX – 30-ті роки XX ст.): автореф. дис. к. іст. наук: спец.: 07.00.06 / М. Ю. Ласінська; Навчально-науковий інститут історії та права Миколаївського національного університету імені В.О.Сухомлинського. – захист 29. 03. 2011. – Миколаїв, 2011. – 20 с.
Lasinska M.U. Doslidzhennya arkheolohichnykh pam'yatok Nyzhnoho Pobuzhzhya: istoriografiya problemy (XIX – 30-ti roky XX st.) [Researching of archaeological artifacts of the Lower Pobuzhha: historiography of the problem (XIX - 30-years of the XX century.)]: avtoref. dys. k. ist. nauk: spets.: 07.00.06 / M.U. Lasinska; Navchalno-naukovyyu instytut istoriyi ta prava Mykolayivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.O. Sukhomlynskoho. – zakhyst 29. 03. 2011. – Mykolayiv, 2011. – 20 s.
3. Симонович Э.А. Итоги исследований черняховских памятников в Северном Причерноморье //Материалы и исследования по археологии СССР, М., М.-Л.: Наука, 1967. № 139. – С. 205 – 237.
Symonovich E.A. Itogi issledovaniy chernyakhovskikh pamyatnikov v Severnom Prichernomor'ye [Results of investigations Cherniakhov sites in the Northern Black Sea Coast]/Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR, M., M.-L.: Nauka, 1967. № 139. – S. 205 – 237.
4. Тункина И.В. Русская наука о классических древностях юга России (XVIII – середина XIX в.) / И.В. Тункина, СПб.:Наука, 2002. – 674, [1] с., 156 ил.
Tunkina I.V. Russkaya nauka o klassicheskikh drevnostyakh yuga Rossii (XVIII – seredina XIX v.) [Russian science of classical antiquities of southern Russia (XVIII - mid XIX century.)] / I.V. Tunkina, SPb.:Nauka, 2002. – 674, [1] s., 156 il.
5. Фабрициус И.В. Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР / И.В. Фабрициус. – К.: Издательство АН УССР, 1951. – Вып. 1: Междуречье Днестра – Южного Буга. – 131 с., 24 с. илл. и карт.
Fabritsius I.V. Arkheologicheskaya karta Prichernomor'ya Ukrainskoy SSR [Archaeological Map of the Black Sea Coast of Ukrainian SSR] / I.V. Fabritsius. – K.: Izdatel'stvo AN USSR, 1951. – Vyp. 1: Mezhdurech'ye Dnestra – Yuzhnogo Buga. – 131 s., 24 s. ill. i kart.

Lasinska M.U. The study of archaeological sites of the Lower Bug region at the end of XVIII - first half of the XX century. History and historiography

Abstract. We consider the problem of historiography and history of archaeological research in the region of the Lower Bug region in the late XVIII - early XX century. Proposed a conditional periodization of the history of archaeological knowledge about antiquities of the region; presented a brief description of each of the periods of its development; outlined the prospects for further research of those questions.

Keywords: *Historiography of Archaeology, History of Archaeology, Lower Bug region, regional archeology, periodization.*

Ласинская М.Ю. Исследования археологических памятников Нижнего Побужья в конце XVIII – первой половине XX ст., история и историография

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы историографии и истории археологических исследований региона Нижнего Побужья конца XVIII – первой половины XX ст. Предложена условная периодизация истории археологического знания о древностях края, представлена сжатая характеристика каждого из периодов его развития и очерчены перспективы дальнейшего исследования вопроса.

Ключевые слова: *историография археологии, история археологии, Нижнее Побужье, региональная археология, периодизация.*

Новикова Е.Н.

Охрана материнства среди сельского населения УССР в 1930-х годах

Новикова Елена Николаевна, аспирант

Черкасский национальный университет имени Богдана Хмельницкого, г. Черкассы, Украина

Аннотация. Именно в 1930-х гг. были заложены основы стационарной родовой помощи, полноценного медицинского обслуживания женщин в селе, разворачивалась мощная пропагандистская работа по внедрению основ гигиены и здорового образа жизни. Однако эти и другие законодательные инициативы часто принимались при несогласовании действий разных институтов органов власти, финансирование почти полностью возлагалось на местные бюджеты. Несмотря на то, что во многих моментах такие мероприятия властей, были своевременными, этот процесс отмечался часто предвзятым отношением к правительственным распоряжениям, как местных властей, так и самих женщин.

Ключевые слова: охрана материнства, беременность, роды, декретный отпуск, колхозный родильный дом, аборт.

Тема охраны здоровья женщины среди сельского населения советского периода в историографии освещена достаточно неравномерно. В поле зрения исследователей чаще всего попадало развитие охраны здоровья в целом, где женский вопрос рассматривался эпизодически. Такие работы или были насыщены статистическими данными позитивной динамики, или носили пропагандистский и рекомендательно-просветительский характер [5-9]. Позже этот вопрос затрагивался в работах Верхратского С.А. [3], авторского коллектива под руководством Сольского Я.П. [11]. Но проблема рассматривалась в контексте общей картины системы здравоохранения, или освещалась исключительно с точки зрения социальной инфраструктуры города. Реальная картина медицинского обслуживания женщины-матери в сельской местности в 1930-е года остается практически не изученной.

Опираясь на работы авторов советского и постсоветского периода, изучавших историю медицины, ранее неиспользуемые архивные материалы, периодические издания 1930-х гг., воспоминания современников, автор ставит целью проследить процесс становления официальной медицинской помощи женщинам при беременности и родах в сельской местности, его положительные и отрицательные аспекты.

С момента утверждения советской власти в Украине физическому состоянию женщины было отведено одно из важных мест в политике здравоохранения. Ведь здоровая женщина – это не только полноценный работник, но и гарант воспроизведения физически здоровых трудовых ресурсов. Правительственные постановления, которые касались проблемы охраны материнства, приняты во второй половине 1920-х гг., внедрялись в жизнь при сложных политико-экономических условиях. Как результат, помимо достижений, существовали и определенные просчеты. Среди последних наиболее болезненным в сельской местности стало сокращение числа больниц и акушерских пунктов, инфраструктура медицинского обслуживания сократилась почти на 25 % [6, 162-164].

Параллельно с этим, активно разворачивалась борьба против "пережитков прошлого" – баб-повитух. Вследствие этого проживание в сельской местности, в большинстве случаев, не позволяло женщине получить квалифицированную медпомощь. Физически тяжелый труд, семейно-бытовые хлопоты, отсутствие возможности полноценного отдыха, дисбаланс в питании влекли за собой рост числа заболеваний сельских женщин. В ряде случаев женщина не имела возможности

даже рассказать о том, что ее беспокоит, не говоря уже о лечении. Многие факторы риска были связаны с беременностью и родами. Первый Украинский съезд акушеров и гинекологов 1927 г. констатировал, что лишь 36,6% сельского населения охвачено работой акушерских кадров, и лишь 10% крестьянок родили с помощью акушера [3, 134].

Власть откровенно выражала обеспокоенность ситуацией в сфере медицинского обслуживания в селе. Основными причинами неудовлетворительного состояния родовой помощи в селе, минуя напряженную политико-экономическую ситуацию, в основном назывались недостаточное количество необходимого оборудования, отдаленность стационарной помощи от большинства колхозов, низкий уровень развертывания санитарно-просветительской работы вокруг охраны материнства в селе. Стараясь улучшить ситуацию, в начале 30-х гг. XX ст. были поставлены принципиально новые акценты в предоставлении профессиональной медпомощи женщине, в том числе и в сфере рождения ребенка.

Одним из первых на повестке дня был поднят вопрос обеспечения кадрами сельских больниц. За 1931 г. на работу в село было направлено 495 врачей, в 1932 г. – 537, в 1933 г. – 666. Но, несмотря на такие меры, контролирующими органами фиксировалось уменьшение количества врачей, которые работали в селе, с 3914 чел. в 1932 г. до 2625 на 1 января 1934 г. Кое-где в сельских районах республики вместо 10-12 врачей оставалось 1-2. Последние цифры наглядно иллюстрировали большую текучесть кадров, основными причинами которой были отсутствие продуктов питания, жилья, медицинского оборудования, низкая заработная плата. Количество вакантных врачебных должностей составляло почти 42% штатных должностей. Исправление такой ситуации было возложено на фельдшерско-акушерские школы. Вводилась обязательная практика студентов медицинских учебных заведений в сельских больницах [13, 1-5].

Еще одной проблемой, которая нуждалась в неотложном решении, была отдаленность больниц от населенных пунктов, которая часто приводила к неполному использованию мест для беременных в сельских больницах. Решить ее должно было строительство родильных домов за счет колхозов. По одной из версий, впервые такая инициатива прозвучала еще в 1927 г. на I-м Всеукраинском съезде акушеров-гинекологов. 1 ноября 1931 г. эту инициативу обсуждали на Коллегии Наркомздрава УССР [8, 150]. Но лишь в октябре 1934

г. на совещании глав сельсоветов-комсомольцев Киевской области секретарь ЦК КП(б)У П. Постышев провозгласил о создании родильных домов в селе. По другой версии, автором идеи создания роддомов стала глава Сербо-Слободского сельского совета Надежда Ковальчук, которая такой роддом и организовала. Уже в апреле 1935 г. в УССР начало действовать положение "О колхозном родильном доме", которое позднее, в 1938 г., было заложено в основу положения "О колхозных родильных домах", утвержденное Наркомздором СССР и согласованное с Наркомздравом УССР. Главной задачей колхозного родильного дома было приближение к колхознице квалифицированной медицинской стационарной помощи при родах. Роддома должны были обеспечить полный охват беременных медпомощью при непосредственном участии акушерки и врача соответствующего врачебного участка, а также наблюдение после родов [4, 114-115; 7, 19-34].

На начало 1935 г., по данным Наркомздрова, в Украине было организовано и работало 136 роддомов: в Харьковской области – 31, Одесской – 25, Днепропетровской – 20, Донецкой – 20, Киевской – 15, Винницкой – 8, Черниговской – 7 [13, 1]. На конец года их насчитывалось 1215 (на 3563 места) [11, 38].

Идеально-показательным вариантом колхозного родильного дома стал первый не только в УССР, но и в целом Союзе, Сербо-Слободской роддом (современная Житомирщина). В официальном отчете он представлялся так: "... довольно высокий дом, побеленный извне, под черепичной крышей. Вход с улицы через сени, которые отапливаются. Первая комната – приемная, с письменным столом, топчаном для осмотра беременной, двумя стульями, вешалкой, умывальником и настенным шкафом для термометра, бритвы, стетоскопа и др. За перегородкой – душ. Телефон. Вторая комната – послеродовая. Там стоит кровать с тумбочкой, при ней судно на стульчике, шкаф для белья, умывальник. Третья комната – родовая. Родовая кровать, стеклянный шкаф для инструментов, стол для перевязочного материала, штатив для кружки. Четвертая комната – послеродовая. Две кровати с тумбочками, две детские кровати, пеленальный столик. В комнате стоят цветы. Мебель, пол, окна покрашены светлой краской. На окнах и кроватях занавески. В окнах есть форточки. В пристройке размещен изолятор с кроватью, тумбочкой, детской кроватью, кухня с буфетом и столом, прачечная, теплая уборная. Двор чистый, огражденный. На конюшне – 2 коня, собственность дома" [13, 4].

Однако типичными такие роддома в селе не стали, по крайней мере, сразу. В своих отчетах колхозное руководство нередко лаконично отчитывалось: "отведено дома на полах". Были случаи, когда колхозное руководство обеспечивало всем необходимым для открытия и полноценной работы роддома, а районное руководство не присылало медицинские кадры. Рейды проверки родовой помощи по селам выявляли не только достижения, но и недостатки, а иногда – просто неудовлетворительное состояние. На протяжении всего десятилетия фиксировались случаи недостатка кроватей, постельного белья, задолженности по выплате заработной платы акушеркам, небрежного отношения к своим обязанностям последних, недостаточного пита-

ния рожениц, которым иногда просто предлагали приносить продукты из дома [14, 30-31]. А при отсутствии роддома в селе, беременным женщинам приходилось ездить за несколько десятков километров к ближайшей больнице, хотя радиус обслуживания колхозного родильного дома не должен был превышать 3-5 км [17, 16]. Из устных свидетельств современниц тех событий видно, что профессиональная медпомощь повсеместно распространялась в украинских селах. В некоторых населенных пунктах врачи начинали свою работу лишь в конце 1930-х гг. Жительницы нынешней Черкасской области о тех временах вспоминают так: "... на селе первый врач, фельдшер, появился в 1938 г. из техникума, Яковенко, мальчик, только закончил техникум. Это был фельдшерский пункт. А на следующий год, в 1939 г. акушерка пришла и открыли акушерский пункт" [2], "Рожали по домам, роддом появился аж после войны. У нас в селе родилка аж в 47 году стала работать" [1].

Отношение самих колхозниц к организованному родовспоможению в селе на протяжении всего исследуемого периода было неоднозначным. С момента организации колхозных родильных домов часть женщин относилась к ним с недоверием и некоторые из них категорически отказывались идти в них рожать. Профессиональная медицинская родовая помощь была чужая селу. Значительная часть колхозниц при родах, несмотря на борьбу, которая развернулась на страницах газет и журналов против повитух, повивальных бабок, призывы санитарных постов о негигиеничности и вреде непрофессионального родовспоможения, полагались именно на них. А те недостатки и просчеты, которые присутствовали при внедрении в жизнь проекта колхозных роддомов, лишь содействовали этому. Устные свидетельства респондентов, статистические данные и информационные материалы по борьбе с деятельностью баб-повитух, которая не прекращалась до конца 1930-х гг., подтверждают тот факт, что институт повивальной бабки в советском селе не терял своей значимости. Даже смертность женщин и новорожденных в родах при участии бабы-повитухи, воспринимались населением как нормальное явление.

По состоянию на 1934 г. роддомами было охвачено лишь 37% колхозниц. Но уже в середине 1936 г., по данным официальной статистики, числилось 1980 колхозных родильных домов на 6422 кровати, которые охватывали своей работой 65-70% колхозниц [14, 28]. В начале 1940 г. в сельской местности республики работало 3209 колхозных роддомов, которые были способны стационарным родовспоможением обслуживать 73% женского населения [11, 42-43].

До конца 1934 г. охрана женской работы, установленная Кодексом законов о труде, распространялась лишь на застрахованных горожанок и на сельских работниц, которые работали в совхозах. Колхозницы в эту категорию не входили. Существовали постановления "Об охране женского труда в сельских коллективных хозяйствах", "Об организации родовспоможения населению в жатву" и прочие, принятые до 1933 г. Согласно этим документам, был составлен список тяжелых и вредных работ, где запрещалось использование женского труда, устанавливалось ограничение при погрузочных работах, запрещались ночные смены

беременным с 5 месяца и женщинам, которые имеют грудных детей. Женщины освобождались от любой работы в колхозе за 30 дней до и 30 дней после родов [12, 103]. Но результаты внедрения этих документов в жизнь, к сожалению, широко не афишировались. Облегчение работы беременным колхозницам нередко оставалось прописанным лишь на бумаге.

17 февраля 1935 г., принятый II Всесоюзным съездом колхозников-ударников и утвержденный советом Народных комиссаров СССР и Центральным Комитетом ВКП(б) Примерный устав сельскохозяйственной артели, постановил: "относительно беременных и кормящих женщин – необходимо облегчить их труд, освобождая женщин от работы за месяц до родов и на месяц после родов с сохранением за ними содержания на эти два месяца в половинном размере средней выработки ими трудодней". Кроме того, за 2 месяца до родов и через месяц после их правление колхоза обязано было перевести колхозницу на легкий труд [10, 23].

Для проверки воплощения в жизнь положений устава уже со второй половины 1935 г. по всей стране проходили рейды-проверки. К проверочным комиссиям привлекались областные органы здравоохранения и народного образования, районные газеты, колхозные стенгазеты, медицинские работники и просвещенцы села, председатели колхозов, женский колхозный актив. О результатах проверок комиссии должны были доложить Наркомздраву УССР уже к 1-му января 1936 г. Невзирая на ограниченные сроки проверок до начала 1936 г., реагируя на жалобы беременных колхозниц к партийным органам и опубликованным в областных и районных газетах касательно нарушений их прав, они длились до конца десятилетия. Держа на постоянном контроле соблюдение положений устава, районное и областное руководство регулярно требовало от председателей колхозов отчитываться про количество родов в роддомах, на дому с медпомощью и без, оформление отпусков по беременности, начисление трудодней, и даже о случаях родов в поле. Для подтверждения правдивости отчетных материалов в колхозы часто направлялись встречные проверки. Члены таких комиссий лично опрашивали женщин, проверяли медицинские справки, правильность начисления трудодней за время отпуска до и после родов, и т.п. Уже первые выборочные проверки показали, что наряду с надлежащим выполнением существовали и проблемы с воплощением положений устава в жизнь. Комиссии нередко выявляли, что кое-где никакого учета беременных женщин не велось, на время родов женщин даже исключали из списков работников колхоза. Не обходило такое участие даже ударниц колхозной работы. На обращение членов комиссий к руководителю одного из колхозов с просьбой предоставить сведения о количестве женщин, которые воспользовались отпуском по беременности, он заявил об отсутствии беременных как таковых. Но при проверке их оказалось более 10 лиц. Беременных женщин бригадиры не только не освобождали от работы за месяц до родов, а даже отправляли на трудные полевые работы. Такое же отношение наблюдалось и к колхозницам, которые имели младенцев. Последние нередко совсем отказывались от работы, мотивируя это наличием грудных детей [13, 9].

В отдельных колхозах наблюдались факты перекручивания приказов Наркомздрова: правление колхозов абсолютно не соблюдало порядок начисления трудодней и оформление отпуска. Фиксировались случаи, когда беременных освобождали от работы, обещали насчитать трудодни, но фактически этого не делали или начисляли немотивированное количество трудодней, не принимали во внимание ранее наработанные трудодни. Свое поведение мужчины-бригадиры объясняли нежеланием "разбазаривать колхозные трудодни. Они (женщины) будут лентяйничать, а колхоз должен записывать трудодни. Пусть не рожают, нам нет дела до их родов", "... не приходят в конторы, а потому мы им и не начисляем", "... не требуют отпусков, а мы не знаем, когда их предоставлять" [15, 75]. Нарушения законодательства часто происходили по молчаливому согласию, а иногда и по требованию самих женщин, которые не хотели идти в отпуск или выходили на работу сразу после родов. Их привлекала возможность оплаты этих дней сверх отпускных выплат. Исключительно по желанию самих женщин оформлялись отпуска не в два срока, а одним. Такая политика колхозного руководства нередко приводила к родам во время работы без медпомощи, которая повышала риск гибели роженицы, ребенка, получение ими осложнений, инвалидности [15, 102].

Но даже принимая во внимание такого рода случаи, подводя итоги внедрения в жизнь политики улучшения медицинского обслуживания женщин в селе, республиканское руководство в результате своей работы записывало значительный рост количества рождаемости и уменьшение детской смертности. При изучении же отчетных данных областных управлений Нархозучета УССР о естественном движении населения во второй половине 1935 г., выяснилось, что при общей по стране положительной тенденции в ряде областей рождаемость резко уменьшилась. И это касалось главным образом сельской местности, где общий коэффициент рождаемости снизился на 19,4%. Снижение рождаемости в определенных регионах наблюдалось и в начале 1936 г. [16, 9-13]. Помимо увеличения смертности детей возрастом до 1 года, объяснение этому можно найти и в нежелании женщины рожать, что приобретало в дальнейшем большее значение. Необходимость брать более активное участие в производственной и общественной жизни содействовало такой тенденции.

Проблема нежелательной беременности решалась чаще всего абортom. Резкий рост количества искусственного прерывания беременности, когда в среднем одна из трех беременностей заканчивалась абортom, порождал острую социальную проблему. С середины 1930-х гг. республиканские отделы здравоохранения, районное руководство были вынуждены брать на себя письменные обязательства в организации борьбы с абортom. К разработанным и утвержденным мерам привлекались рабочие консультации, больницы, амбулаторий, местный женский актив. Вводилась обязательная денежная оплата искусственного прерывания беременности. В администрации больниц направлялись инструкции о порядке расчетов за операции для разных категорий работниц, среди них отдельно упоминались колхозницы. Для последних согласно положениям

нормативной документации, необходимо было "трудодни перевести на деньги, согласно справки сельского совета". Заведующие больницами, в свою очередь, рассылали сельским советам и медицинским участкам свои решения, что "абортным больным нужно выдавать справки о социальном положении. В случае прибытия без справки берется (за операцию) по 25 руб.". В среднем для колхозницы операция при наличии такой справки стоила 7-10 рублей [4, 69].

Проблема решалась и на законодательном уровне. 27 июня 1936 г. был принят закон "О запрете абортов, увеличение материальной помощи роженицам, установление государственной помощи многодетным, расширение сети родильных домов, детских яслей и детских садов, ужесточение уголовного наказания за неплатеж алиментов и о некоторых изменениях в законодательстве о разводе". Запрещая аборт, государство аргументировало это тем, что трудные экономические условия, которые обусловили подписание 18 ноября 1920 г. декрета о разрешении аборта, прошли. Проведение абортов допускалось лишь в тех случаях, когда продолжение беременности представляло угрозу жизни женщине, а также при наличии наследственных трудных заболеваний родителей. В поддержку многодетным матерям, которые имели 6 детей, при рождении каждого следующего выплачивалась государственная помощь в размере 2 тыс. руб. каждый год на протяжении 5 лет со дня рождения ребенка. Семьям, которые имели 10 детей, оформлялось единовременное пособие при рождении каждого следующего ребенка в

5 тыс. руб. и со следующего года ежегодная помощь в 3 тыс. руб., которые выплачивалась на протяжении 4 лет [7, 10].

Однако надежды правительства полностью не оправдались. Вместо уменьшения числа абортов, последние перешли в категорию криминальных, и далеко не с низкими показателями. Прерывание беременности делалось женщинами вне больничных заведений, местными знахарками, часто в антисанитарных условиях, в ход пускались методы нетрадиционной медицины. Как результат, возросло число случаев материнской смертности и значительного количества осложнений.

Таким образом, власть, заинтересованная в "продуктивной силе" советской женщины, воспроизведении трудовых ресурсов после голода и репрессий и активно ищущая пути подтверждения социалистической сущности общественного порядка в СССР, настойчиво и последовательно внедряла в жизнь разветвленную программу мер по охране материнства и детства, беря за цель обеспечение рожениц врачебной помощью и создание гигиеничных условий для родов и послеродового периода, снижение детской смертности. Однако этот процесс усложнялся недостаточным материально-техническим, кадровым обеспечением, несогласованием действий местного и высшего руководства, ощутимым влиянием нетрадиционной медицины, скептическим, а временами и негативным отношением к врачам и проводимым мерам со стороны населения.

ЛИТЕРАТУРА (REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Аудиозапись воспоминаний Бражник Анны Евсеевны, 1916 г.р. с. Журжинцы Лысянского р-на Черкасской обл., 1-2 июня 2012 г. Домашний архив автора. *Audiozapis' vospominanij Brazhnik Anny Evseevny, 1916 g.r. s. Zhurzhyncy Lysjanskogo r-na Cherkasskoj obl., 1-2 ijunja 2012 g. [Audio recording memories Hyles Evseevna Anna, born 1916 s. Zhurzhyntsy Lysyansky district, Cherkasy region., 1-2 June 2012]. Domashnij arhiv avtora.*
2. Аудиозапись воспоминаний Емец Евгении Ильиничны, 1922 г.р. с. Петровская Гута Лысянского р-на Черкасской обл., 19 августа 2012 г. Домашний архив автора. *Audiodzapis' vospominanij Emetc Evgenii Il'nychny, 1922 g.r. s. Petrovskaja Guta Lysjanskogo r-na Cherkasskoj obl., 19 avgusta 2012 g. [Audio recording memories Emetc Eugenia Ilinichny, born in 1922 s. Peter Guth Lysyansky district, Cherkasy region., August 19, 2012]. Domashnij arhiv avtora.*
3. Верхратський С. А. Історія медицини / С. А. Верхратський. – К. : Здоров'я, 2011. – 352 с. *Verkhrat's'kyu S. A. Istorya medytsyny [History of Medicine] / S. A. Verkhrat's'kyu. – K. : Zdorov'ya, 2011. – 352 s.*
4. Государственный архив Черкасской области (далее – ГАЧО). – Ф. Р 2113 Інструкції, вказівки та розпорядження Наркомату здоров'я та облздороввідділу про організацію та роботу дитячих установ, родильних будинків, надання відпусток по вагітності. – Оп. 1. – Спр. 253. План роботи охоптити та план оздоровчої кампанії дітей на 1935 р. Листування з облздороввідділом та сільрадами про організацію курсів вихователів дит'ясел, оздоровлення дітей в оздоровчу кампанію 1935 р., про роботу дитячих установ. Відомості про наявність дит'ясел, родильних будинків, списки шкіл району. Списки працівників дитясел, райвиконкому, медпрацівників району, 1935, 560 арк. *Hosudarstvennyy arkhiv Cherkasskoj oblasti (dalee – HACHO). – F. R 2113 Instruktivnyy, vkazivky ta rozporjadzhennya Narkomatu zdorov'ya ta oblzdorovviddil'nyy pro organizatsiyu ta robotu dityachykh ustanov, rodylnykh budynkiv, nadannya vidpustok po vahitnosti. – Op. 1. – Spr. 253. Plan roboty okhmatyty ta plan ozdorovchoyi kampaniyi ditey na 1935 r. Lystuvannya z oblzdorovviddilom ta sil'radyami pro organizatsiyu kursiv vykhovateliv dyt'yasel, ozdorovlennya ditey v ozdorovchu kampaniyu 1935 r., pro robotu dityachykh ustanov. Vidomosti pro nayavnist' dityasel, rodylnykh budynkiv, spysky shkyl rayonu. Spysky pratsivnykiv dityasel, rayvikonkomu, medpratsivnykiv rayonu, 1935, 560 ark.*
5. Жінка соціалістичної України. Статистичний довідник / Управління народногосподарського обліку УРСР. – К. : Народне господарство та облік, 1937. – 162 с. *Zhinka sotsialistichnoyi Ukrainy. Statystychnyy dovidnyk [Female socialist Ukraine. Statistical handbook] / Upravlinnya narodnohospodars'koho obliku URSR. – K. : Narodne hospodarstvo ta oblik, 1937. – 162 s.*
6. Збірник з питань санітарної статистики / під ред. проф. С. С. Кагана. – К. : Вид-во Академії Наук УРСР, 1938. – 327 с. *Zbirnyk z pytan' sanitarnoyi statystyky [Collection of statistics on health] / pid red. prof. S. S. Kahana. – K. : Vyd-vo Akademiyi Nauk URSR, 1938. – 327 s.*
7. Збірник положень і інструкцій по роботі закладів родопомочі. – К. : Держмедвидав, 1941. – 124 с. *Zbirnyk polozhen' i instruktivnyy po roboti zakladiv rodopomochi [Collection of regulations and instructions of the institution birth attendance]. – K. : Derzhmedvydav, 1941. – 124 s.*
8. Леви М. Ф. История родовспоможения в СССР / М. Ф. Леви. – М. : Изд-во АМН СССР, 1950. – 204 с. *Levi M. F. Istorija rodovspomozhenija v SSSR [What should know about women's diseases Kolhoz] / M. F. Levi. – M. : Izd-vo AMN SSSR, 1950. – 204 s.*
9. Леви М. Ф. Что должна знать колхозница о женских болезнях / М. Ф. Леви. – М. : Биомедгиз, 1934. – 144 с. *Levi M. F. Chto dolzhna znat' kolhoznica o zhenskikh boleznyah [What should know about women's diseases Kolhoz] / M. F. Levi. – M. : Biomedgiz, 1934. – 144 s.*
10. Примірний статут сільськогосподарської артілі, прийнятий другим всесоюзним з'їздом колгоспників-ударників і затверджений радою народних комісарів Союзу РСР і центральним коміте-

том ВКП(б) 17 лютого 1935 року. – К.-Х. : Державне видавництво колгоспної і радгоспної літератури УРСР, 1941. – 32 с.

Prumirnyy statut sil'skohospodars'koyi artili, pryynyaty druhym vsesoyuznym z'yizdom kolhospnykiv-udarnykv i zatverdzhenny radoyu narodnykh komisariv Soyuzu RSR i tsentral'nym komitetom VKP(b) 17 lyutoho 1935 roku. [Model Statute communities were adopted Second All-Union Congress of farmers, drummers and approved by the Council of People's Commissars of the USSR and the Central Committee of the CPSU (b) 17 February 1935]. – K.-Kh. : Derzhavne vydavnytstvo kolhospnoyi i radhospnoyi literatury URSR, 1941. – 32 s.

11. Сольский Я. П. Развитие охраны материнства и родовспоможения в Украине / Я. П. Сольский, Н. Г. Гойда, Т. Ф. Татарчук. – К. : Заповіт, 2008. – 400 с.

Sol'skij Ja. P. Razvitie ohrany materinstva i rodovspomozheniya v Ukraine [The development of maternal and obstetric care in Ukraine] / Sol'skij Ja. P., Gojda N. G., Tatarchuk T. F. – K. : Zapovit, 2008. – 400 s.

12. Центральный государственный архив высших органов власти и управления Украины. – Ф. 1 ВУЦВК. – Оп. 6. – Спр. 1095. Матеріали про підготовку кваліфікованих жіночих кадрів для сільського господарства, стан жіночої праці та побуту в радгоспах (постанови, об'їзники, протоколи, стенограми нарад, доповідні записки), 1931, 107 арк.

Central'nyy gosudarstvennyy arhiv vysshih organov vlasti i upravleniya Ukrainy. – F. 1 VUTsVK. – Op. 6. – Spr. 1095. Materialy pro pidhotovku kvalifikovanykh zhinochokykh kadriv dlya sil's'koho hospodarstva, stan zhinochoyi pratsi ta pobutu v radhospakh (postanovy, obizhnyky, protokoly, stenohramy narod, dopovidni zapysky) [Materials for training of qualified female staff for agriculture, the state of women's working and living in farms (regulations, circulars, reports, transcripts of meetings, memos)], 1931, 107 ark.

13. Центральный государственный архив общественных объединений Украины (далее – ЦГАОО Украины). – Ф.1 Центральный комитет Коммунистической партии Украины. – Оп. 20. – Спр. 6662. Докладные записки, справки, письма отделов ЦК КП(б)У, обкомов партии о работе среди женщин, организации хат-родилен, оплате декретных отпусков и др. вопросам работы среди женщин, 1935, 17 л.

Central'nyy gosudarstvennyy arhiv obshhestvennykh ob'edineniy Ukrainy (dalee – CGAOO Ukrainy). – F.1 Central'nyy komitet Komunistichnoyi partii Ukrainy. – Op. 20. – Spr. 6662. Dokladnye zapiski, spravki, pis'ma otdelov CK KP(b)U, obkomov partii o rabote sredi zhenshin, organizatsii hat-rodilen, oplate dekretnykh otpuskov i dr. voprosam raboty sredi zhenshin, 1935, 17 l.

Central'nyy gosudarstvennyy arhiv obshhestvennykh ob'edineniy Ukrainy (dalee – CGAOO Ukrainy). – F.1 Central'nyy komitet Komunistichnoyi partii Ukrainy. – Op. 20. – Spr. 6662. Dokladnye zapiski, spravki, pis'ma otdelov CK KP(b)U, obkomov partii o rabote sredi zhenshin, organizatsii hat-rodilen, oplate dekretnykh otpuskov i dr. voprosam raboty sredi zhenshin [Memoranda, certificates, letters departments Communist Party (Bolshevik), regional Party work among women organizations hut begat payment of maternity leave and other matters among women], 1935, 17 l.

14. ЦГАОО Украины. – Ф.1 Центральный комитет Коммунистической партии Украины. – Оп. 20. – Спр. 6881. Постановления, директивные письма ЦК КП(б)У в ЦК ВКП(б), докладные записки, справки, отчеты обкомов КП(б)У, Наркоматов УССР, ЦК ЛКСМУ, организаций и учреждений по вопросам охраны материнства и детства, работы яслей, детсадов и детдомов, организации летнего оздоровительного отдыха детей. В деле имеется программа съезда работников колхозных роддомов и тезисы выступлений его участников (типогр. экз), 1936, 108 л.

CGAOO Ukrainy. – F.1 Central'nyy komitet Komunistichnoyi partii Ukrainy. – Op. 20. – Spr. 6881. Postanovleniya, direktivnye pis'ma CK KP(b)U v CK VKP(b), dokladnye zapiski, spravki, otchjoty obkomov KP(b)U, Narkomatov UССР, CK LKSMU, organizatsij i uchrezhdenij po voprosam ohrany materinstva i detstva, raboty jaslej, detsadov i detdomov, organizatsii letnego ozdorovitel'nogo otdyha detej. V dele imeetsya programma s'ezda rabotnikom kolhoznykh roddomov i tezisy vystuplenij ego uchastnikov (tipogr. jekz) [Regulations, policy letters Communist Party (Bolshevik) of the Central Committee of the CPSU (b), memoranda, certificates, reports of regional committees of the CP (b) U, People's Commissariats UССР, Central LKSMU, organizations and institutions for the protection of motherhood and childhood, of nurseries, kindergartens and orphanages, organizing summer recreation for children. In fact there is a program of the Congress kolkhoz worker maternity hospitals and theses of its participants (typogr. copies)], 1936, 108 l.

15. ЦГАОО Украины. – Ф.1 Центральный комитет Коммунистической партии Украины. – Оп. 20. – Спр. 6693. Постановления, директивные письма ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, докладные записки, справки, телеграммы ЦК КП(б)У, обкомов партии, Наркомзема УССР, Прокуратуры республики о проработке колхозами Устава сельхозартели, выдаче им государственных актов на пользование землей, приусадебных землях колхозников, огородах для рабочих, 1935, 150 л.

CGAOO Ukrainy. – F.1 Central'nyy komitet Komunistichnoyi partii Ukrainy. – Op. 20. – Spr. 6693. Postanovleniya, direktivnye pis'ma CK VKP(b), CK KP(b)U, dokladnye zapiski, spravki, telegrammy CK KP(b)U, obkomov partii, Narkomzema UССР, Prokuratury respubliki o prarabotke kolhozami Ustava sel'hozarteli, vydache im gosudarstvennykh aktov na pol'zovanie zemljou, priusadebnykh zemljah kolhoznykh, ogorodah dlja rabochih [Regulations, policy letters of the CPSU (b) CC CP (b) U, memoranda, certificates, telegrams Communist Party (Bolshevik), regional Party, People's Commissariat of the USSR Prosecutor's Office of the Republic of collective elaboration sel'hozarteli Charter, granting them official acts for use land, homestead land farmers, vegetable gardens for workers], 1935, 150 l.

16. ЦГАОО Украины. – Ф.1 Центральный комитет Коммунистической партии Украины. – Оп. 20. – Спр. 6981. Докладные записки Управления народнохозяйственного учёта УССР в ЦК КП(б)У о плане учёта статистических работ и средствах для их издания, об уменьшении рождаемости населения по некоторым областям УССР, 1936, 22 л.

CGAOO Ukrainy. – F.1 Central'nyy komitet Komunistichnoyi partii Ukrainy. – Op. 20. – Spr. 6981. Dokladnye zapiski Upravleniya narodnohozjajstvennogo uchjota UССР v CK KP(b)U o plane uchjotostatisticheskikh rabot i sredstvah dlja ih izdanija, ob umen'shenii rozhdaemosti naselenija po nekotorym oblastjam UССР [Memoranda of the Office of Economic Accounting in the USSR Communist Party (Bolshevik) of the plan uchjotostatisticheskikh works and means for their publication, the reduction of the birth rate in some areas of the Ukrainian SSR], 1936, 22 l.

17. Щербина В. Аборты припинилися // Колгоспниця України. – 1936. – №17. – С. 16.

Shcherbyna V. Aborty pryynylysy [Abortions stopped] // Kolhospnytsya Ukrainy. – 1936. – №17. – S. 16.

Novikova E. Maternal health among the rural population of the USSR in 1930

Abstract. 1930-th – it was the time when the foundation for a fixed generic care and full medical care for women in rural areas was laid, powerful propaganda work to implement basic hygiene and a healthy lifestyle was unfolded. However, these and other legislative initiatives were often taken with the lack of coordination between different institutions of government, funding was almost entirely entrusted to the local budgets. Despite the fact that in many moments such activities of the authorities were timely, the process was often registered by biased otnoшnieniem to government orders, both local authorities and the women themselves.

Keywords: maternal health, pregnancy, childbirth, maternity leave, the farm maternity, abortion.

Сергеев А.В.

**Початковий етап державного будівництва в Україні періоду 1991 – 1994-го рр.
(на прикладі Донецчини та Закарпаття)**

Альберт Валерійович Сергеев, викладач історії

Ясинуватський будівельний технікум транспортного будівництва, м. Ясинувата, Україна

Анотація. Розглядається початковий етап процесу державотворення в Україні потягом періоду після проголошення незалежності 24 серпня 1991 року й до 1994 року, на прикладі одних із найбільш складних у політичному, соціальному та етнопатрістичному відношеннях регіонів країни, як – Донецчина та Закарпаття. Звернено увагу на здійснення низки докорінних перетворень у всіх основних сферах суспільно-політичного життя республіки. При цьому підкреслено, що одне з головних завдань полягало в переході від авторитарної системи до демократії, а також – формуванні нової системи координат – замість матеріалістичної, класової – цивілізованої, з пріоритетом загальнолюдських цінностей. Особливо наголошено на пріоритетному завданні того часу – єднанні різних за історичними традиціями та політичною культурою частин України в одне суспільство, з єдиними державотворчими пріоритетами й завданнями. Насамперед, це стосувалося Донецької та Закарпатської областей. Так, досить специфічними були риси початкового етапу державотворення і на Донецчині, і на Закарпатті. У той же час, ці регіони мали низку спільних проблем, що були пов'язані, зокрема, з існуванням на їх території національних меншин і дотриманням прав останніх. Також відзначено, що вже протягом періоду 1991–1994-го років починається формування нових еліт на місцевому, регіональному рівні, котрі активно включилися не лише в переділ економічної сфери, а й в політичну боротьбу. Особливо помітним стає протистояння різного роду угруповань і кланів у найбільш багатонаціональних областях України – Донецькій і Закарпатській.

Ключові слова: державотворення, референдум, суспільно-політичне життя, громадсько-політичні рухи, Донецька область, Закарпатська область.

Постановка проблеми. Державне будівництво в Україні після проголошення незалежності в серпні 1991 року мало цілу низку особливостей, що відрізняло його від аналогічних процесів, котрі відбувалися в цей період у колишніх республіках Радянського Союзу. Вивчення даного аспекту є досить важливим завданням сучасної історичної науки, оскільки він дає змогу детально відслідкувати причини й витоки багатьох сучасних проблем не тільки у внутрішньодержавному відношенні, але й в плані міждержавних відносин, наприклад на рівні СНД. Це й визначає **актуальність** дослідження.

Аналіз досліджень. Зазначена тематика частково розглянута в працях О. Бандурки та В. Греченко [1], М. Басараба й М. Токара [2], М. Басараба [3], В. Білецького [4], М. Вегеша та Ч. Фединець [5] Н. Верта [6], Е. Вілсона [7], Г. Зімона [8], Г. Касьянова [9], В. Литвина [10], П. Магочія [11], Ю. І. Римаренка [12], Дж. Хоскінга [13] та ін. Однак, незважаючи на значне число робіт, присвячених початковому етапу державотворення в Україні, бракує комплексного аналізу процесу державного будівництва в Україні по регіонах.

Мета даної статті полягає в з'ясуванні основних аспектів початкового етапу державного будівництва в Україні періоду 1991–1994-го років на прикладі Донецчини та Закарпаття.

Виклад основного матеріалу. Г. В. Касьянов зауважив, що в кінці 1980-х – на початку 1990-х років в Україні спостерігалось майже блискавичне перетворення частини комуністичної еліти в націоналістичну. Наявними були всі ознаки структурної кризи («перевбудова» та її суспільно-політичні й економічні наслідки), кризи радянської (комуністичної) ідентичності («демократизація», «соціалізм із людським обличчям» тощо) і, зрештою, – бачимо вибір «нової» ідентичності елітою, вибір цілком свідомий. Структурна фаза перейшла в культурницьку й, очевидно, нині українська політична й інтелектуальна еліта існує в умовах, коли структурна, культурницька й психологічна фази збіглися у часі й просторі [9, с. 213]. Як зауважив Дж. Хоскінг, в неросійських регіонах СРСР проблеми історії, культури та навколишнього середовища набували там забарвлення навіть ще більш емоційніше, ніж у Росії, і письменники та вчені, які могли їх сформулювати, користувалися там повагою

знов таки більшою, ніж у метрополії. Вся логіка розвитку гласності тут призвела до того, що на сцену з'явилися насамперед етнічні фактори [13, с. 455, 456]. Відомий український вчений Ю. І. Римаренко, аналізуючи українське державотворення в контексті національного фактору, наголошував на тому, що нагального розв'язання потребують гострі питання, котрі постали перед молоддю Українською державою й можуть бути сфокусовані у проблемі «Держава та нація (етнос)». Осмислення їх дало б змогу відповісти на питання, яким чином включити в процес національного відродження етнопатрістичний фактор, перетворити багатоетнічний склад населення України з фактора слабкості на фактор сили та могутності держави. При цьому, вчений особливо наголосив на необхідності розробки філософсько-соціологічних аспектів розбудови Української держави, консолідації української нації [12, с. 171]. Важливість такого роду аспектів і політичних концепцій обумовлювалася необхідністю єднання різних за історичними традиціями та політичною культурою частин України в одне суспільство, з єдиними державотворчими пріоритетами й завданнями. Особливо це стосувалося таких складних в етнічному відношенні регіонів, якими були та залишаються Донецька та Закарпатська області.

Розпочатий після проголошення незалежності України процес державного будівництва вимагав здійснення низки докорінних перетворень у всіх сферах життя, нового ступеня суспільного розвитку. При цьому, одне з головних завдань у політичній сфері полягало в переході від авторитарної системи до демократії, також важливим завданням було формування нової системи координат – замість матеріалістичної, класової – цивілізованої, з пріоритетом загальнолюдських цінностей. Потрібно було здійснити рішучі кроки шляхом системного оновлення всіх сфер суспільного життя, прилучення українського народу до надбань сучасної цивілізації. У перші місяці незалежності в Україні склалася своєрідна політична ситуація. Правляча Комуністична партія була позбавлена владних функцій: її діяльність була заборонена. Нова система державної влади ще не була створена – у центрі й на місцях утворився вакуум виконавчої влади. Така ситуація спричинила цілу низку суперечностей, протистоянь і навіть конфліктів. Як відзначили

О. М. Бандурка та В. А. Греченко, в Україні конфлікт цінностей був першим за терміном визрівання. Він включав у себе стадію девальвації цінностей комуністичного суспільства й відносну перемогу цінностей демократичного суспільства. Перші роки незалежності України характеризувалися конфронтацією не лише з приводу перспектив розвитку суспільства та способів поєднання ринкових механізмів з державними способами захисту населення, але й з приводу конкретних програм виходу з кризи, вирішення тих проблем, котрі виникли на шляху становлення ринку та демократії в країні, яка тривалий час не знала цих інститутів. Саме в ході реформ виявилось з такою ясністю та визначеністю: в центрі конфронтації й політичної боротьби опинилося, як і слід було чекати, питання про владу: в чиїх руках буде знаходитись влада, той і буде визначати, в чому ж інтереси України та української державності. Саме в цьому головна причина, що стимулювала конфлікти різного роду на політичному просторі республіки. Таким чином, в наявності був і конфлікт інтересів, який зв'язаний як з переділом влади, так і з переділом власності. Ці процеси стимулювали розвал СРСР, крах КІРС, початок приватизації [1, с. 62]. Окрім цього, вже в цей час починається формування нових еліт на місцевому, регіональному рівні, котрі активно включилися не лише в переділ економічної сфери, а й політичну боротьбу. Особливо помітним стає протистояння різного роду угруповань і кланів у найбільш багатонаціональних областях України – Донецькій і Закарпатській.

Ці складні процеси були значною мірою обумовлені тим, що Україна тривалий час залишалася частиною імперії, що вироджувалася або розпадалася. Але цей процес був, по суті, мирним, і в ньому, за іронією долі, стара комуністична еліта брала участь поряд із значними верствами населення. Хоча, процес проголошення незалежності й досягнення державності ставив низку питань. Одне з них полягало в тому – яким буде устрій України, тобто – чи стане вона унітарною, чи федеративною державою? [11, с. 579]. Важливим було те, що такого роду питання виносились на референдуми. Така практика цілком засвідчувала легітимність рішень, що приймалися.

Проголошена 24 серпня 1991 року незалежність України потребувала підтвердження *de jure* через всеукраїнський референдум. Ситуація, що на той час складалася в Україні, настрої різних верств населення не залишали сумніву в позитивному результаті голосування за підтвердження «Акту проголошення незалежності України». Але надзвичайно важливим було те, наскільки масовою буде така підтримка населення України. Адже при невеликій перевазі, чи навіть 60-70% підтримки для опонентів залишалася велика можливість апелювати до тільки «часткової підтримки» ідеї незалежності, а можливі суттєві відмінності в голосуванні на Півдні-Півночі, Сході-Заході взагалі ставили на порядок денний питання про так звані «дві України». Отже, результат референдуму 1 грудня 1991 року мав неабияке значення, зокрема у відношенні Донбасу [4, с. 91, 92]. Реагуючи, під час зустрічі в Біловезькій Пущі 7-8 грудня, на результати референдуму 1 грудня 1991 року, що мав підтвердити голосування за незалежність України, Б. Єльцин поставив наступне питання Л. Кравчуку: «Що, навіть Донбас проголосував «За»?». На що останній педантично зачитав результати голосувань по кожній області окремо [7,

с. 277, 278]. Було надзвичайно важливим, що один із найбільш комунізованих і русифікованих, із найбільшим у республіці промисловим потенціалом, регіонів – Донбас виявився солідарним із всією Україною.

Н. Верт зауважив, що після того як 1 грудня 1991 року понад 80% населення України висловилося за незалежність своєї республіки та почався процес формування СНД, стало зрозуміло, що Радянський Союз не має майбутнього. Нежиттєздатність системи, котра протягом семи десятиріч у формі СРСР була фактичною спадкоємницею колишньої царської імперії, породила більше проблем, ніж була в стані вирішити [6, с. 528]. Одною з найбільших проблем періоду початку державотворення на Донеччині була поява низки сепаратистських і прокомуністичних рухів й напрямків, котрі мріяли про відродження СРСР, або ж навпаки прагнули до створення псевдодержавних утворень. Особливо активними в цьому плані були Інтеррух і Компартія України.

Політична організація Інтернаціональний Рух Донбасу, що виникла 18 листопада 1990 року, протягом 1991 – початку 1992 років активно виступала за збереження, а згодом – відновлення СРСР [14, с. 185-187]. У березні 1993 року у м. Макіївка Донецької області відбулася Всеукраїнська конференція комуністів, делегати котрої відкинули думку про створення нової компартії, а прийняли рішення про підготовку чергового з'їзду Компартії України. Хоча у формулюванні про відновлення діяльності Компартії, зусиллями народного депутата України О. Коцюби, було зауважено, що відновлюють свою діяльність члени Компартії України. А вже 19 червня комуністи України провели свій форум у Донецьку й офіційно заявили, що діяльність КПУ відновлено. Лідером комуністів з'їзд обрав колишнього другого секретаря Донецького обкому Компартії України П. Симоненка [10, с. 278]. У цей же період на Донеччині формуються громадсько-політичні рухи та партії з яскраво вираженим прагненням до регіоналізму.

Г. Зімон зауважив, що чітко виражений регіоналізм є характерною ознакою держави та суспільства в Україні. З одного боку, це тягар, котрий ускладнює ухвалення рішень, сприяє стагнації та перешкоджає відверненню внутрішніх і зовнішніх загроз. Проте регіональна роздрібненість створює і шанси – вона спонукає до порозуміння і компромісів. Демократія – єдина сучасна відповідь на виклики, котрі несуть із собою розмаїття, відмінності в походженні, ментальності та очікуваннях майбутнього. Однак усе це правильно лише за умови, що члени спільноти розглядають себе громадянами держави та що внаслідок цього розпад чи відділення не можливі. Проте особливість України полягає в тому, що напружені відносини між регіонами мають досить помітний характер. Після того, як пішла на спад короточасна ейфорія, пов'язана зі здобуттям Україною незалежності, виявилось, що для багатьох людей на сході та півдні країни Радянський Союз залишився емоційною батьківщиною. Багато хто очікував, що в майбутньому на його місці виникне східнослов'янське об'єднання. Так, згідно з емпіричними дослідженнями лояльностей та ідентичностей, що проводилися на Донбасі, виявилось: 40% мешканців Донецька під час репрезентативного опитування в 1994 році назвали себе радянськими людьми. У цей же час починає зростати регіональна самосвідомість, так у 1994 році 56% визначили себе «донецькими». Донецький регіональний патріотизм діставав систематичну

підтримку від місцевого партійного керівництва [8, с. 347, 348].

Досить специфічними були риси початкового етапу державного будівництва на Закарпатті. У той же час, цей регіон мав низку спільних проблем із Донеччиною.

Після проголошення незалежності України, вже 26 серпня 1991 року був утворений Закарпатський блок «Демократична Україна», котрий виступив із закликом про відставку обласного керівництва, саморозпуск обласної ради й проведення нових виборів на альтернативній основі. Це було перше широкопредставницьке об'єднання націонал-патріотичних організацій краю та окремих діячів органів влади [3, с. 108]. Проблема полягала в тому, що скориставшись політичною невизначеністю в центрі та історичною особливістю Закарпаття, місцева номенклатура, прагнучи розширити свої права та повноваження, пропонувала різні проекти щодо майбутнього Закарпаття в суверенній Україні – автономії, самоврядної території, вільної економічної зони тощо. Ще напередодні проголошення незалежності України почала формуватися ідея автономії Закарпаття. На засіданні Товариства карпатських русинів 29 вересня 1990 року було прийнято «Декларацію про повернення Закарпатської області статусу автономної області». У ній заперечувалися правильність і законність законодавчих актів ВР СРСР і УРСР 1945-1946 років про возз'єднання Закарпатської України з УРСР, єдино законними і чинними визнавалися рішення про утворення 8 жовтня 1938 року автономної Підкарпатської Русі у складі Чехословаччини.

1 грудня 1991 року разом з президентськими виборами та Всеукраїнським референдумом щодо проголошення незалежності України, на Закарпатті відбулися ще 2 референдуми: обласний та місцевий (Берегівський район).

На запитання Всеукраїнського референдуму «Чи підтримуєте Ви Акт проголошення незалежності України?» 92,6% закарпатців відповіли «Так». Результати президентських виборів на Закарпатті були наступними: Леонід Кравчук – 58,5%, Вячеслав Чорновіл – 27,6%, Левко Лук'яненко – 5%, а інші кандидати отримали трохи більше 1% голосів виборців.

На запитання обласного референдуму «Чи бажаєте Ви, щоб Закарпаття отримало із закріпленням у Конституції України статус спеціальної самоврядної території як суб'єкта у складі незалежної України і не входило у будь-які інші адміністративні утворення?» 78% закарпатців дали позитивну відповідь. В Берегівському районі 81,4% жителів дали позитивну відповідь на запитання «Чи бажаєте Ви утворення в Берегівському районі угорського автономного округу?» [5, с. 430, 431].

Значною активністю в суспільно-політичному житті Закарпатської області виділялася громадська організа-

ція, що виникла в перші роки незалежності України на теренах краю й отримала назву Українська Народна Рада Закарпаття (УНРЗ). За своєю суттю це було об'єднання патріотично налаштованих, демократичних громадських організацій та партійних осередків краю, котре виступало своєрідним центром тогочасних державотворчих ідей, стояло на позиціях захисту здобутків української нації й недопущення зазіхань на них [2, арк. 180]. Після автономістських домагань восени-взимку 1991–1992 років в області зберігається спадкоємність влади, а тому партійна управлінська еліта свою діяльність спрямовує на реалізацію рішень ухвалених на обласному та районному референдумах. Так, 6 березня 1992 року Закарпатська обласна рада вирішила просити ВР України прийняти розроблений ініціативною групою закон «Про спеціальну адміністративну територію Закарпаття» та визнати національність русин. У свою чергу 28 квітня 1992 року сесія Берегівської районної ради схвалила проект закону «Про угорський автономний територіальний округ» і направила звернення на його підтримку до обласної ради та до ВР України. Як рішення обласної, так і Берегівської районної рад не знайшли позитивної підтримки в Києві, крім президентського Указу про створення на території області вільних економічних зон.

У протистоянні автономістським домаганням частини закарпатського політикуму народжується опозиція діючій владі, яку на той час уособлює успішний бізнесмен, лідер народно-демократичних сил області В. Бедь [5, с. 432]. У подальшому активну позицію щодо протистояння проявам сепаратизму й «політичного русинізму» займала УНРЗ.

Висновки. Розпочатий після проголошення незалежності України в серпні 1991 року процес державного будівництва мав цілу низку особливостей, що відрізняли його від аналогічних процесів, котрі відбувалися в цей період у колишніх республіках Радянського Союзу. Одною з головних стала проблема консолідації української нації.

Різні за історичними традиціями та політичною культурою частини України мали сформувати єдине суспільство, з єдиними державотворчими пріоритетами й завданнями. Особливо складним було це завдання для таких багатоетнічних регіонів, якими були та залишаються Донецька та Закарпатська області. Окрім цього, вже в цей час починається формування нових еліт на місцевому, регіональному рівні, котрі активно включилися не лише в переділ економічної сфери, а й політичну боротьбу. Особливо помітним стає протистояння різного роду угруповань і кланів у найбільш багатонаціональних областях України – Донецькій і Закарпатській.

ЛІТЕРАТУРА (REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Бандурка О. М. Влада в Україні на злам другого і третього тисячоліть : монографія. – Харків : Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2000. – 304 с.
Bandurka A. N. Vlada v Ukraini na zlami drugogo i tret'ogo tysjacholit' [The power in Ukraine at the turn of the second and third Millennium] : monograph. – Kharkiv : Publishing house of the University Tu EXT. Affairs, 2000. – 304 p.
2. Басараб М. М. Роль громадських організацій Закарпаття в державотворчих процесах наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. XX ст. : дис. ... кандидата іст. наук : 07.00.01 / Басараб Михайло Михайлович. – Ужгород, 2007. – 244 арк.

Basarab M. M. Rol' gromads'kykh organizacij Zakarpattja v derzhavotvorchih procesah naprykinci 80 h – na pochatku 90-h rr. XX st. [The Role of public organizations in Transcarpathia governmental processes in the late 80's – early 90-ies of XX century] : dis... candidate East. Sciences : 07.00.01 / Basarab Mikhail Mikhailovich. – Uzhgorod, 2007. – 244 p.
3. Басараб М. М., Токар М. Ю. Громадські організації Закарпаття в боротьбі за державність України (кінець 80-х – початок 90-х років XX століття) : монографія. – Ужгород : Вид-во «Карпати», 2009. – 336 с.
Basarab M. M., Thokar M. Yu. Gromads'ki organizacii' Zakarpattja v borot'bi za derzhavnist' Ukrainy (kinec' 80-h – pochatok 90-h rokiv

- XX stolittia) [Public organizations of Transcarpathia in the struggle for the statehood of Ukraine (end of the 80-s – beginning of 90-ies of XX century)] : the monography. – M : Publishing house «Karpaty», 2009. – 336 p.
4. Білецький В. Історія Донецької Крайової організації Народного Руху України (1989-1991 рр.). – Донецьк : Український культурологічний центр ; Донецьке відділення НТШ, 2009. – 172 с.
- Biletsky V. Istorija Donec'koi' Krajovoї organizacii' Narodnogo Ruhu Ukraїny (1989-1991 rr.) [The history of the Donetsk Regional organization of people's movement of Ukraine (1989-1991)]. – Donetsk : Ukrainian cultural center; Donetsk branch of NTSH, 2009. – 172 p.*
5. Закарпаття 1919–2009 років : історія, політика, культура / За ред. М. Вегеша, Ч. Фединець. – Ужгород : Поліграфцентр «Ліра», 2010. – 720 с.
- Zakarpattja 1919–2009 rokiv : istorija, polityka, kul'tura [Transcarpathia 1919-2009 years : history, politics, culture] / edited by M. Vegesh, 'clock Fedinets. – Uzhgorod : Poligrafcentre Lira, 2010. – 720 p.*
6. Верт Н. История Советского государства. 1900-1991 / пер. Н. В. Бунтман, Е. С. Дружинина, С. Ю. Завадовская, В. М. Ульянов, А. А. Цеханович. – [2-е изд.]. – М. : ИНФРА-М, Изд-во «Весь Мир», 2001. – 544 с.
- Vert N. Ystoryja Sovetskogo gosudarstva. 1900-1991 [History of the Soviet state. 1900-1991] / translated by English. N. Century Buntman, E. S. Druzhinina, S. Yu. Zavadovskaya, V. M. Ul'yanov, A. A. Tsehanovich. – [2nd ed.]. – M : INFRA-M, Publishing house «ves Mir», 2001. – 544 p.*
7. Вілсон Е. Українці : несподівана нація / пер. з англ. Н. Гончаренка, О. Гриценка. – К. : «К.І.С.», 2004. – 552 с.
- Wilson, E. Ukraїnci : nespodivana nacija [Ukrainians : unexpected nation] / translated by English. N. Goncharenko A. Gritsenko. – K. : «K.I.S.», 2004. – 552 p.*
8. Зімон Г. Демократія та нація : демократія та загрози // Україна. Процеси націотворення. Упор. А. Каппелер ; пер. з нім. – К. : К. І. С., 2011. – 337-351.
- Zimon, Demokratija ta nacija : demokratija ta zagrozy [Democracy and nation : democracy and threats] // Ukraine. Processes of the nation. The focus. A. Kappeler ; translated by German. – K. : Dr. Alexander S., 2011. – 337-351 p.*
9. Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму : монографія. – К. : Либідь, 1999. – 352 с.
- Kas'janov G. V. Teorii' nacii' ta nacionalizmu [the Theory of nation and nationalism] : a monograph. – K. : Lybid, 1999. – 352 S.*
10. Литвин В. Політична арена України : Дійові особи та виконавці / В. Литвин. – К. : Абрис, 1994. – 495 с.
- Lytvyn V. Politychna arena Ukraїny : Dijovi osoby ta vykonavci [Political arena in Ukraine : actors and performers]. Lytvyn. – K. : Abris, 1994. – 495 p.*
11. Магочій П. Р. Історія України. – К. : Критика, 2007. – 640 с.
- Magochiv P., Istorija Ukraїny [The History Of Ukraine]. – K. : Criticism, 2007. – 640 p.*
12. Рymarенко Ю. І. Національний розвій України : проблеми і перспективи. – К. : Юрінком, 1995. – 272 с.
- Rymarenko Y. I. Nacional'nyj rozvij Ukraїny : problemy i perspektivy [National development of Ukraine : problems and prospects]. – K. : Jurinkom, 1995. – 272 p.*
13. Хоскінг Дж. История Советского Союза. 1917-1991 / пер. з англ. П. Куценкова. – Смоленск : «Русич», 2001. – 496 с.
- Hosking Dzh. Ystoryja Sovetskogo Sojuza. 1917-1991 [History Of The Soviet Union. 1917-1991] / translated by English. P. Kutsenkova. – Smolensk : «Rusich», 2001. – 496 p.*
14. Иванов А. И., Бунтовский С. Ю. Донбасс : Русь и Украина. Очерки истории. – Донецк : Изд-во «Нуолидж» (донецкое отделение), 2013. – 380 с.
- Ivanov A. I., Buntovskiy S. Y. Donbass : Rus' y Ukrayna. Oчерky ystoryy [Donbass : Russia and Ukraine. Essays of history]. – Donetsk : edition of the «Nuolydzh» (Donetsk branch), 2013. – 380 p.*

Сергеев А. В. Начальный этап государственного строительства в Украине периода 1991–1994 гг. (на примере Донецкой области и Закарпатья)

Аннотация. Рассматривается начальный этап процесса создания государства в Украине поездом периода после провозглашения независимости 24 августа 1991 года и до 1994 года, на примере одних из наиболее сложных в политическом, социальном и этнонациональной отношениях регионов страны, как – Донеччина и Закарпатье. Обращено внимание на осуществление коренных преобразований во всех основных сферах общественно-политической жизни республики. При этом подчеркнута, что одна из главных задач состояла в переходе от авторитарной системы к демократии, а также – в формировании новой системы координат – вместо материалистической, классовой – цивилизованную, с приоритетом общечеловеческих ценностей. Особо отмечается приоритетном задании того времени – единении разных по историческими традициями и политической культурой частей Украины в одно общество, с единими государственными приоритетами и задачами. Прежде всего, это касалось Донецкой и Закарпатской областей. Так, весьма специфическими были черты первоначального этапа государственного строительства и на Донеччине, и на Закарпатье. В то же время, эти регионы имели ряд общих проблем, которые были связаны, в частности, с существованием на их территории национальных меньшинств и соблюдения прав последних. Также отмечено, что уже в течение периода 1991–1994-го годов начинается формирование новых элит на местном, региональном уровне, которые активно включились не только в передел экономической сферы, но и в политическую борьбу. Особенно заметным становится противостояние разного рода группировок и кланов в самых многонациональных областях Украины – Донецкой и Закарпатской.

Ключевые слова: государства, референдум, общественно-политическая жизнь, общественно-политические движения, Донецкая область, Закарпатская область.

Sergeev A. V. Initial stage of state-building in Ukraine in the period of 1991 - 1994 (on the example of Donetsk region and Transcarpathia)

Abstract. Considered the initial phase of the process of state-building in Ukraine by train period after the Declaration of independence on 24 August 1991 to 1994, for example, one of the most complicated political, social and ethno-national relations of the regions of the country, as donetschina and Transcarpathia. Attention is drawn to the implementation of fundamental changes in all spheres of socio-political life of the Republic. At that, stressed that one of the main challenges was the transition from an authoritarian system to democracy and formation of the new coordinate system instead of a materialistic, class – civilized, with a priority of universal values. Emphasizing the priority task of the time, the unity of different historical traditions and political culture parts of Ukraine in a community with common государственными приоритетами. First of all, it concerned the Donetsk and Transcarpathian regions. So, were very specific features of the original stage in state-building and in Donetsk region, and Transcarpathia. At the same time, these regions have a number of common challenges, which have been linked, in particular, with the existence of their territory national minorities and observance of the rights of the latter. Also noted that already during the period 1991–1994-th years the formation of the new elite at the local, regional level, who are actively involved not only in the redistribution of the economic sphere, but also in the political struggle. Especially noticeable is becoming confrontation of different kinds of groups and clans in the most cosmopolitan regions of Ukraine – Donetsk and Zakarpattia.

Keywords: state, referendum, political and social life, socio-political movements, Donetsk region, Transcarpathian region.

Черемисин А.В.

**Органы самоуправления Южной Украины в конце XVIII – начале XX веков:
между народным представительством и государственной властью**

*Черемисин Александр Викторович, кандидат исторических наук, доцент
Херсонский государственный аграрный университет, г. Херсон, Украина*

Аннотация. В данной статье анализируются регионально-индивидуальные особенности развития органов городского самоуправления Южной Украины в конце XVIII – начале XX веков в контексте взаимосвязи уровня народного представительства с элементами подконтрольной организацией власти.

Ключевые слова: Южная Украина, городское самоуправление, муниципалитет, народное представительство, административная опека.

Актуальность темы исследования состоит в том, что главной задачей современной модели украинского государства является реформирование системы местного самоуправления, которая нуждается в проведении широкомасштабных изменений, основная цель которых состоит в преобразовании существующей административной системы в один из определяющих факторов ускорения социально-экономического развития регионов. Проведение анализа деятельности местных органов государственной власти и управления конца XVIII – начала XX столетий на примере южноукраинского региона даст возможность проследить общий процесс формирования и развития механизма действия государственного аппарата на региональном уровне.

Интерес к проблематике деятельности органов самоуправления южноукраинского региона возник еще в XIX столетии. Дореволюционная историография по истории муниципалитетов достаточно многочисленна, но носит, в основном, публицистический характер. В их работах описываются законодательные нормы работы самоуправления, подытоживается опыт деятельности органов гражданского управления. Краеведческие исследования приобрели единство и целостность во время празднования столетних юбилеев южноукраинских городов. В работах краеведческих исследователей принцип накопления исторических фактов объединился с попыткой логической и хронологической реконструкцией истории городов. Можно подытожить, что в дореволюционной историографии комплексное исследование истории самоуправления южноукраинских городов не выделялось в самостоятельное направление исторических исследований.

В советской исторической науке тематику городского самоуправления считали не актуальной поскольку муниципалитеты практически не занимались политическими проблемами, а содержание их деятельности сводилось к простому существованию и они были не в состоянии решить проблему ликвидации частной собственности. Результатом такого подхода стало практическое отсутствие работ данного направления. В современной историографии объектами внимания историков разнообразные аспекты городской жизни экономического и культурного характера. В работах современных исследователей в проблемно-хронологическом ключе с выделением традиционных этапов по истории объекта исследования рассматриваются типичные проблемы жизни муниципалитетов: формирование и структура, бюджетная политика и хозяйственная сторона. Многие исследо-

вания направлены на изучение социальной и повседневной истории городов Южной Украины.

Не смотря на широкую репрезентативность изучения деятельности городского самоуправления в историографии данная тематика осталась практически не исследована поэтому целью работы является попытка анализа муниципалитетов Юга Украины в конце XVIII – начале XX веков как органов, с одной стороны носивших демократические тенденции развития, а с другой – ставших низшей ветвью государственной власти.

Источниковедческую базу исследования составляют региональные архивы южно-украинских областей, а также комплекс опубликованных распорядительных и исполнительных источников, которые содержат необходимый фактический материал. Теоритическим и методологическим базисом исследования стали идеи социальной истории и регионально-индивидуального уровня развития муниципалитетов Юга Украины поскольку сама система городского самоуправления региона оказалась незавершенной для нее нельзя применять идеи государственной либо общественной теорий самоуправления. Модель самоуправления в южно-украинском регионе оказалась сформированной на стыке разнородных традиций: российской бюрократичности, украинской системы семейно-протекционных связей и западноевропейских общественно-либеральных идеях.

Во второй половине XVIII столетия южноукраинский регион был присоединен к Российской империи. В новообразованных городах стала расти торговля. Городское население, в первую очередь купечество, все активнее выступало с требованиями упрочения за ними особых прав и привилегий, которые бы обеспечивали им необходимые гарантии в торгово-промышленной деятельности. Новые экономические явления требовали от абсолютизма некоторой гибкости в политике, которая на практике оказывалась в определенных уступках горожанам. Правительство Екатерины II, понимая необходимость развития торговли, промыслов и ремесел, в интересах купечества сначала отдельными мерами, а в последствии широко задуманной реформой создало и распространило на города органы общественного управления на началах децентрализации и местного самоуправления. Эта реформа была последовательно проведенная Уставом о губерниях 1775 года (вторая его часть издана в 1780 году), Жалованной грамотой дворянству (1785 года), Грамотой на права и выгоды городов (1785 года). Но с самого начала своего существования новообразован-

ные органы городского управления сильно зависели от административной власти региона. Так, например, военные считали южноукраинский регион собственной вотчиной и хотели управлять самостоятельно объясняя данное обстоятельство тем, что они этот регион захватили военным путем, поэтому и руководить должны лишь они. В свою очередь, с самого начала своего существования представители городского самоуправления пытались быть независимыми от административной власти губерний, поскольку считали, что раз уж началось освоение и заселение нового края, то и жизнь должна быть новая и неотягощенная старыми нормами и правилами. Конкуренцию гражданским органам городских властей составляла административная власть в лице генерал-губернаторов, военных губернаторов, гражданских губернаторов, вице-губернаторов, которые стремились подчинить все аспекты жизни (а тем более в приграничных губерниях) собственному управлению.

Сами представители городского самоуправления Юга Украины считали, что принцип децентрализации управления дает им возможность быть полностью независимыми, особенно если речь идет о налогообложении местных жителей, которое зачастую проводилось в меру жадности, наглости и беспринципности сотрудников муниципалитетов, и зачастую нормы налогов не соответствовали действующему законодательству. Вот на эти злоупотребления всегда и указывала административная власть губерний в Санкт-Петербург [5, с. 10-43]. Отмечалось, что городское самоуправление отягощает население поборами и налогообложениями, не может и не должно обладать какими бы ни было правами и привилегиями, и должно находиться под непосредственным и неусыпным контролем административной власти губерний, при этом использовались красноречивые словосочетания *эти презренные, именуемые себя депутатами городских собраний* [8, с. 64].

Городскими положениями 1785, 1870, 1892 годов декларировался демократический принцип в работе муниципалитетов – выборность депутатов гражданских управлений. Городские жители из своей среды должны были выбирать людей лучших, которые бы отстаивали местные интересы. Избирательные процедуры в течении всего исследуемого периода не вовлекали всех жителей городов. В данном случае ведущую роль играли не представители родовой знати, а торгово-финансовые круги. Это в результате приводило к существованию не прямого избирательного права. Применительно к городам Юга Украины существовала двойная избирательная процедура. Во-первых, выборы проходили согласно цензовой системе, что приводило к отстранению от участия выборов интеллигенции и обеспечивала приоритет купеческого сословия. Во-вторых, классовая система, которая обеспечивала ведущую роль тех, кто взял на себя общественную тяжесть финансовых проблем. Хотя эта тяжесть не была популярной среди населения. Многие желали взять самоотвод, которые редко не удовлетворяли по разным причинам, начиная с разных болезней заканчивая полной безграмотностью. Депутаты городских собраний были представителями разных профессий и в деле управления городским

хозяйством их нельзя было назвать профессионалами, причем срок их деятельности ограничивался депутатским мандатом, хотя они отыграли важную роль становления муниципалитетов в данном регионе.

Негативным явлением для работы самоуправления являлось разделение жителей на сословные группы, которые оформились под термином городской обыватель, к которому принадлежали купцы, мещане, ремесленники, именитые граждане и другие. Мысль Екатерины II о привлечении к работе дворян потерпела фиаско, поскольку они считали что заниматься городскими делами ниже их достоинства. В гражданских институтах дворяне приняли участие лишь после реформы 1870 года и то составляли меньшинство – до 10 %. Таким образом, заявляя о всеобщности в муниципалитетах правительство вводило ограничения на народное представительство. Данные явления сохранялись и в послереформенные времена, когда выборы проводились по имущественному принципу и в депутаты городских собраний выбирались представители финансово-буржуазных кругов, которые, к тому же, приводили своих родственников. В середине XIX века широко распространенными обсуждениями стали проблемы расширения народного представительства в городских собраниях. Южноукраинские города приняли в этом процессе активное участие. Почти в каждом городе создавались местные комиссии и комитеты и представляли правительству собственные наблюдения. Предлагалось привлечь к народному представительству в органах самоуправления всех налогоплательщиков поскольку именно им известны по-настоящему местные нужды [3, с. 80-128]. Ожиданиям о широком народном представительстве не суждено было исполниться поскольку центральному правительству необходимы были подконтрольные органы власти на местах.

Аномальным явлением в работе муниципалитетов, в течении всего исследуемого периода, стало явление совмещение должности распорядительной и исполнительной городской власти в лице городского главы. Это явление больше приводило к неразберихе в городских делах, чем к обеспечению нормальной работы. Это явление уже во второй половине XIX века было признано негативным и с практической, и с теоретической стороны.

Всеми исследователями игнорировался факт принесения присяги представителями самоуправления (текст которой не изменялся в течении всего исследуемого периода) как элемент государственного контроля над муниципалитетами. Именно в тексте клятвенного обещания содержался факт подконтрольности как администрации губерний, так и центральной власти и было четко прописано, что депутаты и сотрудники гражданских органов власти в городах обязаны были в своей деятельности быть подчиненными воле монарха и исполнять все законы, распоряжения, инструкции губернаторов. Всех кто стоял по иерархической лестнице выше муниципалитетов считались высшим начальством [4, с. 52].

О широком народном представительстве в работе органов самоуправления не могло быть и речи на примере южно-украинских городов поскольку они были призваны к жизни именно административным

гением государства и первостепенными проблемами в их жизни стали вопросы организации административной жизни региона. А администрация в свою очередь могла по собственному желанию либо приказать населенному пункту считаться городом или селом, что в свою очередь приводило к развитию либо ликвидации органов самоуправления. Так, например, Григориополу были пожалованы органы самоуправления в начале XIX века, вопросы о переводе статуса обговаривались вокруг городов Алушта [5, с. 82-128], Орехов [6, с. 148-168] и других, в ходе реформ середины XIX века были назначены муниципалитеты в другие города Юга Украины.

В ходе преобразований первых десятилетий XIX века органы городского самоуправления лишились всех прав на самостоятельность (даже бюджет города не могли утвердить и исполнить) и стали полностью зависимы от административной власти губерний. В привычку и норму общественной жизни вошли казнокрадство, расточительство городских бюджетов, апатичность настроения и работы представителей городского самоуправления. К злоупотреблениям и беспорядкам относились со снисхождением. Неуважение к деятелям самоуправления дошло до такой степени, что ремесленники отказывались платить налоги, абсолютное большинство городского населения вообще не хотело ничего и слышать о выборности в муниципалитет, а бывшего городского главу Одессы Андросова И.И. убили разбойники по дороге на хутор [7, с. 8]. Не удивительно, что все городское хозяйство при этом пришло в упадок. Нельзя сказать, что администрация губернии могла чувствовать себя спокойно. Одним из показательных примеров может служить история по делу вице-губернатора Херсонской губернии Рюля А. и чиновников администрации, которые чувствовали себя свободно и занимались смело взяточничеством, но в результате оказались осужденными, так как преступлений совершили больше, чем работали почетных званий [8, с. 2-46].

К 1840-м годам административная опека надоела не только городским властям, но и руководителям губерний. Например, гражданские губернаторы Херсонской губернии в своих ежегодных отчетах в Санкт-Петербург упоминали, что они отягощены итак многими вопросами, а тут еще городское управление безынициативно и не способно заниматься никакими проблемами, кроме внушения и побуждения со стороны губернатора [9, с. 46-56].

Общественный подъем 1850 – 1860-х годов хотя и был активным, но не столько изменил жизнь южно-украинских городов, сколько актуализировал многие городские проблемы и оживил сознание местного населения. Это, конечно, не значит, что все стали кристально честными и общественное дело стало гораздо более важным, нежели личные интересы. Если, например, к негативным чертам характера Городского Главы Одессы Новосельского Н.А. относили честность, открытость, инициативность, доверие людям, благородство, преданность делу, то не сложно догадаться, какие качества для общественного городского деятеля считались позитивными [10, с. 16].

В историографии сложилось стойкое убеждение о том, что период 1870 – 1917 годов – это время героиче-

ских усилий органов городского управления, которые лишились административной опеки, получили муниципальную собственность, занялись вопросами народного образования, пожарного дела, санитарно-гигиеническим состоянием городов, провели водопровод, канализацию, электрификацию и т.д. Разумеется, никто не отрицает позитивных мероприятий, проводимых органами городского самоуправления, но их роль в этом большинство исследователей преувеличивают. Поскольку проведение водопровода, канализации и электричества затронуло только центральные части городов, а окраины (с огромным количеством населения) оказались лишенными данного удовольствия с абсолютным минимумом медицинского обслуживания (и при этом санитарно-гигиеническая ситуация была крайне тяжелой и поэтому эпидемии не покидали города даже в начале XX века). При этом южно-украинские города не были пионерами проведения водопровода, канализации и электричества. Они провели данные блага одними из последних, долго изучая опыт других городов. Местное самоуправление занялось вопросами народного образования: были отремонтированы многие школы и гимназии, построены и открыты новые, но при этом детей в возрасте 6 – 14 лет обучалось до 20 %. Органы самоуправления занялись развитием духовной культуры населения: были построены и открыты театры, общественные библиотеки, читальни. Но при этом городские больницы *кричали* о нехватки финансирования, больничных мест, медикаментов и многого другого.

Также следует отметить, что Южная Украина, как регион, который считался чертой оседлости еврейского населения, получил возможность выбирать евреев в органы самоуправления только по Городскому Положению 1870 г., а численность их в городских думах не превышала 10 человек, а к 1913 г. сократилась до 2-5 человек и их участие в муниципалитетах не приветствовалась. Но при этом херсонским муниципалитетом распоряжался миллионер еврей Рабинович М.С., что крайне возмущало гражданского губернатора, так как его распоряжения исполнялись [11, с. 2-8]. При этом губернатор с ностальгией вспоминал дореформенные времена, когда органы самоуправления подчинялись административной власти губернии (любопытно получается: в середине XIX века херсонские губернаторы жаловались на обременительность заботы о городском самоуправлении, а в начале XX века об этом жалели). В целом, на рубеже XIX – XX веков в южно-украинских муниципалитетах сложилась семейно-патриархальная система управления, когда одновременно проходили общественную работу отцы, сыновья, братья и другие родственники.

Примечательным остается факт в историографии, что при исследовании деятельности местного самоуправления никто не обращает внимания на настроение и мнения городских жителей по поводу управления городами. Они не были молчаливым большинством. Много писали в местные газеты или в Санкт-Петербург, где выражали собственное мнение по многим вопросам. Исследовав многочисленные письма и газетные публикации, можно сделать вывод, что городские жители не были ярыми приверженцами самоуправления. Почти никто не верил, что они могут

что-то изменить или от их воли что-нибудь зависит вообще, этим и объясняется низкая явка на выборы (не выше 1 % от удельной массы городского населения). Возмущались жители тем, что интересы меньшинства предпочитают интересам большинства, что сотрудники муниципалитетов разряжаются как красавицы, мало заботясь о простых людях, и творят безобразия (почти на каждом заседании городских дум оговаривалось, что сотрудники городского самоуправления обязаны подавать всем жителям позитивный пример личным поведением). Но, самым негативным качеством для деятелей муниципалитетов считалось назначение налогов, *которые самовольно накладывают на нас все новые, а сами распорядятся в собственное удовольствие* [12, с. 12]. Таким образом, большинство городского населения считало, что в городское самоуправление избираются *за пресловутым административным пирогом*. Но оппозиционных настроений до 1917 г. в городах Юга Украины так и не возникло, хотя вдохнуть элементы новых взглядов для общественной жизни не было бы лишним.

ЛИТЕРАТУРА (REFERENCES TRANSLATED AND transliterated)

1. Государственный архив Херсонской области. – Ф. 14. – оп. 1. – д. 438. – 53 с.
State Archives of Kherson Oblast. – F. 14. – op. 1. – d. 438. – 53 s.
2. Государственный архив Херсонской области. – Ф. 14. – оп. 1. – д. 952. – 193 с.
State Archives of Kherson Oblast. – F. 14. – op. 1. – d. 952. – 193 s.
3. Семенов Д.Д. Городское самоуправление. Очерки и опыты. – Спб.: Стойкова, 1901. – 288 с.
Semenov D. Gorodskoe samoupravlenie. Ocherki i opiti [Municipal government. Essays and experiments]. – SPb.: Stoikova, 1901. – 288 s.
4. Государственный архив Автономной республики Крым. – Ф. 518. – оп. 1. – д. 2. – 132 с.
State Archive of the Autonomous Republic of Crimea. – F. 518. – op. 1. – d. 2. – 132 s.
5. Государственный архив Автономной республики Крым. – Ф. 27. – оп. 1. – д. 6736. – 223 с.
State Archive of the Autonomous Republic of Crimea. – F. 27. – op. 1. – d. 6736. – 223 s.
6. Государственный архив Автономной республики Крым. – Ф. 27. – оп. 1. – д. 7339. – 182 с.
State Archive of the Autonomous Republic of Crimea. – F. 27. – op. 1. – d. 7339. – 182 s.
7. Галаган Н.И. Памяти одного из общественных деятелей. Одесса, 1895. – 8 с.
Galagan N. Pamyati odnogo iz obchestvennich deyateley [In memory of one of the public figures]. Odessa, 1895. – 8 s.
8. Государственный архив Херсонской области. – Ф. 14. – оп. 1. – д. 1242. – 53 с.
State Archives of Kherson Oblast. – F. 14. – op. 1. – d. 1242. – 53 s.
9. Российский государственный исторический архив. – Ф. 1263. – оп. 2. – д. 165. – 185 с.
Russian State Historical Archive. – F. 1263. – op. 2. – d. 165. – 185 s.
10. Обзор деятельности бывшего одесского городского головы. Одесса, 1880. – 18 с.
Obzor deyatelnosti bivshego odesskogo gorodskogo golovi [Overview of the activities of the former mayor of Odessa]. Odessa, 1880. – 18 s.
11. Государственный архив Херсонской области. – Ф. 1. – оп. 1. – д. 58. – 10 с.
State Archives of Kherson Oblast. – F. 1. – op. 1. – d. 58. – 10 s.
12. Письма избирателя. Одесса, 1889. – 23 с.
Pisma izbiratelya [Letters of the voter]. Odessa, 1889. – 23 s.

Cheremisin A.V. The Public Authorities of the Southern Ukraine from the End of the XVIII - Early XX Centuries: Between the People's Representatives and the Government

Abstract. This article is devoted to analysis of regional and individual features of the development of municipal government in the southern Ukraine from the end of the eighteenth century to the early twentieth, in the context of the relation of the level of popular representation to controlled elements in the organization of power.

Keywords: Southern Ukraine, public authorities, the municipality, popular representation, administrative custody.

Черемисин А.В. Органы самоуправления Южной Украины в конце XVIII – начале XX веков: между народным представительством и государственной властью

Аннотация. В данной статье анализируются регионально-индивидуальные особенности развития органов городского самоуправления Южной Украины в конце XVIII – начале XX веков в контексте взаимосвязи уровня народного представительства с элементами подконтрольной организацией власти.

Ключевые слова: Южная Украина, городское самоуправление, муниципалитет, народное представительство, административная опека.

Черняєв О.

Розвиток економіки України в 1950-1960 рр.

Черняєв Олександр Сергійович, аспірант

Переяслав-Хмельницький Державний пед. університет ім. Г. Сковороди, м. Переяслав-Хмельницький, Україна

Анотація. У статті висвітлюються деякі з впроваджених реформ того часу, таких, як: розширення економічних прав і компетенції союзних республік, зменшення чисельності адміністративно-управлінського персоналу міністерств і відомств, перебудова управління промисловості та будівництва, створення Української ради народного господарства, які значною мірою вплинули на розвиток економіки України. Проводиться аналіз реформ, які відбувалися в промисловій та аграрній політиці, зокрема збільшення заготівельних цін на сільськогосподарську продукцію, списання з колгоспів всієї заборгованості за обов'язкові поставки продуктів тваринництва у минулий період, освоєння цілинних і перелогових земель, зменшення податку з колгоспних дворів - тобто впровадження економічних стимулів замість примусу. Основними складовими реформ того часу було вдосконалення системи управління народним господарством, розвиток національної економіки та формування наукового потенціалу України - видатки Державного бюджету на науку й освіту збільшилися на чотири відсотки, чисельність наукових працівників збільшилась на тридцять відсотків. Новелою соціальної політики було зменшення робочого часу на дві години, збільшено тривалість відпусток у зв'язку з вагітністю і пологами на третину, скасовано судову відповідальність працівників за самовільне залишення підприємств і установ та прогул без поважних причин. В цей же період було ухвалено закон про державні пенсії, згідно з яким значно збільшено обсяг мінімальної пенсії та знижено її максимальну межу також було проведено реформування з підвищення заробітної плати низькооплачуваним працівникам і службовцям у середньому на тридцять відсотків. У досліджуваній період зберігалися головні ознаки командно-адміністративної планово-розподільної системи управління економікою, з вищевикладеного можна зробити висновки про те, що у вищезазначений проміжок часу проблема демократизації економічного життя не була вирішена до кінця, господарський механізм не зазнав значних змін, оскільки реформи не передбачали його радикальної трансформації.

Ключевые слова: реформи, економічна політика, методи планування, народне господарство.

В історії української радянської економіки 1950-1960-ті роки характеризуються збереженням панування адміністративної системи і одночасним започаткуванням процесів лібералізації та демократизації, спробами запровадити економічні методи управління народним господарством і розширити права союзних республік, соціальною переорієнтацією господарства. Радянський Союз був лідером сучасної науково-технічної революції (СНТР) поряд із США.

В історії економіки України 1950-ті роки визначають як "золотий період" адміністративної системи. Перша половина 1960-х років оцінюється як період появи елементів стагнації народного господарства та явищ передкризового характеру, що посилювали соціальну напругу в суспільстві.

Державна економічна політика втілювалась у планах розвитку народного господарства України на п'ять - вісім п'ятиріччя (1951-1955 рр., 1956-1960 рр., 1959-1965 рр., 1966-1970 рр.). Значною мірою її визначило впровадження досягнень сучасної науково-технічної революції (третьої НТР). Формувалася система завдань, пов'язаних із СНТР: розвиток космічної, електронної та радіоелектронної, хімічної галузей, комплексна механізація виробничих процесів, створення автоматизованих технологічних процесів, цехів і підприємств, масова механізація, хімізація та електрифікація сільського господарства. [4].

Удосконалення методів планування народного господарства республіки насамперед було пов'язано із збалансованістю п'ятирічних планів і застосуванням економіко-математичних методів і моделей. Склали плановий баланс народного господарства як початкову модель плану, міжгалузевий баланс виробництва та споживання. До 1954 р. у державному плані розвитку народного господарства СРСР головні завдання для союзних республік встановлювали щодо міністерств і відомств, з 1955 р. - для республіки загалом. Держплан СРСР визначав лише завдання з випуску валової

та товарної продукції, загальний обсяг капітальних робіт, чисельність персоналу та величину фонду заробітної плати. Держплани союзних республік займалися питаннями комплексного розвитку всіх галузей народного господарства на своїй території. Держплани союзних республік почали займатися питаннями комплексного розвитку всіх галузей народного господарства на своїй території. З 1957 р. розробка планів починалася на підприємствах і завершувалася в Держпланах республіки та СРСР. У 1962 р. створено Раду народного господарства СРСР. Вдосконалювалася практика планування сфер і галузей народного господарства. Так, у сільському господарстві планували лише обсяги заготівель продуктів рільництва і тваринництва.

Велику роль у розробці методології генерального планування відіграли праці Н. Ковалевського. В них науково обґрунтувалися ідеї аналітичного методу, робочої гіпотези довгострокового плану та потреба використання математичних методів у плануванні. З його участю в Держплані СРСР була розроблена перша економіко-математична модель плану. Необхідність розробки генерального плану на основі робочої гіпотези також відстоювали Ф. Винник, Л. Крижов, І. Ландесман.

Надзвичайно важливими в обґрунтуванні методу економіко-математичного моделювання є дослідження Г. Фельдмана про темпи зростання національного доходу. [1].

Викликає зацікавленість дискусія з проблем методології генерального планування, в якій взяли активну участь Н. Єфимов-Малтапар, В. Введенський, В. Немировський та ін. Зокрема, В. Введенський зазначив, що генеральний план є планом руху на шляху соціально-економічної, технічної та організаційної реконструкції народного господарства, яку може забезпечити планова система організації управління народним господарством.

Отже, розробка українськими економістами математичних методів та їх застосування в поточному та перспективному плануванні, а також системи балансів народного господарства України стала значним внеском в економічну науку, сприяла науково обґрунтованому плануванню та принесла, без сумнівів, практичну користь.

У промисловій політиці відбулися радикальні реформи:

1. з метою розширення економічних прав і компетенції союзних республік у квітні 1953 р. було зменшено кількість союзних (з 30 до 20) та союзно-республіканських (з 21 до 13) міністерств. Протягом 1953-1956 рр. майже 10 тис. підприємств та установ передали у підпорядкування Української РСР, що збільшило частку республіканської промисловості з 36 до 76 %;

2. на початку 1954 р. ухвалено рішення про зменшення чисельності адміністративно-управлінського персоналу міністерств і відомств. У 1957 р. проведена реформа перебудови управління промисловістю та будівництвом. Відбувся перехід від галузевого до галузево-територіального принципу управління. Ліквідовано 10 союзних і 15 союзно-республіканських міністерств. В Україні ліквідовано 11 промислових і будівельних міністерств, а 2 міністерства перетворено із союзно-республіканських у республіканські. Замість міністерств створено ради народного господарства (раднаргоспи), які здійснювали територіальне планування й управління промисловістю та будівництвом у межах відповідних економічних адміністративних районів;

3. на початку 1954 р. ухвалено рішення про зменшення чисельності адміністративно-управлінського персоналу міністерств і відомств. У СРСР планували скоротити не менш ніж 450 тис. осіб, що дало б економію понад 5 млрд. руб. на рік. В Україні за 1954-1955 рр. вивільнено понад 61 тис. осіб. Об'єднано міністерства місцевої та паливної промисловості України;

4. у 1957 р. проведена реформа перебудови управління промисловістю та будівництвом. Відбувся перехід від галузевого до галузево-територіального принципу управління. Ліквідовано 10 союзних і 15 союзно-республіканських міністерств. Наприкінці року із загальносоюзних залишились міністерства хімічної, радіотехнічної, авіаційної, суднобудівної промисловості, середнього машинобудування і транспортного будівництва. Крім того, об'єднано міністерства оборонної промисловості й загального машинобудування, електростанцій і будівництва електростанцій. В Україні ліквідовано 11 промислових і будівельних міністерств, а два міністерства перетворено із союзно-республіканських у республіканські. Замість міністерств створені ради народного господарства (раднаргоспи), які здійснювали територіальне планування й управління промисловістю та будівництвом у межах відповідних економічних адміністративних районів.

5. з метою посилення централізації керівництва в 1960 р. створено Українську раду народного господарства. В 1962-1963 рр. здійснено укрупнення раднаргоспів до семи економічних районів (термін "адміністративний" знято): Донецький, Київський, Львівський, Подільський, Придніпровський, Харківський, Чорноморський. Навесні 1963 р. республіканські Держплан, Держбуд і Українську раду народного господарства перетворено на союзно-республіканські органи. [2].

Аграрна політика передбачала заходи, спрямовані на поліпшення становища селян та індустріальний розвиток сільського господарства, зміст яких характеризують такі напрями:

1. збільшилися заготівельні ціни на сільськогосподарську продукцію. У 1958 р. замість заготівельних, закупівельних і

контракційних ціни були введені єдині закупівельні ціни, диференційовані за територіальними зонами;

2. восени 1953 р. з колгоспів списано всю заборгованість за обов'язкові поставки продуктів тваринництва у минулий період;

3. у 1956 р. колгоспникам дозволено видавати грошовий аванс - 25 % коштів від реалізації худоби і продуктів тваринництва;

4. на початку 1954 р. почалося освоєння цілих і перелогових земель у районах Казахстану, Сибіру, Уralу й частково Північного Кавказу. Так, 22 лютого 1954 р. на цілину виїхала перша група української молоді, на початку березня до Казахстану прибули великі загони молоді з Харківщини, Дніпропетровщини, Хмельниччини та інших областей України;

5. у 1957 р. відмінили обов'язкові поставки державі сільськогосподарських продуктів колгоспниками, робітниками і службовцями з особистих підсобних господарств. Зменшено у середньому вдвічі податок з кожного колгоспного двору, повністю ліквідовано недоплату за минулі роки;

6. навесні 1957 р. М. Хрущов висунув програму "у найближчі роки наздогнати США з виробництва м'яса, масла і молока на одну особу населення".[8].

На початку 1960-х років в економіці країни з'явилися ознаки уповільнення і стагнації.

Застосування економічних стимулів замість позаекономічного примусу за браку свободи господарювання і конкуренції об'єктивно призводило до незбалансованості економіки, загострення дефіциту та ще більшого зниження дієвості стимулів. Інвестиційна політика не забезпечувала належне зростання, перевищувала можливості державного бюджету. Народне господарство розвивалося переважно екстенсивно. Роль продуктивності праці в зростанні обсягів виробництва почала зменшуватися. Національний дохід, що використовувався на споживання та нагромадження, не забезпечував вирішення основних соціально-економічних завдань. Кваліфікаційний рівень робітників відставав від потреб науково-технічного прогресу. Збільшився дефіцит споживання товарів. Раднаргоспівська система управління стримувала розвиток галузевої спеціалізації та територіальної інтеграції, призводила до роздробленості та багато ступінчастості керівництва галузями промисловості. Загострилася проблема кваліфікованих кадрів. Керівництво сільським господарством характеризувалося суб'єктивізмом і волонтаризмом, особливо в плануванні, ціноутворенні, фінансуванні та кредитуванні. Індивідуальна трудова діяльність обмежувалася, матеріальна зацікавленість колгоспів, радгоспів і окремих працівників була недостатньою. [3].

Засади економічної політики держави та ідеології правлячої бюрократії в кінці 50-х років ХХ ст. відобразились у політичній економії соціалізму. Значною подією в радянській економічній науці став підручник з політичної економії, що побачив світ у 1954 р. У ньому були викладені засади соціалістичної економіки. Автори книги визнавали існування при соціалізмі економічних законів, що є предметом політичної економії соціалізму, однак стверджували, що ці закони свідомо регулюються державою. У цей період посилилася зацікавленість учених-економістів товарно-грошовими відносинами. Дослідники цієї проблеми поділились на "товарників", котрі відстоювали потребу товарно-грошових відносин при соціалізмі та "не-

товарників", які заперечували їх наявність, вважаючи, що планові засади повністю витісняють товарно-грошові відносини, які є пережитком капіталізму. Стосовно закону вартості стверджувалося, що за соціалізму сфера його дії є обмеженою. Зі сфери товарно-грошових відносин виключали засоби виробництва та робочу силу. Певний внесок у розробку цих проблем зробили такі українські економісти, як О. Агафонов, В. Корнієнко, Є. Ліберман, Я. Лінійчук, І. Лукінов, Ю. Пахомов, А. Чухно, І. Ястремський та ін. Відстоюючи широкое використання товарно-грошових відносин в управлінні економікою, вони висловлювали ідеї про скорочення натуральних показників управління і планування народного господарства і заміну їх вартісними, про перехід від планового розподілу до гуртової торгівлі засобами виробництва, про розвиток внутрішньогалузевої конкуренції та ін. [11].

Щодо основного економічного закону, то його сформулювали так: забезпечення максимального задоволення постійно зростаючих матеріальних і культурних потреб всього суспільства шляхом безперервного зростання та вдосконалення соціалістичного виробництва на основі вищої техніки.

Складовою реформи 1965 р. було вдосконалення системи управління народним господарством. [6].

Головний зміст реформування полягав у поверненні до галузево-територіальної структури управління економікою з урахуванням комплексних завдань реформи. Так, у промисловості було вжито такі заходи:

1. ліквідовано з 1 січня 1966 р. Вищу раду народного господарства СРСР, республіканські раднаргоспи. Відновлено галузеву систему управління промисловістю через союзні, союзно-республіканські та республіканські галузеві міністерства. Загалом після завершення перебудови управління в Україні налічувалося 22 союзно-республіканських міністерств і 7 республіканських міністерств;

2. централізоване керівництво поєднувалося з розширенням прав і господарської самостійності підприємств. Згідно з Положенням про соціалістичне державне підприємство (жовтень 1965 р.), його діяльність організовувалася на основі народногосподарського плану і господарського розрахунку. Воно мало самостійний баланс і було юридичною особою;

3. у результаті цінової реформи збільшилися гуртові ціни (затверджені в 1955 р.), які б забезпечили компенсацію витрат виробництва та отримання прибутку підприємством. Була створена союзно-республіканська система ціноутворення. [13].

За підрахунками, частка промисловості, будівництва і зв'язку відповідала галузевій структурі економічно розвинених країн світу. Проте частка сільського господарства перевищувала, наприклад, рівень Франції та ФРН у 2-3 рази. [9].

Формувалися такі галузеві комплекси, як паливно-енергетичний, металургійний, машинобудівний, хімічний, легкої та харчової промисловостей, будівельний, військово-промисловий, агропромисловий.

Відбулися кардинальні зміни в науково-технічному розвитку національної економіки. Сформувався науковий потенціал України. Видатки Державного бюджету на науку й освіту в 1960 р. становили 18,2 %, у 1970 р. - 21,4 %. Чисельність наукових працівників за 1961-1970 рр. збільшилася з 46,7 тис. до 129,8 тис. осіб (у 1940 р. становила 19,3 тис.). У період семирічки (1959-1965 рр.) понад 65 % від загального приросту

промислової продукції було забезпечено шляхом застосування нової техніки.

Розвиток промисловості. Середньорічні темпи розвитку промисловості України були вищі, ніж західноєвропейські. Динаміка зростання обсягу промислового виробництва за шосту - восьму п'ятирічки відповідно до попередньої становила: за шосту - 320, за сьому - 153, за восьму - 150. За 1950-ті роки ввели у дію 1507 підприємств, 1961-1965 рр. - 486, 1966-1970 рр. - 261. У восьмій п'ятирічці (1966-1970 рр.) уперше дві третини приросту промислової продукції було отримано внаслідок підвищення продуктивності праці. Відбувалося вирівнювання темпів зростання виробництва засобів виробництва і предметів споживання.

У 1958 р. економіка західноукраїнських земель була індустріально аграрною. Продовжувався процес концентрації промислового виробництва. Усередині галузей створювали великі виробничі об'єднання (ВО): перші виникли в легкій промисловості - львівські фірми "Прогрес" і "Світанок". У 1970 р. діяло 104 об'єднання. [5].

Індустріалізація сільського господарства не завершилася. Протягом 1951-1953 рр. загальний обсяг сільськогосподарської продукції збільшився лише на 2 %. Комплекс організаційно-економічних заходів аграрного реформування 1953-1958 рр. забезпечив пришвидшення процесу індустріалізації сільського господарства. Поліпшилися організаційно-економічні умови господарювання, відбулося укрупнення та концентрація виробництва.

Виробництво валової сільськогосподарської продукції за 1950-ті роки збільшилося в 1,6 разу. У 1956 р. введено такий показник, як рентабельність та внутрішньогосподарський розрахунок. Колгоспи залишалися малопотужними. В 1960 р. лише 3,6 % колгоспів мали більш ніж 1000 корів і 1,8 % колгоспів - понад 3000 свиней. Колгоспів, що мали рентабельність менш ніж 55 % (мінімально необхідний рівень рентабельності), разом із збитковими налічувалося 15 % від усіх господарств. Товарність колгоспів дорівнювала 33,2 %.

Індустрілізувався техніко-технологічний рівень сільськогосподарського виробництва. Зросла кількість тракторів, комбайнів, вантажних автомобілів. Повністю завершилася електрифікація сіл, колгоспів і радгоспів. Істотні зміни відбулися в структурі посівних площ. Низьким залишався кваліфікаційний рівень працівників.

Удосконалювалася система оплати праці. Запроваджена гарантована оплата праці колгоспників за тарифними ставками радгоспів.

Однак "перелому" в аграрній політиці не сталося, принципи командно-директивної системи управління зберігалися. [14].

Державна економічна політика СРСР у 1950-х роках спрямовувалася на розширення бюджетних прав союзних республік щодо складання, затвердження і виконання їх бюджетів, розподілу видатків і доходів, керівництва бюджетною діяльністю, використання додаткових доходів, а також коштів, що залишалися через економію видатків. Проте у 1960-х роках було відновлено значення союзного бюджету.

Удосконалили систему оподаткування. У 1953 р. замість оподаткування доходу від усіх джерел сільськогосподарського виробництва колгоспного двору введено податок за твердими ставками з однієї соті гектара присадибної землі. У 1958 р. припинено випуск державних позик, що реалізовували за підпискою серед населення і тривалий період були важливим джерелом доходів бюджету. Упродовж 1960-1962 рр. підвищено неоподатковуваний мінімум заробітної плати, зменшено податок на заробітну плату для низькооплачуваних громадян, скасовано податок на бездітність з неодружених, одиноких і малосімейних. [7].

Кредитно-грошові відносини в Україні повністю контролював союзний уряд. З метою зміцнення фінансів і зменшення рівня інфляції, спричиненої додатковою емісією грошей та їх знеціненням, у 1961 р. проведено грошову реформу. Змінено масштаб цін. Гроші, що перебували в обігу, обмінювали на нові у співвідношенні 10:1.3 1 січня 1961 р. установлено золотий вміст рубля - 0,987412 г чистого золота (ціна 1 г золота дорівнювала 1 руб.). Долар оцінили в 90 коп. замість 4 руб. Проте купівельна спроможність випущених грошей продовжувала зменшуватися, що означало падіння рівня реальних доходів населення.

Соціальна політика поступово переорієнтовувалася. На 2 години зменшено тривалість робочого дня у передвихідні й передсвяткові дні, збільшено тривалість відпусток у зв'язку з вагітністю і пологами (з 77 до 112 календарних днів), скасовано судову відповідальність працівників за самовільне залишення підприємств і установ та прогул без поважних причин, встановлено 6-годинний робочий день для підлітків від 16 до 18 років. [10].

На початку 1960-х років відбувався перехід фабрик і заводів на п'ятиденний робочий тиждень з двома вихідними.

У 1956 р. ухвалено закон про державні пенсії, згідно з яким значно збільшено обсяг найнижчої пенсії та знижено її максимальну межу. Мінімальний обсяг пенсії за старістю становив 300 крб., максимальний - 1200 крб. У вересні підвищили заробітну плату низькооплачуваним працівникам і службовцям у середньому на 33 %. Мінімальна зарплата встановлювалась

в обсязі 300 крб. на місяць у містах і робітничих селищах та не менше ніж 270 крб. на місяць у сільській місцевості. Підвищено неоподатковуваний мінімум заробітної плати робітників і службовців (з 260 до 370 крб.). У 1964 р. за законом про пенсії та допомогу членам колгоспів встановлено державну систему соціального забезпечення колгоспників. Право на пенсію за старістю мали чоловіки від 65 років (якщо їх стаж роботи був не менше ніж 25 років), жінки - від 60 років (якщо їх стаж роботи був не менше ніж 20 років).

Відмінено плату за навчання в старших класах середніх шкіл і вищих навчальних закладах. Для допомоги жінкам-матерям створено школи-інтернати і групи продовженого дня. Фабрики і заводи опікувалися школами безпосередньо, надаючи їм посильну допомогу. В 1950-ті роки видатки на освіту в СРСР становили 10 % від національного доходу, тобто були найвищими у світі, однак пізніше почали зменшуватись.

У 1955 р. почалася переорієнтація в житловій політиці. Будівництво здійснювали на основі індустріальних методів виробництва (так звані «хрущовки») з метою в найближчі 10-12 років забезпечити людей житлом. У малих і середніх містах дозволили споруджувати житлові будинки на 2-3 поверхи, у великих - на 4-5. Якщо за 1918-1955 рр. загальна площа введених у дію житлових будинків в Україні становила 62,78 млн. кв. м, то за 1956-1964 рр. - 66,49 млн. кв. м. Проблема житла значною мірою була розв'язана. Проте труднощі в економіці гальмували вдосконалення соціальної сфери. [12].

У 1950-1960-х роках зберігалися головні ознаки командно-адміністративної планово-розподільної системи управління економікою.

З вищевикладеного можна зробити висновки про те, що у досліджуваній період проблема демократизації економічного життя не була вирішена. Господарський механізм не змінився. Реформи не передбачали його радикальної трансформації. Абсолютизація централізованих форм керування та планування економікою супроводжувалася суб'єктивістськими підходами й адмініструванням, незбалансованістю та нестабільністю.

ЛІТЕРАТУРА (REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Бублик С.Г. Механізм бюджетного фінансування науково-технологічної діяльності. // Економіка та держава, 2011. - №5. - с. 129-131 Україна: Історія: Субтельний Орест: Посібник/Орест Субтельний - До.: Либідь, 1993. - 720с. *Public SG The mechanism of budget financing of scientific and technological activities. // Economy and State, 2011. - № 5. - P. 129- 131Ukrayina: History: Orest Subtelny: Manual/Orest Subtelny - By.: Lybed, 1993. - P. 720.*
2. Будкін В. Інноваційна модель розвитку національних економік // Економіка України, 2010. - № 6. - с. 67-78. *V. Budkin innovative model of national economy // Economic Ukraine, 2010. - № 6. - P. 67-78.*
3. Гош О. Соціально-економічний лад реформованості України: основні необхідні інновації // Економіка України, 2011. - №3. - с. 78-88 *Ghosh A. Socio - economic system reformovanosti Ukraine: main innovations needed // Economy of Ukraine, 2011. - № 3. - P. 78-88.*
4. Гусев В.О., Мужилко О.О. Парадигма сталого інноваційного розвитку України. // Економіка та держава, 2011. - №9. - с. 115-118. *VA Gusev, AA Muzhylko The paradigm of sustainable innovative development of Ukraine. // Economy and State, 2011. - № 9. - P. 115-118.*
5. Досягнення Радянської України за 40 років: Стат. збірн. - К., 1957. *Achievements of Soviet Ukraine in 40 years: Stat. team. - K., 1957.*
6. Економіка України: наукові впливи та шлях стабільності розвитку / О.Г. Білоцерківець, Т.В. Будляй та ін.. За ред. І.В. Крючкової; НАН України; ін.-т економіки та прогнозування. - К., 2010. - 480 с. *Economy of Ukraine: Scientific impact and the path of stability / O. Bilotserkivets, TV Budlyay etc. Ed . IV Kryuchkov, NAS of Ukraine, avenue avenue Economics and Forecasting. - K., 2010. - 480 p.*

7. Законодательные акты по вопросам народного хозяйства СССР. – М.: Юрид. лит., 1961. – Т. 1. – С. 784; Т. 2. – С. 686.
Legislation on the issue of the economy of the USSR. - Moscow: Legal. lit. , 1961. - T. 1. - P. 784 , Vol 2. - P. 686.
8. Історія господарства: Україна й світло: Підручник/ Б.Д. Лановик,, за ред. Б.Д. Лановика. – До.: Вища шк., 1995. – 480с.
The history of management: Ukraine and the light Textbook / BD Lanovik, ed. BD Lanovik. - By.: Higher HQ., 1995. - 480p.
9. Історія України: Нове бачення: У 2т./О.І. Гуржій, Я.Д. Ісаєвич, М.С. Котляр та ін., под ред. В.А. Смолія. – До.: Україна, 1995 – 350с.
History of Ukraine: New Vision: The 2t./O.I. Gurzhii, YD Isayevyich, MS Kotlyar et al., Ed. VA Smoliya. - By.: Ukraine, 1995 - 350p.
10. Правовая работа в народном хозяйстве. – М.: Юрид. лит., 1986. – С. 670.
Legal work in the economy. - Moscow: Legal. lit., 1986. - S. 670.
11. Пухтаєвич Г. О. «Аналіз національної економіки»: Навч. посіб. — К.: КНЕУ, 2005. — 254с.
Puhtayevych G. "Analysis of the national economy" : manual. guidances . - K.: MBK , 2005. - 254s.
12. Україна й світло. Історія господарства від первісної доби й перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства: Навчальний посібник для вузів/Б.Д. Лановик, З.М. Матисякевич, Р.М. Матейка та ін., за ред. Б.Д. Лановика. – До.: Генезу, 1994р. – 368с.
Ukraine and light. The history of the farm from the primitive era and the first civilizations to becoming an industrial society: a manual for schools / B.D . Lanovik, ZM Matysyakevych , RM Matejko et al. , Ed. BD Lanovik . - By.: Genesis, 1994. - 368p.

Chernyaev O.S. Economic development in Ukraine 1950-1960 yy.

This article highlights some of the reforms implemented at that time, such as the expansion of economic rights and competences of the Union republics, reducing the number of administrative and managerial personnel of ministries and agencies, restructuring the management of industry and construction, creation of the Ukrainian Council of the economy, which greatly influenced the development of economy of Ukraine. The analysis of the reforms that took place in the industrial and agricultural policy, in particular the increase in procurement prices for agricultural products, the cancellation of debt on farms all required supply of animal products in the last period, the development of virgin and fallow lands, reducing tax kolkhoz households - that is the introduction of economic incentives rather than coercion. The main components of the reform at that time was to improve the system of economic management, the development of the national economy and the formation of the scientific potential of Ukraine - State Budget expenditures on science and education increased by four per cent, the number of researchers increased by thirty percent. Novelty of social policy was to reduce working hours by two hours, increased duration of leave due to pregnancy and childbirth in the third, the court reversed the liability of employees for voluntarily leaving businesses and organizations and absenteeism without good reason. At the same time, the Law on State Pensions, under which substantially increased the amount of the minimum pension and reduced its maximum limit has also been carried out reform of the wage increase low-income workers and employees an average of thirty percent. In the period kept the main features of the command-administrative planning and distribution system of economic management, from the above it can be concluded that in the above period of time the problem of democratization of economic life has not been resolved by the end, the economic mechanism has not undergone significant changes since the reform did not provide its radical transformation.

Keywords: reform, economic policy, methods of planning economy.

Черняев А.С. Развитие экономики Украины в 1950-1960 гг.

В статье освещаются некоторые из внедренных реформ того времени, таких, как: расширение экономических прав и компетенции союзных республик, уменьшение численности административно - управленческого персонала министерств и ведомств, перестройка управления промышленности и строительства, создание Украинского совета народного хозяйства, которые в значительной степени повлияли на развитие экономики Украины. Проводится анализ реформ, которые происходили в промышленной и аграрной политике, в частности увеличение заготовительных цен на сельскохозяйственную продукцию, списание с колхозов всей задолженности за обязательные поставки продуктов животноводства в прошлый период, освоение целинных и зависимых земель, уменьшение налога с колхозных дворов, то есть внедрение экономических стимулов вместо принуждения. Основными составляющими реформ того времени было совершенствование системы управления народным хозяйством, развитие национальной экономики и формирования научного потенциала Украины - расходы Государственного бюджета на науку и образование увеличились на четыре процента, численность научных работников увеличилась на тридцать процентов. Новеллой социальной политики было уменьшение рабочего времени на два часа, увеличена продолжительность отпусков по беременности и родам на треть, отменено судебной ответственности работников за самовольное оставление предприятий и учреждений и прогул без уважительных причин. В этот же период был принят закон о государственных пенсиях, согласно которым значительно увеличен объем минимальной пенсии и снижен ее максимальный предел также было проведено реформирование по повышению заработной платы низкооплачиваемым работникам и служащим в среднем на тридцать процентов. В исследуемый период сохранялись главные признаки командно – административной и планово - распределительной системы управления экономикой. Из вышеизложенного можно сделать выводы о том, что в вышеупомянутый промежуток времени проблема демократизации экономической жизни не была решена до конца, хозяйственный механизм не претерпел значительных изменений, поскольку реформы не предусматривали его радикальной трансформации.

Ключевые слова: реформы, экономическая политика, методы планирования, народное хозяйство.

Чумак С.І.

Відображення визволення Правобережної України в документах збірника “Русский архив: Великая Отечественная”

*Чумак Станіслав Іванович, начальник факультету високомобільних десантних військ та розвідки
Військова академія, м. Одеса, Україна*

Анотація. Запропонована стаття присвячена комплексному аналізу змісту документів найвищих органів державного та військового керівництва СРСР (Державний Комітет Оборони, Ставка Верховного Головнокомандування, Генеральний Штаб, Наркомат Оборони), які мають відношення до низки наступальних операцій радянських військ восени 1943 р. – навесні та влітку 1944 р., успішне проведення яких привело до нанесення тяжких поразок німецьким військам групи армій “Південь” та армій “А”, а після їх перейменування у групи армій “Північна Україна” та “Південна Україна” і військам цих потужних стратегічних об’єднань вермахту. Наслідком цих операцій стало визволення Правобережної України. Разом з тим, незважаючи на загалом успішне здійснення цілого ряду добре спланованих і підготовлених наступальних операцій радянських фронтів, в ході їх проведення як війська, так і командування та штаби всіх рівнів неодноразово змушені були долати кризові ситуації оперативного-тактичного характеру, які виникали внаслідок динамічного характеру бойових дій, складних природно-кліматичних умов та труднощів із матеріально-технічним постачанням наступаючих військ Першого, Другого, Третього та Четвертого Українських фронтів. Вивчення і аналіз представлених у спеціальних томах серії (Генштаб, ДКО, НКО), документів, видання яких було розпочато вже у пострадянській період, і які у більшості своїй були практично невідомі дослідникам, відкриває перед сучасними науковцями можливості для об’єктивного відтворення драматичних подій Другої Світової війни.

Ключові слова: Друга Світова війна, визволення Правобережної України, фронтові операції, Українські фронти, група армій Південь, природно-кліматичні умови.

Події війни стали історією. За радянської доби про неї було написано тисячі робіт: дослідницьких, мемуарних, публіцистичних, художніх. У них розкривається хід та значення бойових дій на радянсько-німецькому фронті, масштаби боротьби в тилу ворога, роль радянського тилу, патріотизм та героїзм на фронті та в тилу, вплив перемоги СРСР на подальші долі країн.

Проте період сталінізму, потім епоха застою та соціальних викривлень наклали відповідний відбиток і на літературу, і на історичні документи та джерела того періоду. Аналіз опублікованих джерел та літератури про Велику Вітчизняну війну свідчить, що вони поряд зі значними досягненнями в усіх областях не позбавлені елементів тенденційності, яка проявлялась перш за все у підпорядкуванні історії політиці. Аж до розпаду СРСР історіографія та джерелознавство Великої Вітчизняної війни протягом всього свого існування контролювалася згори, Центральним Комітетом КПРС, і фактично була галуззю партійної пропаганди.

У цілому, використання комплексу опублікованих за радянської доби збірників документів та матеріалів, які включали найбільш суттєві та інформативні матеріали з історії Великої Вітчизняної війни, у значній мірі відображають можливості, якими володіли радянські дослідники джерельної бази, а його аналіз дозволяє у максимальній мірі вирішити поставлені у даній роботі завдання. Проте аналіз збірників документів та матеріалів не може бути повним без використання ключових історичних творів з воєнної тематики. Лише через їх взаємодію можна об’єктивно простежити як відбувався процес розширення джерельної бази історії Великої Вітчизняної війни та змінювались пріоритети радянської історіографії війни.

У роки війни та перше повоєнне десятиліття для здійснення роботи по збору і накопиченню матеріалів з історії Великої Вітчизняної війни у важкій обстановці 1941 – 1942 рр. були створені перші наукові інституції. У листопаді 1941 р. в Москві з’явилася комісія Академії наук СРСР по складанню хроніки війни. В армії і на флоті, в республіках і областях, а також у

наркоматах та інших центральних установах були створені комісії для збору матеріалів з історії війни [1, с. 136]. Виходячи із виключно наукового і політичного значення ґрунтовного вивчення військової тематики, Президія АН СРСР у грудні 1943 р. заснувала при Інституті історії СРСР військово-історичний сектор. Навесні 1942 р. спеціальні органи для вивчення і узагальнення досвіду війни з’явилися в Генеральному штабі, Головному політичному управлінні, штабах видів збройних сил і родів військ. З 1942 р. по закритим військовим каналах з грифом «таємно» стали публікуватися окремі, переважно документальні матеріали. Вони випускалися Військовим видавництвом у вигляді збірників документів, збірників тактичних прикладів, інформаційних бюлетенів. Протягом 1942-1945 рр. вийшло понад 400 збірок тактичних прикладів, 20 збірників матеріалів з вивчення досвіду війни і 50 інформаційних бюлетенів [2, с. 76]. Всі вони були секретними і доступ до них у воєнну пору мав дуже обмежене коло осіб з числа командного складу вищої та середньої ланки. У них розглядався досвід наступальних і оборонних операцій, викладалися форми і методи бойового застосування видів збройних сил, родів військ і служб.

Внаслідок різних причин вчені-історики в ті роки ще не спромоглися написати об’єктивну, адекватну дійсності історію війни. Шлях до повного і правдивого висвітлення її був непростим: треба було сувороберігати державну таємницю, а відтак багато матеріалів стали просто недоступними для дослідників. Ось чому джерельна база більшості з названих праць була обмеженою.

Більшість архівних матеріалів лишались для дослідників закритими. Особливо це стосувалося документів вищих органів державного та військового керівництва. У цьому відношенні західні дослідники мали значні переваги перед радянськими. Вони могли здебільш майже вільно користуватися більшістю німецьких архівних матеріалів, які після війни опинилися у розпорядженні союзників і на комерційній основі

надавалися практично всім бажаним. Натомість в СРСР часом документи робили спеціально непридатними для розкриття історичної правди, спеціальними приписами або замовчуванням свідомо ускладнюючи або й взагалі роблячи неможливим з'ясування справжнього стану справ [3, с. 185].

В цілому ж на другому етапі історіографічного періоду відбулося помітне поживлення, якісне поліпшення історичних досліджень про Велику Вітчизняну війну. Слід спеціально підкреслити, що цьому суттєво сприяло і відновлення в 1959 р. видання "Військово-історичного журналу", в якому тематика радянсько-німецької війни стала займати провідне місце. Велику дослідницьку роботу проводили історики військово-історичного управління Генерального штабу і ряду військових академій. Ними було підготовлено та опубліковано чимало робіт, які розкривають перебіг збройної боротьби і розвиток радянського військового мистецтва.

Проте, після приходу в жовтні 1964 р. до керівництва країною Л. Брежнєва, попри його дійсно підвищену увагу до Великої Вітчизняної війни, учасником якої він був, позитивні процеси у військово-історичній науці почали поступово згортатися. Дедалі більшої ваги набували адміністрування і кон'юнктури, свідомо відроджувалися старі стереотипи.

Такий підхід призвів до піднесення нової хвилі замовчувань і спрощеного трактування "незручних" подій. Так, в працях цієї доби зовсім відсутні проблеми оточень радянських військ і військовополонених, не висвітлювалася доля мільйонів українців, які залишилися на окупованих землях; не показувалися недоліки в організації партизанського руху і підпілля в 1941 – на початку 1942 рр. тощо.

Та попри все, саме цей історіографічний період є найбільш динамічним і активним у вивченні історії війни. Маємо на увазі не лише кількість наукової продукції, але й тематичне розмаїття наукових пошуків і публікацій

З другої половини 50-х до 70-х років лише українські археографи видали друком більше 40 збірників документів і матеріалів, які віддзеркалювали історію усіх областей УРСР в 1941-1945 роках [4, с. 145].

Наприклад, особливе місце посідає тритомник документів і матеріалів "Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. 1941-1945" [5]. Виданий до 35-річчя Перемоги, він став найбільш повним (майже 1100 джерел) і, з наукової точки зору, найбільш кваліфіковано упорядкованим і опрацьованим збірником. Усі документи і матеріали в ньому систематизовано в спеціальних тематичних розділах і розміщено в хронологічному порядку, до того ж переважну більшість джерел було надруковано вперше. Вони охоплюють усі періоди війни - від її перших днів до завершальної переможної фази. І хоча тритомник був виданий у часи так званого «застою», а відтак і відповідав усім вимогам і настановам тієї доби, він і довгий час лишався єдиним в своєму роді виданням першоджерел з історії України 1941-1945 років.

В цілому в історіографії та джерелознавстві осмислені загальні питання еволюції вітчизняної історичної науки про війну, закладені передумови для успішної

розробки досвіду вивчення конкретно-історичних проблем. Проте вивчення даної проблеми не отримало відповідного відображення в історіографічних та джерелознавчих роботах.

Відразу слід відмітити, що у відповідних розділах дослідження міститься аналіз основного джерела дослідження – серії збірників "Русский Архив. Великая Отечественная". Тому їх огляд у даному розділі носить достатньо короткий характер та обмежений поділом на основні види та особливості, а також місця у подальшому дослідженні проблем війни.

Загалом, серія збірників "Русский Архив. Великая Отечественная" містить документи, які умовно за змістовим та інформативним насиченням можна поділити на такі групи:

- 1) матеріали, які розкривають особливості планування та проведення військових операцій;
- 2) матеріали, які вказують специфіку діяльності вищого військово-політичного керівництва СРСР;
- 3) матеріали, які дозволяють простежити характер здійснення військового командування Збройними Силами та їх тилового забезпечення;
- 4) матеріали, які містять інформацію про становлення, форми та методи партизанського руху;
- 5) матеріали які звертають увагу дослідників на особливості перебування радянських військ за кордоном та проблеми військовополонених в СРСР.

Комплекс документів даної серії збірників є унікальним джерелом з вивчення історії різних аспектів Великої Вітчизняної війни та становить основу джерельної бази даного дослідження.

Тому розширення джерельної бази, використання нових документів дозволить подолати однобічність у висвітленні військових дій на Україні, дозволить відтворити їх об'єктивну картину. У цій справі особливе місце може зайняти використання матеріалів збірників "Русский Архив. Великая Отечественная", у яких міститься багато цінних документів, пов'язаних безпосередньо з плануванням та реалізацією задумів вищого партійно-державного керівництва СРСР щодо проведення військових дій на Україні.

У документах збірниках також містяться відомості про планування та здійснення багатьох інших оборонних та наступальних військових операцій. Особлива увага при цьому приділялась організації військових дій саме на Україні.

Після вдалої відсічі противника на Курській дузі знову активізувались активні дії на Україні. Білгородсько-Харківська стратегічна наступальна операція готувалась у стиснуті терміни. Її задум передбачав нанесення у серпні 1943 р. розсікаючого фронтального удару Воронезьким та Степовим фронтом у загальному напрямку на Богодухів, Валки, Нова Водолага, розгромити угруповання противника по частинам. Проте німецьке командування прагнуло втримати харківський плацдарм і зупинило радянський наступ. Ставка пильно стежила за перебігом подій. Й. Сталін виразив своє незадоволення діями командуючого військами Воронезького фронту (документ 306) [6, с. 195-196]. У своїй директиві він звинуватив генерала Н. Ватутіна у прагненні "до наступу скрізь і до оволодіння якомога більшої території без закріплення успіху та міцного забезпечення флангів ударних угруповань...". Врешті прорив німців був локалізований,

армії Степового фронту звільнили Харків, були створені умови для подальшого звільнення Лівобережної України.

Цінна інформація, яка дозволяє об'єктивно аналізувати масштабні та динамічні операції Червоної армії, метою яких було звільнення Правобережної України, представлена у багатьох томах збірника. Зокрема, містяться документи, які відображають перебіг Донбаської наступальної операції, яка тривала у серпні-вересні 1943 р. Війська Південно-Західного фронту захопили на Дніпрі плацдарми південніше Дніпропетровська та в районі Запоріжжя, а війська Південного – досягли р. Молочна, що створило сприятливі умови для наступу у південних районах Правобережної України та у Північній Таврії. Проте притиснути до узбережжя Азовського моря та знищити донбаське угруповання не вдалося.

Головні зусилля були зосереджені на Київському напрямку. Завдання фронтів чітко вказувались у документах Ставки (документ № 292) [6, с. 188].

У вересні армії трьох фронтів на широкому фронті сходу форсували Дніпро і захопили 21 плацдарм на його правому березі. У документах збірника детально описується перебіг всіх етапів битви за Дніпро, як відбувалося перегрупування військ та маневрування ними, як здійснювалось введення додаткових танкових та механізованих дивізій та бригад. Проте документи та матеріали Ставки та її листування з командуючими фронтів свідчать про велику кількість прорахунків в операції. Так, не вдалося швидко здійснити глибокий прорив стратегічного фронту противника, розділення його угруповання на частини та його знищення. На справді вийшло фронтальне переслідування від рубежу до рубежу. Форсування Дніпра здійснювалось практично з використанням лише підручних засобів. Через нестачу автотранспорту табельні переправ очні засоби (особливо важкі, для переправи танків та артилерії) відставали та почали підходити з відставанням у кілька днів після початку форсування річки. Наприклад, як вказується у доповідях Ставці, 3-я танкова армія переправила перші танки на букринський плацдарм лише через 7 днів після виходу до річки. Все це негативно впливало на темпи форсування, розширення та об'єднання захоплених плацдармів, призводило до невиправдано важким втратам.

Ще більші втрати були характерні для боїв за звільнення Києва. У документах Ставки наказувалося до 5 жовтня ліквідувати угруповання ворога в районі Києва та продовжити наступ на Бердичів, Жмеринку, Могильов-Подільський. За рішенням командуючого військами Воронежського фронту головний удар по розгрому ворога повинен був нанесений з букринського плацдарму (документи № 331, 332, 337) [6, с. 207-208]. Проте дві спроби наступу не принесли суттєвих результатів, адже не були враховані важкі умови місцевості та сильна протитанкова оборона, що обмежило ефективне використання великих мас танків. Натомість північніше були досягнуті успіхи при розширенні лютізького плацдарму. Тепер саме звідси мав бути нанесений основний удар, підкріплений танками та основною масою фронтової артилерії (документ 369) [6, с.227]. А у директиві ставки командуючому військами 1-го українського фронту вказувалося на

необхідності зайняти Київ не пізніше 6 листопада і «вирішуючи це завдання, піти на жертви» (документ 373) [48, с. 230].

Неймовірними зусиллями вдалося вибити німців зі столиці та вийти на рубіж – Чорнобиль, Малин, Черняхів, Житомир. Німецьке командування здійснило спробу контрнаступу з метою відновлення оборони на Дніпрі та повернення Києва. Проте Ставка та командуючий фронтом не одразу це зрозуміли та продовжували просувати війська на захід. Повторювалась стара помилка – невміння вчасно зупинитись, прагнення захопити якомога більшу територію, не закріплюючись. Це призвело до втрати ряду міст (Житомира, Черняхова). Лише 12 листопада Ставка припинила просування військ і наказала генералу Н. Ватутіну не допустити прориву противника до Києва (документ 383) [6, с. 236]. Також довелося посилити фронт великим резервами – танковою та двома загальновійськовими арміями. Врешті це дозволило створити передумови для подальшого наступу на позиції ворога на Правобережній Україні.

Як видно з документів, одночасно з боями за Київ, у нижній течії Дніпра наприкінці 1943 р. розгорталися жорсткі битви на кіровоградському, криворізькому напрямках та у Північній Таврії (документи № 338, 341) [6, с. 210; 6, 212].

У ході битв радянські війська до середини жовтня ліквідували запорізький плацдарм ворога, а наприкінці місяця звільнили Дніпропетровськ та Дніпродзержинськ. Проте наступ на Кривий Ріг розвивався повільно. Противник тримався досить впевнено, загрожуючи флангам Степового (2-го Українського) фронту. Ставка вимагала від генерала І. Конєва основні зусилля зосередити на розгромі угруповання ворога в районі Кіровограду, а в подальшому наступати у загальному напрямку на Христинівку (документ № 371) [6, с. 228-229]. Проте виконати це не вдалося, а фронт поніс значні втрати. Противник же продовжував перекидати із Західної Європи на Україну значні сили, але й в таких умовах Верховне Головнокомандування продовжувало ставити перед фронтами наступальні завдання (документ № 375) [6, с. 231].

Аналіз документів доводить, що підготовка наступу на Правобережній Україні тривала у складних умовах після жорстких боїв за дніпровські плацдарми та відсічі контрнаступу німців під Києвом.

Детально у документах збірників відображена Дніпровсько-Карпатська стратегічна наступальна операція, яка тримала взимку-навесні 1944 р. та в рамках якої силами 4-х українських фронтів було проведено ряд операцій: Житомирсько-Бердичівська, Кіровоградська, Корсунь-Шевченківська, Рівно-Луцька, Нікопольсько-Криворізька, Проскурівсько-Чернівецька, Умансько-Батошанська, Березнегувато-Снігирівська, Поліська та Одеська.

Документи свідчать, що в значній мірі успіх подальшого просування на Правобережній Україні залежав від знищення сил противника, який утримував широкі території в районах Корсунь-Шевченківського та Нікополя. Своєю директивою від 12 січня 1944 р. (документ № 8) 1-му та 2-му українським фронтам Ставка наказала нанести удар по напрямку до Шполи,

оточити та знищити вороже угруповання у Корсунь-Шевченківському виступі [7, с. 31].

На прикладі цієї операції можна простежити, як значно покращились вміння радянського військово-політичного керівництва стратегічно скеровувати наступ. Коли ворожа оборона була прорвана і німецькі війська опинились в оточенні, німецьке командування пробувало деблокувати їх. Одночасними ударами на внутрішньому та зовнішньому фронтах оточення їм вдалося зломити супротив ослаблених з'єднань танкових армій. Але в цій обстановці Ставка терміново перекинула з'єднання з інших ділянок, відновивши становище (документ № 27) [7, с. 42].

Загальне керівництво операцією ставка поклала на командуючого 2-м Українським фронтом генерала І. Конєва, якому пізніше за це було присвоєно звання маршала. Хоча саме Г. Жуков готував та керував 1-м та 2-м Українським фронтами при проведенні цієї операції. Подібне рішення було несправедливим і стосовно до командуючого військами 1-го Українського фронту генерала Н. Ватутіна, який вніс не менший вклад в перемогу.

Загалом, як свідчать документи збірників, в результаті зимового наступу на Правобережній Україні оборонні плани противника були зірвані: його оборона була зламана, а війська – відкинуті від Дніпра.

В результаті подальшого чотиримісячного наступу на Правобережній Україні радянські війська досягли важливих політичних та стратегічних результатів. Діюче тут найбільше стратегічне угруповання вермахту зазнала серйозної поразки. Одна її частина була відкинута до півдня, а інша відійшла на територію Західної України. Звільнивши повністю Правобережню Україну, війська Червоної армії вийшли на підступи до Польщі, на державний кордон з Чехословаччиною, перенесли бойові дії на території Румунії (доку-

менти № 54, 55, 57) [7, с. 57-59]. По суті, документи переконливо свідчать, що був завершений розгром всього південного крила стратегічного фронту ворога, що корінним чином змінило обстановку на інших театрах воєнних дій.

Знайшли у документах відображення й підготовка та проведення Кримської наступальної операції. Про її важливість свідчить той факт, що координували військові дії представники Ставки К. Ворошилов та А. Василевський. Документи висвітлюють важкі бої за важливі кримські центри, Сімферополь, Севастополь (документи № 99, 103, 104, 108, 109, 148, 219) [7, с. 84; 7, с. 87-88; 7, с. 91; 7, с. 112; 7, с. 154-155].

Також документи збірників дають можливість простежити підготовку та перебіг заключних потужних наступальних операцій – Львівсько-Сандомирської та Східно-Карпатської, в результаті яких було звільнено Західну Україну і фактично завершилися масштабні військові дії на українських землях.

Таким чином, розширення джерельної бази та включення до наукового обігу нових документів та матеріалів, вміщених у серії збірників, має позитивне значення в об'єктивному дослідженні участі України у Великій Вітчизняній війні. Особливо цінними є документи, які відображають планування та проведення важливих стратегічних операцій на Україні, висвітлюють різні аспекти здійснення військових дій як виразний успіх, так і труднощі та прорахунки в оперативному керівництві військами під час оборони. В цілому ж, у документах збірників міститься багатий фактологічний матеріал про особливості розгортання бойових дій по визволенню України, який дозволяє простежити еволюцію вмінь радянського військово-політичного керівництва стратегічно скеровувати наступальні операції.

ЛІТЕРАТУРА (REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Минц И. И. Документы Великой Отечественной войны, их собиране и хранение // 80 лет на службе науки и культуры нашей Родины. – М., 1943.
Mynts Y. Y. Dokumenty Velykoi Otechestvennoi voyny, ykh sobyraneye y khraneniye // 80 let na sluzhbe nauky y kulturny nashei Rodiny. – M., 1943.
2. Митрофанова А. В. К вопросу об изучении истории Великой Отечественной войны Н Доклады и научные сообщения Института истории АН СССР. – М., 1955. – Вып.8.
Mytrofanova A. V. K voprosu ob yzuchenyy ystoriyy Velykoi Otechestvennoi voyny N Doklady y nauchnye soobshcheniya Ynstytuta ystoriyy AN SSSR. – M., 1955. – Vyp.8.
3. Баженов А. Н., Барсуков В. И. О документальной базе по истории Великой Отечественной войны // Новая и новейшая история. – 1992. – № 5.

- Bazhenov A. N., Barsukov V. Y. O dokumentalnoi baze po ystoriyy Velykoi Otechestvennoi voyny // Novaia y noveishaia ystoriya. – 1992. – № 5.*
4. Нариси радянської військової історіографії. – М., 1974.
Narysy radianskoj viiskovoi istoriohrafii. – M., 1974.
5. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. 1941-1945 – К., 1980.
Sovetskaia Ukraina v hody Velykoi Otechestvennoi voyny. 1941-1945 – K., 1980.
6. Русский Архив: Великая Отечественная. Ставка ВГК. 1943 г. – Т. 16 (5-3). – М.: ТЕРРА, 1999.
Russkyi Arkhyv: Velykaia Otechestvennaia. Stavka VHK. 1943 h. – T. 16 (5-3). – M.: TERPA, 1999.
7. Русский Архив: Великая Отечественная. Ставка ВГК. 1944-1945 гг. – Т. 16 (5-4). – М.: ТЕРРА, 1999.
Russkyi Arkhyv: Velykaia Otechestvennaia. Stavka VHK. 1944-1945 hh. – T. 16 (5-4). – M.: TERRA, 1999.

Чумак С. И. Отображение освобождения Правобережной Украины в документах сборника “Русский архив: Великая Отечественная”.

Аннотация. Предлагаемая статья посвящена комплексному анализу содержания документов высших органов государственного и военного руководства СССР (Государственный Комитет Оборона, Ставка Верховного Главнокомандования, Генеральный Штаб, Наркомат Оборона), которые имеют отношение к ряду наступательных операций советских войск осенью 1943 г. – весной и летом 1944, успешное проведение которых привело к нанесению тяжелых поражений немецким войскам группы армий “Юг” и армий “А”, а после их переименования в группы армий “Северная Украина” и “Южная Украина” и войскам этих мощных стратегических объединений вермахта. Следствием этих операций стало освобождение Правобережной Украины. Вместе с тем, несмотря на в целом успешное осуществление целого ряда хорошо спланированных и подготовленных наступательных операций советских фронтов, в ходе их проведения как войска,

так и командование и штабы всех уровней неоднократно вынуждены были преодолевать кризисные ситуации оперативно-тактического характера, которые неоднократно возникали в результате динамического характера боевых действий, сложных природно-климатических условий и трудностей с материально-техническим снабжением наступающих войск Первого, Второго, Третьего и Четвертого Украинских фронтов. Изучение и анализ представленных в специальных томах серии (Генштаб, ГКО, НКО), документов, издание которых было начато уже в постсоветский период, и которые в большинстве своем были практически неизвестны исследователям, открывает перед современными учеными возможности для объективного воспроизведения драматических событий Второй мировой войны.

Ключевые слова: *Вторая Мировая война, освобождение Правобережной Украины, фронтовые операции, Украинского фронта, группа армий Юг, природно-климатические условия.*

Chumak S. I. Showing liberation Right-Bank Ukraine in the documents of the collection «Russian Archive : Velikaya Patriotic».

The proposed article focuses on the complex analysis of the contents of the documents of the highest state and military leadership of the USSR (the State Defense Committee, Supreme Command, General Staff, People's Commissariat of Defense) that are relevant to a number of offensive operations of the Soviet troops in the fall 1943 – spring and summer of 1944 successful implementation of which has resulted in grievous injuries German Army Group "South" and the Army "A", and then rename them in Army Group "North Ukraine" and "South Ukraine" and the troops of the Wehrmacht powerful strategic alliances. The result of these operations was the liberation of the Right-Bank Ukraine. However, despite the generally successful implementation of a number of well-planned and prepared offensives Soviet fronts in the conduct of their troops and commanders and staffs at all levels repeatedly had to deal with crises tactical nature that often arise due to the dynamic the nature of the fighting, challenging climatic conditions and difficulties in logistics advancing troops of the First, Second, Third and Fourth Ukrainian Front. Study and analysis presented in the special volume series (the General Staff, SDC, NGOs), documents, publication of which started already in the post-Soviet period, and that for the most part were virtually unknown to researchers, opens up possibilities for modern scholars objective playback dramatic events of World War II.

Keywords: *World War II, the liberation of the Right-Bank Ukraine, front-line operations, Ukrainian Front, Army Group South, climatic conditions.*

POLITICAL SCIENCE

Nikulishyn N. V.

The Concept of "Smart Power" and Its Implementation Prospects in Foreign Policy of Ukraine

*Nikulishyn Natalia Viktorivna, postgraduate student,
Political Science and International Relations Department, Lviv Polytechnic National University, Lviv, Ukraine*

The article considers the main approaches to the definition of the concept "smart power" and prospects of its implementation in the foreign policy of modern Ukraine. The author concludes that there is a chain of conditions to be accomplished by Ukrainian state for successful implementation of the national "smart power" strategy in foreign policy. It might also serve as a tool for improvement of Ukrainian state image on the international arena.

Keywords: "smart power", "hard power", "soft power", Ukraine, public diplomacy, BSEC, CDC, GUAM, Russia.

In connection with continuous and dynamic development of international relations, there is a process of reformatting of basic tendencies in global political space. It pre-determines the question of search of alternative ways of conduct in foreign policy by the main actors of international co-operation. The newest rules of playing in the international scene, first of all, involve the rejection of "hard power" methods and application of "soft power" constituents which also do not always give a desirable outcome. Consequently, today J. Nye's concept of "smart power" which tends to become a conceptual basis for foreign-policy strategies of states at the beginning of the XXI century is being widely popularized.

Ukraine, having been proclaimed an independent state in the early 90's of the XX century, became the valuable subject of international co-operation and at the same time came across the problem of searching for optimal ways of foreign policy implementation. Taking into consideration Ukraine's geopolitical position and its available resources, it is necessary to analyze the opportunity to apply "smart power" politics constituents that can become effective instruments of expansion of intergovernmental collaboration, moreover, positioning the country in the international arena as the developed, reliable and stable partner.

The theoretical basis and practical application of "smart power" strategy, its resource and spring base are reflected in the works by such foreign scientists as J. Nye, R. Armitage, S. Nossel, C. Crocker, F. Hampson, P. Aall, O. Stoletov, I. Chyharev and others. Some aspects of "smart power", mainly in the context of the U.S. and China national security, are considered by the representatives of national political science, namely: K. Shynkaruk, I. Pohorska, H. Pocheptsov, I. Kyrychenko, M. Kapitonenko, E. Makarenko and others. At the same time, the issue of implementation of "smart power" policy by Ukraine is still hardly being explored. Therefore, the aim of the publication is to reveal the ideas of leading foreign scientists regarding the content of "smart power" and consider the possibility of its application in foreign policy of the modern Ukrainian state.

Today, scientific circles are conducting debates in relation to the primacy of introduction of the "smart power" concept into the scientific-communicative domain. Authorship of the outlined term is added to two scientists, namely S. Nossel and J. Nye. Thus, S. Nossel used the "smart power" concept for the first time in 2004 in the

article "Smart Power". In her article the author asserts that statesmen should improve the conducting of foreign policy, promote its efficiency, mainly, in the fight against terrorism, and also distribute reasonable application of force that might help to advance interests of the USA through the permanent structure of allies, institutes and institutional norms [24, p. 132]. Under the structure S. Nossel understands a power net that is the original system of power "explorers". In her opinion, the similar model of the world order was created by F. Roosevelt and H. Truman, and personified in itself an "equilibrium, stable structure between different sources and consumers of energy" [24, p. 138].

J. Nye began to use the concept "smart power" in the process of improving his author's concept of "soft power" in 2003. In accordance with J. Nye "smart power" is, first of all, the ability of political elites to combine "hard" and "soft" powers in an effective strategy [26, p. 43].

Ch. Crocker, F. Hampson and P. Aall share similar views, considering "smart power" from position of the strategic use of diplomacy, persuasions, gradual increase of potential and projection of force, and also influence by means of those facilities that are cost-effective and have political and social legality. In fact, the issue is about the simultaneous use of both, the military power of the country and all possible forms of national diplomacy [20, p. 13].

Important point in the context of foreign policy strategy of the state is the question as to the sources of implementation of "smart power". It is possible to draw a conclusion that sources of "hard" and "soft power", in particular, a compulsion, payments and attraction are the sources of "smart power" at the same time. If in the first two cases power sources are used independently from each other, in the latter one the application is accomplished as combining of sources of "hard" and "soft" powers [12, p. 33-34]. Special attention should be paid to the concept of "contextual intelligence", introduced by J. Nye, which is one of the sources of realization of "smart power" politics. The researcher determines "contextual intelligence" in foreign policy as "intuitive diagnostic skill that helps politicians to coordinate tactics with the aim to create smart strategies" [25].

Taking into account the aforesaid, the character of politics of "smart power" seems to be utopian. At the same time, in the history of international relations there have

been cases of its successful practical approbation. It concerns the activity of such American presidents as R. Reagan, G. H. W. Bush, and also current president – B. Obama. Today researchers also mention Turkish Republic which demonstrates an active and fairly successful realization of "smart power" politics in the region. In particular, Turkey's activity in foreign-policy plane is based on the new state policy of "absence of problems", which involves maintenance of balance between security and democracy, adjusting of relationships with neighbouring countries (Iran, Syria and others), active diplomacy, multidimensional foreign policy, etc. Such approach, undoubtedly, assists strengthening of Turkish "soft power" both, in the region and in the world in general [2]. As to "hard" potential, Turkey enters fifteen country-leaders with the highest level of military spending, that, at the same time, proves high level of economic development of the country [19, p. 142]. Experience in application of "smart power" in the international arena is owned by China that in recent year leads or is included in the top five leaders of practically all world rating of development of countries, including economic one, and also investments in a military sphere, spending on branding needs, etc.

If to talk about possibilities of Ukraine in implementing the policy of "smart power", first of all, one should analyze correlation potential of the state in the presence of structural elements of both "hard" and "soft power". "Hard power" is, first of all, durability of the state in such its constituents as the army, natural and human resources, economy, etc. Their complex or partial application constitutes the content of "hard power".

It should be noted that after disintegration of the USSR Ukraine automatically obtained such important resource of hard influence as the Armed forces. Nevertheless, ineffective economic politics of the Ukrainian state has led to that today there are less than 200 thousand persons left in the Armed forces out of 1200 thousand persons of personnel as of 1993. The process of reduction of servicemen has been continuing at present (Fig.1). The strength of military technique was also undergone, for example battle contingent of the AF has been reduced in 7 times, and panzer troops – in 6 times [8, p. 152].

Figure 1. Strength of the Armed forces in 2010-2012 (at the end of year, persons) [13, p. 65]

At the same time, since 2012, the insignificant intensification of the military-technical politics has taken place and oriented to the medium-term prospect. In particular, the chain of government programs ("State special-purpose defensive program of armament development and military equipment of the Armed Forces of Ukraine during 2012-2017 years"; "Nationwide special-purpose defensive program of creation of troop-carrier An-70 and its purchases for government defensive order"; "State special-purpose

defensive program of creation of rocket complex"; "State special-purpose defensive program of building of ships class "corvette" according to the project 58250") have been adopted. The main task of these programs is retooling and modernization of the Armed Forces of Ukraine. With the aim of successful implementation of military reform in 2012 the sizes of assignments in a military sector were also increased in 4,3 milliards hrn. and 2,1 milliards hrn. in comparison with 2010-2011 accordingly [13]. However, in 2013 financing of the Armed Forces has increased only in 0,5 milliards hrn. and stated 15,3 milliards hrn in general (or 0.97% of GDP) [17].

Figure 2. Level of financing of the Armed Forces needs in 2010-2012, milliards hrn. [13, c. 11; 17]

However, the amount of financing is insufficient to maintain the proper state of military equipment, realization of the skilled combat training of servicemen, etc. It is expedient to compare military expenditures data by such leading states of the world as the USA, China, Russia, and others (Table 1).

Table 1.

Military expenditures by countries in 2011-2012 [7; 19; 13]

Country	2011		2012	
	Expenditures on armaments, billion dollars USA			
		% of GDP		% of GDP
USA	\$ 711 bill.	4,7	\$ 668,8 bill.	4,4
China	\$ 143 bill.	2	\$ 157,6 bill.	2
Russia	\$ 71,9 bill.	3,9	\$ 90,6 bill.	4,4
France	\$ 62,7 bill.	2,6	\$ 62,6 bill.	2,3
Great Britain	\$ 62,5 bill.	2,3	\$ 59,8 bill.	2,5
Japan	\$ 59,3 bill.	1	\$ 59,2 bill.	1
Ukraine	\$ ≈ 1,58 bill.	0,94	\$ ≈ 1,85 bill.	0,97

Consequently, with the aim of strengthening domestic hard potential of foreign policy, Ukraine has to pay attention to the modernization of the Armed Forces of the state that is accomplished extremely slowly, in spite of availability of considerable number of proper developments in the field of military-industrial complex. Except for this, the state should draft a precise and scaled program of rearmament, modernization of army, and extension of servicemen professionalism, providing level of financing.

Another important thing is economic development of Ukraine as a component of "hard power". However, the current stage of the state development is characterized by deterioration of economic situation. Confirmation of it is the insoluble conclusions of Government Service of Statistics of Ukraine and International Monetary Fund concerning catastrophic reduction of GDP in Ukraine (Fig.3) [1; 9]. International experts in the field of economy among principal reasons of GDP fall distinguish slackening of positions of Ukrainian export and internal demand, falling of production in industry and building

sphere, etc. [9; 18]. The economic system of Ukraine needs fundamental reformation that involves optimization of national economic model, modernization of production in accordance with the last world criteria, etc. Such approach will facilitate increase of competitiveness of the Ukrainian state and show oneself as a reliable partner in the international market.

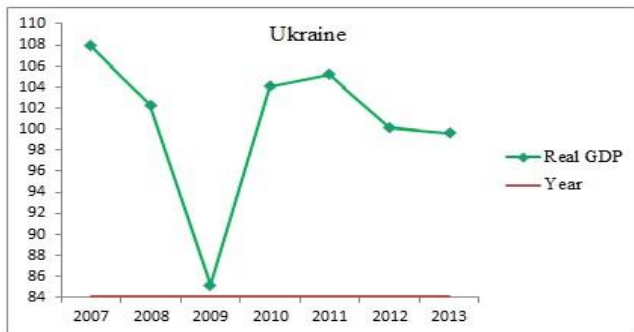

Figure 3. Indicators of Ukraine's GDP since 2007 to 2013 [3, p. 4; 1]

In relation to possibilities of application of "soft power" by Ukraine, situation looks more perspective in this case. Thus, the political elite of the state tries to activate soft influence on world community through three major constituents, in particular: culture, politics, democratization of society, and public diplomacy (in the broadest sense).

Since Ukraine has become an independent state, it consistently tries to adhere to the indicated principles which are the important constituents of Ukrainian "soft power". However, despite legally enforceable status of the political system as democratic, the actual level of democracy in Ukraine, according to the basic indexes, has been substantially decreasing. Thus, according to the International NGO Freedom House, Ukraine as of 2013 belongs to "partly free" countries. On the grading scale, where 1 is the best result, and 7 is the worst, freedom rating equals to 3,5 points, civil liberties – 3, political rights – 4 (Fig. 4).

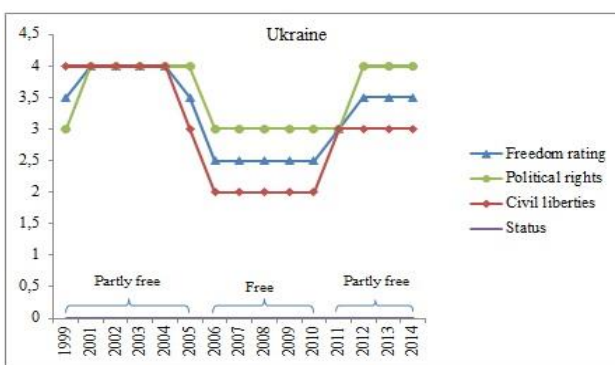

Figure 4. Rating and average scores of Ukraine since 1999 to 2014, where 1 is best result, 7 – worst [21]

The process of settling a civil society is also taking place slowly enough in our state. Confirmation to this is the "average" score of civil society, according to International NGO Freedom House that equals to 2,75 points (Fig. 5). For today, Ukraine, for many figures in international relations, is associated with selective justice, high level of corruption, political instability, etc. Thus, according to the research of the Institute of World Policy held in 2011, Polish experts find Ukraine as the state with the

deficit of democracy, corruption and oligarchs [11, p. 11]. Similar position is shared by Romanian experts, associating Ukraine with "immature democracy", "inconsistent politics" and pursuit of opposition [11, p. 15]. Another negative issue that does not add to the positive attitude towards Ukraine is the fact that our state is among the five leading countries according to the number of complaints to the European Court of Human Rights [5].

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Electoral Process	4.25	3.50	3.25	3.00	3.00	3.50	3.50	3.50	3.75	4.00
Civil Society	3.75	3.00	2.75	2.75	2.75	2.75	2.75	2.75	2.75	2.75
Independent Media	5.50	4.75	3.75	3.75	3.50	3.50	3.50	3.75	4.00	4.00
Governance*	5.25	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a
National Democratic Governance	n/a	5.00	4.50	4.75	4.75	5.00	5.00	5.50	5.75	5.75
Local Democratic Governance	n/a	5.25	5.25	5.25	5.25	5.25	5.25	5.50	5.50	5.50
Judicial Framework and Independence	4.75	4.25	4.25	4.50	4.75	5.00	5.00	5.50	6.00	6.00
Corruption	5.75	5.75	5.75	5.75	5.75	5.75	5.75	5.75	6.00	6.00
Democracy Score	4.88	4.50	4.21	4.25	4.25	4.39	4.39	4.61	4.82	4.86

Figure 5. Rating and average scores of nations in transit, where 1 – the best score, 7 – the worst [22]

Complete realization of Ukraine's foreign policy of "soft power" involves not only development and maintenance of democratic ideals in the domestic order but also observances of foreign-policy values (non-use of force, peaceful decision of international conflicts, sovereign equality of the states, etc.), that is fixed in the norms of international law, and also search of effective counter-weapons to the modern global threats. In relation to the last points, Ukraine has considerable positive experience. Thus, our state is a member of 27 international organizations, takes active part in solving international humanitarian and ecological problems and international conflicts [23, p. 30-31].

Analyzing the next constituent of "soft power" politics of Ukraine, namely cultural aspect, one may say that exactly in this field Ukraine has reached the biggest success. It is confirmed by the changes in legislative base both, on the federal and on the international levels, by active collaboration with the global community in the field of education, literature, arts, etc. For today, Ukraine incarnates politics of "soft force" in over 70 states of the world, using instruments of sociocultural influence. At the same time, the Ukrainian side develops its cultural policy unevenly, initiating, in a greater measure, cultural and humanitarian collaboration with the former republics of Soviet Union, states-participants of the EU, most developed (both, in technical and in cultural aspects) states of the world, and also countries with considerable concentration of Ukrainian diaspora.

The last, however not the least important element of implementation of national "soft power" (including "smart power") is public diplomacy – activity of the government, that is directed to the representation of national interests and ensuring national safety of the state through

informing and influencing public opinion in other countries [6]. Public diplomacy is the main instrument of "soft power" policy, and also inalienable and effective mechanism of modern foreign policy of the world leading states, international organizations, and institutions (such as the EU, NATO).

The political elite of Ukraine tries to use public diplomacy as an instrument of "soft power"/"smart power" in foreign-policy activity. It is necessary to emphasize that at present there is a process of institutionalization of public diplomacy in Ukraine and its regulatory and legal providing. Thus, in the legislation of Ukraine the concept "public diplomacy" is used in the "State Program of Providing Positive International Image of Ukraine in 2003-2006", "Conception of the State purpose program of forming of positive international image of Ukraine in 2008-2011" and, accordingly, in some documents dedicated to the question of cooperation with NATO. For example, in the Decree of the President of Ukraine "About ratification of the Annual national program for 2010 about preparation of Ukraine to acquire membership in The North Atlantic Treaty Organization" the question is the necessity of intensification of work in the field of public diplomacy, introduction of elements of public diplomacy in a close collaboration with Department of public diplomacy of NATO and Center of information and documentation of NATO in Ukraine [16, p. 14]. In Memorandum about partnership and deepening of collaboration in the field of European and Euro-Atlantic integration between Government of Ukraine and Government of the Republic of Bulgaria in 2005 one of directions about collaboration was indicated as public diplomacy and development of communication strategies to inform public about international safety and NATO, and also about rights, responsibility, and obligations caused by the future membership in NATO [10, p. 4]. Yet, it is too early to talk about the complex program of application of public diplomacy by the state. Public diplomacy, mentioned in documents, is foremost a component of diplomacy of NATO as an international government agency that carries out politics of "soft power" in relation to Ukraine, as to a potential partner. Afterwards, Ukraine is facing the necessity to intensify the use of national public diplomacy instruments towards other states.

As it can be seen, the Ukrainian state on the modern stage of its formation with its present socio-economic and political problems which, lately, have considerably been accentuated in connection with the vagueness of foreign-policy course, does not own sufficient potential for implementation of "smart power" strategy in its foreign policy. Obviously, today it is expedient to talk about realization of Ukrainian politics of "soft power" mainly through its cultural constituent. Such approach in a short-term prospect will create new possibilities for investment income in the economy of our country and will substantially improve the image of Ukraine in the world. That, in turn, will promote domestic "hard power", in particular in the way of reformation of the economic system, rationalization of production, renovation and modernization of the Armed forces, *etc.* Furthermore, active implementation of the national cultural policy will serve as the effective mechanism of enhancing political collaboration with the world community by means of cultural tools. Consequent-

ly, realization of Ukraine's "soft power" policy will allow creating reliable subsoil for the implementation of foreign-policy conception of "smart power" in a long-term prospect.

Analyzing the possibility of successful implementation of "smart power" politics in Ukraine, one should emphasize another necessary condition, namely, the development of the government program of its realization taking into account potential of international influence of the state. But obvious is the fact that, firstly, the use of "smart power" strategy in relation to certain countries will not always have effective results. For example, the prospect of foreign-policy course of Ukraine towards the states of European Union is the only one – implementing policy of "soft power" and cooperation on the mutually beneficial terms. All in all, the use of any other instruments of national policy, "hard power", in particular, will have negative consequences for a weak image of Ukraine, and also for its further European integration.

Secondly, the government program of implementation of "smart power" should contain the efficient separation of priority vectors of Ukrainian foreign policy. In fact, in the second half of the 90-s official Kyiv was actively using multi-vector politics (19 strategic partners) that became the reason for bringing it almost to absurdity. Most experts assert that country should have up to 2-5 strategic partners. The most of Ukrainians consider the priority to be the relationships with Russia – 86,9% of respondents, with the USA – 65,5%, with Belarus – 64,5%, with Germany – 62,0%, with Kazakhstan – 59,9%, with Poland – 56,8%, with Canada – 50,5%, with Uzbekistan – 48,8%. Appropriate expert survey gave the following results: with Russia – 80%, with the USA – 66%, Germany – 62%, Poland – 52%. The experts' recommendations are reduced to the necessity of intensification of international contacts in three basic directions – the EU, Russia, the USA [4, p. 239].

Russia, no doubt, remains prior direction in foreign-policy activity of Ukraine. And exactly in relation to Russia the most optimal thing is implementation of "smart power" policy. First of all, it is necessary to use an economic tool to solve this question. Since market of Ukraine is attractive for Russia, it comes forward as a solid argument in defending national interests. In addition to this, participation of Ukraine in European projects of alternative energy supply and transit of Russian sources are also the significant factors of introduction of "smart power" policy in relation to Russia.

Another perspective direction of application of "smart power" strategy in the foreign-policy course of Ukraine is regional strategy towards neighboring countries such as Slovakia, Hungary, Romania, Moldova, Bulgaria, Georgia and others. The striking instance here might be the Organization of the Black Sea Economic Cooperation (BSEC), in which Ukraine finds, first of all, an important international legal instrument of development of the whole spectrum of relations between the countries of the region. In this very segment of international cooperation it is possible to trace direct implementation by Ukrainian "smart power" policy. So, after "orange" revolution Ukraine, for many states of the former Soviet Union, became the eference point of development of democratic values that was the striking manifestation of the use of "soft power". To-

day Ukraine continues to implement "soft power" policy through maintenance of democratic processes in the countries of BSEC. On the other hand, defending national economic interests by Ukraine with the use of economic sanctions (or threats of their use) towards the countries of the region implements another aspect of "smart power" policy – namely, the hard one.

One can hardly ignore the process of forming comparatively independent systems of international cooperation and attempt of Ukrainian leadership in the region. Thus, the following organizations have been formed on the initiative of Ukraine: GUAM (Organization for Democracy and Economic Development, 1997) and Community of Democratic Choice (CDC, 2005). The last, in our opinion, was the political instrument of "soft power" in relation to the countries of the Baltic-Black Sea-Caspian region and the policy of "smart power" of Ukraine in relation to Russia. The participants of the initiative were nine countries of the Baltic-Black Sea-Caspian region (Georgia, Estonia, Latvia, Lithuania, Macedonia, Moldova, Romania, Slovenia, Ukraine), which spoke in support of "adjusting closer connections between governments and societies in different spheres, collaboration concerning the issues related to promoting active and strong democracy" [15]. Certain Russian political scientists considered creation of CDC as the "plan of the Baltic-Black Sea Union that separates Russia from Europe", "Anti-CIS" [14, p. 213]. Ukraine tried to convert CDC and GUAM into powerful regional organization that is why the process of institutionalization of such interaction should continue for the future. Creation of independent systems of international cooperation is one of the prospects of Ukraine's foreign policy.

Summarizing, it might be suggested that "smart power" strategy is the optimal way of conducting foreign policy

of the Ukrainian state. Expediency of implementing just policy of "smart power" is due, first of all, to the advantageous geopolitical location of Ukraine. However, on the modern stage of settling of Ukraine, the strategy of "smart power" could be considered only in a long-term perspective predefined by strengthening negative tendencies in political, economic, and other spheres of current public life of the state. Consequently, the top priority task on the way to successful realization of constituted foreign-policy course is, as has already been mentioned, implementation of Ukrainian "soft power" policy. It may in the shortest time allow carrying out reformation of Ukrainian domestic policy with the aim of maintaining, first of all, political, and at the same time, economic stability within the state. Since today, the question of political stability has been one of the most problematic issues of political life in Ukraine. Taking into account the events of the last months (creation and functioning of EuroMaydan), social and political situation in Ukraine seems to acquire more and more radical character, and, consequently, requires making urgent civilized decision. In the process of preparation to the introduction of foreign-policy conception of "smart power" special attention should be paid to the development of the government program, in which the vectors for foreign-policy orientation of Ukraine, and also mechanisms for realization of "smart power" policy in relation to each separate direction will be clearly prescribed. The consecutive following the indicated conditions will enable Ukraine to successfully promote national interests of the state and also prove itself to be an influential and stable player in the international arena. As the question of implementation of "smart power" policy by modern Ukraine hasn't been studied properly yet, it, in turn, provides the basis for further detailed scientific research.

REFERENCES (REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. ВВП України пішов в мінус: Кабмін оприлюднив нові показники [Online]. Available: <http://agravery.com/2240>
VVP Ukrainy pishov v minus: Kabmin oprylyudnyv novi pokaznyky [Ukraine's GDP declined: The Cabinet of Ministers promulgated new indexes] [Online]. Available: http://agravery.com/2240
2. Воротинок М. Туреччина: регіональний гравець з глобальними амбіціями / *Compas* 2020. – 18 с. [Online]. Available: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/07747.pdf>
Vorotniuk M. Turechchyna: rehionalnyi hravets z hlobalnyimi ambitsiiamy [Turkey: Regional Player with Global Ambitions] / Compas 2020. – 18 s. [Online]. Available: http://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/07747.pdf
3. Горшкова Н., Могилат І., Бокун С. та ін. Україна: перспективи розвитку (Консенсус-прогноз) // Міністерство економічного розвитку і торгівлі України. – Випуск 32. – 2013. – 25 с.
Horshkova N., Mohilat I., Bokun S. ta in. Ukraina: perspektivy rozvytku (konsensus-prohnoz) [Ukraine: Prospects of development (Consensus-prognosis)] // Ministerstvo ekonomichnoho rozvytku i torhivli Ukrainy. – Vypusk 32. – 2013. – 25 s.
4. Дергачов О. П. Партнерський потенціал України: становлення і реалізація. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2009. – 496 с.
Derhachov O. P. Partnerskyi potentsial Ukrainy: stanovlennia i realizatsiia [Partnership's potential of Ukraine: Becoming and realization]. – K.: Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2009. – 496 s.
5. Дорош С. Сумні "рекорди" України в Євросуді з прав людини // *BBC* Україна [Online]. Available: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/politics/2013/01/130110_europe_an_court_judgment_ukraine_sd.shtml
Dorosh S. Sumni "rekordy" Ukrainy v Yevrosudi z prav liudyny [Sad "records" of Ukraine in the European Court of Human Rights] // BBC Ukraina [Online]. Available: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/politics/2013/01/130110_europe_an_court_judgment_ukraine_sd.shtml
6. Запорожець О. Ю. Міжнародна інформація: конспект лекцій [Online]. Available: <http://infoboom.univ.kiev.ua/files/LectureConspMI.pdf>
Zaporozhets O. Yu. Mizhnarodna informatsiia: konspekt leksiiv [International information: compendium of lectures] [Online]. Available: http://infoboom.univ.kiev.ua/files/LectureConspMI.pdf
7. Країни із найбільшими військовими витратами [Online]. Available: <http://www.rate1.com.ua/ua/politika/partiji-ta-bloki/2660/>
Krainy iz naibilshymy viiskovymy vytratamy [Countries with the highest military expenditures] [Online]. Available: http://www.rate1.com.ua/ua/politika/partiji-ta-bloki/2660/
8. Маслюк В. Е. Сутність військово-економічної безпеки та ключові напрямки її забезпечення в Україні // Вісник Східноукраїнського нац. ун-ту імені Володимира Даля. – 2011. – № 3(157). – Ч. 2 – С. 150-155.
Masliuk V. E. Sutnist viiskovo-ekonomichnoi bezpeky ta kliuchovi napriamky yii zabezpechennia v Ukraini [The essence of military-economic security and key directions of its provision in Ukraine] // Visnyk Skhidnoukrainskoho nats. un-tu imeni Volodymyra Dalia. – 2011. – № 3 (157). – Ch. 2 – S. 150-155.
9. МВФ: Невтішні прогнози економічного зростання [Online]. Available: <http://blogs.voanews.com/ukrainian/economy/2012/10/10/imf-ukraine-economy/>
MVF: Nevtyshni prohnozy ekonomichnoho zrostannia [IMF: Disappointing economic growth forecasts] [Online]. Available: http://blogs.voanews.com/ukrainian/economy/2012/10/10/imf-ukraine-economy/

10. Меморандум про партнерство і поглиблення співробітництва в галузі європейської та євроатлантичної інтеграції між Урядом України та Урядом Республіки Болгарія // Офіційний вісник України. – 2006. – №16. – Ст. 1249.
- Memorandum pro partnerstvo i pohlyblennia spivrobitnytstva v haluzi yevropeiskoi ta yevroatlantychnoi intehratsii mizh Uriadom Ukrainy ta Uriadom Respubliki Bolhariia* [Memorandum about partnership and deepening of collaboration in field of European and Euro-Atlantic integration between Government of Ukraine and Government of Republic of Bulgaria] // *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy*. – 2006. – №16. – St. 1249.
11. "М'яка сила" України в регіоні: ТОП-30 асоціацій з Україною у регіоні. Інститут світової політики. – К., 2011. – 32 с.
- Miaka syła " Ukrainy v rehioni: TOP-30 asotsiatsii z Ukrainoiu u rehioni. Instytut svitovoi polityky* [Ukraine's Soft Power: TOP 30 Notions Associated with Ukraine in the Region]. – K., 2011. – 32 s.
12. Нікулішин Н. В. "Розумна" сила у світовому політичному просторі: зміст та джерела реалізації / Тези III-ї університетської конференції студентів і молодих науковців "Актуальні проблеми гуманітарних і суспільнознавчих наук". – Львів. – 2012. – С.33-35
- Nikulishyn N. V. "Rozumna" syła u svitovomu politychnomu prostori: zmist ta dzherala realizatsii* ["Smart" power in global political space: content and sources of implementation] / *Tezy III-i universytetskoї konferentsii studentiv i molodykh naukovtsiv "Aktualni problemy humanitarnykh i suspilnoznavchyykh nauk"*. – Lviv. – 2012. – S.33-35
13. Олійник О., Бабенко А., Вдовенко С. та ін. Біла книга – 2012: Збройні Сили України. – К.: Міністерство оборони України, 2013. – 80 с.
- Oliinyk O., Babenko A., Vdovenko S. ta in. Bila knyha – 2012: Zbroini Syly Ukrainy* [White Book – 2012: Armed Forces of Ukraine]. – K.: Ministerstvo oborony Ukrainy, 2013. – 80 s.
14. Патратій Н. В. Місце України у процесах регіональної інтеграції у Чорноморсько-Каспійському просторі // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна "Питання політології". – 2011. – № 949. – С. 208-217.
- Patratii N. V. Mistse Ukrainy u protsesakh rehionalnoi intehratsii u Chornomorsko-Kaspiiskomu prostori* [Ukraine's place in the processes of regional integration in the Black Sea-Caspian space] // *Visn. Khark. nats. un-tu im. V.N. Karazina "Pytannia politolohii"*. – 2011. – № 949. – S. 208-217.
15. Рассоха Л. Спільнота демократичного вибору: нові можливості й перспективи [Online]. Available: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/januar2009/4.htm>
- Rassokha L. Spilnota demokratychnoho vyboru: novi mozhlyvosti i perspektyvy* [The Community of Democratic Choice: New possibilities and Prospects] [Online]. Available: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/januar2009/4.htm>
16. Указ Президента України "Про затвердження Річної національної програми на 2010 рік з підготовки України до набуття членства в Організації Північноатлантичного договору" // Офіційний вісник України. – 2010. – №8. – С. 382.
- Ukaz Prezidenta Ukrainy "Pro zatverdzhennia Richnoi natsionalnoi prohramy na 2010 rik z pidhotovky Ukrainy do nabuttia chlenstva v Orhanizatsii Pivnichnoatlantynchnoho dohovoru"* [The Decree of the President of Ukraine "About ratification of the Annual national program for 2010 about preparation of Ukraine to acquire membership in The North Atlantic Treaty Organization"] // *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy*. – 2010. – №8. – S. 382.
17. Шульга А. Інтерв'ю Міністра оборони України Павла Лебедева ІА "Укрінформ" [Online]. Available: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=246402&cat_id=244276512
- Shulha A. Interviu Ministra oborony Ukrainy Pavla Lebedieva IA "Ukrinform"* [Interview with Minister of Defence of Ukraine Pavel Lebedev for IA "Ukrinform"] [Online]. Available: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=246402&cat_id=244276512
18. Шумілін О. За 15 років в Україні не було уряду, який би досягнув рівня ВВП 2007 року – експерт [Online]. Available: http://gazeta.ua/articles/politics/_za-aa5-rokiv-v-ukrajini-ne-bulo-uryadu-yakij-bi-dosyagnuv-rivnya-vvp-2-7-roku-ek/508743
- Shumilin O. Za 15 rokiv v Ukraini ne bulo uriadu, yakyi by dosyagnuv rivnia VVP 2007 roku – ekspert* [For 15 years, Ukraine has not had a government that would have reached the level of GDP of 2007 – expert] [Online]. Available: http://gazeta.ua/articles/politics/_za-aa5-rokiv-v-ukrajini-ne-bulo-uryadu-yakij-bi-dosyagnuv-rivnya-vvp-2-7-roku-ek/508743
19. Щорічник СІПРІ 2012: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека. – Київ. – 2013. – 464 с.
- Shchorichnyk SIPRI 2012: Ozbroiennia, rozzbroiennia ta miznarodna bezpeka* [SIPRI Yearbook 2012: Armaments, Disarmament and International Security]. – Kyiv. – 2013. – 464 s.
20. Crocker C. A., Hampson F. O., Aall P. R. Leashing the Dogs of War: Conflict Management in a Divided World / United States Institute of Peace. – 2007. – 745 p.
21. Freedom House. Freedom in the World [Online]. Available: <http://www.freedomhouse.org/report/freedom-world/1999-2014/ukraine-0>
22. Freedom House. Nations in Transit [Online]. Available: <http://www.freedomhouse.org/report/nations-transit/2013/ukraine>
23. Nikulishyn N. Democratic Values as the Source of Ukrainian «Soft Power» Policy / Proceedings of the 4th International Conference of Young Scientists: Humanities & Social Sciences Lviv Polytechnic Publishing House. – 2013. – p. 30-33
24. Nossel S. Smart Power / Foreign affairs. – March/April 2004. – 131-142 p.
25. Nye Jr. J. S. Get Smart Combining Hard and Soft Power / Foreign affairs. – July/August [Online]. Available: <http://www.foreignaffairs.com/articles/65163/joseph-s-nye-jr/get-smart>
26. Nye Jr. J. S. The Powers to Lead / Oxford University press. – 2008. – 226 p.

Нікулішин Н. В. Поняття "умная сила" и перспективи ее реалізації во зовнешній політиці України

Анотація. Проаналізовано основні підходи к визначенню змісту поняття "умная сила" и перспективи ее реалізації во зовнешній політиці сучасної України. Сделано виводи о необхідності виконання Україною ряду умовий для успішної реалізації національної стратегії "умной силы" во зовнешньополітичеській сфері, а также улучшение іміджа українського державства на міжнародній арені.

Ключевые слова: "умная сила", "жесткая сила", "мягкая сила", Украина, публичная дипломатия, ОЧЭС, СДВ, ГУАМ, Россия.

Мироненко П.В.

Особенности рассмотрения понятийно-категориального аппарата при осмыслении проблематики формы государственного правления

*Мироненко Петро Владимирович, кандидат политических наук,
директор Международного института гуманитарных технологий, г. Киев, Украина*

Аннотация. Рассматриваются аргументы в пользу необходимости расширения понятийно-категориального аппарата исследований проблематики формы государственного правления в контексте политических трансформаций в современном мире. Предлагается уточнение тех категорий и понятий, которые можно использовать в качестве вспомогательных в контексте исследования названной проблематики; определение основных направлений изучения формы правления, при анализе которых применимо использование выделенных категорий и понятий; выяснение взаимосвязей прямого и опосредованного характера между понятием «форма государственного правления» и анализируемыми категориями.

Ключевые слова: форма государственного правления, государственный институт, государственное управление, сетевой подход, синергетика, самоорганизация, глобализация.

Изучение проблематики сущности и векторов трансформации формы государственного правления является предметом научных поисков специалистов не только в области политологии, но и правоведения, социологии, социальной философии. Это объясняется тем, что обозначенная проблематика является одной из наиболее актуальных в плане эмпирических, прикладных исследований, с одной стороны, и представляется достаточно перспективной и эвристически интересной в ее теоретико-концептуальном аспекте, с другой стороны. Именно в последние десятилетия с интенсификацией политической жизни все чаще активизируются дискуссии об оптимальной форме правления в условиях той или иной национально-государственной специфики, о необходимости пересмотра и расширения традиционной типологии форм правления, о специфике переосмысления понятия «форма государственного правления» в контексте современных политических трансформаций, что выдвигает перед учеными-исследователями дополнительные требования к формированию методологической базы подобных научных изысканий. Неотъемлемой частью такой методологической базы является формирование понятийно-категориального аппарата исследований проблематики формы государственного правления, который должен быть, безусловно, пересмотрен и дополнен.

Исходя из указанных требований, целью представленной статьи является рассмотрение аргументов в пользу необходимости расширения понятийно-категориального аппарата исследований проблематики формы государственного правления в контексте политических трансформаций в современном мире. Среди эвристических заданий статьи следует выделить такие: 1) уточнение тех категорий и понятий, которые можно использовать в качестве вспомогательных в контексте исследования названной проблематики; 2) определение основных направлений изучения формы правления, при анализе которых применимо использование выделенных категорий и понятий; 3) выяснение взаимосвязей прямого и опосредованного характера между понятием «форма государственного правления» и анализируемыми категориями.

Библиографическая база представленной статьи образована научными работами украинских, российских и белорусских исследователей. Особо необходимо отметить работу украинской исследовательницы Т.

Каменчук «Политическая компетентность государственной власти в системе управления», в которой представлен анализ проблематики политической компетентности как важной составляющей и одного из ключевых факторов эффективного функционирования системы государственного управления, а также коллективное исследование группы отечественных авторов (Н. Нижник, С. Дубенко, В. Мельниченко) «Государственное управление в Украине: организационно-правовые основы», в котором рассматривается широкий круг вопросов, посвященных политологическому изучению обозначенной тематики. Отдельного внимания заслуживают работа авторитетного российского специалиста в области теории государства и права В. Чиркина «Элементы сравнительного государственного управления», в которой предлагается комплексный, теоретико-прикладной анализ политико-правового понимания феномена государства, и монографическое исследование белорусских ученых С. Князева и В. Чуешева «Государственное управление: от философских оснований до созидания сильного и процветающего государства», базирующееся на новейшей синергетической методологии научных поисков.

Рассмотрение тематики формы правления как концептуальной и практической проблемы современной политической науки предполагает решение целого ряда эвристических и методологических задач. Так, по нашему мнению, одной из важнейших задач в такой аналитической работе является уточнение понятийно-категориального аппарата исследования проблематики формы правления, особенно, учитывая теоретические и прикладные вопросы протекания процессов системных трансформаций в современном мире. Автор представленной статьи предлагает использовать для рассмотрения обозначенных научных изысканий в качестве вспомогательных (но при этом не менее важных и ценных) наряду с центральной категорией «форма правления» такие понятия, как: «государственный институт», «государственное управление», «сеть людей», «самоорганизация», «синергизм» («синергетика»), «бифуркация». Среди аргументов в подтверждение названного тезиса следующие доводы.

Во-первых, государственность как одно из базовых явлений политико-правового порядка функционирования любого общества в наиболее общих чертах определяется при помощи двух основных понятий – «форма правления» и «государственный институт». И

если, говоря о форме правления, мы прежде всего имеем в виду особенности системы организации и ротации высших органов государственной власти в той или иной стране, то понимание государственного института может опираться на разные традиции. Скажем, известный французский юрист в начале прошлого века стал одним из первых вести речь о государственном институте как об обособленной организационно-функциональной структуре государственности, тем самым положив начало школе институционализма. Несколько позднее, с середины XX века все больше ученых подчеркивают: государственный институт – это не только формально юридическая организация государственности, но и фактическое политико-правовое явление [1, с. 24]. Следует отметить, что именно второй подход к пониманию государственного института сегодня наиболее востребован в политической науке, именно с его постулатами связаны исследования гибридных форм правления, векторов трансформаций форм правления под влиянием системных общественных преобразований и/или модернизационных процессов.

Как видим, использование понятия «государственный институт» при рассмотрении проблематики трансформаций формы государственного правления позволяет, с одной стороны, конкретизировать то или иное (формально юридическое либо прикладное, политическое) трактование формы государственного правления, и, с другой стороны, способствовать более комплексному анализу системы организации государственной власти с учетом всех ее элементов, учитывая все возможные варианты связей государственности и разнообразных проявлений общественной жизни. При этом оба понятия – и «форма правления», и «государственный институт» – указывают на определенные функциональные характеристики государственности, а значит – не только на ее форму, но и на сущность, эффективность, дееспособность, действенность. Собственно, при переходе к прикладному анализу конкретных проявлений формы правления, рассматриваются именно ключевые государственные институты – институт главы государства (институт монархизма, институт президентства либо институт коллегиального правления), а также институты законодательной, исполнительной, судебной ветвей власти. И в этом смысле понятие «государственный институт» может пониматься как неотъемлемая составляющая более широкой категории «форма правления».

Во-вторых, анализ категории «государственное управление» подразумевает изучение деятельности органов государственной власти (государственных институтов) и должностных лиц (как персонификации институтов государства) по реализации определенного политического (государственного) курса, которое, в свою очередь, обуславливает необходимость рассмотрения и формально юридической, и политической модели формы правления, представленной в каждой конкретной стране. Иными словами, осмысление понятия «форма государственного правления», особенно в контексте его прикладного исследования, будет, безусловно, неполным и однобоким без детального политологического освещения проблематики государственного управления. Исходя из назван-

ной проблематики, автору представляются наиболее актуальными эвристическими заданиями следующие: 1) исследование изменений понимания формы государственного правления под влиянием современных политических трансформаций; 2) определение основных направлений политологического анализа сущности формы правления; 3) формирование теоретического базиса и практических потребностей освещения процесса модификации формы правления в обществах переходного типа сегодня. Соответственно, перспективными направлениями изучения проблематики государственного управления в контексте уяснения эволюции форм правления являются исследовательские поиски механизмов обеспечения эффективного функционирования системы государственного управления в условиях развития оптимальной формы правления для каждой конкретной страны.

Среди таких механизмов, по мнению автора, особое внимание стоит обратить на процедуры выработки и принятия эффективных и результативных решений как сердцевину процесса государственного управления в любой модели правления. Как подчеркивают украинские ученые Н. Нижник, С. Дубенко и другие, наиболее оптимальный алгоритм выработки и принятия эффективных политических (государственных) решений обязательно должен учитывать такие объективные законы управления:

- 1) зависимости организационных форм и методов управления от структуры государственного устройства, материально-технической и условий управления;
- 2) сохранения пропорциональности и оптимального соотношения всех элементов системы государственного управления;
- 3) единства организационно-методологических основ на всех уровнях государственного управления;
- 4) единства и подчиненности критериев эффективности, которые применяются в процессах управления;
- 5) соответствия нужного времени и времени, имеющегося в распоряжении при решении задач управления;
- 6) зависимости эффективности решения задач управления от объема и объективности использованной информации [2, с. 164].

Наш взгляд, названные законы управления обязательно должны учитываться в процессе трансформации той или иной формы государственного правления в условиях разворачивания модернизационных процессов, потому что от выбора формы правления во многом зависит вектор политического развития страны, эффективность проведения системного реформирования общества, осуществление программ государственного строительства стратегического и тактического толка. Причем, при выборе либо при изменении формы государственного правления необходимо помнить о том, что политическое развитие значительного числа стран в последние десятилетия определяется поливариантным, гибридным характером форм правления и типов политических режимов. Зачастую при оценке определенной формы государственного правления решающую роль играет не ее четко определенная модификация, а, например, уровень компетентности высшего руководства страны, специфика ротации ключевых государственных институтов и должностных лиц.

Так, вопрос об определении критериев оценки и путей повышения политической компетентности ключевых (прежде всего, центральных) государственных институтов и высших должностных лиц является одной из наиболее острых проблем современной политики и политологии. Именно политическая компетентность государственной власти является тем фактором, который может способствовать или мешать преодолению нестабильности общественно-политического развития, минимизировать или усугублять кризисные явления в стране, особенно если она представляет собой типичный пример общества переходного типа с несформировавшейся еще окончательно политической системой в целом и неустановившейся формой правления в частности. Итак, политическая компетентность ключевых государственных институтов и должностных лиц является тем критерием эффективности и успешности, который указывает на соответствие избранной (либо измененной) формы правления потребностям и запросам общества, а значит – именно политическая компетентность системы государственного управления детерминирует уровень легитимности национальной политической системы. Неудивительно, что «абсолютная политическая компетентность, - по словам украинской исследовательницы Т. Каменчук, - включает владение властными структурами знаниями всего спектра современных политических технологий: гуманитарных, информационных, избирательных, а также методами “создания событий”» [3, с. 3].

Как видим, рассмотрение понятия «государственное управление» в контексте изучения проблематики эволюции и трансформации формы правления подразумевает обязательное освещение хотя бы нескольких исследовательских позиций.

В-третьих, понятие «сеть людей» неразрывно связано с феноменом «пятого менеджмента», в соответствии с которым трансформации последнего десятилетия (социальные, политические, экономические, культурно-духовные и другие) во многом основываются на функционировании сети – совокупности людей, сформированной на принципах открытости и спонтанности. Поэтому и система государственного управления сегодня зачастую характеризуется понятием «политическая сеть», опираясь не столько на отношения субординации и вертикальных связей, сколько на отношения многоначалия и горизонтальных связей. По словам американского исследователя Р. Роудса, в наши дни государство уже потеряло возможность управлять, и субъектом управления является уже не оно, а саморегулирующаяся (самоорганизующаяся) сеть различных организаций [4, с. 44]. И хотя указанная точка зрения является достаточно дискуссионной, ее нельзя не учитывать при анализе будущих перспектив возможных изменений развития государственных институтов и форм правления.

Безусловно, что названные, «сетевые» характеристики политического управления существенным образом влияют в последние годы и на процессы трансформации формы правления, причем это касается стран с различной политической историей, разным уровнем демократических традиций, экономического и социокультурного развития. Так, изменения формы

правления (де-юре и/или де-факто) в некоторых странах арабского региона (Египте, Тунисе, Ливии и других) напрямую связаны с распространением сетевых коммуникаций в этих традиционалистских, исламских обществах. С другой стороны, пусть и менее явные, но не менее важные для политического развития, изменения, в том числе и в форме правления, наблюдаются в последнее десятилетие в наиболее развитых государствах – обществах зрелой демократии. Главный вектор таких изменений – формирование государства с особой формой правления и особым политическим режимом – с «электронной демократией», с «электронным (виртуальным) правительством», то есть государства, в котором технические средства коммуникации создают принципиально новые условия для функционирования государственных институтов, налаживания взаимосвязей между гражданским обществом и системой государственного управления. Скажем, немецкий ученый Г. Шельски сформулировал идею «технического государства», выдвинув на первый план не этические и социальные, а технические аспекты политической организации власти. Впоследствии такие представители теории информационного общества, как Д. Мичн и Р. Джонсон предложили рассматривать решающую роль компьютерной техники в области политических коммуникаций [5, с. 395, 396]. Одним из пионеров в указанном направлении изменения формы правления является, например, Эстония, где все ключевые политические процессы (такие, как голосование на выборах) происходят с обязательным привлечением новейших информационных технологий и возможностей Интернета.

В-четвертых, следует отметить, что исследование всех ключевых политических трансформаций (и «сетевых» в том числе), что происходят в последние десятилетия в мире, связано теснейшим образом с синергетической методологией, базовыми понятиями которой являются «синергизм», «самоорганизация» и «бифуркация». Именно идея самоорганизации лежит в основе синергетического методологического подхода. Согласно синергетическому подходу, процессы трансформации государственных институтов пребывают под значительным влиянием принципов самоорганизации и саморегуляции. Однако, одновременно с созидательными процессами самоорганизации и саморегуляции велико действие и деструктивных процессов, связанных с понятием «бифуркация». Бифуркация, по И. Пригожину, является тем индикатором, который указывает на нестабильность общества и его политической системы [4, с. 46]. В то же время следует учитывать, что прогнозировать дальнейшее развитие такого общества крайне затруднительно, ибо векторы его развития могут быть чрезвычайно вариативны, что касается и трансформации формы правления.

Кроме того, при изучении проблематики изменений формы государственного правления в контексте современных политических изменений следует учитывать и факторы – следствия разворачивания глобализационных процессов в последние десятилетия. Это можно пояснить следующим. Первое: глобализация обуславливает не только внешнеполитические изменения, трансформации мирового масштаба, но и поверяет на прочность государственные институты той

или иной страны, являясь своеобразным «испытателем» адаптационных возможностей конкретной модификации определенной формы государственного правления к вызовам времени. Второе: глобализация как ведущая мега-тенденция современности показывает, насколько каждое конкретное государство с его особой моделью формы правления в состоянии сформировать и способствовать развитию качественно новых политических, социальных, экономических институтов. Также необходимо иметь в виду, что под влиянием процессов глобализации значительно возросла потребность в управляемости разнообразных институтов государства и общества, и это, несомненно, усложняет и теоретический, и прикладной контекст исследования феномена трансформации в современном мире. Как отмечают российские ученые: «Глобализация имеет свою, имманентную логику, напрямую влияющую на поведение и запас прочности национальных политических систем, в особенности в переходных обществах» [6, с. 13].

Зачастую глобализация при реформировании национальной модели формы правления влечет развитие особого рода институционального вакуума, когда необходимые обществу и вызванные требованиями внешнего характера институциональные преобразо-

вания не поспевают за темпами тех изменений, которые происходят в разных сферах современного мира. Таким образом, те институциональные изменения, которые призваны повысить управляемость политических систем, не в состоянии выполнить наложенные на них обязательства, что может привести к противоположному от задуманного результату – усилить кризис политической системы, повлечь деградацию существующей формы государственного правления. Подобная ситуация усугубляется в том случае, когда в обществе отсутствуют традиции последовательной политической эволюции.

Итак, несмотря на многие противоречия современной политической жизни и порожденные ими трудности научного изучения осмысления проблематики формы правления в контексте разворачивания системных трансформаций, безусловным является вывод о том, что традиционная методологическая база подобных исследований уже не может полноценно справиться с поставленными эвристическими задачами и требует пересмотра, обновления, в том числе и в направлении переосмысления понятийно-категориального аппарата таких научных изысканий. Представленная статья и стала попыткой решить часть указанных выше задач.

ЛИТЕРАТУРА

1. Чиркин В.Е. Элементы сравнительного государствоведения / В.Е. Чиркин. – М.: Институт государства и права РАН, 1994. – 151 с.
2. Державне управління в Україні: організаційно-правові засади: Навчальний посібник / Н.Р. Нижник, С.Д. Дубенко, В.І. Мельниченко та ін.; за заг. ред. Н.Р.Нижник. – К.: Видавництво УАДУ, 2002. – 164 с.
3. Каменчук Т.О. Політична компетентність державної влади в системі управління: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук: 23.00.02 / Миколаївський державний гуманітарний університет імені Петра Могили / Т.О. Каменчук.—Миколаїв, 2006. – 20 с
4. Князев С.Н., Чуешев В.И. Государственное управление: от философских оснований до созидания сильного и процветающего государства / Под ред. Князева С.Н. – Минск: Академия управления при Президенте Республики Беларусь, 2007. – 268 с.
5. Политология: Политическая теория, политические технологии: Учебник для студентов вузов / А.И. Соловьев.—М.: Аспект Пресс, 2005. – 559 с.
6. Политическое развитие и модернизация: современные исследования институционального мира // Политическая наука. – 2003. - № 2. – 248 с.

Myronenko P.V. Features of scrutinizing conceptual framework while comprehending the form of government agenda

The article considers the arguments for the need to expand the conceptual and categorical system research issues form of government in the context of political change in the modern world. It is proposed refinement of the categories and concepts that can be used as an auxiliary in the context of the study called perspective, the definition of the main directions of study of the form of government, which is applicable in the analysis of the use of selected categories and concepts, clarify the direct and indirect relationships between the nature of the concept of «form of government» and analyzed categories.

Keywords: *form of government, public institutions, public administration, network approach, synergy, self-organization, globalization.*

Буник В.П.

Поняття політичної системи суспільства: теоретичний аспект

Буник Вікторія Петрівна, аспірант кафедри теорії та історії політичної науки
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки
Львівський національний університет імені Івана Франка

Анотація. У статті досліджується роль і місце політичної системи. Усі політичні теорії відображають реальні політичні відносини суспільства. Тому політичні теорії змогли з'явитись тільки з утворенням політичного життя суспільства і появою держави. Вихідною категорією політичної науки є категорія "політика". Поняття "політика", яке з'явилося ще за часів Стародавньої Греції, має дуже багато різноманітних визначень і характеристик. При цьому ми не можемо стверджувати, що якесь з них є неправдивим чи неправильним. Навпаки кожне з цих визначень доповнює попереднє і ще більше розкриває його сутність та складність.

Знання минулого допомагає краще зрозуміти і пояснити теперішнє. Саме тому можна твердо заявити, що політичні вчення минулого дуже тісно зв'язані із політичними вченнями теперішнього. Не випадково і сьогодні, вже у XXI столітті ми продовжуємо аналізувати тексти видатних мислителів минулого і навіть ведемо із ними полеміку. Так, видатний сучасний австрійський філософ Карл Поппер (1902-1994) у своїй книзі „Відкрите суспільство та його вороги” полемізує з Платоном стосовно його „політичної програми”. К. Поппер зазначає, що коли він звертається до минулого, аналізована ним проблема стає проблемою сучасності. Ще давньогрецькі філософи такі, як Арістотель і Платон вважали, що політика – це, перш за все, мистецтво володіти словом, мистецтво переконувати, мистецтво керувати, мистецтво користуватись владою. Мислителі нового часу такі, як Н. Макіавеллі визначав політику не лише, як мистецтво, а, перш за все, як науку, яка пояснює минуле, керує сучасним і може спрогнозувати майбутнє. Можна багато говорити, що це означає політика, що вона в себе включає, з чим її ще можна порівняти, адже політика є дуже багатогранною. Тому виходячи з історичного досвіду та отриманих з нього знань можна впевнено стверджувати, що це дійсно мистецтво, мистецтво поєднати знання, досвід, талант, навички, інтуїцію та вміння використати це в управлінні державою: визначити мету держави, активізувати усі ресурси країни для її втілення, як всередині країни так і на міжнародній арені, здійснити організацію суспільства, яке перебуває під державною владою [3,с.9]. Врешті – решт, політика пов'язана з формуванням влади. При цьому слід зауважити, що політика не обмежується виключно контекстом влади: в її основі – індивідуальні, групові та суспільні інтереси.

Народження цілісної політичної системи пов'язане з подальшим цивілізаційним розвитком, формуванням громадського суспільства, його структури. З метою задоволення їхніх потреб та інтересів виникають політичні партії, профспілки, селянські спілки, об'єднання промисловців, між групові об'єднання (Пр. національні народні фронти) тощо. Поетапно утворюється повноцінна політична система. [1, с.19] Категорія "політична система" запроваджена відносно недавно. Справа в тому, що до середини ХХ ст. політологія існувала, як сукупність розрізнених знань про політичні явища та процеси. Тому американські політологи та науковці низки європейських країн – Великобританії, Німеччини, Франції та інших відчули гостру потребу в систематизації теоретичних знань та емпіричного матеріалу, створенні цілісної сукупності, системи наукових знань про політику. Розрізненні політологічні знання було з'єднано в цілісну сукупність завдяки створенню, насамперед науковцями США, теорії політичної системи суспільства.

Політична система є головним об'єктом дослідження політичних процесів. Так що ж таке політична система? З яких елементів вона складається? Відповідно до найпоширенішого розуміння система – це сукупність елементів, що перебувають у відносинах та зв'язках один з

одним, яка утворює певну цілісність, єдність. Уже з цього, не надто складного, визначення можна побачити, що система складається з певних окремих елементів, які є взаємопов'язаними, саме вони і створюють особливу структуру тої чи іншої системи, забезпечуючи, при цьому, її єдність.

У визначенні "політична система" розрізняють соціологічну і правову концепцію [3,с.12]. Соціологічна концепція визначає політичну систему, як динамічний механізм, що перетворює імпульси від оточення і від самих політичних структур на політичне рішення, які формують політичну поведінку та громадянську позицію індивідуума. Приблизником соціологічної концепції був відомий американський вчений Девід Істон. Він відомий такими працями, як "Політична система" (1953), "Концептуальна структура для політичного життя" (1965), "Системний аналіз політичного життя" (1965). Саме Девід Істон уперше застосував системний підхід до аналізу політики. Для теоретичного аналізу політичного життя за вихідну модель учений використав біологічні моделі, які активно взаємодіють, як між собою так й з довкіллям, і завдяки цьому зберігають свої системи стабільними. Системи активно впливають на навколишнє середовище, а середовище відповідно впливає на них і таким чином система здатна до розвитку та самозбереження. Девід Істон вважає, що політична система є дуже подібна до біологічної системи, і вона має, відповідно, своє середовище в якому й функціонує. Середовище, яке впливає на політичну систему Істон поділяє на внутрішньо-суспільні системи (економічна, культурна, соціальна, психологічна) та поза суспільні, тобто ті, які перебувають поза межами даного суспільства (міжнародна торгова система, міжнародні організації тощо). Навколишнє середовище для політичної системи складають суспільні системи – економічна, соціальна, духовно-ідеологічна тощо. Водночас, слід зазначити, що політична система якісно відрізняється від інших суспільних систем, адже між політичною системою та її оточенням є певні межі, через які вони один з одним взаємодіють. Саме тому Д. Істон основною одиницею аналізу політичної системи визначив взаємодію між політичною системою та навколишнім середовищем. При чому політична взаємодія на відміну від інших соціальних взаємодій спрямована на примусовий розподіл цінностей у суспільстві. На основі цього вчений розглядав політичну систему, як сукупність взаємодій, які здійснюють індивіди і які спрямовані на авторитарний розподіл цінностей (матеріальних і духовних). Саме це запобігає виникненню конфліктів між членами суспільства. Отже, слід зазначити, що політична система, перш за все, повинна бути в змозі розподілити цінності в суспільстві та подати їх так, щоб переконати громадян прийняти ці цінності, як обов'язкові. Невиконання системою цього принципу призводить до зростання напруження всередині неї і навіть до її занепаду.

Розглядаючи взаємодію політичної системи як із зовнішнім середовищем, так і всередині самої системи, Д.

Істон з'ясував, що політична система діє за тією ж схемою, що й інші системи, тобто має свій вхід, конверсію та вихід. До вхідних факторів він відносить вимоги та підтримку, які надходять із навколишнього середовища. Під вимогами він розумів запити та потреби, що стосуються розподілу матеріальних благ і послуг, регулювання поведінки, комунікації та інформації тощо. Вимоги є формою вираження думок і дій індивідів, груп з приводу розподілу цінностей у суспільстві. Девід Істон ділить вимоги на зовнішні, ті які з'являються із навколишнього середовища, та внутрішні, ті які утворюються у самій системі. Вимоги можуть бути специфічними та простими по своїй суті, вони також можуть виражати пряму образу, або ж незадоволення конкретними діями чи явищами. Наприклад, ріст корупції чи злочинності в країні може стимулювати вимоги, щодо посилення боротьби з цими негативними явищами. Вчений класифікує такі вимоги: 1) вимоги, які стосуються розподілу благ та послуг; 2) вимоги пов'язані із регулювання поведінки; 3) вимоги у сфері комунікації та інформації. Для збереження політичної системи в дії, необхідно, щоб суб'єкти та об'єкти політичного життя здійснювали її підтримку. Саме підтримка є об'єднуючим фактором між масою людей та політичною системою. Вона охоплює усі варіанти позицій і поведінки груп та індивідів, які сприяють системі і проявляються у різних формах: голосування на виборах, сплати податків, дотримання законів, повазі до влади, патріотизмі тощо. Істон називає три об'єкти підтримки: 1) «політичне суспільство» — певна група людей, які пов'язані між собою, в одній структурі, завдяки розподілу діяльності в політиці; 2) «режим», основними компонентами якого вважаються цінності (цілі та принципи), норми та структура влади; та 3) «правління», до якого він відносить людей, які беруть участь у роботі політичної системи та, яких визнає суспільство, як осіб, що є відповідальними за державну діяльність. Найважливішим механізмом відбору вимог і підтримки Істон вважає вибори органів влади та інші подібні форми політичного волевиявлення громадян. Отже, політична система за Д. Істоном — це засоби за допомогою яких вимоги, за підтримки суб'єктів та об'єктів політики, перетворюються на реальні дії. При цьому політична система повинна забезпечити мобілізацію суспільних ресурсів для досягнення тих чи інших цілей. В середині політичної системи відбувається конверсія введених до неї вимог і підтримки, які трансформуються і призводять до вироблення рішень та, відповідних для їх втілення у життя, дій. Саму ж політичну систему порівнюють із своєрідним "чорним ящиком" діяльність (конверсія) якого є прихована від оточуючого середовища. На виході системи з'являються нові закони, субсидії, пільги, інформаційні кампанії, політичні заяви влади, вищих посадових осіб тощо. Таким чином політична система є дещо подібною до електронно-обчислювальної машини, а її рішення до комп'ютерних операцій.

Слід зазначити, що в політичній системі існує і зворотній зв'язок, тобто елементи виходу впливають на наступні вимоги й підтримку. Зворотній зв'язок є основним механізмом усунення напруження у суспільстві, але здійснити це можна лише за умови реагування влади на імпульси, що надходять до системи. Якщо ж влада не уважна до потреб та вимог членів суспільства та враховує лише свої власні потреби та ідеї, тоді слід чекати, що ніякої підтримки, з боку суспільства, щодо дій влади, не буде. Це особливо важливо враховувати, якщо влада все ж таки намагається не лише зберегти мінімальний рівень підтримки системи, але й хоче знайти нову базу підтримки або ж намагається створити інший режим. Зміни, адаптація, самозбереження, переорієнтація можливос-

тей, зміна цілей — все це, вважав Істон основними чинниками, які допоможуть справитися із напруженням або стресами у політичній системі. Таким чином, політична система, за Істоном, — це не лише система взаємодії її структур, але й постійно змінна, функціональна, динамічна система.

Характер та зміст політичної системи можна визначити в залежності від того, як сприймаються ті чи інші вимоги владою, яка є атрибутом суспільно-політичної системи, а також, які при цьому приймаються рішення та застосовуються дії. Наприклад, у тоталітарній системі вимоги та потреби придушуються, авторитарна — враховує їх частково, а демократична — намагається врахувати потреби та вимоги повністю.

Відповідно до правової концепції політична система — це сукупність державних і недержавних соціальних інститутів, які здійснюють владу, управління суспільством, регулюють взаємовідносини між громадянами, соціальними та етнічними групами, забезпечують стабільність суспільства, відповідний порядок у ньому. Головний єдиний компонент системи — політична влада — зосереджена в державі, політичних партіях і громадських організаціях. Важливою функцією влади є створення внутрішніх, зв'язків системи, врегулювання конфліктів політичними засобами і регламентація поведінки людини, тобто можливість впливати на неї з допомогою певних засобів — волі, авторитету, права, сили. Отже, влада — це елемент, джерело управління, основа розвитку й функціонування політичної системи. Важливим елементом політичної системи є політичні відносини. Вони формуються в суспільстві для завоювання та здійснення політичної влади. Це — міжкласові, внутрікласові, міжнаціональні та міждержавні відносини; вертикальні відносини у процесі здійснення влади між політичними організаціями (державою, партіями, трудовими колективами); відносини між політичними організаціями та установами (адміністрацією, інститутами). З політичних відносин виростає політична організація суспільства, охоплюючи його стабільні політичні організації та установи, які здійснюють політичну владу. Їх поділяють на три види: власне політичні організації (державна, політичні партії, політичні рухи); політизовані організації (народні рухи, профспілки); неполітичні організації (об'єднання за інтересами).

У політичній системі суспільства зазвичай розрізняють чотири основних групи елементів: політичні інститути; політичні відносини; політичні норми; політичну свідомість і політичну культуру. Відповідно до цих елементів виокремлюються інституціональна (або організаційно-інституціональна) інформаційно-комунікативна й нормативно-регулятивна. [4, с. 594]

Такі важливі інститути, як держава, політичні партії, групи інтересів і входять до інституціональної підсистеми. Максимальна політична влада зосереджена у такому провідному інституті, як держава. Саме держава й організовує економічне, політичне та духовне життя країни, адже лише вона має повноцінну владу, апарат примусу та володіє безпретензійним доступом до матеріальних ресурсів країни. Також, слід зазначити, що саме держава визначає статус соціальних інститутів, які теж мають певну владу, та встановлює юридичні рамки в яких вони можуть здійснювати свою діяльність. Баланс інтересів різних соціальних груп (класових, професійних, етнічних тощо) здійснює теж держава. Навіть на міжнародній арені держава повністю представляє, відстоює та захищає інтереси та потреби своїх громадян. Отже, держава — це ні що інше, як ядро політичної системи з усіма її складовими: законодавчою, виконавчою та судовою гілками влади, збройними силами. Також не можна применшити значення та роль таких політичних інсти-

тутів, як партії та групи інтересів, адже, наприклад, у демократичному суспільстві вони здійснюють особливо важливий вплив на формування державних структур, політичний розвиток суспільства.

Історично склалося так, що у багатьох країнах саме церква займає провідне політичне місце. Мається на увазі, що церква має великий вплив як на політичну владу країни так і на її громадян, викликаючи в останніх повну довіру та повагу. Хоча слід зазначити, що здійснює вона цей вплив не відкрито, адже, в основному, у всіх своїх виступах та ділах церква проголошує себе аполітичною. В авторитарних та тоталітарних суспільствах церква, партії, групи інтересів навпаки строго підпорядковуються правлячій еліті при цьому функції цих інститутів є деформованими.

Таку важливу функцію, як встановлення зв'язку між різними інститутами політичної системи здійснює інформаційно-комунікативна підсистема. Під зв'язком, перш за все, ми розуміємо – елементи, можливості, канали передання інформації владі (звіти підвідомчих установ, консультації із зацікавленими групами, комісії по розслідуванню, процедура слухання справ на відкритих засіданнях тощо) а також засоби масової інформації, тобто телебачення, радіо, газети, журнали, книги, які, перш за все, розраховані на велику аудиторію. Засоби масової інформації — це розгалужена мережа установ, що займаються збиранням, обробкою та поширенням інформації. Вони впливають на регулятивно-управлінську діяльність усіх ланок управління, сприяють реалізації цілей політики, пропагують вироблені політичні й правові норми. Не можна недооцінити або применшити значення та вплив цієї підсистеми, адже, як відомо, люди роблять свої висновки на основі знань, які вони отримали із джерела інформації до якої вони мали доступ, тобто саме за допомогою цієї інформації можливо маніпулювати людськими думками, оцінками, висновками і навіть діями. Тому, якщо у демократичному суспільстві засоби масової інформації є достатньо незалежними, хоча їхня незалежність не забезпечує до кінця нейтральності, то в авторитарних та тоталітарних суспільствах вони повністю підпорядковані волі правлячій еліті. Тобто інтереси певних соціальних сил завжди домінують у викладі масової інформації.

Важливими елементами політичної системи є політична культура та політична свідомість. Вони формуються під впливом соціальної та політичної практики. Політична свідомість постає як сукупність політичних ідей, уявлень, традицій, відображених у політичних документах, правових нормах, як частина суспільної свідомості, а політична культура як сукупність уявлень про різні аспекти політичного життя. Політична культура сприяє формуванню ставлення людини до навколишнього середовища, до головних цілей і змісту політики держави. Значущість політичної культури визначається її інтегративною роллю, яка передбачає сприяння єднанню всіх прошарків населення, створення широкої соціальної бази для підтримки системи влади, політичної системи загалом.

Нормативно-регулятивну підсистему створюють різноманітні норми, які визначають поведінку людини у політичному житті, а саме : їхню участь у процесах висунення вимог, розгляд та конверсія цих вимог на конкретні рішення та залучення потрібних ресурсів для здійснення цих рішень. Виділяють два види норм : норми-закони та норми-звички. Норми-закони відображають законотворчий процес, який панує в країні у відповідності до режиму (свобода слова, право голосу, можливість створення асоціацій тощо). Нормою-звичкою вважається участь громадян країни у її політичному житті через партії та групи інтересів. Взаємозв'язок між різними

рівнями й гілками державної влади, між державою та громадянським суспільством здійснюють політичні партії — певні групи людей, яких єднають спільні цілі та інтереси. Головним призначенням партій є досягнення державної влади; оволодіння апаратом управління для реалізації соціальних інтересів, які вони представляють; участь у розробці політичного курсу країни та вплив на висування і призначення державних лідерів. Сукупність у країні партій, створює партійну систему, яка може бути одно- дво- чи багатопартійною.[2, с.423]

Поступово розширюється також впливовість трудових колективів на функціонування політичної організації суспільства. Трудові колективи створені для виконання виробничих завдань, але за певних умов вони можуть стати й політичними суб'єктами. Вирішальну роль у політичному житті суспільства відіграють громадські організації та рухи, які мають на меті вирішення політичних проблем, задоволення й захист потреб та інтересів своїх членів. Кожне з професійних, молодіжних, творчих та інших добровільних об'єднань має статут із чітко визначеними завданнями в межах чинних державних законів.

Розвитку теорії політичної системи дуже сприяв структурно-функціональний метод. Найбільш відомим представником структурно-функціонального підходу в політології вважається Г. Алмонд. Політичну систему вчений визначає, як систему взаємодії, яка присутня у всіх самостійних суспільствах та виконує функції інтеграції та адаптації не лише всередині суспільства, але й за його межами. Тобто політична система, на його думку – це легітимна система, яка, перш за все, підтримує порядок у суспільстві. Це узаконена сила, яка пропускає через себе усі "вхідні" та "вихідні" фактори, що надходять із суспільства та надає їм значущості та смислу тим самим забезпечуючи сукупність системи.

На відміну від Істона Алмонда цікавить не стільки аналіз системних процесів скільки дослідження стабільних структур політичної системи та визначення їх важливості. Отже, саме політична структура є важливим компонентом у розумінні політичної системи. Політична структура – це, перш за все, внутрішня організація цілісної системи, специфічного способу взаємозв'язку і взаємодії компонентів, що її утворюють. Вона покликана сприяти функціонуванню політичної системи, реалізації цілей і завдань, що стоять перед суспільством в економічній і духовних сферах. За визначенням Г. Алмонда структура – це доступна спостереженню діяльність, що формує політичну систему. На прикладі ця діяльність виражається, перш за все, створенням механізму функціонування державної влади. Як відомо саме державна влада є базовим елементом політичної системи. Цей організм є складним комплексом спеціальних органів і установ, які виконують, як внутрішні так і зовнішні функції управління справами суспільства. Органи влади поділяються на загальнодержавну, регіональну та місцеву.

Основну діяльність влади держави здійснюють загальнодержавні органи влади, які втілюються у трьох, так званих гілках влади: законодавчу, виконавчу та судову. Слід зазначити, що поділ влади є достатньо відносним, адже для того, щоб держава повноцінно функціонувала, влада повинна діяти, як єдиний організм, тому поділ влади виражається лише у функціях, які вона виконує. Отже, кожна гілка влади має свої функції, мету, завдання та повноваження, тобто має у розпорядженні ресурси за допомогою яких здійснює свою діяльність.

Саме завдяки тому, що усі елементи політичної системи взаємодіють вони утворюють політичну цілісність. Політична система взаємодіє із зовнішнім середовищем (суспільством), прагне забезпечити стабільність і розви-

ток цього середовища. Головним для функціональності системи є забезпечення стану динамічної рівноваги шляхом адекватної переробки імпульсів.

Кожна політична система має свої ознаки, форму, типи. Ця практика була започаткована ще Платоном, який вирізняв монархію, аристократію та демократію. Продовжував та удосконалював цю класифікацію Аристотель. Він виділив такі типи політичних систем: монархію – тиранію, аристократію – олігархію, політію – демократію. Значно пізніше, коли політична система почала набувати структурних рис, марксизм, спираючись на класові пріоритети, вивів типологію з соціально-економічних структур суспільства: рабовласницька, феодальна, буржуазна й соціалістична системи. Більш сучасною є типологія, головним критерієм якої є відповідність ідеалів та цінностей суспільства тим формам, у якій це суспільство організовано. Цю типологію запропонував Г. Алмонд ще наприкінці 30-х років і виділяє вона чотири політичних системи. [5, с.229]

Перш за все, слід виділити конституційну англо – американську політичну систему. Така політична система панує у таких високо розвинених державах, як Великобританія, Сполучені Штати Америки, Канада, Австралія. У цих країнах на перший план виходить: свобода людини, її добробут, соціальна безпека, економічний лібералізм, світоглядний індивідуалізм, але при цьому вимагається повна законопослушність громадянина. Характерними рисами цього типу є чіткий розподіл влади, наявність механізму стримувань і противаг, висока ступінь організованості, стабільності, структурована багатопартійність.

Такі високорозвинені країни, як Франція, Італія, Німеччина, Австрія, Швейцарія належать до ліберально – демократичного континентально – європейського типу. Континентально-європейський тип відрізняється фрагментарністю політичної культури, співіснуванням тра-

диційних і нових культур, тобто поєднання консерватизму та новаторства. Для цього типу є характерна прихильність до ліберально – демократичних традицій. Така політична система виділяється великою різноманітністю політичних партій. У таких політичних системах партії відіграють досить велику роль.

До авторитарної політичної системи в основному належать менш розвинені країни, або як їх називають країни «третього світу», тобто більшість країн Азії, Африки та Латинської Америки. Така політична система характеризується відсутністю повної свободи людини, високим потенціалом насильства, невиразним розподілом влади, тобто одна гілка влади перетягує на себе функції іншої, наприклад виконавча гілка влади здійснює законотворчу функцію або ж втручається у судові справи тощо. У такій політичній системі політична участь громадян у державних справах обмежується місцевим рівнем.

Отже, узагальнено, слід зазначити, що у кожній політичній системі, якого б типу вона не була, існує певний узаконений фізичний примус держави у суспільстві. Просто, в залежності від типу цієї політичної системи можна визначити рівень і суворість цього примусу.

Усі типології є умовними. Насправді не існує «чистого» типу політичних систем, оскільки всі вони, насамперед, є результатом свідомих зусиль людей, що живуть у певний час і в певному місці. До того ж політична система суспільства — своєрідне утворення, особливості якого визначаються історичними, економічними, культурними та іншими умовами.

Отже, системний аналіз дає можливість визначити, що будь-яка система, в тому числі й політична, визначається тим, що, по-перше, складається з багатьох елементів; по-друге, елементи системи складають єдине ціле; по-третє, система взаємодіє з навколишнім середовищем.

ЛІТЕРАТУРА (REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Бебик В. М. Базові засади політології: історія, теорія, методологія, практика: [Монографія]. – К., 2000.
Bebik W. M. The basic principles of political science: history, theory, methodology, practice [Monograph]. - K., 2000.
2. Бондар А. Основы Политологии (Наука и Политика). – К., 1991.
Bondar A. Fundamentals of political science (Science and Politics). - K., 1991.
3. Політологічний енциклопедичний словник / За ред. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. – 2-ге вид. доп. і перероб. – К.: Генеза 2004.

- Encyclopedic Dictionary of Political Science / Ed. Shemshuchenko VD Babkin, VP Horbatenko. - 2nd ed. ext. and revised. - K.: Genesis 2004.*
4. Політологічний словник: Навч. посіб. / за ред. М. Ф. Головатого, О. В. Антонюка. – К.: МАУП, 2005.
Political Science Dictionary: Teach. guidances. / Ed. MF Golovato, A. Antonyuks. - K.: AIDP, 2005.
5. Політологія: Підручник / За ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. – 3-тє вид., перероб., доп. – К.: ВЦ «Академія», 2006.
Politics: Textbook / Edited .. AV Babkin, VP Horbatenka. - 3rd ed., Revised., Ext. - K.: EC "Academy" 2006.

Bunyk V.P. Concept of political system of society: theoretical aspect

Abstract. The article investigate role and place of political system. A political system is a system of politics and government. It is usually compared to the legal system, economic system, cultural system, and other social systems. However, this is a very simplified view of a much more complex system of categories involving the views: who should have authority, how religious questions should be handled, and what the government's influence on its people and economy should be. There are several definitions of "political system": A political system is a complete set of institutions, interest groups (such as political parties, trade unions, lobby groups), the relationships between those institutions and the political norms and rules that govern their functions (constitution, election law). A political system is a concept in which theoretically regarded as a way of the government makes a policy and also to make them more organized in their administration. A political system is one that ensures the maintaining of order and sanity in the society and at the same time makes it possible for some other institutions to also have their grievances and complaints put across in the course of social existence.

Keywords: policy, political system, power, society, concept, authority, base, nation, state, transformation, political processes and other.

Рудницкий С.В.

Интересы польского национального меньшинства Украины в политической сфере

Рудницкий Сергей Владиславович, кандидат филологических наук, доцент, доцент кафедры философии Житомирский государственный университет имени Ивана Франко, г. Житомир, Украина

Аннотация. Показаны интересы польского национального меньшинства в независимом украинском государстве, которые реализуются в политической сфере. Рассмотрены интересы, которые артикулируются в политической сфере Украины, Польши и двух государств одновременно. Указывается также на наличие интересов, которые трудно однозначно отнести к таким, которые реализуются в одной из выше перечисленных сфер. Обращено внимание на зависимость реализации интересов в культурной, образовательной, информационной сфере от реализации политических интересов, особенности интересов, артикулируемых в украинском и польском государствах, в органах местного самоуправления Украины.

Ключевые слова: польское национальное меньшинство, независимое украинское государство, Польша, Украина, политические интересы, интересы в культурной, образовательной, информационной сферах.

Украина является многонациональным государством – за данными последней переписи населения 2001 года национальные меньшинства составляют 22,2% ее населения [7, с. 86], и поэтому важной является проблема согласования их интересов с интересами титульной нации.

На сегодняшний день достаточно хорошо рассмотрена сама категория «интерес» – как в теоретическом плане, так и в плане использования ее для анализа процессов, происходящих в украинском обществе. В данном контексте можно назвать работы политологов А. Колясы [5], Л. Радченко [8], В. Дубинина [2] и др.; к данной категории обращались представители правовых наук, философы, социологи [1].

Если говорить про польское национальное меньшинство, то рассматривались преимущественно разнообразные аспекты его исторического и культурного развития на различных этапах существования Украины; меньше работ посвящено польской группе в независимом украинском государстве. Среди них в первую очередь следует назвать монографию О. Калакуры [4], а также статьи украинских авторов Т. Еременко [3], Л. Мазепы [15], работы польских исследователей М. Кшишихи [12], И. Кабзинской [11].

Как видно из анализируемой литературы, интересы польского национального меньшинства в современной Украине не рассматривались, причем среди всех интересов, вызванных к жизни потребностями польской группы, особое внимание привлекают именно политические интересы, поскольку от их реализации зависит реализация интересов и удовлетворение потребностей в других сферах, и именно им автор посвятил данную статью.

Если говорить про интересы, реализуемые в политической сфере Украины, то в первую очередь следует указать на интерес в существовании самого независимого украинского государства, в котором может существовать и развиваться польское национальное меньшинство [9, с. 20-21]. Интересом является также существование государства, которое создавало бы атмосферу толерантности, проводило государственную этнонациональную политику на основании программ развития национальных меньшинств [10, с. 293].

Ряд интересов, артикулируемых в политической сфере Украины, касался политического равноправия поляков и других национальностей [13, с. 255]), создания правового поля, в котором могли бы вести деятельность национальные меньшинства [9, с. 20-21]),

создания на территориях, где поляки составляют большинство, национально-культурной автономии [10, с. 193-194]), принятия законов (а перед ними – решений партийных и государственных органов), которые давали бы возможность развивать свою культуру, открывали бы к ней доступ, давали бы возможность организации массовых культурных мероприятий. Соответствующей законодательной базы требовало получение польскими школами статуса школ национальных меньшинств [16, с. 251]), облегчение получения благотворительной помощи на потребности развития национально-культурных обществ путем изменений налогообложения [6, с. 158], возвращение имущества, которое принадлежало польской общине до 1917 г., создание и функционирование СМИ национальных меньшинств, регистрация приходов и возвращение костелов верующим [10, с. 154, 166-167], реализация интересов, связанных с возможностью получать помощь из Польши путем работы ее граждан в Украине (учителей, священников) [14, с. 167-8], гуманитарную помощь, помощь в образовательной сфере [10, с. 236] и т. д.

Следующей группой интересов, которая реализуется в политической сфере Украины, является их репрезентация в украинском политикуме, представленность национальных меньшинств в органах государственной власти и управления, в органах местного самоуправления: путем предоставления организациям национальных меньшинств возможности выдвигать кандидатов в депутаты на выборах в органы государственной власти [6, с. 158], в том числе – территориальным отделениям организаций [10, с. 193-194]), путем создания Совета национальностей в ВС Украины (постулат, который активно выдвигался поляками вместе с представителями других национальных меньшинств в 1989-1991 гг.), путем участия польских деятелей в выборах в органы государственной власти и местного самоуправления [18, с. 5-6]) и т.п.

Польское меньшинство артикулирует в политической сфере интересы, связанные с их реализацией украинским государством в сфере образования: проведение семинаров для учителей польского языка соответствующими отделами образования, изучение польского языка в государственных учебных заведениях, выделение ставок для учителей польских воскресных школ. В информационной сфере польское меньшинство было заинтересовано в доступе к государственным СМИ, в существовании польских программ на государственном телевидении и радиовещании, в сфе-

ре культуры ожидало издания литературы на польском языке государственными издательствами.

Польская группа артикулировала также интерес в государственном финансировании деятельности организаций национальных меньшинств [10, с. 154], финансировании восстановления памятников польской культуры, издания польской прессы, в выделении помещений для деятельности [10, с. 154].

Поляки Украины артикулируют интересы на уровне органов местного самоуправления Украины, которые заключаются в выделении помещений для деятельности организаций [9, с. 27-8]), в согласии на постройку школ с польским языком обучения в ряде населенных пунктов [16, с. 253-254], в возвращении костелов верующим, юридическом урегулировании права собственности на территории около зданий костелов.

Интересы, которые артикулирует польское сообщество Украины в политическом пространстве Польши, касаются принятия законов, которые бы предоставляли преференции полякам – гражданам Украины, прежде всего, Закона про карту поляка. После принятия закона польская группа артикулировала интерес в изменениях в законе, поскольку он не предоставлял возможности записи имени и фамилии в польской языковой версии [19, с. 16-17]. Поляки Украины заинтересованы в доступе к участию в формировании программ помощи полякам в отдельных государствах путем непосредственных консультаций с организациями, которые их предоставляют [20]), участии в деятельности консультативных органов в Польше, в контактах с институциями в Польше, которые предоставляют помощь украинским полякам [10, с. 194]). Польская группа была также заинтересована в увеличении финансирования программ повышения квалификации учителей, поездок в Польшу детей и молодежи, популяризацию фольклорных коллективов, на удовлетворение других культурных и образовательных потребностей [20].

Увеличение количества консульских учреждений также способствует улучшению контактов поляков с исторической родиной, поэтому польские организации артикулируют интересы также в данной сфере, а в 1989-1991 гг. лидеры польских общественных организаций репрезентировали интерес в улучшении возможности въезда в Польшу путем безвалютного обмена на основании записи о польской национальности в паспорте [10, с. 194]. Украинские поляки ожидают также от польского государства помощи в реализации своих интересов в Украине: так, лидеры польской группы просят помощи Польши в вопросе выделения земли под строительство польского дома во Львове [17].

Некоторые интересы украинских поляков артикулируются одновременно в политической сфере и Украины, и Польши. Польская группа Украины заинтересована в развитии двусторонних польско-украинских отношений, создании соответствующей договорной базы, что даст возможность посещения Польши, приезда в Украину гостей из Польши, поддержки контактов с исторической родиной [14, с. 167-8]). Добрососедские польско-украинские отношения, соответствующая договорная база дают возможность польским национально-культурным обществам, римокатолическим приходам, любительским художественным коллективам, воскресным школам получать по-

мощь из правительственных и неправительственных структур РП, которая, в свою очередь, позволяет организациям польского национального меньшинства в Украине вести соответствующую деятельность в различных областях общественной жизни.

Интерес в сфере польско-украинских отношений касается также наличия институтов украинско-польского сотрудничества, которые принимают во внимание проблемы польского национального меньшинства в Украине – так, в 1993 г. по инициативе польского президента Л. Валенсы был создан Консультативный комитет Президентов Украины и Республики Польша, в составе которого была комиссия по делам национальных меньшинств. Существует также Консультативная комиссия по вопросам образования представителей польского национального меньшинства в Украине и украинского национального меньшинства в Польше, Украинско-польская комиссия экспертов по усовершенствованию содержания школьных учебников по истории и географии. Польское сообщество Украины заинтересовано также в деятельности польско-украинской межпарламентской группы [16, с. 253].

Поляки Украины артикулируют интерес в развитии сотрудничества между органами местного самоуправления Украины и Польши, поскольку получают в результате этого поддержку своей деятельности и на локальном уровне, и со стороны своих партнеров в Польше. Наконец, украинские поляки заинтересованы в признании Украиной дипломов о высшем образовании и дипломов кандидатов наук, полученных в Польше (несмотря на соответствующий договор, дипломы кандидатов наук, полученных в Польше должны проходить в Украине процедуру нострификации).

Некоторые интересы, артикулируемые на встречах с представителями государственной власти разного уровня Украины и Польши, трудно квалифицируются с точки зрения того, в политической сфере какого государства они должны реализовываться или какую часть интересов должна реализовывать украинская, а какую – польская сторона. Это касается проблемы польского дома, центра польской культуры в Киеве [16, с. 253-254]), создания сети центров польской культуры в местах проживания поляков – в Киеве, Львове, Житомире, Хмельницком, Одессе, Виннице, восстановления католических кладбищ, которые имеют важное значение для польского сообщества.

Таким образом, интересы польской группы Украины реализуются в политической сфере Украины и Польши (вместе или раздельно), органов местного самоуправления этих государств. В политической сфере Украины реализуются интересы, связанные с существованием независимого демократического украинского государства, в котором может развиваться польское национальное меньшинство; государства, которое проводит этнонациональную политику, направленную на реализацию интересов национальных меньшинств. В политической сфере Украины артикулируются интересы в создании и изменениях соответствующего законодательства, в репрезентации интересов польской группы в органах государственной власти и местного самоуправления.

Польское сообщество Украины артикулирует также интересы в политической сфере Польши – оно заинте-

ресовано в прийнятті законів, которые предоставляют преференции полякам-гражданам Украины, в доступе к участию в формировании программ помощи полякам в отдельных государствах путем непосредственных консультаций с организациями, которые реализуют данную помощь, в доступе к участию в формировании программ помощи полякам путем участия в деятельно-

сти консультативных органов, в развитии контактов с институтами в Польше, которые осуществляют данную помощь.

Украинские поляки заинтересованы также в развитии двусторонних польско-украинских отношений, создании соответствующей договорной базы, наличии институтов польско-украинского сотрудничества.

ЛИТЕРАТУРА (REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Александров Д.В. Категория «интерес» як об'єкт протосоціологічної і соціологічної рефлексії. Дис... канд. соц. наук: 22.00.01 / Д.В. Александров; Інститут соціології Національної академії наук України. – Київ, 2009. – 197 с.
Aleksandrov D.V. Kategoriya "interes" yak ob'ekt protosotsiologichnoyi i sotsiologichnoyi refleksiyyi. Dys... kand. sots. nauk: 22.00.01 / D.V. Aleksandrov; Institut sotsiologii Natsionalnoyi akademiyi nauk Ukrayiny. – Kiev. – 2009. – 197 p.; The category "interest" as an object of proto-sociological and sociological reflection.
2. Дубінін В.В. Роль інтересів народу в становленні та розвитку політичної системи суспільства. – Краматорськ. – 2006. – 260 с.
Dubin V.V. Rol interesiv narodu v stanovlenni ta rozvytku politychnoyi systemy suspilstva. –Kramatorsk. – 2006. – 260 p.; The role of people's interests in formation and evolution of the political system of society.
3. Єременко Т. Полонія в Україні після II світової війни // Polska i Ukraina po II Wojnie Światowej (red.). Włodzimierz Bonusiak. – Rzeszów. – 1998. – С. 11-25.
Yeremenko T. Poloniya v Ukraini pisllya II svitovoyi viyny // Polska i Ukrayina po II Voynye Svyatovey (red.). Wlodzimierz Bonusyak. – Zheshev. – 1998. – p. 11-25.; Polonia of Ukraine after the Second World War.
4. Калакура О.Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті. К. Знання України. – 2007. – 508 с.
Kalakura O.Y. Polyaky v etnopolitychnykh protsesakh na zemlyakh Ukrayiny u XX stolitti. K. Znannya Ukrainy. – 2007. – 508 s.
5. Коляса О.Я. Політичний інтерес як спосіб раціоналізації суспільних відносин. Дис... канд. політ. наук: 23.00.01 / О.Я. Коляса; Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів. – 2007. – 168 с.
Kolyasa O.Y. Politychnyy interes yak sposib ratsionalizatsiyi suspilnykh vidnosyn. Dys... kand. polit. nauk: 23.00.01 / O.Y. Kolasa; Lvivskyyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka. Lviv, 2007. – 168 p.; Political interest as a method of the public relations rationalization.
6. Лойко Л.І. Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність. – К.: Фоліант. – 2005. – 634 с.
Loyko L.I. Gromadskyyi organizatsiyi etnichnykh menshyn Ukrayiny: pryroda, legitymnist, diyalnist. – K.: Foliant. – 2005. – 634 p.; Public organizations of the ethnic minorities of Ukraine – nature, legitimacy, function.
7. Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Повідомлення Державного комітету статистики України // Толерантність в поліетнічному суспільстві: питання теорії і практики. К. Фонд «Європа XXI», 2003. – С. 86-94.
Pro kil'kist ta sklad naseleण्या Ukrainy za pidsumkamyy Vseukrayinskogo perepysu naseleण्या 2001 roku. Povidomlyemyya Derzhavnogo komitetu statystyky Ukrayiny // Tolerantnist v

Rudnytskiy S. Ukrainian polish national minority interests in the political sphere

The interests of the Polish national minority in an independent Ukrainian state, which are realized in the political sphere, are shown in the article. Interests that are articulated in the political sphere of Ukraine and Poland, and of both states at the same time are considered. The article also indicates the existence of interest which are not referred to those that are realized in one of the mentioned above areas. The attention to the dependence of the interest in the cultural, educational, informational spheres of realization of political interests is paid.

Keywords: the Polish national minority, the independent Ukrainian state, Poland, Ukraine, political interests, the interests in the cultural, educational and informational areas.

Вовк Ю.Б.

Дезагрегация как метод исследования неокорпоративизма в современной политической науке

*Вовк Юрий Богданович, аспирант кафедры теории и истории политической науки
Львовский национальный университет имени Ивана Франко, г. Львов, Украина*

Аннотация. В статье исследуется возможность использования дезагрегационного метода в современном научном изучении неокорпоративизма. С этой целью анализируются идейно-структурная целостность феномена и влияние на него глобализационных вызовов. Определяются главные особенности современного неокорпоративизма и рассматривается целесообразность применения дезагрегационного метода к исследованию феномена.

Ключевые слова: неокорпоративизм; дезагрегация; глобализация; группы интересов; постсоветское пространство.

После распада СССР большинство созданных государств решили идти путём демократизации. Но, как вскоре подтвердилось, более чем семь десятилетий советской власти не могли не сказаться на дальнейшем развитии этих стран. Радикалы утверждали, что демократия здесь вообще невозможна и нежелательна. Умеренные начали поиски моделей демократии, наиболее соответствующих постсоветским реалиям (либеральная, элитарная, социальная?), и схем развития отношений между новыми группами интересов и государством (плюрализм, неокорпоративизм). Учёные взялись за теоретическую разработку этих проблем, но оказалось, что некоторые из объектов изучения сложно идентифицировать, а еще сложнее измерить их эмпирическим путём. К таким, на наш взгляд, относится и вопрос о неокорпоративизме.

Цель статьи – доказать, что дезагрегация неокорпоративизма является необходимым условием его исследований в современной политической науке. Для достижения цели были сформулированы такие задачи: определить объективные причины “размытости” понятия “неокорпоративизм”; указать главные трудности в эмпирическом измерении феномена; рассмотреть последствия влияния глобализационных процессов на исследования неокорпоративизма.

Изучение неокорпоративизма – молодая отрасль украинской и российской политической науки, хотя уже существует достаточное количество исследований на эту тему. Заслуживают прежде всего внимания политологи – авторы диссертационных работ по исследованию неокорпоративизма: А. Балан, Я. Боренько, Т. Гермаш, В. Гончар, Н. Каламанова, О. Лагутин, Е. Лобачёва, В. Майклсон, Е. Потапова, З. Темижева, Е. Юдина и др. Они раскрыли теоретические особенности неокорпоративизма, его главные черты в качестве модели отношений между группами интересов и государством, потенциал в глобализованном мире. Известны также работы С. Перегудова – пионера исследований феномена в российской политологии, который изучал виды западного и российского неокорпоративизма и В.Кременя, изучавшего те же проблемы, но в украинском аспекте.

В предыдущих российских исследованиях мы не встречали применения дезагрегационного метода по отношению к неокорпоративизму. Заметим, однако, что в западной политологии это направление более развито, но и там оно рассматривается не как целостный подход, а как неупорядоченная совокупность разных идей ученых.

Итак, на наш взгляд, понятие неокорпоративизма не имеет чёткого определения по объективным причинам и прежде всего – историческим. Неокорпоративизм, являясь обновлённым преемником корпоративизма, не может отказаться от общих со своим предшественни-

ком идейных истоков. Главные из них выделил Р. Ньютон: органическая теория общества Берка; взгляды Гердера и Гегеля на нацию и общество; сформулированные в конце XIX – начале XX века идеи солидарности Дюркгейма и социал-демократии в целом; католические идеи примирения классов во Христе; радикальные синдикалистские идеи. Тщательный анализ этого многообразия подтолкнул учёного к выводу, что исследуемый феномен соединил в себе и хорошо обдуманные, и плохо подготовленные идеи^[13,36-37]. В результате в первой половине XX в. одновременно возникли и “левая” (преимущественно анархосиндикалистская), и “правая” (преимущественно фашистская) версии феномена. Первые ненавидели государство и стремились к тому, чтобы оно не существовало вообще, вторые – боготворили последнее. Но и те, и другие скептически относились к роли парламента. Если у первых это объяснялось отвращением ко всему государственному, то у вторых – тотальным подчинением идеологическим целям. То есть, законодательный орган мог формально существовать, но своих традиционных функций он не выполнял. У праворадикалов парламент ассоциировался с либеральной демократией, которую они желали окончательно демонтировать. Таким образом, и левые, и правые версии корпоративизма не предусматривали адаптации к демократии и после окончания Второй мировой войны сошли на нет. Как справедливо утверждают Л. Кенворси и В. Штрек, эти теории корпоративизма изжили себя, ибо не учитывали прогрессирующей функциональной дифференциации общества и рынка. Поэтому мощные организованные общности с определёнными целями начали преимущественно рассматриваться в стиле англоамериканской традиции – как группы интересов^[10,444-445]. Вскоре неокорпоративизм явил себя как модель отношений между ними в демократическом обществе.

Новый всплеск интереса к исследованиям корпоративизма начался со статьи Ф. Шмиттера “Все ли ещё столетие корпоративизма?” (1974). Речь шла не столько о “старой” версии, сколько о новом, адаптированном к условиям либеральной демократии, виде, который учёный назвал социетальным в противовес этатистскому корпоративизму. Он предложил общую дефиницию для этих феноменов, и девять критериев различия, основанных на двусмысленности составляющих частей определения^[14,103-104]. Необходимо подчеркнуть, Шмиттер сразу предупредил: его дефиницию нужно воспринимать как идеальную, а не как дословно-эмпирическую. Такое определение феномена со временем стало классическим. Сегодня эта дефиниция считается “визитной карточкой” институционального подхода или неокорпоративизма-1. Последний делает акцент на составляющих структуры неокорпоративных практик, то есть на стабильном фундаменте последних.

В связи с этим особое внимание уделяется государству, группам опосредования интересов (корпорациям) и вообще всему, что связано с институциональными особенностями феномена. В дополнение к названному подходу в 1977 г. возникло новое течение, впоследствии получившее название функционального подхода или неокорпоративизма-2. Его автор – Г. Лембрух – предложил дефиницию феномена, обращая внимание на формирование государственного публичного курса с активным участием групп интересов в этом процессе [12,93-94]. В начале 80-х годов XX века появилась новая отрасль, изучающая вертикальные срезы неокорпоративизма – макро-, мезо- и микрокорпоративизм. Интенсивно исследовалось также соотношение неокорпоративизма и плюрализма как моделей взаимоотношений между группами интересов и государством.

Но в то же время возник важнейший вопрос: действительно ли неокорпоративизм внёс новое в науку? Конечно, не оспаривалось, что с его помощью удалось объяснить и уточнить некоторые научные сведения, но под сомнение был поставлен первичный пафос Ф. Шмиттера, который преподносил неокорпоративизм в качестве легко наблюдаемой и независимой альтернативы плюрализму во взаимоотношениях между группами интересов и государством. Уже в начале 80-х годов XX в. началась “контратака плюралистов”. Например, Г. Алмонд занял очень жёсткую позицию, заявив: 1) неокорпоративизм не решил своих концептуальных проблем и не достиг прогресса в достижении поставленных целей; 2) это – очередная попытка “выдумать велосипед” во времена кризиса плюрализма; 3) неокорпоративизм – разновидность плюрализма, что отличается от более дезагрегированного компетитивного вида, с одной стороны, и от контролируемого государством – с другой [3,с.175-178]. Еще один критик исследуемого нами феномена – Г. Джордан – утверждает, что в политическом дискурсе разница между неокорпоративизмом и корпоративным плюрализмом нечёткая, и это часто ведёт к путанице [8,145-147].

Мы не полностью согласны с такой критикой, так как смотреть на мир исключительно сквозь призму плюрализма, лишь добавляя необходимые приставки, – неправильно. Но несомненно – между неокорпоративизмом и плюрализмом нет пропасти в реальной политической практике. Органическое их сочетание (на это указывал также Г. Джордан) подтвердил К. Крауч, анализируя индустриальные отношения между организованными Капиталом и Трудом. Он сначала предложил континуум: авторитарный корпоративизм ↔ либеральный (переговорный) корпоративизм ↔ переговорный плюрализм ↔ противостояние, где экстремумы отличаются только репрезентативной либо только дисциплинарной ролью представителей [7,457]. Два года спустя учёный предложил идеальные математические формулы для каждого из видов, при этом показав, как без внешнего вмешательства и принуждения один тип отношений органично перерастает в другой [6,63-88].

Несмотря на то, что в 1979 – 1982 годах под руководством Ф. Шмиттера и Г. Лембруха мир увидели два сборники работ по исследуемому феномену и, как следствие, – неокорпоративизм обрёл осязаемую структуру и понятийно-категориальный аппарат, его дезинтеграция вскоре углубилась. Поспособствовало этому различие между неокорпоративизмом-1 и

неокорпоративизмом-2. Обе стороны использовали одно и то же слово, хотя имели ввиду не совсем одно и то же. Часто, замечая активность государства, трипартичные институты, централизованный и ограниченный доступ к ним групп интересов, первые констатировали: это неокорпоративизм. Вторые утверждали то же самое, обращая внимание на согласованность и координированность в процессе принятия государственных решений. Эта проблема до сих пор не преодолена, так как слияние признаков двух подходов приведет к визуальной ясности и целостности. Но вряд ли такая массивная и, отчасти, искусственная конструкция будет истинной; если оставить признаки порознь и признать полиморфизм феномена, это лишь сохранит status quo с неясностями и двусмысленностями последнего.

Также дезинтегрируют понятие неокорпоративизма споры о его вертикальных срезах. Если основные черты макроуровневого феномена более-менее понятны, то мезо- и (особенно) микроуровень вызывают острые дискуссии учёных. “Яблоко раздора” – структурно-функциональные отношения между срезами. Удивительно, но обсуждается и то, может ли вообще существовать неокорпоративизм на более низких уровнях, чем макро. Главная проблема распадается на две составляющие: 1) количество и качество участвующих сторон на каждом уровне; 2) функции неокорпоративных практик на каждом уровне. Количественный индикатор показывает квантитативное соотношение Государства, Капитала и Труда (би- или трипартичные отношения), а качественный – особенности структуры и поведения акторов. В общем большинство исследователей согласны, что на всех уровнях неокорпоративных практик должно присутствовать государство. Существует согласие по трипартизму на макроуровне (Государство – Капитал – Труд, общенациональный масштаб функционирования) и, что интересно, часто возникающего бипартизма на мезоуровне (Государство – Капитал, секторальный масштаб функционирования). Однако серьезно оспариваются количественные показатели представленных сторон на микроуровне. Эти противоречия сопряжены с уже поднятым нами вопросом о легитимности использования концепта микрокорпоративизм. Виднейший исследователь этой отрасли А. Косон не видел какого-либо противоречия в таком понятии и рассматривал неокорпоративные практики на микроуровне преимущественно бипартичными (государство – конкретное предприятие). Именно присутствие здесь государства, считает учёный, – главная черта микрокорпоративизма, хоть и не все отношения типа государство – конкретное предприятие неокорпоративные. [5,120]. Таким образом, исследователь соединяет в одном феномене все три вертикальных среза. Противоположную мысль высказывает П. Вильямсон, утверждая, что говорить о бипартичном микрокорпоративизме ошибочно, ибо в отношениях такого типа нет опосредования интересов, необходимого для неокорпоративизма. Поэтому “возобновить” феномен может лишь привлечение Труда в эти отношения, что автоматическим порождает трипартизм и столь вожделенное опосредование интересов [16,163-165].

Такое научное противостояние опять возвращает нас к вопросу о неокорпоративизме-1 и неокорпоративизме-2. П. Вильямсон мог бы признать неокорпоративными согласованные и координированные бипартичные отношения между органами власти и конкретным

предприятием, если бы не был приверженцем институционального подхода.

Функциональная составляющая вертикальных срезов также неоднозначна. Рассматривая количество сторон и масштабы функционирования на каждом из уровней, нужно понять, какие конкретные задания выполняют неокорпоративные практики на соответствующих вертикальных срезах. Макрокорпоративизм отвечает за социо-экономическую стабильность и смягчение классовых конфликтов; мезокорпоративизм – за решения технических задач незначительной социальной важности. Эти два утверждения общеприняты. Однако не решена проблема Косона-Вильямсона о функциях микрокорпоративизма, ведь в ней содержится не только вопрос о би- или трипартизме, но и о социальном либо техническом наполнении. Также сложно на данный момент ответить на вопрос, возможно ли связать воедино все три среза, то есть признать за ними целостность, или признать их дискретными? Мы убеждены, что сферы функционирования на каждом из уровней разные. Государство присутствует на всех вертикальных срезах, но не всегда в одном и том же лице: оно появляется то как централизованный орган, то как локальные власти. В принципе, такая дифференциация присуща и другим акторам неокорпоративного процесса. Например, и Капитал, и Труд представлены на макроуровне ассоциациями наивысшего порядка, а на мезоуровне (в силу особенностей среза это скорее относится к Капиталу) – лидирующими ассоциациями сектора. А. Косон считает последнее важнейшим различием между макро- и мезокорпоративизмом [4,127], хотя на практике отношения не всегда выступают в чистом виде – особенно этому способствуют действия государства. Как мы уже подчеркивали, последнее может выступать в централизованной или локальной ипостаси, но не всегда наблюдается совпадение масштаба властей с масштабом уровня, так как довольно часто центральные органы власти функционируют не только на макро-, но и на мезоуровне. Случается также интересная ситуация неокорпоративных соотношений центральных властей с единичными, но мощнейшими предприятиями, которые контролируют или ощутимо влияют на определённую экономическую отрасль. По форме это касается микрокорпоративизма, хотя здесь нельзя не увидеть и мезокорпоративного содержания. Как результат – происходит переплетение функций разных вертикальных срезов и возникают сложности в определении их “местоположения”.

Нельзя не отметить ещё одну важную терминологическую проблему в этой отрасли. Г. Лембрух назвал неокорпоративизм-1 (как его трактовал Ф. Шмиттер) секторальным, а неокорпоративизм-2 (“свой” вид) – общенациональным и макроуровневым [11,62-64]. Учёный таким образом хотел показать, что институциональное понимание феномена не было новшеством и просто адаптировало старые подходы (типа идеи корпоративного государства в фашистской Италии) к демократическим реалиям. Но такое определение усложнило ситуацию с вертикальными срезами неокорпоративизма, ибо мезокорпоративизм, по сути, есть секторальным, а Лембрух говорил о макрокорпоративизме. Такие двусмысленности преследуют феномен в связи с неточностями соотношения институционального и функционального подходов.

Особенно остро чувствуются недостатки феномена неокорпоративизма при попытке эмпирического изме-

рения. Очевидно, что для этого процесса неокорпоративизм нужно разделить на некоторое количество индикаторов, максимально единичных и конкретных. Безупречно сделать это невозможно из-за объективных и субъективных причин. К первой группе относятся преграды, которые не зависят от мнения исследователей. Как правило, они сложнее, ибо относятся к самому исследуемому феномену и даже – к самой сердцевине гуманитарных наук (политологии также). Первую составляющую объективных проблем в изучении интересующего нас предмета (размытость и многовекторность неокорпоративизма) мы уже проанализировали. Теперь же добавим, что сама политическая наука не может быть полностью адаптирована к квантитативным практикам. Научные отрасли, исследующие деятельность человеческого самосознания в мире (как индивидуального, так и коллективного) очень часто не способны продуцировать истинное знание в его естественнонаучном понимании. Это имеет свои плюсы и минусы. Важно, однако, то, что объективные преграды усиливают субъективные. Исследователь-эмпирик понятие неокорпоративизм естественно не находит в “мире вещей” в виде монолита и пытается сложить и измерить его в виде мозаики (с помощью единичных индикаторов). Но, с одной стороны, последние не имеют бесспорных “распознавательных знаков” неокорпоративизма. Поэтому исследователь часто выстраивает значительную часть “мозаики” феномена, основываясь на собственном мнении. С другой стороны, очевидно, что большинство индикаторов у разных учёных совпадает, но даже пара несовпадающих влияет на результат. А если добавить к этому естественную разнородность индикаторов неокорпоративизма-1 и неокорпоративизма-2, то результаты некоторых исследований ощутимо отличаются. Существует два основных пути в борьбе с несовпадениями результатов: попытаться создать целостную и всеобъемлющую систему индикаторов, которая бы включала в себя всё разнообразие подходов к неокорпоративизму, либо выбрать конкретный вид феномена или даже отождествить последний с конкретным индикатором (например, централизованные переговоры по заработной плате). На наш взгляд, наилучшим в рамках первого подхода есть исследование Л. Кенворси. Учёный собрал все известные ему эмпирические исследования неокорпоративизма, выделил в них главные индикаторы (42) и модифицировал некоторые, по мнению исследователя, неточности в них. Л.Кенворси подчёркивал, что существующие индикаторы можно присвоить к соответствующим тематическим категориям. Последних исследователь выделил пять: четыре единичных – 1) организационные особенности групп интересов; 2) переговоры по установлению размеров заработной платы; 3) участие групп интересов в формировании публичного курса государства; 4) политико-экономический консенсус и одна множественная (включающая агрегированные индикаторы) [9,6]. Таким образом, учёный пытается измерить феномен во всей полноте. Представители второго подхода, как мы объясняли, предпочитают специализированное знание и “работают” с конкретными, пусть и ограниченными определениями. Среди значимых эмпирических исследований этого направления выделим работы А. Сяроффа (1999) и Я. Вольдендорпа (2011). Первый предложил чёткую дефиницию либерального корпоративизма и вывел “идеальный тип” последнего (4 кате-

гории, 22 индикатора), но эмпирически предпочёл измерять экономическую интеграцию вместо неокорпоративизма [15,175-179]. Второй, предвидя масштабность своего проекта (временной диапазон: 36 лет, 9 исследуемых стран), сразу предупредил читателей, что анализируется разработка корпоративного политического курса государства, то есть присутствует чёткая привязанность к неокорпоративизму-2, и наоборот, практически полностью отсутствует изучение институционального подхода – неокорпоративизма-1 [18,6]. Благодаря сужению предметного поля исследования, голландский учёный “посягнул” на категорические эмпирические результаты. Но и первый, и второй подходы свидетельствуют об острых проблемах с определением неокорпоративизма как понятийной целостности.

После необходимого анализа мы обосновываем предложенный метод исследования неокорпоративизма. Итак, на протяжении истории своего становления феномен постоянно агрегировал знание из разных сфер бытия, что и привело к значительным неясностям. Поэтому, на наш взгляд, современная научная стратегия в изучении неокорпоративизма должна состоять в дезагрегации последнего. Кроме предметного обоснования этого метода, существует ещё один аспект, касающийся философии истории, и более узко – философии науки. В своё время Г. Гегель заложил фундамент для изучения этих сфер бытия, используя категорию Духа. Особенно важным есть понятие “дух времени”. Поэтому отделять научные тенденции от общеисторических неправильно. Человечество вступило в мир глобализации и должно адекватно отвечать на современные вызовы. В “новом мире” стремительно меняются институты и функции, которые последние выполняют. Эта современность подчинена жёсткой динамике и не терпит неподвижных образований. Как точно подметил З. Бауман, “текучесть” есть главная метафора современной эпохи [1,8]. Чтобы адаптироваться к современным условиям, нужно максимально освободиться от систематичности. Это касается и науки, особенно гуманитарной. Конечно, в научном аспекте мы употребляем этот термин не в смысле принципа постепенного накопления результатов эмпирических исследований и классификации полученного знания, ибо без этого наука невозможна. Мы подразумеваем под этим термином устремлённое желание вместить в ограниченном количестве понятий неограниченное количество феноменов наличного бытия. И не оспариваем известное утверждение Г. Гегеля, что тот, кто изрекает понятие, изрекает всеобщее; мы критикуем создание искусственных, громоздких понятий путём агрегации единичных терминов. Можно попытаться упрекнуть этот подход в ложности, так как сама реальность подсказывает, что сборные понятия – неотъемлемая часть осмысления человеческим разумом наличного бытия, и более того подавляющее большинство понятий есть сборными и различаются лишь мерой агрегации. Это также верное замечание. Но не стоит забывать, что любое из понятий такого типа поглощает менее агрегированные понятия, и последние уже понимаются лишь как части целого, а не как сами по себе. Но если в естественных, точных науках большого вреда такая ситуация не принесет, поскольку предмет исследования всегда “перед глазами” и, как правило, поддаётся измерению, то в гуманитарных науках всё иначе, ибо последние содержат в себе метафизическую составля-

ющую. Политолог не может посмотреть в микроскоп и констатировать состав неокорпоративизма во всех деталях. В гуманитарных науках сложнее, чем в точных, адаптировать принцип “от бытия к сознанию”, и поэтому сборные понятия (в том числе исследуемое нами) в первой группе рискуют стать инструментом распространения ложного знания.

Современные политологи пытаются решить эту проблему путём дезагрегационного метода. Таким, например, является течение ИЗМоборцев (неофициальное название неформализованной группы, но, на наш взгляд, точно передающее суть вопроса), представители которого остро критикуют сборные понятия, которые, как правило, заканчиваются на -изм. Эти исследователи (особо выделены таких “измоборцев-неокорпоративистов” как: Л. Кенворси, Д. и Р. Колье, А. Кох, Г. Фалькнер, Г.Фукс) предпочитают использовать максимально “приземлённые” понятия, которые можно более-менее точно измерить. Мотивацию таких действий мы уже тщательно проанализировали. Отметим лишь, что в контексте нашего исследования ИЗМоборчество напоминает не только о проблемах неокорпоративизма, но и плюрализма.

Другое научное течение, практикующее дезагрегацию, по – новому относится к структуре политического пространства. Оно предлагает заменить системное понимание этой сферы сетевым. Сеть значительно гибче по сравнению с системой, позволяя быстро демонтировать и переконструировать себя в случае необходимости. Сеть не обязана также концентрироваться на глобальных, многоаспектных вопросах. Как отмечает С. Перегудов, сегодня активно действуют “целевые” сетевые образования [2,142], ориентирующиеся на малое количество либо на одну проблему. Очевидно, как и ИЗМоборчество, так и сетевой подход имеют общее понимание проблемы, но если первый из них главной своей целью видит достижение истинного знания, то второй — адаптацию и выживание политических институтов в новых условиях.

Неокорпоративизм, на наш взгляд, должен быть дезагрегирован ещё по одной, сугубо “личной”, причине. Перечисленные ранее глобализационные тенденции касались преимущественно всей гуманитарной науки и политического пространства в целом, поэтому наносили косвенный удар по неокорпоративизму. К сожалению, последний “разъедается” также изнутри. Католичество, социал-демократия, теория сильного государства-нации, классовый подход к бытию – всё то, на чём зиждется исследуемый феномен, находится в состоянии войны с новыми изменениями. В связи с этим, неокорпоративизм может стать (если уже не стал) анахронизмом в мире глобализации.

Итак, наши предложения по дезагрегации феномена следующие. Относительно неокорпоративизма как теоретической конструкции – вместо всепоглощающей объяснительной доктрины бытия должна использоваться теория среднего порядка. Последней хоть и не присуща величие научной системы, но она ближе “к грешной земле”, и у неё больше шансов продуцировать истинное знание [17,119]. В теоретическом аспекте следует “выяснить отношения” между неокорпоративизмом-1 и неокорпоративизмом-2. На наш взгляд, современные тенденции способствуют возрастанию роли второго вида и уменьшению роли первого. Динамичное координированное принятие политических решений в процессе формирования политического

курса государства на современном этапе значительно выигрывает на фоне статических конструкций с ограниченным входом. Хотя современный неокорпоративизм-2 вряд ли будет иметь глубокое ценностное наполнение, то есть вряд ли будет присутствовать чувство глубокой солидарности. Мы предполагаем, что новая версия должна руководствоваться критериями политической целесообразности и интереса, – неокорпоративизм превратится в одну из моделей политического поведения в отношениях политического обмена, которая будет применяться в том случае, когда будет выгодно. Применение дезагрегации в эмпирических исследованиях феномена рассмотрено в предыдущем содержании статьи, поэтому не будем на этом останавливаться.

Мы привели пример “мягкой дезагрегации”, когда за неокорпоративизмом сохраняется “право на жизнь”. Жёсткая версия метода предполагает демонтаж понятия вообще и соответствует ИЗМоборческому подходу. Мы придерживаемся взгляда, что дезагрегация должна быть умеренной эмансипацией единичного, соответствующей вызовам времени, но отнюдь не уничтожать сложные конструкции. Дезагрегационный метод не должен стать панацеей, а лекарством, выписанным строго по рецепту. Есть конструкции сложные, но, тем не менее, вполне понятные. Они не обязательно нуждаются в дезагрегации даже во время глобализационных изменений.

Отметим, что дезагрегация для неокорпоративизма является необходимой, однако неприятной мерой. Выживание достигаемое ценой потери идентичности и ценностного наполнения – одна из важнейших проблем современности. Потенциально превратившись в беспристрастную модель поведения в отношениях политического обмена, неокорпоративизм будет “идти в ногу” со временем, но потеряет многое в ценностном аспекте. Поэтому, если мы всё же признаём, что неокорпоративизм не только одно из ложных “ИЗМобразных существ”, но и что-то самостоятельное, истинное, то эта тенденция не может не волновать. Мы уверены: исследуемый нами феномен может попытаться избежать дезагрегации и может сохранить своё институциональное лицо, не взирая на значительную опасность такого шага. Для этого неокорпоративизму необходимо возвратиться к духовным истокам (католическая и социал-демократическая составляющие), то есть вспомнить корпоративизм и именно таким образом попытаться сохранить свою идентичность. В связи с этим нужно вспомнить в корень самого слова: в нём, кроме “тела” (которое своей эфемерностью часто вводит исследователей в заблуждение), есть намёк на “корпорацию”, конкретный институт. Несомненно, модель корпоративного государства в фашистской Италии была лишь идеологическим прикрытием, но именно чёткое изложение идей (при корпоративизме должны существовать корпорации!) заставило тогда серьёзно говорить об исследуемом феномене. Но мы снова констатируем: война против тенденций времени – удел смелых и дезагрегация значительно более безопасное, хотя, возможно, и не наилучшее, решение.

Подводя итоги, сделаем важное замечание: хотя “дух глобализации” активно пытается распространить-

ся по всему миру, он наталкивается на культурные особенности разных регионов и не всегда побеждает их идентичность. Постсоветское пространство также нельзя отнести к “поражённым”. Поэтому неокорпоративизм постсоветского типа не обязательно должен быть дезагрегирован сейчас, хотя бы потому, что он ещё по-настоящему не появлялся здесь (как это убедительно доказал С. Перегудов). Дезагрегационный метод, необходим там, где глобализация проникла глубоко, там, где демократический корпоративизм прошёл целый исторический цикл. Это пока не касается постсоветского пространства. Но так как глобализационные изменения очень динамичны, нельзя гарантировать, что эта ситуация будет “длиться вечно”.

Итак, рассмотрев дезагрегационный метод в изучении неокорпоративизма, мы подтвердили необходимость его использования таким образом: проанализировали теоретическую неясность исследуемого феномена разнородностью его идейных корней, а также дуализмом современного понимания (проблема неокорпоративизма-1 и неокорпоративизма-2), которое порождает новые двусмысленности, например, в изучении вертикальных срезов неокорпоративизма; аргументировали трудность поиска индикаторов для эмпирического измерения феномена, объяснив ее особенностью гуманитарных наук в целом и чрезмерной агрегацией разнородного знания в понятии неокорпоративизм; обосновали разрушительное влияние глобализации на системность, и в научно-теоретическом, и практическом аспектах. Исходя из перечисленных причин, было предложено следующие особенности дезагрегационного метода изучения неокорпоративизма. В теоретическом аспекте: 1) анализировать феномен как теорию среднего порядка, а не как всеобъемлющую доктрину; 2) сосредоточиться на неокорпоративизме-2 как более адаптированного к современным условиям по сравнению с неокорпоративизмом-1. В практическом аспекте: выделить наиболее понятные, эмпирически измеряемые индикаторы в соответствии с вышеперечисленными теоретическими наработками. Мы назвали изложенный подход мягкой дезагрегацией. Жёсткая версия метода предполагает полное разложение неокорпоративизма на простые индикаторы без последующего реверсивного процесса. Мы предпочли первый подход. Также обосновали, что дезагрегация неокорпоративизма скорее относится к вынужденным адаптационным мерам: феномен хоть и “остаётся в живых”, но теряет значительную часть своего ценностного наполнения. Поэтому мы предполагаем, что неокорпоративизм может попытаться избежать дезагрегации, возвратившись к своим духовным (католичество, социал-демократия) и этимологическим (корпорация) корням, но считаем этот путь рискованным. Дезагрегационный метод, на наш взгляд, неизбежен там, где глобализация проникла глубоко и неокорпоративизм прошёл исторический цикл развития, чего нельзя сказать о постсоветском пространстве. Таким образом, применение исследуемого метода к неокорпоративизму на этой культурно-географической территории не столь бесспорно, как в развитых демократических странах Западной Европы и Северной Америки.

ЛИТЕРАТУРА (REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Бауман З. Текущая современность / З. Бауман; пер. с англ.; под ред. Ю. В. Асочакова. – СПб.: Питер, 2008. – 240 с.
Bauman Z. Tekuchaya sovremennost' / Z. Bauman; per. s angl.; pod

red. Y. V. Asochakova. – SPB.: Piter, 2008. – 240 s.; The liquid modernity.

2. Перегудов С.П. Новейшие тенденции в изучении отношений

- гражданского общества и государства / С.П. Перегудов // Полис. – 1998. – № 1. – С. 137–148.
- Peregudov S.P. Noveyshiye tendentsii v izuchenii otosheniy grazhdanskogo obshchestva i gosudarstva / S.P. Peregudov // Polis. – 1998. – № 1. – S. 137–148.; The newest tendencies in research of relations between civil society and government.*
3. Almond G. A discipline divided: schools and sects in political science / G. Almond. – London: SAGE Publications, 1990. – 348 p.
- Almond G. A discipline divided: schools and sects in political science / G. Almond. – London: SAGE Publications, 1990. – 348 p.*
4. Cawson A. Corporatism and local politics / A. Cawson // The political economy of corporatism; ed. W. Grant. – New York: St. Martin's Press, 1985. – P. 126–147.
- Cawson A. Corporatism and local politics / A. Cawson // The political economy of corporatism; ed. W. Grant. – New York: St. Martin's Press, 1985. – P. 126–147.*
5. Cawson A. Corporatism and political theory / A. Cawson. – Oxford: Basil Blackwell Publishers, 1986. – 174 p.
- Cawson A. Corporatism and political theory / A. Cawson. – Oxford: Basil Blackwell Publishers, 1986. – 174 p.*
6. Crouch C. Corporatism in industrial relations: a formal model / C. Crouch // The political economy of corporatism; ed. W. Grant. – New York: St. Martin's Press, 1985. – P. 63–88.
- Crouch C. Corporatism in industrial relations: a formal model / C. Crouch // The political economy of corporatism; ed. W. Grant. – New York: St. Martin's Press, 1985. – P. 63–88.*
7. Crouch C. Pluralism and the new corporatism: a rejoinder/ C. Crouch // Political studies. – 1983. – Vol. 31(3). – P. 452–460.
- Crouch C. Pluralism and the new corporatism: a rejoinder/ C. Crouch // Political studies. – 1983. – Vol. 31(3). – P. 452–460.*
8. Jordan G. Pluralistic corporatisms and corporate pluralism / G. Jordan // Scandinavian Political Studies. – 1984. – Vol. 7. – P. 137–154.
- Jordan G. Pluralistic corporatisms and corporate pluralism / G. Jordan // Scandinavian Political Studies. – 1984. – Vol. 7. – P. 137–154.*
9. Kenworthy L. Quantitative indicators of corporatism / L. Kenworthy // International Journal of Sociology. – 2003. – Vol. 33 (3). – P. 10–44.
- Kenworthy L. Quantitative indicators of corporatism / L. Kenworthy // International Journal of Sociology. – 2003. – Vol. 33 (3). – P. 10–44.*
10. Kenworthy L. Theories and practices of neocorporatism / L. Kenworthy, W. Streeck // The Handbook of Political Sociology: States, Civil Societies, and Globalization; ed. T. Janoski. – Cambridge: Cambridge University Press, 2005. – P. 441–460.
- Kenworthy L. Theories and practices of neocorporatism / L. Kenworthy, W. Streeck // The Handbook of Political Sociology: States, Civil Societies, and Globalization; ed. T. Janoski. – Cambridge: Cambridge University Press, 2005. – P. 441–460.*
11. Lehbruch G. Concertation and the structure of corporatist networks/ G. Lehbruch // Order and conflict in contemporary capitalism; ed. J. Goldthorpe. – Oxford: Clarendon Press, 1984. – P. 60–80.
- Lehbruch G. Concertation and the structure of corporatist networks/ G. Lehbruch // Order and conflict in contemporary capitalism; ed. J. Goldthorpe. – Oxford: Clarendon Press, 1984. – P. 60–80.*
12. Lehbruch G. Liberal corporatism and party government / G. Lehbruch // Comparative Political Studies. – 1977. – Vol. 10(1). – P. 91–126.
- Lehbruch G. Liberal corporatism and party government / G. Lehbruch // Comparative Political Studies. – 1977. – Vol. 10(1). – P. 91–126.*
13. Newton R. C. Natural corporatism and the passing of populism in Spanish America / R. C. Newton // The Review of Politics. – 1974. – Vol. 36 (1). – P. 34–51.
- Newton R. C. Natural corporatism and the passing of populism in Spanish America / R. C. Newton // The Review of Politics. – 1974. – Vol. 36 (1). – P. 34–51.*
14. Schmitter Ph. C. Still the century of corporatism? / Ph. C. Schmitter // The Review of Politics. – 1974. – Vol. 36 (1). – P. 85–131.
- Schmitter Ph. C. Still the century of corporatism? / Ph. C. Schmitter // The Review of Politics. – 1974. – Vol. 36 (1). – P. 85–131.*
15. Siaroff A. Corporatism in 24 industrial democracies: meaning and measurement / A. Siaroff // European Journal of Political Research. – 1999. – Vol. 36 (2) – C. 175–205.
- Siaroff A. Corporatism in 24 industrial democracies: meaning and measurement / A. Siaroff // European Journal of Political Research. – 1999. – Vol. 36 (2) – C. 175–205.*
16. Williamson P. Corporatism in perspective: an introductory guide to corporatist theory / P. Williamson. – London: SAGE Publications, 1989. – 272 p.
- Williamson P. Corporatism in perspective: an introductory guide to corporatist theory / P. Williamson. – London: SAGE Publications, 1989. – 272 p.*
17. Wilson F. A. Interest groups and politics in western Europe: the neo-corporatist approach / F. L. Wilson // Comparative politics. – 1983. – V.16. – P. 105–123.
- Wilson F. A. Interest groups and politics in western Europe: the neo-corporatist approach / F. L. Wilson // Comparative politics. – 1983. – V.16. – P. 105–123.*
18. Woldendorp J. Corporatism in small North-West European countries 1970 – 2006: business as usual, decline, or a new phenomenon? / J. Woldendorp // Working Paper Series Department of Political Science. – 2011. – Vol. 30. – P. 1–49.
- Woldendorp J. Corporatism in small North-West European countries 1970 – 2006: business as usual, decline, or a new phenomenon? / J. Woldendorp // Working Paper Series Department of Political Science. – 2011. – Vol. 30. – P. 1–49.*

Vovk Y.B. Disaggregation as a method of research of neocorporatism in a modern political science

Abstract. The possibility to use the method of disaggregation in modern studies of neocorporatism is being considered. According to this aim it's being checked if any entire ideological and structural picture of phenomenon can be found and how globalization influences on the latter. After the main features of modern neocorporatism are being revealed it's being analyzed if it's desirable to use method of disaggregation concerning the investigated phenomenon.

Keywords: *neocorporatism; disaggregation; globalization; groups of interest; post-soviet space.*

Дурман Н.А.

Политологические аспекты государственной регуляторной политики

*Дурман Николай Александрович, кандидат технических наук, доцент
кафедра государственного управления и местного самоуправления
Херсонский государственный технический университет, г. Херсон, Украина*

Аннотация. В статье рассматриваются политологические аспекты формирования государственной регуляторной политики. Показаны особенности анализа, проектирования и внедрения государственной регуляторной политики с использованием положений системного подхода. Приведены принципы формирования и усовершенствованные критерии оценки государственной регуляторной политики для применения на практике.

Ключевые слова: государственная регуляторная политика, системный подход, критерии оценки

Введение. На сегодняшний день Украина так и не определилась относительно направлений своего развития как страны (территории, которую занимает народ, имеющий внутреннюю самоорганизацию, единые культуру и язык, веру и традиции), так и государства (формы политического устройства, включающего в себя различные институты власти) [14]. А ведь именно из этого самоопределения должно определяться направление проводимых реформ, формирование государственной политики развития тех или иных отраслей хозяйствования. При этом совершенно не учитываются геополитические национальные особенности Украины, постоянные колебания между либеральной (рыночной) и директивной (плановой) моделями развития экономических отношений, отсутствие проектов, которые бы имели по своему окончанию достижение поставленных целей, а также банальная государственная незрелость политических элит, которые на первый план выставляют достижение популистских целей, однако в своих действиях руководствуются собственными политическими и экономическими интересами. Как видно из вышесказанного, проведение государственной политики в любой сфере государственного управления Украины сопряжено с недостаточностью системного анализа всех факторов, которые влияют на эти политики.

Краткий обзор публикаций по теме. Теоретико-методологическую основу анализа государственной политики и процессов ее определения представляют работы таких зарубежных ученых, как П. Браун [4], Д. Веймер [6], У. Митчел [1], Л. Пал [10], Г. Саймон [2], и украинские ученые: В. Бакуменко [3], А. Килиевич [9], А. Валевский [5], В. Романов [7], В. Тертычка [13]. Отдельные составляющие государственной регуляторной политики в Украине рассматриваются в работах О. Юлдашева [14], Д. Ляпина [10].

Цель. Целью данного исследования является рассмотрение политологических аспектов государственной регуляторной политики (далее – ГРП) с точки зрения ее анализа (понимания о процессе определения ГРП), формирования (проектирования реальных управленческих решений) и внедрения в государственное управление. Поскольку ГРП является составляющей частью всей государственной политики, то можно выдвинуть гипотезу о возможности применения к ГРП всего инструментария анализа и проектирования государственной политики, однако с учетом особенностей именно регуляторных действий. Рассматривается также возможность применения

положения системного анализа к процессу формирования ГРП.

Материалы и методы. До сегодняшнего дня в отечественных и зарубежных научных кругах политологические аспекты государственной регуляторной политики не рассматривались, хотя анализ и формирование государственной политики, как указано выше, нашли широкое обсуждение. Так, например, Веймер [6] определяет анализ государственной политики как совет относительно государственных решений (действий), ориентированный на клиента и базирующийся на общественных ценностях. Если опираться на украинских ученых, то А. Килиевич в качестве определения анализа государственной политики указывает комплекс аналитических процедур, направленных на принятие будущих (конкретных) действий [9]. В. Тертычка рассматривает анализ государственной политики как комплекс процедур, которые определяют разработку рекомендаций (советов) органам государственной власти относительно выбора лучшего из возможных направлений действий, а также вопросы оценивания, мониторинга результатов и последствий выполнения государственных решений для улучшения показателей общественного развития [13].

Важным политологическим аспектом является предоставление полного обзора процессов анализа, проектирования и внедрения государственной политики, поскольку в последнее время возросло значение анализа государственной политики как для специалистов по государственному управлению, так и для потребителей административных (публичных) услуг. Поэтому необходимо широкое освещение процессов государственной политики для общества (граждан, бизнес-структур, их объединений), а именно определения понятий и содержания государственной политики, различных подходов к ее анализу и формированию. Прежде всего, это нужно для делать потому, что анализ государственной политики является неотъемлемой составляющей политического процесса.

Сам процесс анализа и формирования политики должен состоять из нескольких этапов, которые нужно пройти, чтобы достичь желаемого результата. Можно выделить следующие этапы (рис. 1), которые, в свою очередь, при необходимости более укрупненной детализации, можно разбить на подэтапы, компоненты, элементы и т.д. [11, 13]:

- формулирование проблемы;
- определение критериев оценки;
- отбор и оценка альтернативных вариантов;
- выработка рекомендаций;
- презентация рекомендаций (принятие решения).

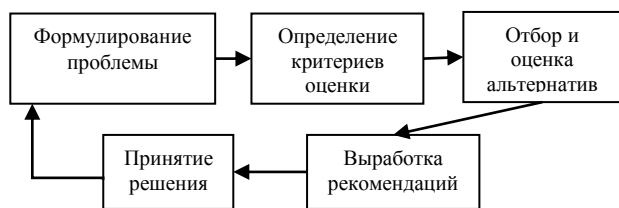

Рис. 1. Схема процесса анализа и проектирования государственной политики (по В. Тертычке)

Первым и самым важным этапом процесса анализа политики является формулирование проблемы государственной политики. От правильности отработки этого этапа во многом зависит эффективность дальнейшего решения, поскольку правильно определенная и описанная проблема снижает дальнейшие непро-

дуктивные затраты на разработку, отбор и оценку альтернатив. На этом этапе необходимо четко очертить проблемную ситуацию, правильно определить и структурировать проблему. Но большинство важных проблем государственной политики, в том числе и регуляторной, плохо структурированы и к ним практически невозможно комплексно применить инструменты, разработанные в рамках различных экономических и политико-экономических теорий.

Таким образом, по нашему мнению, здесь следует применять элементы системного подхода, ранее уже применявшиеся для оценки влияний нормативно-правовых актов [8] и разработать адаптированную схему анализа, формирования и проведения государственной регуляторной политики, представленную на рис. 2.

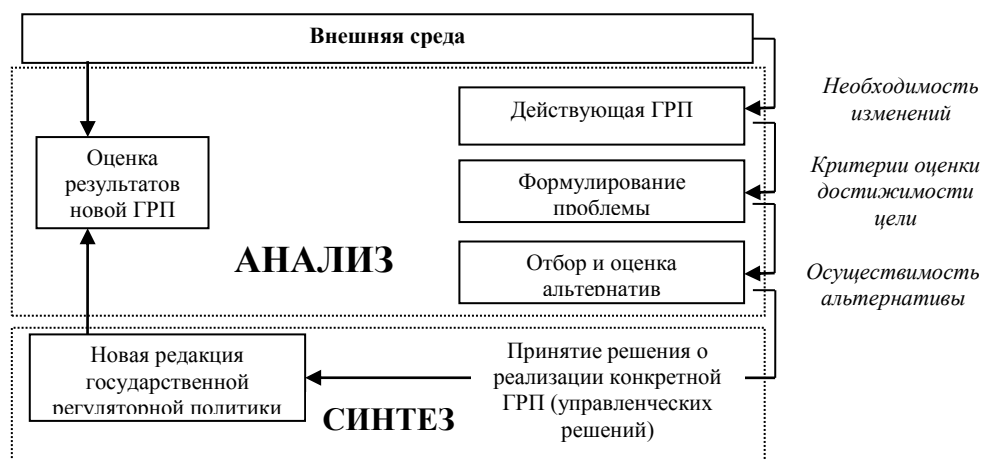

Рис. 2. Адаптированная схема анализа и проектирования ГРП с учетом системного подхода

Процесс формулирования проблемы начинается с момента признания необходимости внесения изменения в действующую ГРП и состоит из следующих подэтапов: сбор информации о действующей ГРП, определение направленности и размеров проблемы, выбор основных целей и ограничений; выбор способа, механизмов и инструментов решения проблемы.

Для того, чтобы выбрать один вариант решения проблемы, необходимо определить критерии оценки, по которым будет происходить выбор одного из альтернативных вариантов решения проблемы. Окончательным вариантом решения проблемы (объектом ГРП) будет не любое регулирование, а лишь эффективное регулирование. А такое регулирование можно получить только согласовав политическое видение проблемы, путь стратегического развития государства (отрасли) и желание всех участвующих сторон принять такое решение.

Критерии могут подразделяться на оценочные (результативность, эффективность, справедливость) и практические (адекватность реагирования, приемлемость, политическая осуществимость, простота администрирования), которые, в свою очередь, могут иметь количественную (увеличение доходов в бюджет, уменьшение количества негативных обращений заявителей, увеличение количества предпринимателей, увеличение средней заработной платы) и качественную оценку (улучшение информированности

предпринимателей, улучшение взаимоотношений граждан и бизнеса с властью).

Если рассмотреть эти критерии с общих позиций формирования государственной политики и учесть принципы проектирования ГРП [12], то их можно сформулировать следующим образом:

- целесообразность – обоснованная необходимость государственного регулирования хозяйственных отношений с целью решения существующей проблемы;
- адекватность – соответствие форм и уровня государственного регулирования хозяйственных отношений потребности в решении существующей проблемы и рыночным требованиям с учетом всех приемлемых альтернатив;
- эффективность – обеспечение достижения целей политики вследствие получения максимально возможных положительных результатов за счет минимального расхода необходимых ресурсов субъектов хозяйствования, граждан и государства;
- сбалансированность – обеспечение в ГРП баланса интереса субъектов хозяйствования, граждан и государства;
- прогнозируемость – последовательность регуляторной деятельности, соответствие целям государственной политики, возможность планирования деятельности;
- прозрачность – открытость процессов анализа, формирования и проведения ГРП для физических и юридических лиц, их объединений;
- учет общественного мнения – обязательное рассмотрение инициатив, замечаний и предложений, предоставленных в установленном законом порядке;
- информированность – обязательность доведения принятых решений в рамках формирования государственной политики, информирование общественности об осуществлении ГРП.

Суть второго этапа процесса анализа ГРП заключается в переходе от общих целей к специфическим критериям оценки возможных вариантов политики.

Набор критериев должен охватывать все значимые аспекты поставленных целей. Но стоит помнить о том, что на этапе определения критериев очень важную роль имеет стратегическое видение направления движения государства или отрасли, для которой применяются регулирование. Например, если государство Украина декларирует движение в сторону Евросоюза, то среди критериев оценки будет, например, «количество (доля) промышленных стандартов, приведенных в соответствие с промышленными стандартами Евросоюза». Если же мы принимаем решение о движении в сторону Таможенного Союза, тогда следует применять аналогичный критерий - «количество (доля) промышленных стандартов, приведенных в соответствие с промышленными стандартами Таможенного союза».

Принятие решения по осуществлению конкретной ГРП предполагает выбор одной альтернативы из нескольких возможных, поэтому следующим важным этапом процесса анализа политики является выбор (разработка, определение) альтернативных вариантов ГРП. Это самый сложный с точки зрения исполнителя этап, потому что необходимо продумать («придумать») набор альтернативных решений, которые бы охватывали, по возможности, все варианты разрешения проблемы – и позитивные, и негативные. Этот набор может формироваться не только теми структурами, на которые возложены обязанности проектирования (выработки) ГРП, но и другими административными органами, заинтересованными бизнес-структурами, СМИ, гражданским обществом, общественными организациями.

Определив варианты решения проблемы и критерии их оценивания, можно провести оценку и сравнение альтернативных вариантов политики, суть которых заключается в разработке пригодного набора альтернатив, которые могут достичь целей политики. Оценка альтернатив предполагает выполнение трех связанных между собой задач: прогнозирования воздействий альтернатив; оценивание влияний выбранных критериев; сравнения альтернатив за несоизмеримыми критериями. Для производителей политики осуществимость внедрения альтернатив является основным критерием в процессе принятия решений.

Принятие решения (выработка рекомендаций) является одним из основных этапов процесса проектирования политики. Именно благодаря выработке рекомендаций теоретические представления о различных оценочных и практических критериях выбора возможного варианта формирования политики переводятся в выработку конкретной ГРП. Этот этап синтезирует важнейшие результаты, вытекающие из предыдущих этапов процесса анализа политики.

Управленческие решения (рекомендации) по формированию ГРП должны содержать требования по реальным действиям, а не действия, которые только предусматриваются. Очень важно, чтобы эти управленческие решения, направленные на реализацию политики были четкими, практичными, убедительными и логичными.

Результаты и их обсуждение. Таким образом, мы пришли к выводу, что принципы государственной регуляторной политики, предусмотренные в Законе Украины [12], действительно удачны и полностью соответствуют всем принципам анализа, формирования и внедрения государственной политики, принятым в политэкономии и государственном управлении. Однако, по нашему мнению, следует чаще применять принципы системного подхода на всех этапах формирования и внедрения ГРП (см. рис. 2), а также можно было бы ограничиться тремя критериями оценки для выбора одного из альтернативных вариантов ГРП, а именно:

- проблемная направленность альтернативного варианта формирования новой государственной регуляторной политики (управленческих решений, входящих в ее состав);
- наличие политических, экономических и общественных механизмов реализации новой ГРП и имплементации результатов ее действия;
- эффективность новой государственной регуляторной политики.

Выводы. Изложенные новые подходы к анализу и проектированию (формированию) государственной регуляторной политики как части государственной политики открывают перспективы для повышения эффективности государственного управления. Однако применение таких подходов, в значительной мере зависит от качества государственного управления, технологий его осуществления, средств обработки, передачи и распространения информации, которые применяются в процессе формирования и проведения ГРП и уже не могут осуществляться без применения современных информационных технологий, которые сегодня преобразуются в так называемое "электронное управление", "электронное правительство", "e-gov". Использование принципов "электронного правительства" при анализе, формировании и проведении ГРП позволит не только повысить ее качество, но и нейтрализовать ряд негативных социальных явлений, например, коррупцию. Поскольку сам процесс формирования и проведения ГРП станет действительно "прозрачным", с предоставлением всем желающим возможности ознакомиться с причинами и расчетами, которые побуждали к принятию того или иного варианта ГРП, это позволит значительно повысить доверие к такой государственной политике и правительству вообще.

ЛИТЕРАТУРА (REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Mitchell W. Lecture Notes on Types of Economic Theory, 2 volumes, 1967
Mitchell W. Lecture Notes on Types of Economic Theory, 2 volumes, 1967
2. Newell Allen and Simon Herbert, Human Problem Solving, 1972
Newell Allen and Simon Herbert, Human Problem Solving, 1972

3. Бакуменко В. Д. Формування державно-управлінських рішень: Проблеми теорії, методології, практики [моногр.] /В.Д. Бакуменко. – К.: Вид-во УАДУ, 2000 р., 328 с.
Bakumenko V. D. Formuvannya derzhavno-upravlinskih rishen: Problemi teorii, metodologiyi, praktiki [Formation of state-managerial decisions: Problems of theory, methodology and practice] [monogr.] /V.D. Bakumenko. – K.: Vid-vo UADU, 2000 r., 328 s.

4. Браун П. Посібник з аналізу державної політики / П. Браун. – К.: Основи, 2000. – 243 с.
Braun P. Posibnik z analizu derzhavnoyi politiki [A Guide to Policy Analysis] / P. Braun. – K.: Osnovi, 2000. – 243 s
5. Валевський О. Л. Державна політика в Україні: методологія аналізу, стратегія, механізми впровадження : [моногр.] / О. Л. Валевський. – К.: НІСД, 2001. – 242 с.
Valevskiy O. L. Derzhavna politika v Ukraini: metodologiya analizu, strategiya, mehanizmi vprovadzhennya [Public Policy in Ukraine: Analysis methodology, strategy, implementation mechanisms]: [monogr.] / O. L. Valevskiy. – K.: NISD, 2001. – 242 s.
6. Веймер Д. Л. Аналіз політики: концепції, практика / Д. Л. Веймер, Е. Р. Вайнінг // Пер. з англ. І. Дзюби, А. Олійника ; наук. ред. О. Кілієвич. – К.: Основи, 1998. – 654 с.
Weimer D. L. Analiz politiki: kontseptsiyi, praktika []/ D. L. Weimer, A. R. Vining // Per. z angl. I. Dzyubi, A. Oliynika ; nauk. red. O. Kilievich. – K.: Osnovi, 1998. – 654 s.
7. Вступ до аналізу державної політики : [навч. посіб.] / В. Романов, О. Рудік, Т. Брус. – К.: Основи, 2001. – 238 с.
Vstup do analizu derzhavnoyi politiki [Introduction to Public Policy Analysis] [navch. posib.] / V. Romanov, O. Rudik, T. Brus. – K.: Osnovi, 2001. – 238 s.
8. Дурман М.О. Застосування принципів системного підходу при оцінці впливу нормативно-правових актів./ М.О. Дурман. //Матеріали конференції "Інтелектуальні системи прийняття рішень та проблеми обчислювального інтелекту". ISDMCI'2010, т.2, с. 42-46.
Durman M.O. Zastosuvannya printsipiv sistemnogo pidhodu pri otsinitsi vplivu normativno-pravovih aktiv [Applying the principles of a systematic approach in assessing the impact regulatory legal acts]/ M.O. Durman. //Materiali konferentsiyi "Intelektualni sistemi priynyattya rishen ta problemi obchislyvalnogo intelektu". ISDMCI'2010, t.2, s. 42-46
9. Кілієвич О. Англо-український глосарій термінів і понять з аналізу державної політики та економіки / О. Кілієвич. – К.: Основи, 2003. – 510 с.
Kilievich O. Anglo-ukrayinskiy Glosariy terminiv i ponyat z analizu derzhavnoyi politiki ta ekonomiki [English-Ukrainian glossary of terms and concepts in public policy analysis and economics] / O. Kilievich. – K.: Osnovi, 2003. – 510 s.
10. Ляпін Д. Регуляторна політика: Нові можливості. / За ред. Д.Ляпіна, К.Ляпіної і Я.Демченкова. - К.: Інститут конкурентного суспільства; 2004. - 170 с.
Lyapin D. Regulyatorna politika: Novi mozhlivosti [Regulatory policy: New opportunities]. / Za red. D. Lyapina, K.Lyapinoi i Ya. Demchenkova. - K.: Institut konkurentnogo suspilstva; 2004. - 170 s.
11. Пал Л. Аналіз державної політики / Л. Пал // Пер. з англ. І. Дзюби. – К.: Основи, 1999. – 422 с.
Pal L. Analiz derzhavnoyi politiki [Public Policy Analysis]/ L. Pal // Per. z angl. I. Dzyubi. – K.: Osnovi, 1999. – 422 s.
12. Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності" / Закон України №1160-IV від 11.09.2003 р. Електронний ресурс -. Режим доступа: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1160-15>
Zakon Ukrayini "Pro zasadi derzhavnoyi regulyatornoyi politiki u sferi gospodarskoyi diyalnosti" [Law of Ukraine "On principles of regulatory Policy in Economic Activities"] / #1160-IV vid 11.09.2003 r. Elektronnyiy resurs -. Rezhim dostupa: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1160-15
13. Тертичка В. Державна політика: аналіз та здійснення в Україні / В. Тертичка. – К.: Основи, 2002. – 750 с.
Tertichka V. Derzhavna politika: analiz ta zdiysnennya v Ukraini [Public policy: analysis and implementation in Ukraine] / V. Tertichka. – K.: Osnovi, 2002. – 750 s.
14. Толочко П. П. Украина: государство или страна? — К.: Довира, 2008. — 208 с.
Tolochko P. P. Ukraina: gosudarstvo ili strana? [Ukraine: State or Country?] - K.: Dovira 2008. – 208 s.
15. Юлдашев О.Х. Проблеми вдосконалення регуляторної політики. – К.: МАУП, 2005. – 364 с.
Yuldashev O.H. Problemi vdoskonalennya regulyatornoyi politiki [Problems of improving the regulatory policy]. – K.: MAUP, 2005. – 364 s.

Durman M. Politological aspects of state regulatory policy

Abstract. The article considers the formation of political science aspects of state regulatory policy. The features of the analysis, design and implementation of state regulatory policy using the provisions of the system approach. The principles of the formation and improved criteria for assessment state regulatory policy and recommendations on how to improve them for practice.

Keywords: state regulatory policy, system approach, the assessment criteria

Найчук А.А.

Лингвистический аспект манипулятивного воздействия в политике.

Найчук Антон Антонович, соискатель ступени кандидат наук
Кафедра политических наук национального университета имени М. П. Драгоманова, г. Киев, Украина

Аннотация. В данной статье анализируются механизмы осуществления манипуляции общественным сознанием путем лингвистического конструирования политического дискурса. В рамках систематизации методологии манипулирования определены ключевые технологии управления семантическим полем и процедурой когнитивного восприятия корректированного субъектом коммуникации информационного контента, а также выделены алгоритмы синтаксического моделирования высказываний с целью детерминации нужных манипулятору ассоциативных реакций в ментальной среде индивидуума. Для визуализации семантико-синтаксических инструментов в процессе формирования активного политического дискурса в работе проведен разбор практического применения лингвистических архетипов манипуляции в обращении президента США Б. Обамы к американскому народу.

Ключевые слова: политический язык, манипуляция технология, синтаксическая конструкция, лексика, семантика, политическая метафора, общественное сознание.

Современные политический процесс представляет собой модель организации общественной структуры на основе коммуникативного взаимодействия. Политический язык осуществляет не только процедуру вербализации социально-политической реальности, но и проектирует каналы институциональной корреляции и социальной взаимосвязи. Вариативный уровень владения политическим актерами функциональным потенциалом политического языка позволяет говорить о превалировании отдельных социальных групп в сфере распределения коммуникативных прерогатив. Возможность реализации персональных интенций через коммуникативное воздействие подтверждает наличие манипулятивных технологий в структуре политического языка. Активное изучение функциональных аспектов политической коммуникации различными научными школами и интенсификация процессов конструирования социально-политической системы представителями политической власти на основе механизмов коммуникативного взаимодействия делают актуальным комплексное исследование манипулятивного потенциала политической лингвистики.

Данная проблема стала объектом исследования последователей разных научных школ, среди которых следует выделить Н. Хомского, Э. Кассиррера, Г. Лассуэла, А. Шаффа, Р. Сквирра, Д. Лакоффа, Т. Белта, Дж. Остина, Дж. Серля, П. Стросона, К. Бурка, А. Дугина и С. Кара-Мурзу.

Главная цель работы состоит в изучении механизмов манипулятивного воздействия на общественное сознание через лингвистическое программирование. Достижение поставленной задачи подразумевает раскрытие концептов «манипуляция» и «политический язык», определение закономерностей реализации манипулятивного воздействия в политической речи, систематизации лингвистических инструментов и методологии осуществления программирования общественного сознания.

Политический язык, как система общественной коммуникации, элемент моделирования и хранения общественных ценностей и установок имеет значительное влияние на процессы мышления индивидуума, закономерности познавательной деятельности и программирования общественного влияния. Кроме того, в контексте политизации общественной коммуникации, политический язык способен интенсифици-

ровать ассимиляцию социальными массами основ идеологических матриц или воспрепятствовать имплементации идейной структуры неконформистской идеологии. Каждый политический текст или высказывание имеет субъективное обрамление интенциональной ориентации автора и призвано вызвать соответствующую реакцию у реципиента сообщения [4]. Политический язык, в данном случае, выступает функциональным инструментом реализации интересов субъекта общения путем лингвистического воздействия на процессы когнитивной рефлексии реципиента. Таким образом, каждое суждение, спроектированное с помощью речевых конструкций, визуализирует имплицитную позицию и политические ориентиры автора с целью презентации направления его политической идентификации или переубеждения объекта общения в целесообразности и адекватности политических представлений субъекта коммуникации.

Большую ценность для данного исследования представляет коммуникативная интенция переубеждения в рамках формирования институционального и социального канала коммуникативного взаимодействия с политической тематикой. Достижение превалирования собственной позиции в процессе коммуникационной конфронтации или мирного предрасположения объекта влияния в сторону субъективной политической концепции подразумевает мобилизацию технологий речевого воздействия, как результат возникает понятие «манипуляции». Данный концепт по своей сути воплощает процесс имплицитного влияния на социальные массы, основанный на интенциональной архитектонике субъективных сил. Оксфордский словарь определяет манипуляцию как «скрытый контроль и влияние на людей или ситуацию с целью достижения собственных интенций, часто не честными путями [10, с.934]. Впервые описание манипулятивных процессов было осуществлено немецким социологом Г. Франке, который понимал под данными понятием «психологическое воздействие, проводимое втайне, а значит и во вред людям, на которых оно направленное» [3, с.14]. Экстраполяция теоретического результатов исследования манипуляции в сфере психологии в пространство политической науки вылилось в формирование категории «политическая манипуляция», смысл которой, по мнению русского исследователя С. Кара-Мурзы, состоит в доминирова-

нии и духовном влиянии на общество путем программирования его поведения [3, с.33]. В свою очередь, украинский исследователь О. Бойко, систематизировав численные подходы к пониманию данного концепта, сформулировал собственное представление о политической манипуляции как «комплексе психологических, идеологических и организационных действий направленных на скрытую коррекцию массового сознания, с целью стимулирования общественной активности в нужном манипулятору направлении в процессе борьбы за политическую власть, её захват, использование и удержание» [1, с.8]. Таким образом, на основе ключевых принципов реализации – ловкость и скрытность, политическая манипуляция осуществляется компетентными актерами политического процесса с целью проектирования поддельной синтетической действительности и кодификации норм общественного поведения.

Неограниченный функциональный потенциал языка и доступность манипулятивного обрамления коммуникативного взаимодействия определяют лингвистический аспект ключевым инструментом латентного влияния на общественное сознание, эффективным механизмом программирования архетипов поведения и мышления социальных масс. Американский исследователь Г. Лассуэлл достиг значительных успехов в определении закономерностей роли слова в пропаганде, разработав инновационную методику семантического анализа текста. Сущность методики состоит в релевантном значении вариативных терминов, лозунгов и доктрин для восприятия идейной матрицы сообщения. Корректный подбор речевых конструкций обеспечивает формирование политической фикции – политического мифа, который находит свое отражение в политическом языке [3, с.100-101]. Также отмечал ключевую роль слова в ассимиляции латентных пластов информации социальными массами и проектировании штучной социально-политической реальности немецкий исследователь пропагандистского аппарата фашистской Германии Э. Касиррер: «Магическое слово не описывает вещь или отношение между вещами, оно жаждет вырабатывать действия и изменять явления природы. Такие действия не возможно осуществлять без развитого магического искусства. Только маг или чародей способен управлять магией слова, только в его руках оно стает мощным оружием» [3, с.101]. Следовательно, реализация конструктивного потенциала речевого воздействия возможна при управлении процессом субъекта владеющего достаточным уровнем лингвистической компетенции.

В целом, политический язык представляется функциональной средой осуществления манипуляции. Для понимания сущности вариативных технических ухищрений манипулятивного воздействия через речевой акт, данную методологию целесообразно разделить на отдельные за своим инструментальным арсеналом, но гомогенные за своим предназначением сферы:

1. Лексической архитектоники.
2. Семантической модификации.
3. Метафорического конструирования.
4. Контекстуальной ориентации.

5. Моделирования комплексной социально-политической фиктивной реальности.

Каждый сегмент лингвистического воздействия на общественное сознание имеет собственный набор манипулятивных уловок и приемов. Потенциал технологий манипуляции используется субъектами политической коммуникации в зависимости от контекста ситуации и целевой аудитории. Важным элементом психологического воздействия в рамках коммуникативного пространства выступает лексическое конструирование высказывания. Сущность данного процесса состоит в организации текста сообщения в направлении использования словесных конструкций придающих сказанному нужный эффект убеждения. Манипулятивной технологией данного типа является сочетание слов в отдельную категорию с нивелированием семантической целостности сформированного лингвистического понятия. Примером таких лексических конструкций можно считать термины «основная масса» или «преимущественное большинство». Во-первых, при использовании в активном дискурсе данные понятия в основном не подкреплены статистическими данными и направлены исключительно на детерминацию соответствующей психологической реакции реципиента. Во-вторых, контент понятий оставляет вопросы относительно их смысловой адекватности, на основе деформации четкого семантического значения концепта «большинство» как индикатора количественного преобладания при сопоставлении его с лексической формой «преимущественное».

Другой механизм манипулятивного воздействия – проектирование концептов перманентного влияния. Цель данной методики состоит в моделировании понятий и концептов, адаптированных к активному социальному дискурсу и способных провести «стеротипизацию» общественного поведения [14, с.26-27]. Специфика лексико-конструктивного метода основана на соответствии манипулятивной терминологии ментальному содержанию и символической структуре социума – ареола использования произведенных концептов. Потому, данная лексическая схема не имеет универсальный характер и способна дать результат лишь в случае ассимиляции штучных терминов в социальном сознании отдельной общественной структуры.

Функциональным инструментом лингвистического воздействия в рамках лексической архитектоники выступает «сила исходной тезы высказывания» (“force of the opening thesis statement”), охарактеризованная британским исследователем политического языка Д. Джозефом. В рамках данной методики, объект манипулятивного воздействия, в процессе общения воспринимает последующее содержание сообщения через призму эмоционально-семантического оформления начального суждения [11, с. 15]. Высказывание, сформировано в соответствии с лексической конструкцией данного типа, способно произвести ожидаемый эффект даже в случае отсутствия других манипулятивных методик и казалось бы негативного для манипулятора тематического содержания основной части текста. Таким образом, первая ключевая теза высказывания детерминирует субъективность

восприятия последующей информации. На практике, особенность методики прослеживается в печатном дискурсе медиа-ресурсов, когда заголовок неадаптированного текста моделирует рамки дальнейшего понимания реципиентом контента сообщения.

Методологической матрицей лексического конструирования манипулятивного дискурса является корректное сопоставление слов в речевых актах и количественный состав знаменательных частей речи в тексте высказывания. Логическая последовательность лексических единиц в речевой конструкции интенсифицирует восприятие реципиентами коммуникации имплицитных идейных пластов сообщения и способствует идентификации акцентированных ключевых лексических конструкций изречения, имеющих доминирующую семантическую ценность. Ярким примером использования «методики конструктивной манипуляции» может служить речь президента США Б. Обамы касательно вопроса военных действий в Сирии. Амбивалентная позиция аудитории в отношении данной проблемы и состояние международной конъюнктуры вынуждали формировать обращение главы государства к народу на принципах толерантности и формального беспристрастия, но с учетом собственных интенций, оправдания алгоритма дальнейших действий и потенциального преобразования настроенности общественного мнения путем переубеждения в надобности активного вмешательства в сирийский конфликт. Как результат, Обама часто использовал в своей речи слова, обозначающие его уверенность в причастности сирийского правительства к целенаправленному применению химического оружия: «Никто не сомневается, что химическое оружие было использовано в Сирии... Боле того мы знаем, что режим Асада ответственный за это» [6]. Лексическая архитектура обращения президента была устроена таким образом, чтобы термин «химическое оружие» часто фигурирующий в тексте находился рядом с концептом «угроза» создавая целостность семантическое созвучия элементов данной конструкции: «Если бои выйдут за рамки сирийских границ, химическое оружие может создавать угрозу союзникам, таким как Турция, Иордания и Израиль» [6]. Кумулятивный эффект лексического единства высказываний и логичной последовательности презентации идейной линии сообщения создал иллюзию необходимости активных действий США в области решения сирийского вопроса. Финальной акцентированной аргументацией позиции президента стали слова оправдания потенциальных действий вызывающих противоречивую реакцию общественности путем апелляции к созданному ранее в тексте образу «химической угрозы»: «Цель этого удара – удержать Асада от использования химического оружия, разрушить возможности режима по его применению и показать миру, что мы не будем терпеть его использования» [6].

Другой важный манипулятивный ход в контексте лексической конструкции высказываний – мобилизация знаменательных частей речи, способен также создать ощутительный эффект на общественное восприятие. Возвращаясь к тексту официальной речи Б. Обамы, можно заметить частоту применения вариативных глаголов с превалированием слов «использо-

вать» (to use) и «действовать» (to act). Такой семантический динамизм структуры обращения подчеркивает позицию лидерства президента в решении вопроса и в процессе когнитивного восприятия текста реципиентами побуждает аккумуляцию ментальных установок «активного действия» в программе поведения кодифицированного общественного сознания. В противном случае, путем акцентирования на глаголе «использовать» в контексте инцидента с химической атакой для активации в обществе социальных кодов «страха перед угрозой собственной безопасности», подчеркивается возможность повторного применения химического оружия, как результат бездействия.

Дополнительным ресурсом воздействия на общественное восприятие выступает создание надлежащего эмоционального тона высказываний. Частое применение прилагательных вариативного содержания в тексте речи способствует четкой визуализации представленной информации и способно стать катализатором эмоционального восприятия скорректированной манипулятором истины.

Функциональным пространством реализации манипуляции в процессе лингвистического программирования выступает семантическая основа речевых конструкций. Сущность лингвистических манипуляций данного типа состоит в управлении процессами ассоциативного моделирования общественного познания. Манипулятивный эффект достигается путем модификации взаимосвязи слова и его значения, а также с помощью варьирования структурой коннотации и денотации концепта. Семантический плюрализм речевых конструкций объясняет наличие нескольких значений денотативной системы множества понятий. Таким образом, задание манипулятора состоит в поиске отдаленного семантического значения способного нивелировать негативный эффект и звучание исходной семантической формы концепта. Далее, в функциональном поле коннотации, скорректированный текст сообщения манипулятора побуждает характерные ассоциации в сознании реципиента. Примером данных «семантических махинаций» может служить замена слова «война» отдаленным в денотативной системе термином «умиротворение», а военная интервенция может быть представлена словесной конструкцией «защитная реакция», что имеет позитивное для манипулятора ассоциативное значение [3, с.103].

Эффективность семантического воздействия через денотативное многообразие и коннотацию концепта стал детерминантом проектирования сложных конструкций политических эвфемизмов. Современный глобальный политический дискурс функционирует на засадах мобилизации данных семантических трансформаций речевых конструкций. Ключевая интенция использования политических эвфемизмов состоит в стратегии замены лексических схем визуализации функциональных проявлений реальной социально-политической среды словесными конструкциями, которые в своем далеком семантическом значении соответствуют исходному дескриптивному процессу и репрезентируют его сфабрикованную модель, осуществляя воздействие на эмоциональное и смысловое восприятие событий обществом. Специфика данного

лингвистического явления основана на нивелировании слов с негативными ассоциациями путем имплементации в текст высказывания элементов нового корректного словарного запаса. Таким образом, понятия «война», «наступление», «беженцы», «бомбардировка», «нападение» заменяются концептами «конфликт», «операция», «переселенцы», «гуманитарная интервенция», «превентивный удар» соответственно [3, с.105]. Данные лингвистические трансформации – не просто отдельные за своей семантической основой слова и понятия, а сложные речевые конструкции с точно измеренным диапазоном влияния на общественное сознание. На основе процессов выборочной номинации и инсталляции эвфемизмов в речевых актах существует важная манипулятивная функция политического языка – обеспечение перманентной ассоциативной реакции общественности на дескриптивные конструкции [7, с.7].

Другим функциональным аспектом семантического программирования процессов общественного познания выступает гипостазирование. Как отметил исследователь манипулятивного потенциала языка С. Карамурза: «Гипостазирование – присущее идеализму приписывание абстрактным понятиям самостоятельного существования. В другом смысле – возведение в ранг самостоятельного существования объекта того, что в действительности является лишь свойством, отношением чего-либо» [3, с.108]. Гипостазирование усложняет способность к рефлексии, анализу собственных решений. Созданные в рамках данной методики речевые конструкции имеют субъективную природу, несут исключительно безосновательное эксплицитное внушение, не будучи при этом подкреплены каким-то статистическими данными или научно-эмпирическими исследованиями и в случае перманентного использования переворачивают сущность политических понятий. Примером манипуляции такого типа может служить использование концептов из других научных сфер в политическом контексте без надлежащего смыслового урегулирования порождающих у слушателя семантический диссонанс, представления субъективных умозаключений реализованных в отдельных авторских категориях продуктом подлинной реальности принятой большинством представителей социума и применение абстрактных лингвистических словоформ для объяснения сложных политических процессов. Обращение к фразе «начать с нуля» в контексте характеристики реформации политической системы может служить для деактивации ментальных стереотипов сформированных социальной программой прежней политической доктрины с целью беспрепятственного навязывания обществу новой социально-политической идеологии.

Важным механизмом лингвистическо-психологического воздействия выступает обращение манипулятора к символической структуре социума. Как отмечал американский исследователь коммуникационных процессов Дж. Гербнер: «Разработка информационного поля и обоснованная интерпретация закономерностей формирования общественных концептов и реакций требуют развития некоторых индикаторов преобладающих тенденций социальной символической среды, на которые отсылаются большин-

ство представителей общества» [11, с.13]. Манипуляторы используют вариативные символы, доминирующие в системе ментальных установок и коммуникативного опыта общественности при моделировании семантических основ собственных высказываний. Кодификация нужной информации через архетипы социальной рефлексии детерминируют процесс бессознательной абсорбции социальными массами имплицитного подтекста сообщения.

Одним из методов мотивации ассоциативных реакций общественности через семантическое влияние является «развешивание ярлыков». Данный механизм применяется с целью акселерации использования созданных манипуляторов речевых алгоритмов в активном политическом дискурсе общества, путем воздействия на чувства и подсознание социума и направлен на критику оппонентов или визуализацию событий в нужном ракурсе, даже без приведения рациональных доводов. Ярким примером технологии выступает ярлык «империя зла», использованный президентом США Р. Рейганом для предоставления конфронтации с СССР оттенков религиозного противостояния [3, с.106]. Продуктивно методика «номинации ярлыками» используется и в борьбе за политическую власть на внутренней арене, в том числе во время пропагандистских избирательных кампаний. Например, ярлык «семья» часто использовался представителями нового демократического политического крыла времен «перестройки» против политических приверженцев старой власти. Аналогичный ярлык иногда применяется оппозиционным социальным слоем и в украинском политическом дискурсе для идентификации действующей политической силы. Семантический подтекст данной номинации состоит в социальном архетипе постсовестного общества связывающего понятие «семья» со своеобразным мафиозным кланом в традициях организованной итальянской преступности. Применение такого сравнения связано с интенцией подрыва репутации конкурентной политической силы. Более мягким за своим семантическим содержанием ярлыком «любі друзі» или «помаранчевые» в том же украинском политическом дискурсе неконформистские силы номинировали политическую силу, находящуюся при власти на тот момент.

Кроме лексического конструирования и семантического обрамления высказывания важный аспект осуществления лингвистической манипуляции – применение метафорических схем. В рамках политической лингвистики, метафора перекалывает из «средства эстетического оформления ораторской речи» в «ключевой способ мышления, инструмент аргументации, наделенный сильным прагматическим эффектом». Американские исследователи Дж. Лаккофф и М. Джонсон, в своей книге «*Metaphors We Live By*», отводят метафоре роль доминантной когнитивной операции в контексте восприятия и презентации реальности [8]. По мнению авторов: «Метафора не ограничивается одной лишь сферой слов: процессы мышления человека в значительной мере метафоричны. Именно это мы имеем в виду, когда говорим, что понятийная система человека упорядочивается и определяется метафорично. Метафоры как речевые проявления становятся возможными именно потому, что

они существуют в понятийной системы человека» [5, с.69]. Таким образом, на основе метафоричной матрицы процессов мышления общественности восприятие социально-политической картины осуществляется через индивидуальные архетипы социального сознания. К примеру, политический конфликт может вызывать в человеческой ассоциативной программе сопоставление с войной, избирательная кампания – спортивным соревнованием, а сам политический процесс может быть сопоставлен с театральным выступлением, где гражданское общество выступает аудиторией, а политики – профессиональными актерами, исполняющими свою роль. На основе этого суждения, политическая метафорическая модель – это своеобразная взаимосвязь между презентованной политической реальностью и аналогическими за своей когнитивной сущностью обыденными стереотипами социального сознания. Обществу легче объяснить закономерности политического процесса путем применения близкой для его ментальных ориентиров тематики, потому мобилизация метафорических конструкций с вариативной этимологической основой и семантическим значением способна вызвать в социуме нужные манипулятору ассоциативные реакции.

Кроме уже отмеченных лексико-семантических и метафорических модификации текста высказывания, в рамках осуществления лингвистических манипуляций следует выделить контекстуальные предпосылки формирования сообщения. В английской литературе данная схема имеет название «круговая мотивировка решений» (“rounded statements”). Основой контекстуального механизма манипуляции лежит теория «грамматики мотивов» разработанная К. Бурком. Свою концепцию автор объясняет взаимосвязью коммуникативных элементов составляющих целостность высказывания: «В круговой мотивировке решений, касательно мотивов, мы должны иметь слово, которое называет действие (указывает на то, что имело место в мыслях или действии), другое слова, что определяет кондиции (основу действия, ситуацию в которой она появилась), также мы должны идентифицировать личность или тип личности (субъект действия) совершившей поступок, что он использовал (средства) и какой результат ожидал (цель)» [8, с.83]. Сущность данной манипулятивной методики состоит в акцентировании внимания при вербализации события на одном из коммуникативных элементов, которое определяет контент дальнейших высказываний. Вариация превалирования одного из структурных компонентов радикально меняет тенденцию восприятия и понимания ситуации. Для примера, смоделируем элементарное политическое событие: представитель оппозиции в парламенте, раскритиковал пассивную политику собственной партии, перешел в коалицию власти с целью активного принятия участия в формировании политического аппарата государства. В зависимости от избранного ключевым мотивом высказывания элемента при презентации информации, измениться схема когнитивного усвоения текста. Если взять за основу действие (изменение политической силы) – политик может быть изображен как «перебежчик», который предал свои политические идеалы и избирателей, если сделать акцент на условиях поступка или субъекта

действия (партия с пассивным отношением к государственной политике, не способная удержать целостность собственного кадрового состава) – сообщение может восприниматься как предпосылка для критики безынициативной партии, где каждый представитель отстаивает только собственные интересы, и наконец при смещении акцента внимания на цель депутат (желание участвовать в формировании государственной политики) – политик может быть представлен как человек нацеленный на активное участие в политических процессах и стремящийся не подвести избирателей отработав доверие кресла в парламенте. Таким образом, концепция построения высказывания в зависимости от предмета изображения создает функциональную почву для манипуляции.

Наконец последним механизмом манипуляции общественным сознанием через лингвистическое воздействие в принятой нами технологии выступает проектирование фиктивной реальности – политического мифа. Функциональный аспект данного понятия направлен на создание и визуализацию штучной картины политических событий [9, с.41]. Таким образом, политический миф в рамках коммуникативных процессов – целенаправленный, теоретический акт вербализации трансформированной манипулятором политической реальности. По мнению теоретика американской политики З. Бжезинского: «Миф – это рассказ про опыт событий исторического прошлого нации, что используется для усиления власти действующего режима» [13, с.14]. Примером политической мифологии может служить «миф о глобализации как неизбежности человеческого существования», казалось бы, превалирующие в социально-политической реальности тенденции глобализации опровергаются вариативными концепциями современности, в том числе теорией возвращения к национальным государствам [2, с.104-113]. В любом случае, политическое мифотворчество, в отличие от предыдущих механизмов не зависит исключительно от лингвистического аспекта и представляет собой комплексный набор вариативных процедур психологического воздействия с использованием технологического прогресса. Политический язык отвечает только за вербализацию моделированной реальности.

Систематизация вариативных механизмов осуществления манипуляции через лингвистическое программирование подтверждает неограниченный функциональный потенциал речевого воздействия. Моделирование лексической структуры высказывания, модификация семантического поля сообщения, инсталляция в текст метафорических конструкций, а также управления контекстуальным обрамлением информационной визуализации детерминируют вектор, рамки и динамику восприятия общественностью закодированных манипулятором идейных пластов высказывания. Мобилизация лингвистических инструментов активизирует коммуникативное взаимодействие, интенсифицирует реализацию влияния субъекта общения на психологический климат объекта и обеспечивает достижение нужных манипулятору ассоциативных реакций на имплицитный контент сообщения. Управление каналами коммуникации, диапазоном развития социально-политического диа-

лога и вербализации политического процесса позволяет осуществлять программирование общественного сознания, моделирование социально-политического мировоззрения, кодификацию норм поведения и по-

литической идентификации. Исходя из функционального потенциала лингвистического конструирования, политический язык представляется идеальной средой мапиуляции.

ЛИТЕРАТУРА (REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Бойко О. Д. Анатомія політичного маніпулювання / О. Д. Бойко. – Н.: ДС „Міланік”, 2007. – 223 с.
Boyko O. D. Anatomy of political manipulation / O. D. Boyko. – N.: DS “Milanik”, 2007. – 223 p.
2. Головатий М. Ф. Політична міфологія: Навч. посіб. / М. Ф. Головатий. – К.: МАУП, 2006. – 144 с.
Golovatiy M. F. Political mythology: Educat. manual. / M. F. Golovatiy. – K.: MAUP, 2006. – 144 p.
3. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием. / С. Г. Кара-Мурза. – К.: Орианы, 2006. – 528 с.
Kara-Murza S. G. Consciousness manipulation / S. G. Kara-Murza. – K.: Oriani, 2006. – 528 p.
4. Ушакова Т. Н. Слово в действии. Интент-анализ политического дискурса / Т. Н. Ушакова, Н. Д. Павлова. – СПб.: Алетейя, 2000. – 316 с.
Ushakova T. N. Word in action. Intent-analyses of political discourse / T. N. Ushakova, N. D. Pavlova. – St.-P.: Aleteia, 2000. – 316 p.
5. Чудинов А. П. Метафорическая мозаика в современной политической коммуникации: Монография / А. П. Чудинов. – Урал. гос. пед. ун-т. – Екатеринбург, 2003. – 248 с.
Chudinov A. P. Metaphorical mosaic of contemporary political communication: Monograph / A. P. Chudinov. – Ural. state. ped. univ. – Yekaterinburg, 2003. – 248 p.
6. Barak Obama's speech on Syria [Электронный ресурс]. – Режим доступа:
<http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/barackobama/10300943/Barack-Obamas-speech-on-Syria-in-full.html>
Barak Obama's speech on Syria [Media resource]. – Way of access: <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/barackobama/10300943/Barack-Obamas-speech-on-Syria-in-full.html>
7. Beard A. The Language of Politics / A Beard. – Routledge, 1999. – 136 p.
Beard A. The Language of Politics / A Beard. – Routledge, 1999. – 136 p.
8. Brock B., Huglen M. Klumpp J. and Howel S. Making Sense of Political Ideology: The Power of Language in Democracy / B. Brock, M. Huglen, M. Klumpp, S. Howel – M: Rowman & Littlefield, 2005. – 149 p.
Brock B., Huglen M. Klumpp J. and Howel S. Making Sense of Political Ideology: The Power of Language in Democracy / B. Brock, M. Huglen, M. Klumpp, S. Howel – M: Rowman & Littlefield, 2005. – 149 p.
9. Flood C. G. Political Myth: A Theoretical Introduction / C. G. Flood – Routledge, 2002. – 309 p.
Flood C. G. Political Myth: A Theoretical Introduction / C. G. Flood – Routledge, 2002. – 309 p.
10. Hornby A. S. Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English / A. S. Hornby – Oxford University Press, 2005. – 1780 p.
Hornby A. S. Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English / A. S. Hornby – Oxford University Press, 2005. – 1780 p.
11. Joseph J. E. Language and politics / J. E. Joseph – Edinburgh University Press, 2007. – 170 p.
Joseph J. E. Language and politics / J. E. Joseph – Edinburgh University Press, 2007. – 170 p.
12. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By / G. Lakoff – The University of Chicago 2003. – 256 p.
Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By / G. Lakoff – The University of Chicago 2003. – 256 p.
13. Nimmo D. D., Combs J. E. Subliminal Politics: Myths & Myth-makers in America / D. D. Nimmo – Prentice-Hall, 1980 – 256 p.
Nimmo D. D., Combs J. E. Subliminal Politics: Myths & Mythmakers in America / D. D. Nimmo – Prentice-Hall, 1980 – 256 p.
14. Van Dijk T. Discourse and Communication: New Approaches to the Analysis of Mass Media Discourse and Communication / T. Van Dijk – Walter de Gruyter, 1985 – 367 p.
Van Dijk T. Discourse and Communication: New Approaches to the Analysis of Mass Media Discourse and Communication / T. Van Dijk – Walter de Gruyter, 1985 – 367 p.

Naychuk A. Linguistic aspect of manipulative impact in politics

Abstract. This article deals with mechanisms of manipulation directed to social consciousness in the way of linguistic construction of political discourse. In the frames of manipulative methodology systematization were defined key technologies of operation by semantic matrix and procedure of cognitive reflection of the content corrected by communicational subject. Also were outlined algorithms of statement syntactical modeling for the purpose of determination associative reactions in the individual mental space which are necessary for manipulator. With the view of semantic-syntactical instruments visualization in the process of active political discourse formation, an analysis of practical usage of linguistics archetypes in B. Obama's speech to American nation is implemented in this work.

Keywords: political language, manipulation, technology, syntactical construction, vocabulary, semantics, political metaphor, social consciousness.

Погорелова А.И.

Развитие культуры парламентаризма в Украине

Погорелова Алла Ивановна, кандидат философских наук, доцент, главный консультант, Институт законодательства Верховной Рады Украины, г. Киев, Украина

Аннотация. Обосновывается перспективность как в научном, так и в практическом смысле определения парламентаризма как сотворчества государства и общества на пути демократического развития с принятием морального императива и признанием ведущей роли парламента, введения понятия «культура парламентаризма», раскрытия его содержания. Рассматривается развитие культуры парламентаризма в качестве надежного механизма сохранения отношений солидарности и доверия в обществе.

Ключевые слова: демократия, государство, общество, культура, парламента, культура парламентаризма.

Демократический выбор народа Украины в конце XX в. стал мощным импульсом для развития современного украинского парламентаризма. Во многом благодаря украинскому парламента, которому впервые приходится самостоятельно решать масштабные общественные проблемы, вырабатывать оптимальные социально-правовые механизмы принятия государственных решений, граждане Украины, на наш взгляд, всё больше понимают, что демократия — дело непростое, что многому нужно учиться и власти, и обществу.

Для Украины крайне актуальным является преодоление острого противоречия между объективно ведущей ролью парламента в развитии и укреплении демократии и его субъективно негативным восприятием в последнее время в обществе. Подобные эмоции вызываются, в частности, разочарованием в реформах, в конкретных партиях, депутатах, которых больше волнуют собственные эгоистические интересы, нежели забота о людях. Не секрет, что депутаты нередко демонстрируют низкую культуру, грубое поведение, неспособность договариваться для обеспечения эффективной политики в интересах всего народа.

Анализ работы Верховной Рады Украины в каденциях 1996–2012 годов даёт нам основания привлечь внимание политической науки к ряду актуальных проблем, игнорирование которых могло бы тормозить движение к истинной демократии в отличие от декларативной, ритуальной, добиваться заметного улучшения качества принимаемых законов.

1. Мы разделяем точку зрения тех исследователей, которые считают парламентаризм явлением, которое не вмещается в рамки парламента, а распространяется на несравнимо большее пространство. Считаём перспективным как в научном, так и в практическом плане определять парламентаризм как сотворчество государства и общества на пути демократического развития, требующее принятия морального императива, при ведущей роли парламента.

Такое сотворчество объективно может быть результативным в случае постоянного ощущения государством и обществом друг друга, осознания партнёрами важности диалога власти и общества, всех его граждан, готовности к такому диалогу, выработке механизмов, результатов сотворчества на базе отмеченного диалога, что и будет свидетельствовать о культуре парламентаризма в нашем определении. Из многочисленных определений культуры, доминирующих в науке, наиболее продуктивным в нашем контексте выступает рассмотрение культуры в тесной

взаимосвязи с деятельностью людей, формированием их как личностей, её содержание определяется триадой «система верований, система ценностей, система норм» (4, 28). Можно согласиться, что «самая современная техника превращается в ненужный хлам, если те, кому предстоит управлять ею, потеряли веру и волю, дезориентированы и деморализованы» (4, 29).

Опыт политической эволюции свидетельствует, что после преодоления тоталитаризма, авторитарных доктрин в обществе моральные проблемы начали отодвигаться на второй план, интересы вызывают в большей мере вопросы дохода, выгоды, добро обесценивается, зло нагнетает. Такая ситуация совпала во времени с проблемами, которые встали перед всем планетарным сообществом на пороге XXI в. Речь идёт «о необходимости новых моральных принципов, в основе которых лежит умение человечества жить в согласии с Природой, её законами» (3, 8). Вернуть или создать на новой основе моральные ориентиры, моральных лидеров способна лишь настоящая культура, которая означает «эволюцию людей к более высокой организации и более высокой нравственности», «является результатом взаимодействия оптимистического мировоззрения и этики».

Обеспечение правовых предпосылок и эффективных форм диалогизации парламентарской коммуникации определяет само содержание понятия «культура парламентаризма». Развитие культуры парламентаризма выступает надёжным механизмом сохранения отношений солидарности и доверия в обществе. Предложенное понятие выводит рассмотрение проблем самого парламента и проблем развития общества за пределы их кажущейся нередко отдельности. Но ведь только на пути рассмотрения их взаимодействия и взаимовлияния можно находить резервы изменения к лучшему качественных характеристик как власти, так и общества.

Показательно, что основным предметом анализа исследования парламентаров, проведенного по инициативе Межпарламентарского Союза и Программы развития ООН, основные результаты которого были опубликованы в апреле 2012 г., стала эволюция отношений, взаимодействия между гражданами и парламентаром. При всём различии этих проявлений в разных странах обращает на себя внимание общая тенденция возрастания требований к парламентарам со стороны общества. Доминирующими вызовами для парламентаров выступают требования: получения большего объёма информации о парламентарской деятельности и возможностях влияния на неё; усиления подотчётно-

сти парламентов и их способности реагировать на общественные запросы; предоставления услуг в соответствии с потребностями граждан.

В процессе нашего исследования работы Верховной Рады Украины мы исходили из необходимости сочетания эмпирического и нормативного анализа, учитывая их диалектическую взаимосвязь. Ибо нормативный анализ без эмпирической основы может приводить к выводам, которые далеки от реальности, а эмпирический анализ при отсутствии нормативных выводов — «к созданию фактической структуры в вакууме» (2, 290).

Открытость парламента во всём мире рассматривается сегодня как главный фактор его эффективной деятельности, которая в решающей степени способствует умножению силы демократической формы правления. Украинскому парламенту надлежит решить сложную задачу — обеспечить максимальное приближение интересов социума к механизму их законодательной имплементации, что невозможно без всестороннего развития его взаимосвязей со структурами гражданского общества, в целом с обществом, а также без развития культуры парламентаризма. Это обуславливает необходимость: устранения серьёзных недостатков в механизмах представительства и учёта в парламенте социальных интересов разных слоёв населения; всеохватывающей информационной открытости законодательного органа; использования на полную мощность производительной силы коммуникации, содержание которой раскрывает Юрген Хабермас в рамках теории коммуникативного действия (5).

К сожалению, на практике власть нередко поддается искушению считать себя олицетворением «публичного интереса», а альтернативные точки зрения — покушением на свой суверенитет. На наш взгляд, преодоление такого положения может успешно происходить на пути понимания и государством, и обществом того, что только в совместном сотворчестве, а не в противостоянии можно достичь безусловных успехов. Тогда будут создаваться и развиваться невиданные ранее формы сотворчества государства и новейших социальных движений, обогащаться политическая практика (6). Т. е. власти надлежит преодолевать негативное отношение к гражданской активности, а обществу — ощутить, что значительному потенциалу гражданских чувств, гражданской ответственности ничто не мешает реализовываться, что существуют или оперативно создаются конкретные механизмы, пути его востребованности и реализации. Иначе — изнурительная борьба, противостояние, протесты, очередные революции. При таком подходе и общая культура личности, и правовая культура граждан, и политическая культура, и организационная культура парламента, и профессиональная культура государственных служащих в органах власти не выступают как существующие отдельно, а сливаются в единую интегральную предпосылку эффективной власти и, в первую очередь, парламента. Без такого диалектического взаимодействия парламента с обществом не может быть ни профессионального состава парламента, ни качественных законов.

2. Характер политического диалога на современном этапе нашего исторического развития должен определяться, как известно, не только осознанием пережитых народом прошлых страданий, но и пониманием того, что человечество вступило в эпоху невиданных рисков, опасностей, вызванных технико-экономическими новациями.

Это усложняет политику, требует осторожности, взвешенности, суперответственности, вносит коррективы в определение границ политического и неполитического. Справедливо замечено, что в обществе всеобщего риска действительно возникают новые требования к демократии. С целью защиты от опасности оно несёт в себе тенденцию к «легитимному» тоталитаризму, который стремясь избежать худшего может сотворить самое плохое (1). С нашей точки зрения для защиты демократических принципов как раз очень важно культивировать в обществе демократический способ мышления и действия, во всех дискуссиях и действиях, прежде всего политиков, держать в центре внимания обеспечение продолжения жизни на планете, а не индивидуальные эгоистические интересы, обеспечивать человеческое измерение экономики и политики.

3. Профессиональный рост Верховной Рады Украины мы склонны связывать именно с развитием культуры парламентаризма. Это предполагает: гуманизацию политического диалога; сотрудничество со структурами гражданского общества на уровне каждого парламентского комитета; обеспечение гендерного равновесия в парламенте; совершенствование профессиональной учебы и для депутатского корпуса, и для аппарата парламента, и для помощников-консультантов народного депутата Украины.

Большое значение имеет дальнейшее совершенствование Законов Украины «О Регламенте Верховной Рады Украины», «О комитетах Верховной Рады Украины» с целью придания нормам, определяющим взаимодействие парламента с обществом, императивного характера.

Важным представляется значительное усиление работы парламента с молодежью, использование богатого европейского опыта работы в указанном направлении.

Успешное осуществление демократических преобразований возможно лишь при условии: преодоления недооценки культуры как человеческой формы существования, могучего фактора общественной демократической консолидации; обеспечения значительного повышения уровня правовой, политической, профессиональной культуры граждан; возвышение моральных ценностей в деятельности политических партий, политических лидеров на всех уровнях власти, среди всех слоёв населения, в экономике, политике, повседневной жизни как противовеса «экономическому человеку» эпохи глобализма.

Очевидно, что решение проблем развития культуры парламентаризма пребывает в зависимости от утверждения в стране конституционно закрепленного принципа верховенства права. Ибо право должно быть выше политики, именно праву должно быть подчинено и само государство, которое обеспечивает права и свободы человека и гражданина, в т. ч. их

право принимать участие в законотворческой деятельности. Насущной потребностью выступает обеспечение полной информационной открытости в работе каждой ветви власти и, в первую очередь, парламента, каждого парламентского комитета, действенной обратной связи с избирателями, развития электронного управления.

На пути развития культуры парламентаризма открывается вся масштабность и сложность совместного решения государством и обществом задачи на длительную перспективу по обеспечению достойной жизни всех граждан, и только на этом пути, по нашему убеждению, такое решение возможно.

ЛИТЕРАТУРА (REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / У. Бек. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.
Beck U. Risk Society: Towards a New Modernity / U. Beck. – M.: Progress-Traditsiya, 2000. – 384 s.
2. Мангейм Дж. Б. Политология. Методы исследования / Дж.Б. Мангейм, Р.К. Рич. – М.: «Весь мир», 1997. – 544 с.
Manheim J. B. Political Science. Research Methods / J.B. Manheim, R.K. Rich. – M.: «Ves mir», 1997. – 544 s.
3. Моисеев Н. Сохранить человечество / Н. Моисеев // Свободная мысль – XXI. – 2002. – № 8. – С. 6-8.
Moiseev N. To Save the Humanity / N. Moiseev // Svobodnaya Mysl – XXI. – 2002. – № 8. – S. 8.
4. Панарин А. С. Глобальное политическое прогнозирование / А.С. Панарин. – М.: Алгоритм, 2002. – 352 с.
Panarin A. S. Global Political Prediction / A.S. Panarin. – M.: Alhorim, 2002. – 352 s.
5. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность / Ю. Хабермас. – М.: АО «КАМІ», Издательский центр АCADEMIA, 1995. — 245 с.
Habermas J. Democracy. Intellect. Ethics / J. Habermas. – M.: AO «KAMI», Izdatel'skiy centre ACADEMIA, 1995. – 245 s.
6. Яницкий О. Н. Социальные движения в современном обществе: вопросы теории / О.Н. Яницкий // СОЦИС. – 2013. – № 3. – С. 50-59.
Yanitskiy O. N. Social Movements in the Modern Society: Theoretical Questions / O.N. Yanitskiy // SOCIS. – 2013. – № 3. – s. 50-59.

Pogorelova A.I. Developing a culture of parliamentarism in Ukraine.

Abstract. It is about perspective in both scientific and practical sense of the definition of co-creation as a parliamentary government and society in the democratic development of the adoption of the moral imperative and the recognition of the leading role of the Parliament, introducing the concept of a "culture of parliamentarism", the disclosure of its contents. We consider the development of a culture of parliamentarism as a reliable mechanism for preserving relations of solidarity and trust in society.

Keywords: *democracy, state, society, culture, parliament, parliamentary culture.*

RECREATION AND TOURISM

Вільчинський А.О.

Ностальгичний туризм у Тернопільській області: нові підходи до аспектів формування та перспектив розвитку

*Вільчинський Андрій Олександрович, аспірант кафедри географії України і туризму
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*

Анотація. Стаття присвячена проблемам і перспективам розвитку ностальгичного туризму на Тернопільщині. Розглянуто передумови для формування ностальгичного туризму та проаналізовано історико-архітектурний, природно-рекреаційний потенціал Тернопільської області. Зазначено основні причини нерозвинутості ностальгичного туризму та окреслено нові підходи для розвитку відповідної туристичної галузі і вектори її популяризації.

Ключові слова: ностальгичний, сентиментальний, туристичний маршрут, туристичний потенціал, діаспора, еміграція.

Ностальгичний туризм (сентиментальний, етнічний, етнографічний) передбачає відвідування туристами місць свого історичного проживання, походження предків та інші факти, пов'язані безпосередньо з туристом чи його родиною. Частіше він пов'язаний із місцями історичних подій, себто виселень, переселень, еміграційних рухів, місцями битв, давніми кордонами держав та в переважній більшості зосереджений у регіонах із багатим історико-архітектурним та культурним потенціалом.

Зазвичай його визначають як вид подорожі або відпочинку, під час якого людські почуття, емоції, ностальгія є панівними мотивами поїздки і називають ще сентиментальним [2, с. 226]. Серед науковців найпопулярнішим визначенням "сентименту" є стан надмірної чутливості, вияву емоцій, почуттів. Отже, основними засадами сентиментального туризму є ностальгія за рідним домом, батьківщиною, бажання повернутися на землю, де народилася людина або проживали її батьки чи предки. Відтак, у європейській туристології термін "сентиментальний туризм" використовують для позначення тих подорожей, головним мотивом яких є "прагнення повернення". Подібні мотиви С. Кузик класифікує на три види: біологічні, тобто намагання людини повернутися до комфортніших природних умов існування людського організму; психологічні, коли повернення асоціюється з давніми підсвідомими образами, намаганням повернутися у рідні місця та культурно-історичні, пов'язані з прагненням людини повернутися до минулого своєї родини, етносу [2, с. 226]. Якщо біологічні мотиви відповідають рекреаційному виду туризму, а психологічні забезпечують розважальні тури, то культурно-історичні мотиви реалізуються через сентиментальні подорожі представниками різних поколінь діаспори та нацменшин.

П. Пуцентейло віддає перевагу терміну "ностальгичний туризм" і також тлумачить його як різновид туризму, заснований на потребі людей у відвідуванні родичів, місць народження і проживання близьких, зауважуючи, що він займає важливе місце в міжнародному туристичному обміні [4].

Деякі дослідники ототожнюють цей вид туризму з етнічним. Так, зокрема, вважає В. Кифяк, який трактує його як поїздки з метою побачити рідних і близь-

ких, пов'язану з відвідуванням і виїздом у віддалені регіони країни або інші держави [1, с. 6]. Усе це підтверджує наявність різноманітних класифікацій видів туризму, що з'явилися в останні десятиліття, зважаючи на активний розвиток туристичної галузі.

Фахівці, які займаються питаннями туризму, визначають його види в залежності від певних критеріїв. Це дає змогу простежити кореляції ностальгичного туризму з іншими видами.

За класифікацією В. Кифяка, ностальгичний туризм виділяється за метою подорожі. Водночас дослідник розрізняє види туризму за територіальними ознаками, часовими характеристиками, індивідуальними запитами, фінансовими можливостями. Відповідно ностальгичний туризм за цими критеріями можна кваліфікувати як внутрішній і міжнародний, що розрізняється за напрямками туристичних потоків (буває в'їзний і виїзний); як постійний і сезонний (останній характеризується прив'язкою до певних подій, наприклад лемківський фестиваль, що відбувається кожного року влітку на Тернопільщині і збирає лемків з усього світу); індивідуальний і груповий (зауважимо, що серед учасників сентиментальних поїздок в Україну розрізняють три групи туристів: із високим ступенем усвідомлення української ідентичності; асимільовані групи, які дотримуються лише деяких українських релігійних і побутових традицій, та денационалізовані групи, які лише в певний спосіб можуть зберігати пам'ять про українське походження) [1, с. 6-7].

П. Пуцентейло також виділяє ностальгичний туризм за метою поїздки. Згідно інших класифікаційних ознак, виділених цим ученим, його можна також кваліфікувати за способом пересування (авіаційний, автотуризм, морський, змішаний та ін.); за засобом розміщення (зауважимо, що сучасні туристи представлені частіше представниками третього і четвертого поколінь емігрантів, тому вони втратили потребу розміщення в колишній батьківській хаті, а прагнуть жити в готелях, мотелях, пансіонатах з якісним обслуговуванням), а також за тривалістю перебування, організаційними формами тощо [4].

Усе це засвідчує перспективність ностальгичного туризму. Розглянемо особливості його розвитку в Україні на прикладі Тернопільської області. Зазначимо, що Україна має всі передумови для розвитку цієї

туристичної галузі, оскільки тільки в ХХ ст. пережила чотири хвилі еміграції. "Українська еміграція" – термін для визначення українського населення, яке вимушено чи добровільно з економічних, політичних або релігійних причин переселилося за межі етнічної території в іншу країну на постійне чи тимчасове проживання. Особливо стрімкими темпами ностальгичний туризм розвивається в західних областях України, тобто колишніх прикордонних регіонах, де в зв'язку з різними історичними обставинами могли змінюватися державні кордони, а отже, відбувалося добровільне чи примусове переселення народів. Наприклад, під час Другої світової війни та у післявоєнний період, згідно з угодою про обмін населенням між УРСР і польським комуністичним режимом, було змінено етнокордони на західних теренах України. Все це супроводжувалося виселенням українців із Лемківщини, Підляшшя, Надсяння, Холмщини. І навпаки, сотні тисяч поляків, євреїв та інших громадян довоєнної Польщі було переселено до тогочасної повоєнної Польщі. Зазначені переміщення і стали передумовою для виникнення та розвитку ностальгичного туризму на цих територіях, коли з проголошенням незалежності України після 1991 року впала так звана "залізна завіса".

Актуальність наукового повідомлення зумовлена насамперед низьким рівнем розвитку ностальгичного туризму, недостатньою рекламно-маркетинговою компанією та майже повною відсутністю розроблених туристичних маршрутів і тематичних турів. У зв'язку з цим важливим аспектом розвитку цього виду туризму залишається створення та функціонування сітки інформаційно-туристичних краєзнавчих центрів та інфотурпунктів, які успішно функціонують у Польщі, Німеччині, Чехії, Франції, Великобританії та інших країнах Європи та світу.

До перспективних у плані розвитку ностальгичного туризму належить, зокрема, і Тернопільська область, адже саме ці землі в усі часи були ласим шматком для загарбників: родючі ґрунти, м'який клімат та вдале розташування на стику етнічних земель Галичини, Поділля та Волині сприяли розвитку регіону. Крім іншого, територія Західного Поділля була умовним форпостом Речі Посполитої від турецько-татарських навал.

До вітчизняних науковців, які приділяли увагу розвитку ностальгичного туризму в Україні, аналізували проблеми недостатньої розробленості туристичних маршрутів та відповідних тематичних турів, рекламно-маркетингової діяльності в туристичній галузі, належать Г. Дениsik, О. Заставецька, М. Рутинський, С. Кузик, В. Кифяк, П. Пуцентейло, М. Дністрянський, Ф. Заставний, М. Мальська, О. Любіцева, А. Кузишин.

Метою наукового дослідження є простежити стан розвитку ностальгичного туризму на території Тернопільської області, докладніше зупинитися на проблемах розробки та впровадження туристичних маршрутів та тематичних турів. Розглянути інші аспекти, що визначають подальші перспективи розвитку цього виду туризму в межах Тернопільської області.

У країнах Східної та Центральної Європи ностальгичний туризм уже давно є основою для розвитку

пізнавальних та краєзнавчих маршрутів. Наприклад, із сусідньої Польщі тільки після 1989 р. у пошуках кращого життя виїхало близько 5 млн. людей. Значна частина поляків, які тепер проживають за межами Польщі, щороку приїждять на батьківщину, це і стало передумовою для розвитку ностальгичного туризму в Польщі. Схожа ситуація у Чехії, де прибутки від туризму щорічно сягають 700-800 млн. євро, значну частину з яких приносить ностальгичний туризм. У Західній Європі цей вид туризму є найбільш розвинутий в Ірландії, Великобританії та Іспанії.

Тернопільська область, яка історично була прикордонною територією і за Речі Посполитої, і за Австро-Угорщини, і за міжвоєнної Польщі та характеризується високою насиченістю історико-архітектурними об'єктами, має всі передумови для розвитку ностальгичного туризму, який може розвиватися разом із замковим, фестивалним, сімейним та ін.

Процес переселення українців із Галичини загалом та Тернопільщини зокрема був як добровільний, так і примусовий. Перша хвиля переселення набула значних масштабів у кінці ХІХ ст., коли жителі територій, що входять до сучасної Тернопільської області, почали масово виїздити переважно до Канади, США та Бразилії. Друга хвиля еміграції припадає на міжвоєнний та воєнний періоди. Найбільше українських емігрантів було в Чехословаччині і Польщі, менше в Австрії, Німеччині, Югославії та Італії. Наприклад, за період з 1927 р. по 1937 р. з Тернопільського воєводства емігрувало близько 60 тис. осіб.

У післявоєнний період під час операції "Вісла" під керівництвом комуністичного режиму Радянського Союзу було, з одного боку, примусово депортовано українців із Лемківщини, а з іншого – поляків та євреїв на територію сучасної Польщі. Четверта ж хвиля еміграції припадає на 90-ті роки ХХ ст. і триває досі. За приблизними підрахунками понад 100 тис. мешканців Тернопільської області поїхали за кордон у пошуках кращого життя. Так звана "заробітчанська" громада українців, частина якої залишається на постійне проживання за кордоном, вплинула і на збільшення кількості української діаспори. "Заробітчанська" українська громада одна з найбільших у світі. Сентимент туги за Україною може бути матеріалізованим через повернення на батьківщину і трудовлаштування там.

Зазначимо, що важливою складовою ностальгичного туризму на Тернопільщині є не лише представники численної української діаспори, а й інших національностей, передусім поляки, євреї, росіяни, німці, предки яких у різні історичні періоди мешкали на території краю. Вони формували тут національно-релігійні анклавні, культурні центри, які сьогодні стали притягальними центрами ностальгичного туризму для цих народів. Наприклад, щодо поляків, які близько 400 років прагнули утвердитися на українських землях і колонізувати їх, хоча це їм так і не вдалося, однак чимало міст, містечок, окремих районів стали центрами польського сентименту. До таких у Тернопільській області належать Кременець (з музеєм Юліуша Словацького), Тернопіль, Збараж (із Збаразьким замком), Скалат та ін. Подібне стосується і євреїв, які також до Другої світової війни становили досить чис-

ленну громаду. Зокрема, з Тернопільщини (Бучач) походить лауреат Нобелівської премії єврейський письменник Шмуель Агнон. Центрами єврейського сентименту на Тернопільщині сьогодні є пам'ятки архітектури, фрагментарні залишки синагог (Підгайці, Гусятин), єврейські цвинтарі, місця масових розстрілів євреїв у роки Другої світової війни.

Ностальгичний туризм належить до специфічних видів туризму, адже потенційні туристи в більшості мешкають в інших країнах чи й на інших континентах, тому актуальними є шляхи популяризації етнічних земель серед емігрантів та їх нащадків, представників інших національностей. Спираючись на досвід країн Європи, де ностальгичний туризм є основою для розвитку інших видів туризму (наприклад, Ірландія), виділяємо кілька важливих першочергових кроків:

- формування та систематизація усіх потенційних "ностальгичних туристів" в окрему групу задля сприяння задоволенню їх потреб;
- створення тематичних інформаційно-туристичних центрів, метою яких стане інформування українців за кордоном про туристичний потенціал Тернопільщини, її інфраструктуру, новини культури та мистецтва краю;
- запровадження на базі інфотурцентрів багатомовних інформаційних порталів (сайтів) задля отримання туристами швидкої та якісної інформації про свої етнічні землі, про новини культури та мистецтва, фестивалні календарі тощо;
- розвиток і модернізація мережі музеїв і заповідників, художніх промислів, культурних пам'яток, туристичної інфраструктури загалом;
- розробка тематичних (ностальгичних) турів;
- випуск багатомовних путівників із туристичними маршрутами;
- популяризація української культури, просування національного культурного продукту поза межами України;
- створення ринку якісних і доступних культурних послуг;
- усунення диспропорцій у регіональному розвитку насамперед великих міст із надмірною концентрацією промислових об'єктів та стагнацією багатьох малих населених пунктів;
- активна участь у закордонних туристичних виставках та ярмарках.

Значна кількість нащадків перших емігрантів уже не спілкується українською мовою та не розуміє її, що також є стримуючим фактором для подорожей на етнічні землі, отож, важливо приділити увагу багатомовності та доступності поданої інформації. Оскільки переважна більшість "ностальгичних туристів", які відвідують Тернопільщину, мешкає у країнах Європи, США, Росії та Бразилії, то основними мовами подання інформації пропонується обрати: англійську, польську, російську, німецьку та іспанську.

Отож, враховуючи масовість еміграційних процесів тільки в ХХ ст., можна стверджувати, що Тернопільська область має всі передумови для розвитку ностальгичного туризму. Проте, на жаль, не лише кількість потенційних туристів впливає на розвиток цього виду туризму, а також інші чинники та умови. Світова практика інформування потенційних туристів зумовлена низкою критеріїв. Пріоритетним завданням для забезпечення туриста інформацією є формування регіональної туристично-інформаційної системи, яка характеризується наявністю трьох основних організаційних блоків – бази даних, бази моделей та інтерфейса користувача [3].

Проте основною проблемою розвитку вказаної туристичної галузі в Тернопільській області, як і в Україні загалом, є недостатнє інформування іноземних туристів про туристично-привабливі об'єкти, що тут знаходяться. Саме тому в травні 2010 р. Тернопільською обласною радою було створене комунальне підприємство "Тернопільський обласний інформаційно-туристичний краєзнавчий центр" (Інфотурцентр). Метою діяльності підприємства є сприяння розвитку туризму в області, пропагування Тернопільщини як привабливого туристичного регіону та активізація просування місцевих туристичних послуг на українському й міжнародному туристичних ринках.

У 2010 р. на базі обласного Інфотурцентру розпочато роботу по систематизації усіх "ностальгичних туристів" краю. Активно функціонують інформаційні портали ternotravel.com та ternotour.com, видано тримовні тематичні путівники. З 2011 р. налагоджено тісну співпрацю з українською діаспорою в Польщі (Познань, Ольштин), Німеччині (Берлін, Дрезден), Бразилії (Куритиба), ведеться постійна співпраця з Європейським та Світовим конгресами українців, зокрема, в 2011 р. у часописі ЄКУ вийшли друком матеріали про туристичний та історико-культурний потенціал Тернопільської області.

Розвиток ностальгичного туризму сприяє розвитку інших видів туризму і навпаки, адже за культурним, історико-архітектурним та природно-рекреаційним потенціалом Тернопільська область займає одне із провідних місць в Україні.

Найбільш перспективними суміжними видами туризму, що розвивається разом із ностальгичним, є:

- замковий туризм, адже на Тернопільщині зосереджено майже третину всіх замків та замкових споруд України;
- спелеотуризм, саме в Тернопільській області розташовані печери Кришталева, Вертеба, Озерна, Оптимістична;
- паломницький (Свято-Успенська Почаївська лавра, Марійський духовний центр у Зарваниці);
- сільський зелений туризм;
- водний туризм та ін.

Тому при розробці та впровадженню ностальгичних турів важливо поєднувати їх з уже розвиненими видами туризму. Також важливою умовою для розвитку ностальгичного туризму в регіоні є співпраця між профільними навчальними закладами, культурними національними товариствами, представниками засобів масової інформації, громадськими організаціями та місцевою владою, роль якої координувати співпрацю туристичних підприємств, організацій та екскурсодів з українськими та міжнародними туристичними, донорськими та іншими організаціями, показувати туристичний потенціал Тернопільської області у друкованих засобах інформації діаспори та в Інтернеті.

Детально розглянувши стан розвитку ностальгичного туризму в межах Тернопільської області та проаналізувавши наявні проблеми, основними завданнями, спрямованими на підвищення туристичних потоків, вважаємо: розробку та впровадження єдиної рекламно-маркетингової кампанії, що сприятиме популяризації Тернопільської області; продовження та поглиблення співпраці з культурними національними товариствами, Європейським і Світовим конгресами українців та іншими громадськими організаціями діаспори; створення тематичних туристичних турів, поєдна-

них з одним або більше популярними видами туризму; друк багатомовних тематичних путівників, передусім для "ностальгічних туристів", та їх розповсюдження на зарубіжних туристичних виставках і ярмарках.

Туристичні маршрути пропонуємо диференціювати: за метою – історичний, історично-пізнавальний, історично-відпочинковий; кількісним складом – груповий, сімейний, індивідуальний; тривалістю перебування – довготривалий, короткотривалий; тематикою "Історія рідних земель" (замки Тернопільської області), "Релігійні святині" (Почаїв, Зарваниця, Монастирок), "Історія і природа" (Нирків, Заліщики), "Історія і культура" (Кременець, Монастирська, Бучач) та ін.

Важливим кроком щодо покращення розвитку ностальгічного туризму в Тернопільській області вважаємо створення сітки місцевих інформаційно-туристичних краєзнавчих центрів (3-4 працівники) у містах, з яких у різні часи спостерігалися найбільші еміграційні потоки: Бучач, Заліщики, Борщів, Бережани, Збараж, завданням яких є сприяти популяризації території краю серед українських та іноземних туристів; проводити рекламно-інформаційну й консалтингову діяльність у сфері туризму, займатися промоцією свого міста, свого регіону. А також створення інформаційно-туристичних пунктів (1 працівник зі знанням іноземної мови) у безпосередній близькості

до туристичних об'єктів, завданням яких є покращення комфорту перебування туристів, надання швидкої та якісної інформації про об'єкт і можливості доїзду до нього та продаж поліграфічної і сувенірної продукції, пов'язаної з об'єктом.

Отже, ностальгічний (сентиментальний) туризм має всі передумови для виокремлення у самостійний вид туризму. Адже його значення зумовлене не лише задоволенням сентименту, пов'язаного з ностальгією за батьківщиною, а й з виконанням важливих функцій: пізнавальних, естетичних, виховних та ін., які сприятимуть зміцненню дружби і взаєморозуміння між українцями (в Україні й діаспорі) та представниками інших народів.

Проаналізувавши історичні аспекти, що є основою для формування і розвитку ностальгічного туризму, та туристичний потенціал Тернопільської області, зокрема історико-архітектурну й культурну спадщину, розглянувши основні проблеми, констатуємо, що в області є всі передумови для успішного розвитку ностальгічного туризму. Тому праця в цьому напрямку належить до перспективних векторів у функціонуванні туристичної галузі на Тернопільщині. Тільки скоординовані дії фахівців у туристичній сфері, науковців, журналістів, а також представників влади та бізнесових структур можуть забезпечити вирішення окреслених завдань.

ЛІТЕРАТУРА (REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Кифяк В. Організація туристичної діяльності в Україні. – 2003. – 256 с.
Kyfyak V. Organizacija turystychnoji dijalnosti v Ukraini [Organization of tourism in Ukraine]. – 2003. – 256 p.
2. Кузик С. Теоретичні проблеми туризму: суспільно-географічний підхід. – 2010. – 254 с.
Kuzyk S. Teoretychni problemy turizmu: suspilno-geografichnyj pidhid [Theoretical problems of tourism: socio-geographical approach]. – 2010. – 254 p.
3. Мітчелл Э. Руководство по ГИС-анализу. – 2000. – 198 с.

Mitchell E. Rukovodstvo po GIS-analizu [Guide to GIS-analysis]. – 2000. – 198 p.

4. Пуцентейло П.Р. Економіка і організація туристично-готельного підприємства. Код доступу http://tourlib.net/books_ukr/pucentejlo34.htm
Putsentylo P.R. Ekonomika i organizacija turystychno-hotelnogo pidpryjemstva [Economics and Organization of tourism and hospitality businesses]. Access Code http://tourlib.net/books_ukr/pucentejlo34.htm

Vilchynskyi A.

Nostalgic Tourism in Ternopil region: new approaches to aspects of the formation and development prospects

Abstract. This article is devoted to the problems and prospects of nostalgic tourism in Ternopil. The article presents factors for the formation of nostalgic tourism. The author analyzes of the historical, architectural, natural and recreational potential of Ternopil region and defines the main reasons of undevelopment of such tourism direction as nostalgic tourism. Also, the author suggests the new approaches for the development of the tourism industry and the ways of its promotion.

Keywords: *nostalgic, sentimental, tour itinerary, tourist potential, diaspora, immigration.*

Вильчинский А.А.

Ностальгический туризм в Тернопольской области: новые подходы к аспектам формирования и перспективам развития.

Аннотация. Статья посвящена проблемам и перспективам развития ностальгического туризма в Тернопольской области. Рассмотрены основные предпосылки для формирования ностальгического туризма и проанализированы историко-архитектурный, природно-рекреационный потенциал Тернопольской области. Указаны основные причины неразвитости ностальгического туризма и намечены новые подходы для развития соответствующей туристической отрасли и векторы ее популяризации.

Ключевые слова: *ностальгический, сентиментальный, туристический маршрут, туристический потенциал, диаспора, эмиграция.*

SOCIOLOGICAL SCIENCES

Matyakubov E.R.

The factors working for settled of a healthy way of life

*Matyakubov Ergash Rozumboevich
faculty Of Philosophy Sociology Chair*

National university of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek, Tashkent, Uzbekistan

Abstract: In this clause analyzed a healthy way of life and its basis. The medical, psychological and social parties of a healthy way of life is investigated mutual comparison. And as the factors and other social norms of comparative parameters are analysed.

Keywords: *Healthy life-style, sexual education, social norms, ecology education, globalization*

XX the century in a history of mankind is determined as generalization, integration financial, economic and man-power, that is, globalization and as, purchase of mutual similarity, unity, unification between the state and nations, peoples, cultures, different kinds of crises on a global scale, with growth of struggle for the sake of financial, ecological, natural supplies. One of unique property globalization is a growth because of day per day of requirements to a healthy way of life and healthy culture on a global scale. It is estimated as preventing means of different threats at the man and in its life.

Really, for today of a task how to live on a basis principles of health, self-defense from various medical, ecological, psychological and anthropologic of threats, the requirement to have the vital philosophy and principles of life of each man responsible the approach to own life and health. On this, last decades such questions as a healthy way and the culture of life, means of a storage health have turned to object of research of tens by that. The named

theme and his repeated importance have turned to one of the main themes of such areas as philosophy, economy, medicine, culture, sociology and pedagogics. The various standpoint, idea and newest methodology are offered within the limits of this theme. Including, one of the problems interesting of all states is for such questions as how is possible to protect of young generation from marked threats, as is possible effectively to form of a healthy way of life and culture in reflection of youth.

What such an way of life? What specificities the healthy way of life from an unhealthy way of life differs by?

Image of life are methods of development of vital conditions for existence of the man on the basis of a definite purpose.

Image of life it is possible to share into two groups, healthy and not a healthy way of life, agrees with methods of mastering of some habits, skills and qualification.

A	B	V
The person actively moving, strengthen body by the different trainings engaged with physical exercises and a certain kind of sports	The person actively moving, strengthen body by different trainings, and as, limited only morning physical exercises	The person slowly moving, making exercise strengthen body and physical culture looking on convenient conditions
The person reasonably planning, observing mode of day, and as, having to extensive concept about importance of formation, whose skills of a healthy way of life of a daily mode	The person who is not observing to a mode of day consecutive	The person who is not observing to a mode of day consecutive
The person informed corrected of a correct and qualitative meal and constantly observing to this	The person informed corrected of a correct and qualitative meal, but inconsistently observing	The person who is not having sufficient concepts about rules of a correct and qualitative feed
The person owning the complete information, concerning personal and hygienic rules and observing to these rules	The person who is not owning the complete information, concerning personal and hygienic rules, but sometimes observing to these rules	The person owning the complete information, concerning personal and hygienic rules, but not observing to these rules is absolute
The person having concept about protection of an environment and importance of an environment in a formulation of skills of a healthy way of life and conducting practical activity in this sphere	The person having concept about a position of an environment in public health services of the man, but practically by not engaged protection of an environment, at the given moment planning this action	The person not having concept about a role of an environment in public health services
The person knowing corrected safety traumatism both accidents and rendering of the first help at extreme in situations	The person who is not having the rights to render of the help at extreme situations	The person who is not knowing corrected safety traumatism both accidents and rendering of the first help at extreme in situations
The person having concept sexual education and importance respecting opposite floor, forming intellectually and physical	The person having average concept sexual education and importance	The person having low concept sexual education and importance which is not respecting opposite floor
The person having concept about negative influence of harmful habits which are not smoking, not accepting of spirits drinks and narcotic substances	The person not having sufficient concept about negative influence of harmful habits which are not smoking, not accepting of spirits drinks	The person not having concept about negative influence of harmful habits smoking and accepting of spirits drinks
The person having sincere behavior and considering a role it significant in a healthy way of life	The person having sincere behavior, but not considering a role it significant in a healthy way of life	The person not having sincere behavior and not considering a role it significant in a healthy way of life

When the speech goes about a healthy way of life, it is necessary to pay attention below specified:

- Active physical movement, tempering to be engaged in physical culture and sports;
- Correctly to plan the order of day and is constant to it to observe; to not suppose physical and moral weariness; correctly to plan intellectual and physical work on the basis of the hygienic requirements;
- Correct and qualitative meal;
- To observe to the requirements of personal and common hygiene;
- To protect an environment, to achieve ecological culture;
- Prevention of cases of incidents as infectious diseases, reception of a trauma and accidents;
- Correct sexual education;
- To observe corrected of hygiene (to prevent of excessive nervousness and excitement);
- To move to harmful habits (to use of tobacco products, spirits drinks and narcotic means)[1].

Were based on above told the criterion is possible to reach the following to the decision: the healthy way of life is a social phenomenon ensuring adjustment of vital activity and achievement of a highest level of health, having based on skills of a safety of existence and health of the man.

Image of life - certain form of vital activity having steady, constant specificity and ideas at the people.

Establish of a healthy way of life is connected to arms of the basic theoretical knowledge and skills of the people in the field of a healthy way of life.

Degrees of formation of skills of a healthy way of life are divided into groups A B and V.

Here it is possible to take advantage of the below-mentioned table[2].

If the quantity of the correct answers makes or exceeds 85 %, an way of life healthy, if it makes 55-85 %, the way

of life partially healthy and in such cases is necessary to consider councils of the teachers and parents, if the result is lower than 55 %, it is necessary to organize individual employment with the teacher [3, 21-22].

The questions of health among social questions are considered as a culmination point. Here it is considered to the very important public health services and development of the methodical and organizing approaches, to realize scientific research in this a direction, formation of a healthy way of life.

The special attention in study of health on the part of the experts addresses not to activity of personal activity of strengthening of health, and to a role of biological components, ecological factors, labor conditions, household life and free time of the man.

It is impossible to treat illness all the state only with actions of the doctors. In this factor it is required the newest approaches, but in the country are saved experience till public health services and prevention of illnesses, vigilance from them. The newest approaches occur from requirement of care of personal health. Active struggle for the sake of health here emphasizes and as there is an opportunity to allocate system determination of activity of the man in development of a healthy way of life effectively. The process of the social analysis enables to allocate, on development of a lay-out at the population, properties of family, teaching and educational and health process of bodies, MASS-MEDIA.

However, formation of a healthy way of life and the questions development of a lay-out while are not applied to scientific researches. Research in this sphere it is not enough also it demands the further development of the theoretical instructions and to carry out of empirical researches.

REFERENCES

1. Arzikulov R.U. «Soglom turmush tarzi asoslari». Uzbekistan Respublikasi. Toshkent. «Soglikni saqlash vazirligi». 2005. I-II volume.
2. Matyakubov E.R. «Yoshlarda soglom turmush tarzini shakllantirish omillari»//Sotsiologik tadqiqot// 2013. 22-25 oktabr// Toshkent-2013.
3. Muminova F. O'quvchilarda sog'lom hayot tarzi ko'nikmalarini shakllantirish omillari. Maktab va hayot №7, 2002. – 20-21 p.

Матьякубов Э.Р. Влияния факторы формирования здорового образа жизни

Аннотация: В этой статье проанализированы здоровый образ жизни и ее основе. Медицинские, психологические и социальные стороны здорового образа жизни исследуется взаимное сравнение. И как факторов и других социальных норм сравнительных параметров анализируются.

Ключевые слова *Здоровый образ жизни, половое воспитание, социальные нормы, экологическое образование, глобализация*

Кривицька І.П.

Значення морально-правової свідомості населення як чинника трансформації системи превенції домашнього насильства над дітьми в Україні

Кривицька Ірина Петрівна, викладач, аспірант кафедри суспільно-гуманітарних наук
Українська академія друкарства, м. Львів, Україна

Анотація. Статтю присвячено питанню соціального захисту дітей від сімейного насильства в Україні. Особлива увага приділяється необхідності трансформації існуючої системи подолання цього явища, враховуючи його когнітивний зміст та інтерпретацію.

Ключові слова: насильство над дітьми в сім'ї, превенція, трансформація, моральна легітимізація.

У кожному суспільстві явище насильства має стабільно циклічну актуальність і залишається однією із поведінкових рефлексій. У цій статті пропонуємо до розгляду значиму соціальну проблему в Україні – сімейне насильство над дітьми. Визначення ступеня актуалізації проблеми насильства з наукової точки зору ускладнене практично відсутнім механізмом збору систематичної та достовірної статистичної інформації. Загалом за даними Міністерства освіти і науки близько 68 % дітей в Україні потерпають від жорстокого поводження батьків [4]. Домашнє насильство свідчить про деморалізацію і криміналізацію сімейних стосунків, а також визначає дисфункційний характер батьківсько-дитячих взаємин. Таким чином воно є загрозою для стабільного розвитку інституту сім'ї та всього суспільства. Однак, лише в останні десятиліття явище насильства в сім'ї почали відкрито обговорювати на громадському та науковому рівнях.

Причини домашнього насильства описані в дослідженнях Л. Берковіца, Р. Хілла, Г. О'Браєна, В. Штайнеца, Р. Дж. Геллеса, М. Штрауса, Т. Гончарової, І. Фурманова та ін. Слід також зазначити, що в Україні теоретичні та практичні аспекти запобігання цьому явищу були вивчені Г. Мошаком, Н. Костенко, А. Йосипів, О. Бойком, А. Даниловою, О. Бабенко, І. Трубавіною та ін..

Мета нашої розвідки полягає у поглибленні наукового знання про явище сімейного насильства над дітьми та здійсненні соціологічного аналізу когнітивних рефлексій щодо цього феномену крізь призму морально-правової свідомості населення. Для підтвердження і аргументації деяких тверджень статті ми будемо наводити дані авторського дослідження, що тривало протягом травня – вересня 2013 року, і було проведене у Львівській області ресурсами кафедри історії та теорії соціології Львівського національного університету імені Івана Франка. Вибрка становила 440 осіб (40 експертів, 400 осіб – населення, репрезентативне по віку, статі та населених пунктах).

В сучасному українському суспільстві батьки зазвичай визнають своє право на вживання жорстоких методів виховання як пряму необхідність. Застосування насильства над дітьми стало звичною соціальною практикою, яка частково легітиміується (виправдується) людьми. Оскільки явище насильства безпосередньо пов'язане зі сферою моральної і правової свідомості, необхідно визначити когнітивні установки населення в цьому контексті. Спершу ми задали респондентам запитання "Чи є застосування фізичного покарання до дитини батьками порушенням її прав?", на яке відповіді розподілилися

наступним чином: "так" відповіли 49,3% респондентів, "швидше так, ніж ні" - 32%, "швидше ні, ніж так" – 8%, "ні" - 2,3%, "не знаю" - 8,5%. У цьому контексті нас зацікавила готовність респондентів втрутитися у ситуацію у випадку спостереження насильства. Дані дослідження свідчать, що серед респондентів лише 20,5% знають сім'ї, в яких чиниться насильство, проте, серед них готові втрутитися в ситуацію, коли будуть спостерігати насильство, 72% опитаних. Загалом, серед усіх респондентів лише 70,1% відзначили, що готові вжити заходів, якщо будуть спостерігати насильство над дитиною у сім'ї. Якщо порівняти стурбованість проблемою насильства із готовністю респондентів втрутитися у ситуацію в сім'ї, можна виявити, що серед тих, хто готовий вжити заходів, рівень стурбованості (за 10-тибальною шкалою) 7,78, а серед тих, хто не готовий - 6,81. Незначна відмінність даних свідчить, що стурбованість досліджуваною проблемою не є показником готовності здійснювати активні дії у випадку домашнього насильства. Як бачимо, третина опитаних, що знають сім'ї, у яких чиниться насильство над дітьми, не готові вживати які-небудь заходи. Готовність респондентів втрутитися у ситуацію у випадку спостереження насильства над дитиною в родині має певний зв'язок із їхніми уявленнями про те, чи фізичне покарання є порушенням прав дітей. Фізичне насильство вважають порушенням прав дитини 53,4% тих респондентів, які готові вжити заходів і 45,5% тих, хто не готовий втручатися. Також є певна залежність від того, чи готовий респондент вжити заходи, коли спостерігатиме ситуацію насильства в родині та його правовою компетентністю (знанням законодавства). Було з'ясовано, що загалом незначна частина опитаних ознайомена із нормами законодавства про права та обов'язки дітей і батьків, покарання за вчинення насильства над дитиною (див. табл. 1). У процесі дослідження було виявлено, що респонденти, які більш впевнені у знанні законодавства, частіше готові втручатися у внутрішні справи сім'ї, коли там відбуватиметься насильство над дитиною. Серед тих, хто готовий вжити заходи у випадку сімейного насильства 56,1% зазначили, що знають законодавство про права дітей, а серед тих, хто не готовий таких респондентів - 28,6%. Відповідно, знають законодавство про права батьків 54,6% тих, хто готовий втрутитися і 33,3% тих, хто не готовий (кореляція тут дуже значима максимальна 0,000); знають законодавство про покарання у випадку застосування насильства до дітей 49,3% тих, хто готовий втрутитися у ситуацію і 33,3% тих, хто не готовий.

Таблиця 1.

Ознайомленість респондентів з інформацією, яка міститься в законодавстві України щодо насильства над дітьми в сім'ї? (дані у %)

	Так	Ні	Важко відповісти
Про права та обов'язки дітей	50,1	29,3	20,6
Про права та обов'язки батьків	48,6	29,5	21,9
Про покарання у випадку застосування жорстокого ставлення до дитини	45,2	29,3	25,5

Варто зазначити, що за даними дослідження, лише 32,6% респондентів в дитинстві ніколи не карали використовуючи тілесні покарання, 9,5 % – ніколи не карали застосовуючи крик. Серед опитуваних лише 42,2% респондентів впевнені, що вони самі ніколи не перетнули межу між насильством і вихованням щодо дітей. Застосування та визнання жорстких методів впливу практично свідчить про те, що вони є вкоріненими у ціннісно-виховну систему побутового життя багатьох родин, хоча це й суперечить універсальним моральним принципам. Отже, очевидно є необхідність постановки питання

про деяку плинність та розмитість межі суб'єктивних і об'єктивних моральних установок та норм. Застосування фізичного насильства є індикатором девіації ціннісного компоненту свідомості батьків [8, с. 144]. Це питання є вкрай важливим, тому його потрібно розглядати крізь призму деформації правової та ціннісно-моральної сфери свідомості та суспільства загалом. Тому ми запропонували респондентам до розгляду таблицю, у якій наведені твердження, що гіпотетично презентують соціальні уявлення щодо сімейного насильства над дітьми. (див. табл. 2):

Таблиця 2.

Ставлення респондентів до тверджень, що стосуються соціальних уявлень про явище сімейного насильства над дітьми (дані у %)

Твердження	1.Погоджуюся	2.Не погоджуюся	3.Важко відповісти
1. Батьки виправдовують застосування насильства над дитиною	39,1	33,3	27,5
2. Насильство над дітьми у сім'ї є прихованим явищем	60,5	16,6	22,9
3. Насильство над дитиною в сім'ї це внутрішньо сімейна справа, у яку не слід втручатися	10,4	76,5	13,2
4. Застосування у виховних цілях так званого «легкого насильства» (шарпання, ляпас, крик, погроза) є необхідним	19,5	52,7	27,8
5. В нашому суспільстві існують стереотипні думки про необхідність застосування фізичних методів виховання дитини	41,4	29,5	29,0
6. Окреслити межу між правомірним примусом та насильством – неможливо	21,5	46,8	31,6
7. Уникнути застосування «легкого» насильства у вихованні неможливо	32,4	47,1	20,5
8. В українському суспільстві застосування насильства в сім'ї до дітей є нормою.	25,6	47,3	28,1

Отже, відповідно до даних наведених в таблиці, громадська думка свідчить про усвідомлення існування стереотипного ставлення до насильства як до діючого методу виховання дітей. Серед опитаних лише 47,1% вважають, що можливо уникнути застосування т.зв. "легкого насильства" у вихованні дитини, 57,7% впевнені, що застосування «легкого» насильства не є необхідним у вихованні. Хоча, варто вказати на те, що 76,5% респондентів поділяють погляди про потребу втручатися у сімейні справи у випадку вчинення насильства. Цікаво, що жінки більшою мірою, ніж чоловіки, поділяють твердження про існування стереотипів про необхідність застосування фізичних методів виховання; меншою мірою вважають, що насильство є прихованим явищем, нормою українського суспільства чи внутрішньосімейною справою, у яку не слід втручатися. Однак жінки частіше, ніж чоловіки, переконані, що неможливо окреслити межу між правомірним примусом та насильством. *Міські жителі* частіше, ніж сільські, погоджуються з існуванням стереотипних думок про необхідність застосування фізичних методів виховання; частіше вважають, що неможливо окреслити межу між правомірним примусом і вихованням; та частіше погоджуються, що насильство є нормою українського суспільства. *Одружені* респонденти меншою мірою, ніж неодружені, вважають насильство нормою українського суспільства, проте частіше дотримуються думки, що застосування легкого насильства є необхідним; меншою мірою поділяють твердження щодо існування стереотипних думок про необхідність застосування фізичних методів покарання.

Для поглибленого вивчення цього питання слід було визначити зв'язок між переконанням респондентів щодо того, чи є фізичне покарання порушенням прав дітей, знанням законів про права і обов'язки дітей, готовністю втрутитися у ситуацію насильства, досвідом перетину межі між правомірним примусом і насильством із твердженнями наведеними у Таблиці 2. Ми виявили, що насильство вважається нормою, але не є внутрішньо сімейною справою. При цьому респонденти, для яких насильство в сім'ї до дітей рідше вважається нормою,

частіше вважають, що застосування легкого насильства над дитиною не є необхідним. Тому можемо сказати, що попри деяку амбівалентність немає чіткої тенденції до поляризації правової свідомості. Це свідчить про те, що формувати громадську думку і громадську свідомість можливо інформаційно-просвітницькими заходами та навчанням. Важливе місце у цьому процесі має зайняти формування соціальних установок і викорінення соціальних стереотипів.

Де-факто явище домашнього насильства вже пройшло стадії формування соціальної проблеми, але необхідно переосмислити ці етапи стосовно сучасних реалій, оскільки це відкриє нові виміри для дослідження жорсткого ставлення до дітей в сім'ї. Можемо сказати, що соціальний захист від насильства має бути окреслений трансформацією правової сфери й побудований на фундаменті адекватного суспільного ставлення до проблеми та її оцінки. Інтерпретація дій, які можуть бути насильством, не завжди є однозначною. На основі когнітивних переваг респондентів ми здійснили класифікацію форм поведінки, які, згідно уявлень, є насильством у сфері педагогічного впливу. (див. рис. 1).

Отже, серед домінуючих типів можна виділити: легітимне/нелегітимне (згідно норм, правил, законів), нормативне/девіантне (згідно суспільних уявлень) насильство. Вказані типи визначають кордони норми, вони не є сталими і можуть мати плинну межу відповідно до соціальних обставин, мотивів, соціокультурної системи суспільства, традиційних практик сімейного виховання, соціально-психологічних умов тощо. Легітимні форми переважно є нормативними, проте нелегітимні можуть бути як нормативними, так і девіантними. Надалі у цьому контексті необхідно поставити питання про фактори спрямованості й впливу на межу нормативного і девіантного у суспільних уявленнях.

Можемо припустити, що особливостями сучасного суспільного дискурсу у полі цієї проблематики є сутність та особливості легітимації явища на рівні ціннісних орієнтирів. Справа в тому, що в зазначеному контексті цінності і звичаї виступають не як елементи конт-

ролю в межах суспільної свідомості, а швидше як елементи узаконення чи то виправдання такої девіантної поведінки. Тут можна говорити про процес легітимації явища за посередництвом суб'єктів, які є ресурсами соціальної інституціоналізації явища: експертів, засобів масової комунікації, різних відомств та організацій тощо, що задають смислові координати загальноприйнятих оцінок та пояснень соціальних явищ [дет. див. 2].

Слід наголосити, що сьогодні населення недостатньо поінформоване стосовно проблеми домашнього насиль-

ства над дітьми. Про це свідчать зокрема результати вже згаданого соціологічного дослідження. На запитання "Чи знаєте Ви куди можна звернутися за допомогою у випадку кривдження дитини?", відповіді: "так" – 44,9% респондентів, "ні" – 55,1%. Варто зазначити, що під час уточнення респонденти найчастіше згадували державні установи (органи внутрішніх справ, соціальні служби, школи), при цьому часто надавали їхні неправильні назви.

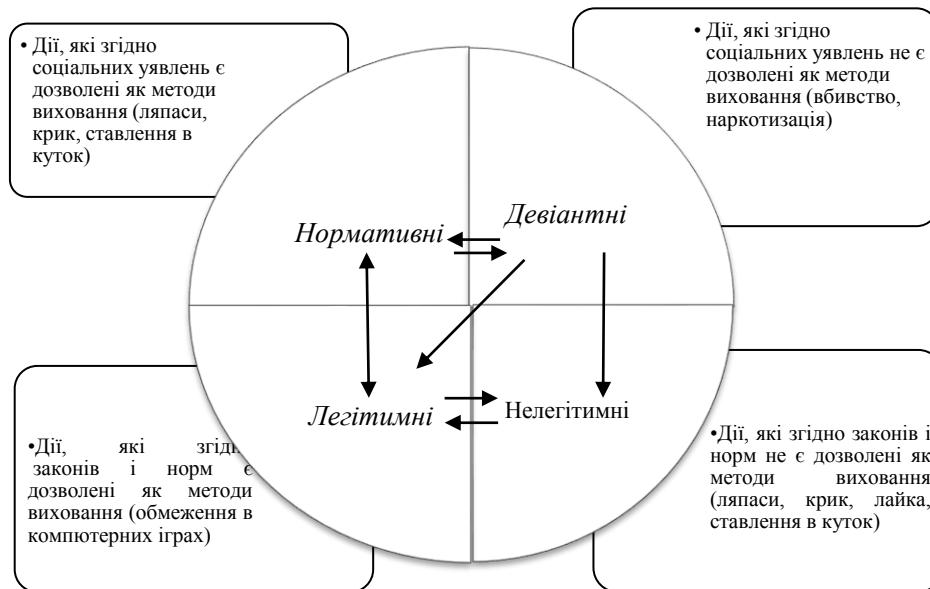

Рис. 1. Класифікація видів насильства відповідно до соціальних уявлень респондентів.

Відповіді експертів на аналогічне запитання засвідчили, що серед них знають куди слід звернутися за допомогою у випадку кривдження дитини лише 65% опитаних.

Для оцінки роботи установ, які мають відношення до превенції сімейного насильства, у нашому дослідженні обом категоріям було задане запитання "Як Ви вважаєте, які установи можуть сприяти чи запобігати насильству над дитиною у сім'ї?" і отримано такі відповіді (див. табл. 3):

Таблиця 3.

Розподіл відповідей на запитання "Як Ви вважаєте, які установи можуть сприяти чи запобігати насильству над дитиною у сім'ї?" (дані у%)

Установи	1) Сприяють поширенню насильства	2) Запобігають насильству
1. Заклади освіти: школи ,садки	23,5	76,5
2. Сім'я	18,2	81,8
3. Церква	3,1	96,9
4. ЗМІ	58,8	41,2
5. Позашкільні заклади (гуртки)	20,1	79,9
6. Міліція	18,6	81,4
7. Верховна Рада	35	65
8. Державні соціальні служби	8,4	91,6
9. Громадські організації	15,2	84,8
10. Уповноважений в справах дітей України	4,3	95,7
11. Інше: (уточніть) Інтернет, комп'ютерні ігри, розважальні клуби	4,3	-

Результати дослідження свідчать, що найчастіше респонденти переконані у превентивній діяльності сімейного насильства, яка здійснюється соціальними службами, уповноваженим Верховної Ради у справах дітей, церквою. Рідше – у роботі ЗМІ та Верховної Ради.

При порівнянні результатів опитування населення із думкою експертів на це запитання ми виявили, що останні більше інститутів вважають такими, які сприяють насильству, отже, можна припустити, значно нижче оцінюють якість їхньої превентивної діяльності.

Оцінка роботи структур населенням та експертами є дуже важливим показником для правового захисту й інституціональної стабільності у регулюванні насильства в суспільстві. Саме ці установи на сьогодні є суспільними акторами, що можуть тим чи іншим чином впливати на шляхи вирішення проблеми насильства над дітьми в сім'ї. Їхня незадовільна оцінка певним чином дискредитує ефективність діяльності інститутів і свідчить про необхідність комплексної трансформації їхньої діяльності.

Нині в Україні все ж можна простежити тенденцію до пошуку шляхів вдосконалення протидії домашньому насильству. Одним із таких є запровадження Ювенальної Юстиції [дет. див. 1, 6]. Однак ця система викликає суспільний спротив як значної частини населення, так і фахівців загалом. Результати дослідження свідчать, що люди часто вагаються у своїх оцінках щодо впровадження Ювенальної Юстиції. Тому, необхідно продовжувати пошуки ефективних шляхів подолання сімейного насильства, адже, незаперечним є той факт, що діюча система превенції в Україні [дет. див. 3-6] має свої недоліки, серед яких:

- відсутність національної програми протидії насильству в сім'ї з відповідним централізованим фінансуванням;
- розмитість юридичних норм, зокрема Закону України "Про попередження насильства в сім'ї";
- онтологічна та когнітивна невизначеність поняття насильства;
- стигматизація постраждалих в наслідок насильства та самого явища в Україні;

- низький рівень міжвідомчої взаємодії, відсутність єдиного координаційного органу для організаційно-методичного та наукового забезпечення [7, с. 29-30];
- некомпетентність фахівців соціальних служб та організацій;
- відсутність громадянської відповідальності і громадянської активності у превенції насильства;
- недостатньо ефективна робота ЗМІ у висвітленні проблем насильства та їх актуалізації у комунікативній площині.

Саме на подоланні цих перешкод необхідно зосередити програму вдосконалення системи запобігання сімейного насильства над дітьми в Україні. Подальші

наукові пошуки мають бути спрямовані на вироблення конкретних послідовних кроків комплексної стратегії превенції домашнього насильства на мікро-, мезо- та макrorівнях суспільства з урахуванням даних практичних опитувань, досвіду провідних країн, соціокультурної системи українського суспільства та можливостей соціального прогнозування та проектування соціогуманітарних наук.

ЛІТЕРАТУРА (REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Крестовська Н. Міфи про ювенальну юстицію // Віче. – 2010. - №15.- [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/2126/>
Krestovs'ka N. Mify pro yuvenal'nu yustytisyu [Myths about juvenile justice] // Viche. - 2010. - №15. - [Elektronnyy resurs] – Rezhym dostupu: <http://www.viche.info/journal/2126/>
2. Криницька І. Соціальні агенти легітимації насильства над дітьми в сім'ї у сучасному українському суспільстві // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. - 2012. - Вип. 6. — С. 164-169.
Krynyts'ka I. Sotsial'ni ahenty lehytmatsiyi nasyt'stva nad dit'my v sim'yi u suchasnomu ukraiyins'komu suspil'stvi [Social agents of legitimization of the family violence above children in the modern Ukrainian society] // Visnyk Lviv's'koho universytetu. Seriya sotsiologichna. - 2012. - Vyp. 6. - S. 164-169.
3. Молода сім'я: проблеми та умови її становлення / За ред. А. Капської. – К.: ДЦССМ, 2003. – 184 с.
Moloda sim'ya: problemy ta umovy yiyi stanovlennya [Young family: the problem and the conditions of its formation] / Za red. A. Kaps'koyi. - K.: DTSSSM, 2003. - 184 s.
4. Наказ Міністерства освіти і науки України "Про вжиття заходів щодо запобігання насильству над дітьми" від 01 лютого 2010 р., № 59. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/6489/
Nakaz Ministerstva osvity i nauky Ukrainy "Pro vzhyttya zakhodiv shchodo zapobihannya nasyt'stvu nad dit'my" [Ministry of Education and Science of Ukraine "On measures to prevent violence against children"] vid 01 lyutoho 2010 r., № 59. - [Elektronnyy resurs] - Rezhym dostupu: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/6489/
5. Насильство над дітьми в сім'ї та діяльність органів внутрішніх справ щодо його подолання: навчально-методичний посібник для курсантів вищих навчальних закладів МВС України / Укладачі: А. Запорожцев, А. Лабунь, Д. Забрда, І. Басиста, І. Дроздова, В. Брижик, О. Мусієнко. – Київ, 2012. – 246 с.
Nasyt'stvo nad dit'my v sim'yi ta diyal'nist' orhaniv vnutrishnikh sprav shchodo yoho podolannya: navchal'no-metodychnyy posibnyk dlya kursantiv vyshchikh navchal'nykh zakladiv MVS Ukrainy [Violence against children in the family and the activities of the Interior for its overcoming] / Ukladachi: A. Zaporozhtsev, A. Labun', D. Zabrada, I. Basysta, I. Drozdova, V. Bryzhyk, O. Musiyenko. - Kyiv, 2012. - 246 s.
6. Розпорядження Кабінету Міністрів України "Про затвердження плану заходів щодо реалізації Концепції розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні" від 12 жовтня 2011 р., № 1039-р - [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1039-2011-%D1%80>
Rozporyadzhennya Kabinetu Ministriv Ukrainy "Pro zatverdzhennya planu zakhodiv shchodo realizatsiyi Kontseptsiyi rozvytku kryminal'noyi yustytisyi shchodo nepovnoolitnikh v Ukraini" [Cabinet of Ministers of Ukraine "On approval of a plan to implement the concept of criminal justice for juveniles in Ukraine"] vid 12 zhovtnya 2011 r., № 1039-r - [Elektronnyy resurs] - Rezhym dostupu: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1039-2011-%D1%80>
7. Онишко Ю. Медико-соціальна допомога дітям, які зазнали насильства в сім'ї: Програма циклу тематичного вдосконалення лікарів. – К.: ТОВ "К.І.С.", 2010. — 120 с.
Onyshko YU. Medyko-sotsial'na dopomoha dityam, yaki zaznali nasyt'stva v sim'yi: Prohrama tsykladu tematychnoho vdoskonalennya likariv [Medical and social assistance to children who have experienced domestic violence: Program a course of doctors improvement]. - K.: TOV "K.I.S.", 2010. - 120 s.
8. Приколотина Ю. Физическое насилие, совершаемое родителями в отношении малолетних/несовершеннолетних детей по мотивам воспитания, как индикатор девиации ценностного компонента сознания родителей // Девиантна поведінка: соціологічний, психологічний та юридичний аспекти : матеріали наук.-практ. конф. (Харків, 7 квітня 2012 р.) / МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ, Навч.-наук. ін-т права та масових комунікацій, ф-т психології, менеджменту, соц. та інформ. технологій; Соціологічна асоціація України. – Х.: ХНУВС, 2012. – С. 144-148.
Prykolotyina YU. Fyzycheskoe nasylye, sovershaemoe rodytel'yami v otnoshenii maloletnikh/nesovershennoletnikh detey po motyvam vospytanyya, kak indykator devyatsyyi tsennostnoho komponenta soznannya rodytel'ey // Deviantna povedinka: sotsiologichnyy, psykholohichnyy ta yurydychnyy aspekty : materialy nauk.-prakt. konf. (Kharkiv, 7 kvitnya 2012 r.) / MVS Ukrainy, Khark. nats. un-t vnutr. sprav, Navch.-nauk. in-t prava ta masovykh komunikatsiy, f-t psykholohiyi, menedzhmentu, sots. ta inform. tekhnolohiy; Sotsiologichna asotsiatsiya Ukrainy. – KH.: KHNUVS, 2012. - S. 144-148.

И. П. Криницькая Значение нравственно-правового сознания населения как фактора трансформации системы превенции домашнего насилия над детьми в Украине

Аннотация. Статья посвящена вопросу социальной защиты детей от семейного насилия в Украине. Особое внимание уделяется необходимости трансформации существующей системы преодоления этого явления, учитывая его когнитивное содержание и интерпретацию.

Ключевые слова: насилие над детьми в семье, превенция, трансформация, моральная легитимация.

Krynytska I.P. The importance of moral and legal consciousness as a transformational factor of the prevention of family violence against children in Ukraine

Abstract. This article deals with the issue of social protection of children from domestic violence in Ukraine. The special attention is paid to the possible ways of transformation of the current system of this phenomenon by taking into consideration its cognitive content and interpretation.

Keywords: family violence against children, prevention, transformation, moral legitimization.

Пташник-Середюк О.І.
Студентство як соціокультурна група

*Пташник-Середюк Олександра Іванівна, викладач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
Львівський державний університет внутрішніх справ, м. Львів, Україна*

Анотація. В статті здійснено аналіз студентства як специфічної соціокультурної групи для якої характерними є певні ідентифікаційні та сутнісні характеристики. Зроблено висновок, що студентство – це великий інтелектуальний і управлінський потенціал культурно-духовної, державно-адміністративної, економіко-матеріальної сфери суспільства.

Ключові слова: студентство, соціокультурна група, соціальна група, ідентичність, самоідентифікація

Як зазначається в соціологічній літературі, студентство – ті, хто навчається у вищих навчальних закладах. Вони становлять собою соціально-демографічну групу, яка характеризується спільністю інтересів, субкультурою і способом життя при віковій однорідності, не притаманній іншим соціально-професійним групам [7, с.288]. Це самостійна соціальна група, що є сукупністю індивідів, об'єднаних спільними інтересами, що знаходяться між собою у взаємодії, надають допомогу один одному в досягненні особистих цілей. Характерним для студентської молоді є особистісна незалежність, цінність свободи в прийнятті рішень, престижність освіти, що здобувається. Ніхто інший, як молодь виступає законотворцем нетрадиційних і прогресивних підходів до обставин, що склалися, частіше за все саме молодь є критиком накопиченого історичного досвіду, а також об'єктом для наслідування.

Студентство як особлива група виникла в Європі в XII столітті одночасно з першими університетами. Середньовічне студентство було неоднорідним як в соціальному, так і в віковому відношенні. З розвитком капіталізму і з збільшенням соціальної значущості вищої освіти роль студентства в житті суспільства зростає. В XIX – на початку XX століття студентство вирізнялося високою політичною активністю і відіграло політичну роль в суспільному житті багатьох країн.

Студентство, як соціальна група, є значною частиною української молоді і являє собою «майбутнє в теперішньому». Студентство, будучи джерелом поповнення працівників розумової праці – інтелігенції, може розглядатись ініціатором нововведень, установок, ідей, ціннісні орієнтації котрого кардинальним чином впливають на перспективи розвитку суспільства в цілому. Таким чином студентство посідає чільне місце серед молодіжної групи в цілому по країні. На думку Остапенко М.А., основними рисами, які дозволяють розглядати студентство в якості особливої частини української молоді виступають наступні:

- інтелектуальний потенціал нації, від якого залежать перспективи розвитку України;
- формування поглядів, позицій та навичок участі в політичному житті і становлення якісно нового покоління, що має усвідомити цінності демократичної політичної культури;
- можливість спрямування молодіжного потенціалу у демократичне, гуманістичне річище [4, с. 9].

Вибір студентства в якості об'єкта нашого дослідження пояснюється тим, що вказана соціальна група служить свого роду «індикатором» по відношенню до змін, що відбуваються в соціальній ідентифікації українців.

Вважається, що студент – людина доросла, духовно та фізично сформована і має відносно стійкі життєві орієнтири. Звичайно ж, переступаючи поріг ВНЗ, студент справді несе з собою власний духовний світ, культуру і ціннісні орієнтації, сформовані попередньою життєвою практикою і виховною роботою в школі. Разом з тим, цей світ, культура і цінності є відкритими, здатними як до збагачення і розвитку, так і до руйнації, розпаду чи, навіть, деградації.

Інтерес до студентства завжди привертав соціологів, оскільки саме для даної соціальної групи характерні соціальна мобільність, неоднорідність етнічного і класового складника всіх основних характеристик і проблем молоді. Будучи специфічною соціальною спільнотою, - студентська молодь тісно пов'язана з іншими соціальними спільностями, верствами населення і поділяє їх проблеми. Суспільство активно впливає на студентство, адже майбутнє суспільства, насамперед залежить від молоді.

Велика частина теоретичних досліджень студентської молоді представлена в роботах російських спеціалістів в області соціології молоді: А.І. Запісоцького, С.Н. Іконникової, В.Т. Лисовського, А.О. Козлова, Ю. Колесникова, Л.Я. Рубіної, Т.Є. Петрової, Є.Г. Слуцького. Майже всі дані дослідники при кваліфікації студентства зупиняються на факті схожості сьогоденної динаміки ціннісних орієнтацій з суттєвою трансформацією ціннісних орієнтацій студентів початку XXI століття.

Так на думку, В.Т. Лисовського та А.В. Дмітрієва студентство, будучи складовою частиною молоді, представляє собою специфічну соціальну групу, що характеризується особливим поведінням і психологією, системою ціннісних орієнтацій. Як соціальна група студентство є об'єднанням молодих людей з певними прагненнями та завданнями. Воно має всі якості, властиві молоді: патріотизм, активність, прагнення до знань, ентузіазм, прагнення до нового. Разом з тим студентство є специфічною групою учнівської молоді, що володіє властивими тільки їй особливостями. До особливостей, що відрізняють студентів від інших груп молоді, автори відносять: характер праці студентства, його роль в громадській організації праці, підготовка до виконання функцій інтелігенції, часткову участь в опосередкованій продуктивній праці у формі навчання, роль якої в розвинутому суспільстві зростає.

В існуючих соціологічних роботах, присвячених студентству, в більшій мірі дається визначення даної сукупності індивідів як соціальної групи. В роботах В.Т. Лисовського, присвячених вивченню феномену радянського студентства, відмічається, що радянське

студентство розбурхувало громадську думку, воно турбувало уряд, постійно нагадувало самодержавній бюрократії, що вона не зможе задушити всю країну [2, с.54]. і дається визначення студентства як соціальної групи в соціальній структурі суспільства, котра згідно із суспільним положенням відноситься до інтелігенції, виступає її резервом, що призначений для занять висококваліфікованою працею в різноманітних сферах науки, техніки, культури.

В 70-ті роки ХХ століття радянськими соціологами Б.Г.Рубінін і Ю.С.Колесніковим студентство було визначено як соціальна група в системі вищої освіти, що має свої специфічні особливості і готується виконувати соціальні ролі інтелігенції. Л.Я.Рубіна визначає студентство як особливу суспільну групу, в якості головної її характеристики називає перехідний її стан, що виявляється і на соціально-класовому, і на особистісному рівні. Вона вважає, що студентство не є соціально-класовою чи соціально-професійною групою. Це велика суспільна група, що слугує джерелом поповнення основних рядів інтелігенції, зайнята діяльністю по підготовці до висококваліфікованої праці, активно приймає участь в різноманітних видах суспільно-корисної діяльності [8, с.42].

В роботі сучасної російської дослідниці О.В. Рудакової визначені такі характеристики студентської молоді як об'єкту соціологічного дослідження:

- Студентство – найбільш значна за чисельністю і за роллю в системі соціального відтворення соціальна група;
- Головна функція студентства – поповнення рядів кваліфікованих прошарків суспільства – спеціалістів і інтелігенції;
- Студентська молодь є особливою перехідною соціальною групою, в рамках котрої здійснюється особистісне і соціальне становлення;
- Характерна особливість студентства – прагнення до всього нового, по мірі відсутності досвіду – схильність до максималізму, перебільшення власної думки;
- Склад студентської групи формується з представників різних верств і класів населення приблизно однакового віку з певним рівнем освіти;
- Студентська молодь найбільш чутлива до суспільних трансформацій і відкрита для сприйняття будь-яких новацій [5, с.69-70].

Соціологічні дослідження студентства в сучасній Україні ведуться систематично і охоплюють широке коло проблем: соціальні джерела поповнення студентства, вища школа як канал соціальної мобільності, освітні мотивації студентської молоді, соціальна ефективність вищої освіти, цінності сучасного студентства, соціальне самовизначення та суспільна свідомість студентства, особливості різноманітних професійних груп студентства, вдосконалення виховної діяльності вищої школи, життєві плани її випускників, соціальна активність молодих спеціалістів, соціалізація студентської молоді в культурно-дозвільній сфері, а також її політична соціалізація.

На думку багатьох вітчизняних дослідників, сьогодні студентство є однією з найбільш проблемних соціальних груп, що пояснюється її внутрішньою мобільністю й динамічністю, а також багатьма зовнішніми чинниками, зокрема ускладненням усієї соціальної структури українського суспільства, змінами в політичній, економічній, культурній, соціальній, комунікативній, освітній та інших сферах життєдіяльно-

сті. Студентство як специфічний соціальний прошарок молоді є носієм інтелектуального й духовного потенціалу суспільства, а також головним резервом особливої соціальної групи – інтелігенції.

Широко та досить вдало характеризує сучасне студентство Гаврілова Н.С.: «студентство потенційно є найінтелектуальнішою і найактивнішою частиною соціуму, яка визначатиме перспективу його розвитку на десятиліття...»

Як специфічна соціокультурна спільнота, яка характеризується тимчасовістю свого соціального статусу, інтенсивністю та широтою контактів, нестачею власного життєвого та соціального досвіду, практичних навичок, мінливістю орієнтирів поведінки, а разом з тим допитливістю, потягом до розширення знань, полярним баченням проблем та намаганням їх вирішити в найбільш радикальний спосіб, максималізмом, перебільшеною оцінкою власної думки, конфронтаційністю щодо старших, студентство найбільш яскраво генерує та презентує новітні ідеї, передові погляди» [1, с.2].

На думку Л.Г.Сокурянської, українське суспільство, переживаючи докорінну ломку соціокультурних стереотипів, не може запропонувати молодій людині будь-які сталі загальноприйняті ідентифікаційні стратегії і практики. Відсутність таких стратегій, з одного боку, істотно ускладнює процеси соціальної ідентифікації молоді, а з другого – допомагає їй уникнути тієї кризи ідентичності, котру переживає старше покоління. Це означає, що руйнування попередніх інституційних структур, ідентифікаційних практик, ціннісно-нормативна невизначеність відіграють не тільки негативну роль в процесі самоідентифікації молоді, стійкості її життєвого світу, але і створюють основу для виникнення нових ідеалів, цінностей, формуючи несистематизовану велику кількість нових образів сприйняття оточуючої дійсності і, відповідно, нових ідентичностей [6, с.622].

Сокурянська Л.Г. робить висновок, що зворотнім боком розпаду старої інституційної структури є активне конструювання молоддю нових соціальних і індивідуальних зразків і змістів, що призводить до трансформації простору її ідентичностей.

Домінантою соціокультурної орієнтації сучасного студентства, як зазначає А.А.Мельниченко та І.В.Пиголенко, є орієнтація на отримання якісної і престижної освіти як засобу для подальшого успіху в економічній, політичній і громадській діяльності, фактору підвищення власної конкурентоспроможності в системі ринкових і демократичних відносин, кар'єрного росту, підвищення добробуту, утвердження свого статусу в колективі (і в суспільстві) та соціального престижу. Яковенко М.Л, досліджуючи розвиток інноваційної активності студентства в умовах оновлення вищої школи, визначає студентство як специфічну соціально-демографічну групу, що володіє великим інтелектуальним потенціалом, який уможливило сприйняття, продукування і впровадження нового в життєдіяльність суспільства. Адже студентська молодь завжди привертала увагу дослідників внаслідок безпосередньої залежності розвитку суспільства від її інтелектуальних і моральних якостей.

Таким чином, студентство виконує особливу роль в системі публічного розподілу праці, котра полягає в підготовці до виконання функцій інтелігенції. Не приймаючи постійно участі у виробництві матеріальних і духовних цінностей, студентство, разом з тим, частково бере участь в опосередкованій виробничій і невиробничій праці в формі навчання, роль котрого в суспільстві зростає.

Студентство, будучи складовою частиною молоді, є специфічною соціальною групою, що характеризується особливими умовами життя, праці та побуту, соціальною поведінкою і психологією, системою ціннісних орієнтацій. Для її представників підготовка до майбутньої діяльності в обраній сфері матеріального або духовного виробництва виступає основним, хоча і не єдиним заняттям. Як соціальна група, студентство – це об'єднання юних людей з певними соціально важливими прагненнями і завданнями. Разом з тим, студентство є специфічною групою молоді, що навчається і володіє притаманними тільки їй рисами. Соціально важливою рисою студентства є також напружений пошук сенсу життя, прагнення до нових ідей і прогресивних перетворень у суспільстві.

Студентство – це великий інтелектуальний і управлінський потенціал культурно-духовної, державно-адміністративної, економіко-матеріальної сфери суспільства. Воно, будучи, інтелектуальною, духовною елітою молоді, є потенційною елітою суспільства в цілому, майбутньою інтелігенцією, цвітом нації. Студентство, як соціальна група, володіє досить нестійкою структурою і функціями і виступає «фокус-групою майбутнього соціуму в цілому». Для студентства характерне певне перебування «на кордоні», яке робить його найбільш динамічною частиною суспільства, яка чутливо реагує на будь-які зміни в цього структурі, швидко вловлює нові тенденції в культурі. Студентство є більш оперативним за інші верстви молодіжної частини суспільства, відгукується на нові тенденції в моді, літературі, кіно, музиці. Це свідчить про динамічність його ціннісних орієнтацій, які пов'язані з поміжним становищем студентства між пасивним об'єктом соціальної турботи і активним суб'єктом соціальної дії. Життєвий світ студентської молоді поділений на багато фрагментів, а тому є нестабільним, нестійким, піддається змінам. Ідея фрагментарності соціального буття студентства, пошук свого місця в житті, участь в соціальних практиках характеризують постійно зростаючий соціокультурний потенціал молоді. Включеність в освітні, професійні, політичні, культурно-дозвільні і субкультурні практики на принципах «суб'єктивної» взаємодії забезпечує формування цілісної ідентичності студентства.

Будучи інтелектуальною і духовною елітою молоді, студентство є елітою суспільства в цілому. І саме

прагне до нового, його швидке сприйняття, а також усвідомлення покладених суспільством обов'язків, визначає сутність структури і динаміки ціннісних орієнтацій студентства. М.Мід підкреслює два напрями трансмісії культури: не тільки інформаційний потік від батьків до дітей, але й навпаки. Молоді люди, а тим паче студенти, що вільно орієнтуються в потоці інформації, що поступає, здатні моделювати ситуації і більш адекватно сприймати сучасну ситуацію, ніж люди, що сформувалися в попередній історико-культурній реальності [3, с. 423] На студентський вік припадає процес активного формування соціальної зрілості. Зримими рисами цього процесу є завершення освіти, трудова активність, суспільна робота, відповідальність перед законом, можливість створити родину і виховувати дітей. Соціальна зрілість передбачає здатність кожної молодої людини оволодіти необхідною для суспільства сукупністю соціальних ролей. Вступ до вищого навчального закладу пов'язаний зі зміною соціального середовища, що викликає необхідність перебудови суспільних відносин особистості.

З перших кроків на першому курсі навчання молоді люди включені в нове динамічне та інтелектуально вимогливе середовище. Саме з цих кроків починають формуватися нові стосунки й ставлення до майбутньої професійної діяльності, до фахового оточення та його цінностей. Разом з тим, в цей період продовжується активний пошук особистої самоідентифікації, самовизначення, ідентичності, свого місця в рольових розподілах.

Якщо розглядати студента як особистість, то вік 18-20 років – це період найбільшого розвитку моральних і естетичних почуттів, становлення і стабілізації характеру і, що особливо важливо, оволодіння повним комплексом дорослої людини.

В контексті вищесказаного можна зробити висновок, що студентство – це частина великого демографічного утворення – молоді, що володіє такими ідентифікаційними характеристиками, як вік, перехідність соціального статусу, підлеглість, несамостійність. Важливими сутнісними характеристиками студентства як ідентифікаційної групи є: поповнення інтелектуального потенціалу країни, особливий характер праці, специфічно організована учбова діяльність, достатньо високий культурний і інтелектуальний рівень, прагнення до максимальної самореалізації, відкритість до інновацій. Отже, студентство – це не тільки передовий загін молоді, воно є високоосвіченою і висококультурною частиною суспільства, інноваційним резервом і потенційною елітою суспільства в цілому, яка концентрує в своїх поглядах і ідеях потенційно майбутніх політичних, культурних і економічних перетворень в суспільстві.

ЛІТЕРАТУРА (REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Гаврілова Н. С. Релігійна свідомість сучасного студентства в контексті світоглядного плюралізму (на матеріалах України) : дис... канд. філос. наук: 09.00.11 / Інститут філософії ім. Г.С.Сковороди НАН України. — К., 2007.
Gavrilova NS The religious consciousness of the students in the context of contemporary philosophical pluralism (on materials of Ukraine) : di ... candidate. Philosophy. sciences: 09.00.11 /

Institute of Philosophy Institute . GSSKovoroda NAS of Ukraine. - K., 2007.

2. Лисовський В.Т. Советское студенчество / В.Т. Лисовський // Социологические очерки – М., 1990
Lisovsky VT Sovetskoe studenchestvo / VT Lisovsky / / Sotsyolohycheskye Essay - Moscow, 1990

3. Мид М. Иней на цветущей ежевике. / М.Мид. - М 1998

Mead M. Yney on tsvetuschey ezhevyke . / М.Муд . - М 1998

4. Остапенко М.А. Політична культура сучасної студентської молоді в Україні. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук.

Ostapenko MA The political culture of contemporary students in Ukraine . Abstract dissertation sciences. degree candidate .. flight sciences.

5. Рудакова О.В. Жизненные стратегии современного российского студенчества: Дис.канд. соц. наук М.,- 2004

A. Rudakov Zhiznennyye Strategy sovremennoho Rossiyskogo studenchestva : Dys.kand . soc. Science M. - 2004

6. Сокурская Л.Г. Трансформация пространства идентичностей студенческой молодежи: теоретический анализ / Л. Сокурская // Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства

Вип. 15 Режим доступа: www.nbuv.gov.ua/portal/soc.gum/https://2009.15/socur.pdf

LG Sokuryanskaya Transformation of space ydentichnostey studencheskou young people : Theoretically analysis / L. Sokuryanskaya / / Methodology, Theory and Practice of Sociological Analysis of Modern Society Vol. 15 Access : www.nbuv.gov.ua / portal / soc.gum / https \ 2009.15/socur.pdf

7. Соціологія: словник термінів і понять. За ред. Біленького Є.А і Козловця М.А., К:2006.

Sociology: a glossary of terms and concepts. Ed. Belenky and YE.A Kozlovtsya MA, K : 2006.

8. Социальный портрет молодежи Под ред Л Я Рубиной и др – М. ВКШ 1990

Sotsyalnyy portrait of youth , Ed L I Rubynoy and dp - Moscow ESC 1990

Ptashnyk-Seredyuk A.I. Students as a socio-cultural group

Abstract. This paper analyzes the students as a specific socio-cultural group for which there is some characteristic identification and intrinsic characteristics. It is concluded that the students - a great intellectual and managerial potential of cultural and spiritual, public administration, economic and financial spheres of society.

Keywords: students, socio-cultural group, social group, identity, identity

Пташник-Середюк А.И. Студенчество как социокультурная группа

Аннотация. В статье осуществлен анализ студенчества как специфической социокультурной группы для которой характерны определенные идентификационные и сущностные характеристики. Сделан вывод, что студенчество - это большой интеллектуальный и управленческий потенциал культурно-духовной, государственно-административной, экономико-материальной сферы общества.

Ключевые слова: студенчество, социокультурная группа, социальная группа, идентичность, самоидентификация

Татаринів С.Й., Бондарцов Д.М.
**Роль земських діячів у благодійності Бахмуту, Маріуполю Катеринославської губернії
у 19 - на початку 20 століть.**

*Татаринів Сергій Йосипович, доцент, доктор філософії PhD, кандидат історичних наук
доцент кафедри охорони праці та інженерної педагогіки
УНПП УПА, м. Артемівськ, Україна*

*Бондарцов Денис Михайлович, магістрант комп'ютерних технологій, студент
УНПП УПА, м. Артемівськ, Україна*

Анотація. У статті розглядаються кроки повітового земства та міської Думи по створенню піклувальних рад, товариств допомоги бідним учням, бідним євреям. Діячі земства проводили благодійні лотереї, концерти. У Бахмуті були створені притулки для самотніх і літніх, притулки для дітей-сиріт. Виділялися хорошими умовами утримання сиріт притулки Мажной в с. Ільїновка і Плещеева в Миколаївці. Земська громадськість організувала в Бахмуті і Юзівці акції Товариства “Колос житі” для допомоги постраждалим від неврожаю селянам, привертала вчителів і школярів.

Ключові слова: *учень, благодійність, лотерея, училище, купець.*

Україна за останні 20 років пережила соціально-економічний злам від «розвиненого соціалізму» до дикого капіталізму. Різке майнове розшарування населення, зубожіння, зростання бідності знову вимагають від суспільства використання позитивного досвіду меценатства та благодійності часів існування земських установ.

Літератури з добродійності у Росії з'явилася у другій половині XIX – на початку XX століть. Це були праці відомих економістів, правознавців, великих добродійних і громадських діячів, в яких відбувалися систематизація політики уряду в області громадського піклування, дослідження взаємин держави і громадського благодійництва[1], вивчення причини жебрацтва[2], виділення їх категорій, ефективних заходів запобігання, висвітлення діяльності добродійних установ, дослідження церковно-приходської добродійності[3], ролі органів місцевого самоврядування з громадського піклування[4], пошук мотивації добродійної діяльності[5].

Є.Д. Максимов писав про участь дворянського і купецького станів які, на відміну від селян «не призываются к обязательному призрению своих членов», міщанське населення «повинность по призрению несло вдвойне», «сословные обязанности по призрению непосильны общинам и только препятствуют улучшению самого дела», необхідно залучити до громадської опіки селян вчителів, лікарів, священників, поміщиків [6].

В.Ф. Дерюжинський відзначав, що зміни російського законодавства про благодійність і опіку дуже

важливі, критикував недоліки законодавства, відмічав, що «вопрос о рациональном устройстве призрения принадлежит к числу труднейших вопросов общественной жизни и управления». В.Ф. Дерюжинський високо оцінював діяльність земств, розвиток громадської опіки повинно бути довірено органам земства і міським громадським управлінням [7].

У СРСР добродійна діяльність вважалася непотрібною, її змінила державна система охорони здоров'я і соціального забезпечення. Громадська добродійність була ліквідована з 1923 р., до 1928 р., ліквідована і церковна добродійність.

З другої половини 90-х рр. XX століття у Росії інтерес до вивчення добродійності почав зростати: в науковий обіг були введені нові джерела, опубліковані перші монографії, збільшилася кількість дисертацій, дослідники почали вивчення регіонального досвіду добродійності.

Результати наукових досліджень були опубліковані в серії збірок «Добродійність в Росії»[8].

Є.А. Абросимова, О.Р. Соколов дали аналіз системи правового регулювання сфери громадського піклування і діяльності добродійних інститутів [9].

Багато наукових публікацій присвячено вивченню історії створення, функціонування добродійних установ [10].

Дослідження присвячення історії і функціонуванню великих російських благодійних товариств (Імператорське Людинолюбне Товариство, Відомство установ Імператриці Марії [11].

У дослідженнях постало вивчення психології добродійної діяльності, вплив християнського милосердя на діяльність добродійних установ, просвітницька діяльність церкви, розглянута взаємодія церковних попечительств з органами місцевого самоврядування [12].

Певна увага приділена участі органів місцевого самоврядування в добродійній діяльності, аналізу архівних джерел діяльності міських органів самоврядування, підкреслено, що земства добродійну діяльність поширювали через безкоштовну медичну допомогу [13].

В Росії вивчається діяльність філантропів, станів в створенні системи допомоги бідним [14].

О.С. Боханов дослідив добродійну діяльність С. Морозова, С. Мамонтова, братів Третьякових [15].

П. В. Власов розглянув становлення добродійності в Росії, формування і функціонування добродійних виховних будинків, притулків, лікарень, богаделен, будинків піклування [16].

Г. М. Ульянова проаналізувала розвиток законодавства про добродійність, розглянула мотивації добродійної діяльності, визначила роль добродійної допомоги в формуванні ознак громадянського суспільства в Росії [17].

О.Р. Соколов детально висвітлив взаємодію громадської і державної ініціативи у наданні допомоги незаможним, проаналізував формування і розвиток системи приватної добродійності і громадського піклування [18].

В Україні цікаві дослідження ролі земств у створенні системи соціального захисту та опіки належать А.Г. Горілій, С.М. Максимову [19].

О.Ю. Горчева у книзі «Нищенство и благотворительность в России» відмітила, що «трудно представить любой журнал или газету XIX века, в которых не было бы постоянной рубрики «Благотворительность». Джерелом, де висвітлювалася повсякденна благодійність, пожертви, різноманітні заходи громадськості, були приватні газети «Донецкое слово», «Утро», Бахмутский листок», «Копейка», «Народная газета Бахмутского земства», редактори яких обговорювали з читачами благодійні новини, ідеї поліпшення благодійної справи. Газети були поза політикою; притримувались точки зору, що не має ніякого значення національність, віросповідання, місце проживання, стан та заняття тих, хто потребує підтримки та допомоги. Благодійність розглядалася як особисте моральне покликання душі, обов'язок будь-якої людини; газети переконували, що участь у благодійній допомозі посилює віру об'єднує народ, укріплює державу, націю. Матеріали про добрі справи писались з глибокою повагою до благодійників, меценатів, нужденних та убогих, бідних, калік, не було різких оцінок і критики. У газетах постійно публікувалася хроніка приватної благодійності – добрі справи відомих осіб-гласних земств, купців, промисловців, міщан, інтелігенції, маловідомих широкій публіці, анонімних.

До недостатньо вивчених видань Катеринославської губернії слід віднести «Спархіяльні відомості», «Спархіяльні вісники», які через розповіді про благодійність реалізовували ідеї морально-духовного виховання прихожан. О.Ю. Горчева вказала, що ці видання

«несли обществу не только идеалы религиозного воспитания... Журналы давали обществу нравственную оценку того, что происходит в важнейших сферах духовного бытия и что откликается на изменения в государственной политике».

З 1862 р. дозвіл на відкриття установ був наданий Міністерству внутрішніх справ.

Після реформи 1861 р. і створення земств кількість добродійних об'єднань швидко зростала.

1 січня 1864 р. почало діяти «Высочайше утвержденное положение о губернских и уездных земских учреждениях», були закриті Прикази «общественного призрения» в 34 земських губерніях: «в губерниях, в коих положение о земских учреждениях введено в действие, дела общественного призрения принадлежат к предметам ведомства губернских и уездных земских учреждений» [20].

Правове регулювання у сфері добродійності розвивалося шляхом лібералізації законодавства: спрощення процедури відкриття добродійних установ, стимулювання приватних пожертвувань, розширення повноважень органів міського самоврядування. Держава відала питаннями відкриття добродійних установ, регламентувала їх фінансову діяльність, контролювала витрати пожертвувань, визначала фінансові умови створення добродійних закладів та Товариств. Законодавство стало передбачати нагородження орденами з відповідними привілеями, присвоєння добродійним установам імен жертводавців, звільнення від сплати спадкового мита на майно для добродійних організацій та установ, що поступали в їх розпорядження.

Законодавство регламентувало права і обов'язки органів місцевого самоврядування з організації громадського піклування. Обов'язковим піклування було для селянських сільських і волосних Правлінь, яке здійснювалося у вигляді «мирської повинності».

Для земських повітових і міських органів самоврядування громадське піклування було «необов'язковою» повинністю крім утримання закладів колишнього Наказу призрения, утримання сімей нижніх чинів запасу, вдів і сиріт воїнів.

У XIII томі «Свода законов Российской империи» містилося найбільше статей про організацію благодійності. В «Уставе о предупреждении и пресечении преступлений» вказувалося, що губернські і повітові земські установи «по делам общественного призрения» повинні діяти «в том составе и тем порядком, какие определены Положением о земских учреждениях; правилами Положения определяется отчетность и ответственность сих учреждений по вышеозначенным делам». Чітко сформульовані завдання: «ведение дел по управлению благотворительными капиталами и имуществом; ведение дела, собственно к призрению относящиеся...» для прокормлення неимущих работой». Стаття «О подаяниях, пожертвованных и завещаниях в пользу заведений призрения» у XIII томі дозволяла приймати пожертви «для нищих и убогих и для богоугодных заведений».

Органи місцевого самоврядування мали право приймати приватні пожертвування, управляти добродійними капіталами, поміщати їх в банки, обкладати податками майно і прибутки приватних осіб, промислові і торговельні підприємства, міську нерухомість.

У 1870 р. відповідно до «Городового положення» міські Думи і управи отримали функції: «попечение о призрении бедных и о прекращении нищенства в городах, равно как устройство в них благотворительных и лечебных заведений, принадлежит к предметам ведомства подлежащих городских общественных управлений» Таке ж визначення містило «Городовое положение» 1892 р. [21].

Кожне місто повинно було «содержать и не допускать до прошения милостыни своих нищих по телесным недугам не могущих работать». Думи зобов'язувалися слідкувати, «чтобы тем из бедных и неимущих людей, которые по состоянию здоровья в силах работать, предоставлялись соответственные работы, а неработоспособные – престарелые и дряхлые – отдавались на содержание родственникам, при отсутствии же их — помещались в богадельни, больницы и другие богоугодные заведения, содержащиеся на счет сословий и обществ», пункт «в» § 2 «Городового положения» «к предметам ведомства городского общественного управления принадлежит попечение об охранении народного здоровья» [22].

Міським опікуванням був встановлений чіткий порядок надання допомоги, всебічну перевірку особи прохача. Це дозволяло надавати допомогу таким, що істинно мали потребу, вибирали найбільш ефективний вид допомоги (видача грошима або продуктами, поміщення в богадельню, пошук роботи). У Москві і Тулі в 1900-1909 рр. критерієм «бідності» був дохід на дорослого в день не більше 70 коп., дитини не більше 50 коп.

Створення благодійних товариств - церковно-приходських попечительств - було законодавчо дозволено Святейшим Синодом в 1864 р.

На Донеччині досліджені діяльність Кирило-Мефодіївського Братства у Бахмуті при Троїцькому соборі, Братство священника О.Г. Матвієвського у Юзівці.

Провідними станами у благодійності на Донеччині були дворяни і купці - підприємці. При загальних для усіх станів релігійних мотивах добродійності існували відмінності мотивації представників цих станів.

Дворянська добродійність по відношенню до сільського населення Донбасу мала на меті поліпшити добробут населення, сприяла зниженню соціальної напруженості, добродійна діяльність значно посилювалася в неврожайні роки (1881, 1888, 1901-1902 рр.).

У Бахмуті, Маріуполі, Юзівці дворянство прагнуло виділитися з постійними великими пожертвуваннями, увічнити своє ім'я спорудженням добродійних закладів (притулків, лікарень, хат-читалень), що було проявом ствердження авторитету цього стану.

Купці відносилися до коштів, що заробляли як до прояву божої милості, що призводило до усвідомлення ними відповідальності перед суспільством, до участі в добродійних заходах. Можливість купців обиратися в міські Думи дозволяла контролювати, раціональніше витратити пожертвані ними гроші на благоустрій міст, фінансування закладів освіти, виплату різноманітних стипендій, допомог, розвиток допомоги незаможним.

Купцям-підприємцям з бахмутських родів Троянових, Карталових, Першиних, Лобасових, Лейферових,

Французових були ближче проблеми бідних, оскільки багато хто з їх предків були самі вихідцями з простих станів.

Значна кількість підприємців Донбасу (Рутченки, Пестереви, Ауербахи, Волинські, Плещееви, Ковалевські, Летуновські) через відсутність державної системи соціальної підтримки працівників підприємств розглядали свою благодійність як необхідну у розвитку підприємств, гарантію соціальної стабільності у заводських та шахтарських селищах.

Участь міщан і селян в добродійній діяльності Бахмутського та Маріупольського повітів була менш помітна, залежала від господарського розвитку, близькості до міст, поширення діяльності добродійних установ в сільській місцевості.

Активними благодійницями ставали жінки - Х.Д. Алчевська, дружина власника Донецько-Юр'ївського заводу, Т.П. Карпова, дружина тасмного радника та предводителя дворян і Голови земської управи Бахмутського повіту, дружини купців Першина, Лобасова, єврейських підприємців Гранова, Заславського, Грузенберга. Причинами їх залучення до добродійної діяльності являлися особливості жіночої психології, якій властиві милосердя, співчуття, приватні події особистого і сімейного життя, приклад діяльності відомих чоловіків.

Ініціатива створення благодійних товариств Бахмуту, Маріуполю виходила від приватних осіб, Дум та повітових земств, єпархіальної влади. Багато жертводавців входили до складу керівництва благодійних Товариств, Опікунських рад шкіл, училищ, гімназій, притулків, беручи безпосередню участь в організації, діяльності.

Вивчення друкованих та архівних матеріалів про благодійну діяльність дає підстави говорити про певні відмінності у розвитку благодійності у містах Донбасу.

Видання Бахмутської міської Думи, повітової земської управи містять величезну кількість фактів благодійності, створення притулків, виплат стипендій, пенсій, допомог учням, фельдшерам, вчителям, студентам, активної діяльності гласних Думи та повітового земства. Натомість сучасники, громадські діячі центру другого повіту у Донбасі у кінці 19 ст. писали, що «с грустью приходится констатировать, что благотворительность в Мариуполе совершенно не развита. Даже самый незначительный в сравнении с Мариуполем город имеет хотя одно какое-нибудь богоугодное заведение; в Мариуполе нет даже богадельни или какого-нибудь приюта для призрения престарелых и увечных лиц... Городская Дума постановила 27 февраля 1880 года в ознаменование 25-летнего царствования Императора Александра II открыть приют, пригласив к участию земство, но постановление Думы не приведено в исполнение. Частная благотворительность в городе не проявила, что же касается общественной, то на средства ее едва содержатся три незначительных по числу членов, и средствам благотворительных учреждений».

Маріупільське благодійне Товариство допомоги бідним діяло на підставі Статуту МВС 13 січня 1876 р., мало 4 почесних членів і 178 дійсних. На 1 січня 1892 р. Товариство мало запасного капіталу 2083 руб.,

расходного 62 руб. Членські внески з особи 3 руб. на рік, пожертви, допомога міської Думи, організація вистав, концертів, новорічна ялинка, продаж конвертів замість святкових візитів.

За 1891 р. поступило доходів 2757 руб., витрати становили 2965 руб. 117 осіб отримували допомоги на 1854 руб., одноразово 191 осіб на 697 руб., на поховання бідним 47 руб., на ліки бідним 297 руб.

Товариство має Опікунський комітет з голови Д.А. Хараджаєва, казначея, секретаря і 16 членів.

Місто для рівної допомоги нужденним було поділено на 8 дільниць, кожний знаходився під контролем 2-х членів комітету.

Восени та зимою комітет проводив щонедільні засідання, на яких розглядали прохання про допомоги.

Виділялися Товариства допомоги учням гімназій, інших учбових закладів, які мали у Бахмуті та Маріуполі певні відмінності.

Перша згадка про Товариство допомоги бідним учням у Бахмуті відноситься до 1889-1890 років. Товариство складалося з 115 дійсних і двох почесних членів. Його очолював директор чоловічої гімназії О. Д. Мальцев, можливо, пов'язаний з власницею приватного пансіону. Серед членів Правління були купчихи О.П. Зефірова, Є.І. Каналова, фабрикантка К.М. Фарке, власниця пивоварні І.Г. Адельман, начальниця жіночої гімназії А.С. Горященко, завідувача Олександрівським училищем Н.О. Шейко, доглядач Духовного училища І.В. Ушатський, інспектор-вчитель Вищого народного училища І.Л. Морозов. Ревізійну комісію очолював І-ї гільдії купець О.О. Пискунов [23].

Для залучення уваги урядовців і громадськості до діяльності Товариства його почесним членом був Катеринославський губернатор.

Відповідно до Статуту щороку Товариство проводило одні загальні збори і два засідання Правління. Про свої збори Правління обов'язково оповіщало справника повіту. Членами Товариства по покликанню і громадському обов'язку були керівники і багато викладачів гімназій, реального училища, урядовців міської Думи і повіту, земських установ, земських лікарів, вчителів народних училищ, священників. Товариство мало свою ревізійну комісію [24].

Для поповнення своєї каси Товариство організувало в грудні 1890 року танцювальний вечір і два любительські концерти, що дозволило зібрати 208 рублів. Від концертів у залі прогімназії музиканта Барті поступило 15 рублів. За рік членських внесків збиралося до 360 рублів (3 рублі від одного члена). Товариство мало свій капітал в сумі 1614 рублів, значний на ті часи. Внески, згідно п. 6 Статуту Товариства, складали «не менше 60 рублів» і вносилися частинами в січні, травні і вересні кожного року. Правління для створення резервного фонду 10% внесків вносило в банк [25].

Товариство виплачувало допомогу учням по 30 рублів і охоронцям 5 рублів, на опалювання шкіл витрачалося 16 рублів [25].

В 1890-1991 рр. Товариство придбало 10 учням ВНУ по парі чобіт і за 5 учнів заплатило по 7 рублів за навчання, для 15 дівчаток Олександрівського училища купили по парі черевичок і плаття, 5 учнів школи отримали по блузі і парі штанів. За навчання в

жіночій гімназії шести дівчаткам виплатило по 30 рублів (серед них була і Олімпіада Вальх, яка потім стане вчителькою гімназії ім. Великої княгині Марії Павлівни), за навчання в Духовному училищі за трьох семінаристів було заплачено по 10 рублів за рік [26].

В Товаристві в 1910 році було 78 членів: 62 «дійсних» і 16 «почесних». Його очолювала М.О. Петровська, одержуючи символічний оклад у розмірі 20 рублів на рік. Щорічно Правління Товариства складало звіт і випускало брошуру [27].

Лотерею «Алегрі» 13-14 травня 1912 р. організувала опікун Олександрівського училища Шабашева: у училищі навчалось до 300 дівчаток, «дети самой недостаточной части населения, вечно нуждающиеся в самом необходимом». Дівчата виготовили багато красивих виробів, їх продавали [28].

Але знайшлися невдоволені «сприянням розвитку шиття», лотереєю, посилалися на те, що Дума та громадськість витрачає 200-250 руб. на кожную ученицю на рік [29].

У Народному Домі 23 квітня 1912 р. відбулася вистава «Веселий місяць травень» та збір коштів Товариству допомоги бідним учням чоловічої гімназії. Як написала газета «Бахмутский листок, вистава дала мало збору, бо один впливовий городянин «не побажав допомогати учням-євреям». Вистава зірвалася з вини акторів, М.О. Коптева повертала гроші [30].

Із Звіту Правління за 1914 рік стає відомо, що Товариство мало 3401 рублів, членські внески складають 228 рублі. Було пожертвовано всього 5 рублів. Бахмутське купецтво не дуже прагнуло розщедритися на допомогу бідним учням. Джерелами надходжень грошей були добродійні акції [25].

Товари з своїх магазинів відпущали Браїловський (посуд), Максимаджіян (мануфактура), Мордкович (галантерея), Чехиров, Львов, Шухер, Сорін [25].

При призначенні допомоги Правління брало до уваги не тільки матеріальне положення, але і успіхи в навчанні і поведінці. Бідні учні також одержували «гарячі сніданки і одяг». В 1913-1914 рр. допомогу одержували 18 учнів, в 1914-1916 рр.-17, розмір однієї допомоги складав від 10 до 20 рублів. Трьом учням оплачувалися в гімназичному буфеті сніданки на суму 15 рублів 72 копійки [25].

Перший директор Олександрівської гімназії Маріуполу Ф.А. Хартахай склав Статут Товариства допомоги нужденним учням, затверджений МВС 15 червня 1881 р. Але Товариство почало діяти вже в 1882 р. при директорі Г.І. Нейкирху. Почесним опікуном гімназії, головою Правління Товариства багато років був Ф.В. Гампер, який «всегда принимал самое живое участие во всем, что касается интересов гимназии, и можно смело утверждать, что не будь он председателем Правления общества, оно не существовало бы, так как был момент охлаждения со стороны горожан к означенному обществу, оно пережило это критическое время. Многие из бывших воспитанников гимназии с благодарностью вспоминают Ф.В. Гампера, который никому из обращавшихся к нему за помощью не отказывал в содействии».

Правління Товариства складалося з голови, казначея, секретаря і двох членів, яких оборали щорічно «посредством баллотировки». Директор, інспектор

гімназії були присутні на засіданнях Правління з правом голосу.

У січні кожного року відбувалися загальні збори усіх членів для розгляду річного звіту, встановлювався % відрахувань в запасний капітал.

Правління збиралося один раз на місяць і розглядало заяви про потреби учнів для виготовлення одягу і взуття бідним, рахунки шевців, сапожників.

Дійсні члени платять 5 руб. на рік. Почесні як правило вносили великі суми грошей або робили важливі послуги.

Якщо у 1882 р. було 60 членів Товариства, то у 1892 р. – 64.

Чисельність учнів, яким надавали рідну допомогу за 10 років, коливалася в межах у 1882 р. – 11, до 1891 р. – 19. До чисельності всіх учнів гімназії біля 7-10 %.

Видавалася допомога випускникам у 1885 р. двом 75 руб., у 1889 р. трьом – 150 руб., у 1891 р. трьом – 250 руб.

В 80-х роках XIX ст. у Бахмуті виникає Товариство допомоги бідним євреям, його головою був М. Л. Грінер, скарбником Шая Райтпорт, секретарем М. Давидович [9]/ 24 квітня 1912 р. у кінематографі «Модерн» відбулися благодійні кіносеанси, гроші пішли на розвиток Товариства допомоги бідним євреям [31].

У єврейській громаді Маріуполя з 1847 р. існувало Поховальне Братство, занованне братами Фрейман. Воно мало особливу книгу «Пінкус», куди старшини заносили гроші від членів і родичів євреїв.

Членами Братства могли бути ті, що кілька років мали звання «шамеса»(служки), або ті, що внесли певну сумму в Братство.

Після смерті члена єврейської громади «шамес» з кружкою у руках обігав усіх євреїв з закликком «благодотворение спасает от смерти», кожен єврей кидав у кружку монету. До родини к покійника зявлялися старшини Братства і якщо він бідна людина, то ховали його за рахунок Братства. Братство обмивало покійників, загорало у савани, переносило на кладовище і ховало.

Притулок для бідних євреїв, що прибували до Маріуполя, був хаснований в маленькому громадському будинку напроти Головної синагоги на Харлампіївській вулиці. Бідні євреї мали право безкоштовної ночівлі, перебування, харчуватися, у заможних євреїв по запискам старости притулку.

Видатним філантропом у єврейській громаді Маріуполя був Шая Сегол, який « еженедельно по пятницам, какая бы дурная погода ни была, обходит с кружкой в руках, всех евреев и собирает деньги в пользу неимущих больных ежегодно до 600 руб.».

Товариство допомоги бідним євреям існувало в Єнакієво (Фільшинський, Львів, Маньковський), Юзовці (Шапіро, Крендель), Костянтинівці (Лангерман, Бергмент, Фрейман) [32].

У Бахмуті існувало Товариство жебраків, яке придбало будинок для притулку.

Громадські діячі, земство робили спроби залучити населення Донбасу до благодійної допомоги голодуючим селянам.

Було створено у Бахмуті Комітет допомоги голодуючим «Колос жита», але воно нічого не робило.

У Юзівському комерційному училищі відбулися збори Товариства «Колос жита» під головуванням завідувача базарної комісії М.Ф. Гордєєва, де мова йшла про пожертви голодуючим.

Було спростовано чутки, що губернатор заборонив брати пожертви від євреїв, «идя рука об руку все без различия национальностей, могут помочь голодным».

Було організовано концерт у міському парку Юзівки, розваги для дітей. У приміщенні з-да Юза пані Шмідт організувала чай.

У Юзівці заходи Товариства «Колос жита» у 1912 р. почалися з ходи молоді у стрічках, з кружками. Їздили екіпажі та авто з колосками, у парку діяла карусель, для дітей біло катання на поні, безпрограшна лотерея. Оркестром керував вчитель музики Дмитрієв [33].

У біографі О.О. Чепурковського у Бахмуті влітку 1912 р. показували фільми, платня йшла голодуючим, але публіка не надто поспішала у ці дні на кіносеанси.

У 1910 р. в Росії діяли 4762 благодійні товариства і 6278 добродійних закладів. Тільки 25% усього бюджету добродійності складали засоби казначейства, земств, міст і станових установ, а 75% - засоби приватної добродійності.

Аналізуючи прояви благодійності у Донбасі до 1917 року треба зазначити перш за все, недостатню увагу істориків до феномену пожертви, міцви, різноманітних форм допомоги нужденним.

Нинішнє місто Артемівськ (Бахмут) не має комунального притулку для старих та немічних, харчування безхатченків організується епізодично.

ЛИТЕРАТУРА (REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Ханьков Я.В. Исторический очерк правительственных мер по части общественного призрения в России // ЖМВД. 1851. Кн. 10. С. 60–109; Кн.11. С. 212–266; Герье В. «Записка об историческом развитии способов призрения в иностранных государствах и о теоретических началах правильной его постановки». — СПб. — 1897.
Khanykov Y.V. Historical Review of the government measures to public charity in Russia // ZHMVD. 1851. Book. 10. Pp. 60-109; Kн.11. Pp. 212-266; Guerrier B. "Note on the historical development of methods charities in foreign countries and the theoretical basis of the right of his productions." — St. Petersburg. — 1897.

2. Курбановский М. Нищенство и благотворительность // Современник, 1860. № 9. С. 284; Максимов Е. Д. Происхождение нищенства и меры борьбы с ним // Вестник благотворительности. 1900. №11 № 12; Папер Я. Нищенство и убе-

жища для выпшедших из больниц неимущих // Трудовая помощь.1903. №1. С. 82; Мещанинов И.В. О нищенстве в России и способах борьбы с этим явлением // Всероссийский съезд деятелей по общественному и частному призрению. СПб., 1910.
Kurbanovsky M. Begging and charity // Contemporary, 1860. Number 9. S. 284; Maximov E.D. Origin begging and measures to combat it // Bulletin of charity. 1900. Number 11, number 12; Paper Y. Begging and shelter for the poor out of hospital // Labour pomosch.1903. Number 1. S. 82; Meshchaninov I.V. About begging in Russia and ways to combat this phenomenon // All-Russian Congress leaders for public and private charity. — St. Peterburg., — 1910.

3. Забелин А. Что могут сделать приходские благотворительные общества. СПб, 1880; Кудрявцев А.Н. Исторический

- очерк христианской благотворительности // Детская помощь. — 1885. — № 1.
- Zabelin A. *What can the parish charities. St. Petersburg, 1880; Kudryavtsev A.N. Historical Review of Christian charity // Children's assistance. — 1885. — Number 1.*
4. Гогель С.К. Объединение частной и общественной благотворительности. СПб, 1908; Горностаев И.Ф. Дети рабочих и городские попечительства о бедных в Москве. М., 1900; Максимов Е. Очерк земской деятельности в области призрения. СПб, 1895; Веселовский Б. История земства за 40 лет. — СПб, 1909. — Т.1.
- Gogel S.K. *Combining private and public charity. St. Petersburg, 1908; Gornostaev I.F. Children of workers and urban poor in the guardianship of Moscow. Moscow, 1900; Maximov E. Essay zemstvo in charity. St. Petersburg, 1895; Veselovskii B. History zemstvo 40 years. St. Petersburg, — 1909. — T.1.*
5. Горностаев И.Ф. Дети рабочих и городские попечительства о бедных в Москве. М., 1900; Максимов Е. Очерк земской деятельности в области призрения. СПб, 1895; Веселовский Б. История земства за 40 лет. — СПб, — 1909. — Т.1.
- Gornostev I.F. *Children of workers and urban poor in the guardianship of Moscow. Moscow, 1900; Maximov E. Essay zemstvo in charity. St. Petersburg, 1895; Veselovskii B. History zemstvo 40 years. St. Petersburg, — 1909. — V.1.*
6. Е.Д.Максимов.Земские финансы. СПб., 1885; Його. Очерки земской деятельности в области общественного призрения. СПб., 1895; Його ж.Трудовая помощь, ее основания, задачи и важнейшие формы, СПб., 1898;Його ж.Происхождение нищенства и меры борьбы с ним. СПб., 1901;Його ж.Особые благотворительные ведомства и учреждения» СПб., 1903;Його ж.Городские общественные управления в деле помощи бедным. — СПб. — 1905.
- E.D.Maksimov. *Zemskie finances. St. Petersburg., 1885 Yogo. Sketches of the district councils in the area of public charity. St. Petersburg., 1895; Yogo zh.Trudovaya help its inception, the most important tasks and forms, St. Petersburg., 1898; Yogo zh.Proiskhozhdenie begging and measures to combat it. St. Petersburg., 1901; Yogo zh.Osobyie charitable agencies and institutions "St. Petersburg., 1903; Yogo zh.Gorodskie public management in helping the poor. St. Petersburg. 1905.*
7. В.Ф.Дерюжинский.Заметки об общественном призрении.М., 1897; В.Ф.Дерюжинский. Общественное призрение у крестьян. — СПб., — 1899
- V.F.Deryuzhinskiy. *Zametki on public prizrenii.M., 1897; V.F.Deryuzhinsky. Public Care peasants. St. Petersburg., 1899*
8. Благотворительность в России. СПб., 2001, 2003, 2004, 2005, 2007.
- Charity in Russia. St. Petersburg., 2001, 2003, 2004, 2005, 2007.*
9. Абросимова Е.А. Исторические аспекты законодательного регулирования деятельности российских благотворительных организаций // Благотворительность в России. СПб., 2001; Соколов А.Р. Благотворительность в России как механизм взаимодействия общества и государства (начало XVIII– конец XIX вв.). — СПб., — 2006.
- Abrosimova EA *Historical aspects of the legal regulation of Russian charities // Charity in Russia. St. Petersburg., 2001; Sokolov AR Charity in Russia as a mechanism of interaction between society and the state (beginning end of XVIII- XIX centuries.). — St. Petersburg. — 2006.*
10. Косихина И. Г. Благотворительность российских общественных организаций в конце XIX – начале XX вв. // Благотворительность в России. СПб., 2001. С. 324 – 331; Зубов В.Е. Российское государство и благотворительные организации в XIX в. // Благотворительность в России. СПб., 2001. С. 422 – 428; Катцина Т.А. Благотворительные общества Енисейской губернии: состав, структура, практическая деятельность и её мотивы // Благотворительность в России. СПб., 2004. С. 92 – 104; Туманов А.С. Благотворительные общества губернского города: опыт регионального исследования. 1862–1917 годы // Благотворительность в России. — СПб., — 2003. — С. 178 - 192.
- Kosikhina IG *Charity Russian NGOs in the late XIX - early XX centuries. // Charity in Russia. St. Petersburg. 2001. Pp. 324 - 331; Zubov V.E. The Russian state and charitable organizations in the XIX century. // Charity in Russia. St. Petersburg. 2001. Pp. 422 - 428; Kutzin TA Charities Yenisei province: composition, structure, practices and the reasons // Charity in Russia. St. Petersburg. 2004. Pp. 92 - 104; Tumanov AS Charities provincial city: the experience of a regional study. 1862-1917 years // Charity in Russia. — St. Petersburg. — 2003. — Pp. 178 - 192.*
11. Соколов А.Р. Благотворительная деятельность Императорского Человеколюбивого общества в XIX в.; Рогушин Л. Г. Императорское Человеколюбивое общество // Благотворительность в России. СПб., 2003; Жукова Л.А. Историко-графические вопросы изучения деятельности Ведомства учреждений императрицы Марии (1797 – 1917 гг.); Гаврюшин С.И. Организационное устройство и деятельность Ведомства учреждений императрицы Марии (1797–1917): Автореф. канд. ист. наук. — М., — 2002.
- Sokolov AR *Charitable activity Imperial Philanthropic Society in the XIX century; Rogushina LG Imperial Philanthropic Society // Charity in Russia. St. Petersburg., 2003; Zhukova LA Historiographical questions of study activities the Department of Institutions of Empress Maria (1797 - 1917 gg.) Gaviushin SI Organizational structure and activities of the Department of Institutions of Empress Maria (1797-1917): Author.... Cand. ist. Sciences. — Moscow, — 2002.*
12. Деревягина Т.Г. Благотворительная деятельность Православной церкви по распространению начального образования на селе: на материалах Тамбовской губернии (вторая половина XIX – начало XX века) // Благотворительность в России. СПб., 2005. С. 206–215; Штепа А.В. Социальное служение русской православной церкви во второй половине XIX – начале XX веков: на материалах Калужской епархии. Дисс...канд. ист. наук. Калуга, 2005; Бобровников В.Г. Общественная деятельность церковных братств в России (XVI в. – 1917) // Общество и власть. СПб., 2006. С. 11–16; Сунцева Я.В. Исторический опыт взаимодействия органов московского самоуправления и церковно-православных приходов в деле защиты детей в начале XX в. Дисс....канд. социол. наук. М., — 2007.
- Derevyagina T.G. *Charitable activities of the Orthodox Church to spread primary education in rural areas: on materials Tambov province (the second half of XIX - beginning of XX century) // Charity in Russia. St. Petersburg. 2005. Pp. 206-215; Shtepa A.V. Social Service of the Russian Orthodox Church in the second half of XIX - early XX centuries: on materials Kaluga diocese. Diss... cand. ist. Sciences. Kaluga, 2005; Bobrovnikov V.G. Social activities in the Russian church brotherhoods (XVI c. - 1917) // society and government. St. Petersburg. 2006. Pp. 11-16; Suntseva Y. The historical experience of interaction of the Moscow government and church - Orthodox parishes in the protection of children in the early XX century. Diss. kand. sotciol. Sciences. M., — 2007.*
13. Попов Н.М. Социальная политика городских самоуправлений Тамбовской губернии в конце XIX– начале XX века. Дисс. канд.ист.наук. Тамбов, 2006; Коробейников Ю.В. Исторический опыт осуществления общественной помощи нуждающимся органами местного самоуправления России в 1864 – 1917 гг. Дисс... канд.ист. наук. Ставрополь, 2003; Жукова Л.Л. Проблемы взаимодействия властных структур и земских самоуправлений в пореформенной России 1864– 1918 гг. М., 1995. С.35 –37; Федоров М.В. Местное самоуправление в России (XII – начало XX вв.). М., 1998; Колчанова Е.В. Деятельность земства, общественной и частной благотворительности по развитию народного образования в российской провинции в конце XIX – начале XX в. // Благотворительность в России. СПб., 2003. С. 206 – 214; Роскошная О.В. Земские учреждения и решение социальных проблем во второй половине XIX – начале XX веков: по материалам Московской губернии. Дисс канд. ист. наук. — М., — 2006.
- Popov NM *Social policy Tambov province city governments in the late XIX- early XX century. Diss.... kand.ist.nauk. Tambov, 2006; Korobeynikov Y. The historical experience of the social assistance to needy local authorities in Russia 1864 - 1917 gg. Diss... kand.ist. Sciences. Stavropol, 2003; Zhukova LL Problems of interaction between power structures and county governments in the post-reform Russia 1864-1918 gg. M., 1995. C.35 -37; Fedorov MV Local government in Russia (XII - beginning of XX centuries). Moscow, 1998; Kolchanov EV Zemstvo activities, public and private charity for the development of education in the Russian province in the late XIX - early XX century. // Charity in Russia. St. Petersburg. 2003. Pp. 206 - 214; Luxury OV Zemstvo institutions and solution of social*

problems in the second half of XIX - early XX centuries: materials Moscow province. Diss... cand. ist. Sciences. M., 2006.

14. Лигенко Н.П. Купечество Удмуртии, вторая половина XIX – начало XX века. Ижевск, 2001; Скубневский В.А., Старцев А.В., Гончаров Ю.М. Купечество Алтая второй половины XIX – начала XX в. Барнаул, 2001; Юркин И.Н. Развитие форм благотворительности в предпринимательской среде русского города XVIII в. // Благотворительность в России. СПб., 2003. С.64–77.

Ligenko N.P. Merchants Udmurtia, the second half of XIX - beginning of XX century. Izhevsk, 2001; Skubnevskaya VA, Elders AV Goncharov Y.M. Merchants Altai second half of XIX - early XX century. Barnaul, 2001; Yurkin I.N. Development of forms of charity in the business environment in the Russian city of XVIII. // Charity in Russia. — St. Petersburg. — 2003. P.64 - 77.

15. Боханов А.Н. Коллекционеры и меценаты в России. М., 1989.

A.N. Bohanov Collectors and patrons in Russia. — Moscow, — 1989.

16. Власов П.В. Благотворительность и милосердие в России. М., 2001.

Vlasov P.V. Philanthropy and charity in Russia. — Moscow, — 2001.

17. Ульянова Г.Н. Благотворительность московских предпринимателей, 1860 – 1914 гг. М., 1999; Ульянова Г.Н. Благотворительность в Российской империи, XIX – начало XX века. М., 2005.

Ulyanov G.N. Charity Moscow businessmen, 1860 - 1914 gg. Moscow, 1999; Ulyanov GN Charity in the Russian Empire, XIX - early XX century. — Moscow, — 2005.

18. Соколов А.Р. Благотворительность в России как механизм взаимодействия общества и государства (начало XVIII – конец XIX вв.). СПб., 2006.

Sokolov A.R. Charity in Russia as a mechanism of interaction between society and the state (beginning XVIII - XIX centuries end.). — St. Petersburg. — 2006.

19. Горілий А. Г. Історія соціальної роботи (курс лекцій). / А.Г.Горілий//Навч. видання. — 2-е вид., доп. — Тернопіль: Економічна думка, 2003. — 72 с. Максимов Е. Очерк земской деятельности в области общественного призрения / Е.Максимов // Антология социальной работы.— Т. 1. — М., — 1994, — 288с.

Gorily A.G. History of Social Work (lectures). / A.G.Gorily // Navch. Vidanov. - 2nd appearance. Ext. - Ternopil: Economic thought, 2003. - 72. Maksimov E. Sketch of the district councils in the area of public charity / E.Maksimov // Anthology of Social Work. - T. 1. - MA — 1994 - 288s.

20. ПСЗ II. Т. XXXIX (1864). №40457.

21. Свод Законов Российской империи. Т. XIII. Устав об общественном призрении. Ст. 11. Издание 1915 г. Пг., 1916; ПСЗ III. Т. XII (1892). №8708.

Code of Laws of the Russian Empire. T. XIII. Charter on public charity. Article 11. Edition 1915 Pg., 1916 Shipyard III. T. XII (1892). Number 8708.

Tatarinov S.I., Bondartsov D.M. The role of Zemstvo's leaders in philanthropy in Bakhmut, Mariupol of Ekaterinoslavskaya gubernia in the 19th - early 20th centuries.

Abstract. The District Zemstvo's and the city Duma's steps to establish Boards of Trustees, public pensions for the poor students and poor Jews are studied in the article. The Zemstvo's leaders held charitable lotteries and concerts. The hospices for single and elderly people, shelters for orphans were established in Bakhmut. The good conditions for orphans were mentioned in shelters of Mazhna in the village of Ilinovka and Pleshcheev in the village of Nikolaevka. The community of Zemstvo organized the actions of "The Ear of Rye" society, with the involvement of teachers and students, for peasants – victims of crop failure in Bakhmut and Yuzovka.

Keywords: pupil, charity raffle, school, merchant.

Татаринов С.И., Бондарцов Д.М. Роль земских деятелей в благотворительности Бахмута, Мариуполя Екатеринославской губернии в 19 – начале 20 столетий.

Аннотация. В статье рассматриваются шаги уездного земства и городской Думы по созданию Попечительских советов, обществ пособия бедным учащимся, бедным евреям. Деятели земства проводили благотворительные лотереи, концерты. В Бахмуте были созданы приюты для одиноких и престарелых, приюты для детей-сирот. Выделялись хорошими условиями содержания сирот приюты Мажной в с. Ильиновка и Плещеева в Николаевке. Земская общественность организовывала в Бахмуте и Юзовке акции Общества "Колос ржи" для помощи пострадавшим от неурожая крестьянам, привлекала учителей и школьников.

Ключевые слова: ученик, благотворительность, лотерея, училище, купец.

22. Материалы, относящиеся до нового общественного устройства в городах Империи. (Городское положение 16 июня 1870 г.). Т. II. СПб., 1877. С.177.

Materials related to the new social order in the cities of the Empire. (Urban position June 16, 1870). T. II. — St. Petersburg. — 1877. P.177.

23. Доклады Управы и журналы XXIX очередного Бахмутского уездного земского собрания. —Бахмут,— 1895, — 418 с.

Justices reports and magazines XXIX next Bakhmutsky county zemstvo assembly. - Bakhmut, - 1895, - 418.

24. РГИА. — Ф.733., — Оп.187. — Д. 610. Ведомость школьной сети Бахмутского уездного земства за 1903 год; Отчет Бахмутской уездной земской управы по народному образованию за 1903–1904 учебный год. — Бахмут, — 1904, — 17 с.; Отчет по народному образованию за 1904–1905 учебный год. — Бахмут, — 1905, — 91 с.

RSIA. - F.733., - Op.187. - D. 610. Vedomost school network Bakhmutsky county zemstvo in 1903; Report Bakhmutskaya District Zemstvo for public education in 1903-1904 academic year. - Bakhmut - 1904 - 17.; Report on national ducation for 1904-1905 academic year. - Bakhmut - 1905 - 91 p.

25. Отчет Бахмутской уездной управы по народному образованию к 40 летию земства. — Бахмут,— 1905.

Report Bakhmutskaya county government for public education to the 40 anniversary of the zemstvo. - Bakhmut - 1905.

26. Отчет Бахмутской управы по народному образованию к 50 летию земства.— Бахмут, — 1911.

Otchet Bakhmutskaya council for public education to the 50 anniversary of the zemstvo. - Bakhmut, - 1911.

27. Татаринов С.И., Федотов С.А. Історія педагогіки та народної освіти Донбасу. – Харків: ЧП Мачулін, — 2012, — 120 с.

Tatarinov S.Y. Fedotov S.A. History of Education and Public Education of Donbass. - Kharkiv: P.E. Machulin, - 2012, - 120.

28. Бахмутский листок, – 21 апреля, — 1912

Bahmutskiy leaf - April 21 – 1912

29. Бахмутский листок, – 24 апреля, — 1912

Bahmutskiy leaf - April 24 – 1912

30. Бахмутский листок, – 26 апреля, — 1912

Bahmutskiy leaf - April 26 – 1912

31. Татаринов С.И., Федотов С.А. Штетл Бахмут–феномен еврейского народа в Донбассе. – Харьков: слово, — 2013, — 185 с.

Tatarinov SI Fedotov SA Shtetl Bakhmut - phenomenon of the Jewish people in the Donbass. - Kharkov: the word, - 2013, - 185 p.

32. Бахмутский листок, – 27 апреля, — 1912

Bahmutskiy leaf - April 27 – 1912

33. Календарь–ежегодник на 1916 г. – Екатеринбург, — 1916

Calendar - Yearbook for 1916, – Ekaterinoslav, - 1916

Шепелева А.А.

Сиротство в Украине как социальная проблема и пути ее разрешения

*Шепелева Анна Андреевна, аспирант кафедры социологии и экономики
Криворожский педагогический институт ГВУЗ "Криворожский национальный университет"
г. Кривой Рог, Украина*

Аннотация. В статье очерчена проблема сиротства в Украине, выявлены предпосылки ее возникновения, рассмотрены особенности социализации детей-сирот в условиях воспитания в закрытых интернатных учреждениях, и представлены возможные пути преодоления сиротства. Изучены возможные формы содержания детей-сирот.

Ключевые слова: сиротство, социальное сиротство, приемная семья, детский дом семейного типа, социализация.

На данном этапе развития украинского общества существует немало социальных проблем. Одной из них является сиротство. По данным Государственного комитета статистики Украины, в 2013 году в стране насчитывалось 92 112 детей-сирот и детей, лишенных родительской опеки [1].

Современные общественные преобразования, безусловно, порождают нестабильность, что влияет на состояние жизни всех слоев населения, чаще ухудшая, чем улучшая их уровень жизни. Это в свою очередь, обуславливает ряд других общественных проблем, одной из которых является сиротство, которое детерминируется в основном, как показывает опыт, нестабильностью в обществе, кризисом семьи, девиациями, в том числе, алкоголизмом, наркоманией. В Украине наблюдается изменение форм семейной организации, увеличение количества внебрачных рождений, ослабление воспитательного потенциала семьи, потеря фундаментальных человеческих ценностей, разрушение традиционных моральных норм. Поэтому исследование проблемы сиротства является своевременным и актуальным. Целью работы является выявление характерных особенностей сиротства в Украине как социальной проблемы, а также путей его преодоления.

Проблемами сиротства занимаются такие украинские и зарубежные ученые, как: Н.Комарова, И.Пеша, Л.Божович, А.Прихожан, Н.Толстых, Г. Бевз, И.Дементьева, М.Васильева, Е.Коваленко и другие. В своих работах они рассматривают проблему социального сиротства, особенности психологического развития детей-сирот, их социализацию, но недостаточно изученными являются особенности социальной адаптации детей-сирот, системы реализации опеки над сиротами, создание эффективных условий для их дальнейшего конструктивного функционирования в обществе, реализация эффективных путей преодоления сиротства.

Под сиротством чаще понимают социальное явление, обусловленное наличием в обществе детей, родители которых умерли, а также детей, оставшихся без попечения родителей вследствие лишения их родительских прав или признания в установленном порядке недееспособными, либо безвести пропавшими [2, с. 8]. Ближким к понятию «сиротство» является понятие "социальное сиротство". Социальные сироты - это дети, имеющие биологических родителей, которые по каким-либо причинам не занимаются их воспитанием и не заботятся о них [2, с. 9]. Количество социальных сирот в Украине значительно превышает количество биологических сирот. По данным Министерства

Украины по делам семьи, молодежи и спорта, из общего количества детей-сирот и детей, лишенных родительской опеки, процент собственно детей-сирот незначительный (по разным данным от 8 до 10%). Такая социальная ситуация вызывает беспокойство ученых, социальных работников, общества, поскольку она свидетельствует о функциональной несостоятельности десятков тысяч семей воспитывать и опекать собственных детей. Обычно именно государственные органы опеки и попечительства лишают родителей прав воспитывать собственных детей, вследствие их физической, психологической или социальной несостоятельности выполнять родительские обязанности. Лица, ведущие девиантный образ жизни, а именно злоупотребляющие алкоголем, наркотиками, конечно, не могут обеспечить необходимых условий для воспитания и развития ребенка, поэтому лишаются родительских прав. К сожалению, этот шаг необходим, если здоровью и жизни ребенка грозит дальнейшее совместное проживание с девиантными родителями. Дальнейшим воспитанием и опекой над этими детьми занимается государство.

Согласно украинскому законодательству, дети-сироты - дети, у которых умерли или погибли родители; дети, лишенные родительской опеки, дети, оставшиеся без попечения родителей в связи с лишением их родительских прав, отъемом у родителей без лишения родительских прав, признанием родителей безвестно отсутствующими или недееспособными, объявлением их умершими, отбыванием наказания в местах лишения свободы и пребыванием их под стражей на время следствия, розыском их органами внутренних дел, связанным с уклонением от уплаты алиментов и отсутствием сведений об их местонахождении, продолжительной болезнью родителей, препятствующей им исполнять свои родительские обязанности, а также подброшенные дети, родители которых неизвестны, дети, от которых отказались родители, и беспризорные дети [3]. Как известно, семья является важнейшей средой социализации человека. В семье ребенок усваивает социальные и культурные нормы, модели поведения, особенности ведения быта, распределения прав и обязанностей, воспринимается модель семейной организации. Дети-сироты, лишаясь родительской опеки, соответственно лишаются не только возможности проживать с родителями, но и основной среды социализации. Большая часть детей-сирот в Украине воспитываются в интернатах и детских домах. Специфика воспитательных учреждений закрытого типа характеризуется наличием жесткой дисциплины, регламента

цией деятельности детей, особой системой межличностных отношений как внутри коллектива воспитанников, так и между воспитателями и детьми.

Можно согласиться с мнением украинских ученых Н.Комаровой и И.Пеша, о том что "специфика условий содержания и проживания детей-сирот и детей, лишенных родительской опеки, является причиной неуспешной социализации воспитанников интернатных учреждений в будущем, что характеризуется следующими факторами: социальная незащищенность после выхода из интернатного учреждения, отсутствие материальной и моральной поддержки; высокий уровень претензий к окружающим; отсутствие социальных навыков самостоятельного жизнеобеспечения; отсутствие навыков решения собственных проблем с официальными структурами; неспособность противодействовать негативному постороннему влиянию; проблемы профессионального выбора". [2, 4].

В итоге, значительная часть выпускников интернатов, получив свободу действий, начинают вести девиантный и асоциальный образ жизни. Как показывает исследование Н.Комаровой "После выпуска из интернатов каждый пятый воспитанник становится бомжем, каждый второй прибегает к противоправным действиям, становится преступником, каждый седьмой совершает попытку суицида. Государственный механизм социальной защиты детей, лишенных родительской опеки, во многих случаях явно не срабатывает" [2, 5]. Это является серьезной общественной проблемой, которая требует разрешения.

Для преодоления сиротства необходимо активное внедрение государственных программ семейного воспитания детей-сирот. К семейным формам воспитания в Украине, по Закону Украины "Про обеспечение организационно-правовых условий социальной защиты детей-сирот и детей, лишенных родительской опеки" от 13 января 2005 г. относятся: приемная семья, опекунов, усыновление, детский дом семейного типа.

Усыновление - принятие усыновителем в свою семью ребенка на правах дочери или сына, осуществленное на основании решения суда. Усыновление ребенка осуществляется в его интересах для обеспечения стабильных и гармоничных условий его жизни [3]. В этом случае ребенок лишается статуса сироты и соответствующих государственных льгот.

Установления опеки и попечительства - устройство детей-сирот, детей, лишенных родительской опеки, в семьи граждан Украины, которые находятся, преимущественно, в семейных, родственных отношениях с этими детьми-сиротами или детьми, лишенными родительской опеки, с целью обеспечения их воспитания, образования, развития и защиты их прав и интересов. Определяют опеку органы опеки и попечительства. В задачу опекуна входит воспитание и развитие ребенка, защита его прав. Опекуном осуществляет, контроль за сохранением и использованием имеющегося у несовершеннолетнего ребенка движимого или недвижимого имущества, но сам не имеет права распоряжаться этим имуществом [3]. При этой форме устройства детей-сирот за ними сохраняются все предусмотренные законодательством права и льготы, но опека возможна лишь в том случае, если

воспитывать ребенка согласен кто-либо из кровных родственников.

Институт приемной семьи был введен в Украине сравнительно недавно, хотя данная форма устройства детей-сирот является приоритетной и распространенной во многих странах (США, Нидерланды, Австралия и другие). Принятием двух Постановлений Кабинета Министров Украины - от 2 марта 1998 года № 241 "О проведении эксперимента по созданию приемных семей в Запорожской области и утверждении Положения о приемной семье" от 15 сентября 1999 № 1713 "О проведении эксперимента по образованию приемных семей в некоторых регионах Украины" началось внедрение и функционирование института приемной семьи в Украине. Приемная семья - это семья, которая добровольно взяла из учреждений для детей-сирот и детей, лишенных родительской опеки, от 1 до 4 детей для воспитания и совместного проживания [4].

Государство не только задекларировало возможность создания приемных семей в Украине, но и предоставило определенные права и материальные гарантии их существования. Так, согласно Положению о приемной семье, финансирование на содержание детей в приемной семье гарантировано государством и осуществляется с местного бюджета: ежемесячно предоставляются средства на питание приемных детей, исходя из натуральных норм его обеспечения, на приобретение для них одежды, обуви, медикаментов, предметов личной гигиены, игрушек, книг, инвентаря и оборудования, на проведение культурно-массовой работы, а также средства на оплату коммунальных услуг по нормам и тарифами, действующих в данной местности, пропорционально количеству приемных детей [5]. При этом за ребенком сохраняется статус сироты и, соответственно, все льготы, предусмотренные государством. Приемные родители не усыновляют детей на правах кровного родственника, а обеспечивают семейное воспитание детям-сиротам.

Социально-педагогические условия воспитания детей в приемных семьях требуют соответствующей подготовки потенциальных приемных родителей, осуществления социального сопровождения приемных родителей. Обязательным условием для создания приемной семьи является соответствующая психолого-педагогическая подготовка и обучение приемных родителей, которая готовит их к возможным трудностям адаптации детей. Таким образом, приемная семья выполняет функции, аналогичные тем, которые обеспечивает биологическая семья: воспитательную, коммуникативную, регулятивную, экономическую, обеспечивая детей-сирот необходимыми эмоциональными контактами и естественностью процесса воспитания, тем самым компенсируя материнскую депривацию у ребенка.

Разновидностью приемной семьи является детский дом семейного типа. Детский дом семейного типа - отдельная семья, которая создается по желанию супругов (или отдельного лица, не состоящего в браке), которые берут на воспитание и совместное проживание от 5 до 10 детей-сирот и детей, лишенных родительской опеки. Целью создания детского дома семейного типа является обеспечение надлежащих

условий для виховання в сімейному оточенні дітей-сирот і дітей, позбавлених батьківської опіки [5]. Правовою основою функціонування дитячих будинків сімейного типу є Постанова Кабінету Міністрів України "Об утвердженні Положення о дитячому будинку сімейного типу" от 26.04.2002. Функціонування дитячих будинків сімейного типу забезпечує сімейну опіку над більшим числом дітей, порівняно з прийомною сім'єю.

Термін перебування дітей в дитячому будинку сімейного типу - до 18-річчя, а в разі продовження навчання в професійно-технічному, вищому навчальному закладі I-IV рівня акредитації - до його закінчення, але не пізніше досягнення ними 23-річного віку. Число дітей в дитячому будинку сімейного типу не повинно перевищувати 10 осіб, включаючи рідних дітей. Після прийняття рішення про створення дитячого будинку сімейного типу державні органи надають батькам-вихователям індивідуальний житловий будинок або багатоквартирну квартиру і транспорт за нормами, встановленими законодавством. На кожного дитини щомісячно з бюджету місцевих органів державного управління виділяється сума для його утримання, а одному з батьків-вихователів оплачуються послуги вихователя. Таким чином, держава забезпечує матеріальні умови утримання дітей-сирот в сім'ї, для їх подальшої нормальної соціалізації.

На основі набутого досвіду опіки над дітьми-сиротами і наукових досліджень, органи державної влади визначили пріоритетні сімейні форми утримання сирот. При втраті ре-

бенком батьківської опіки відповідний орган опіки і опікунства приймає виснажливі заходи по пристосуванню дитини в сім'ю громадян України - на усиновлення, під опіку або опікунство, в прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу. К закладам для дітей-сирот і дітей, позбавлених батьківської опіки, незалежно від форми власності і підпорядкування, дитина може бути пристосована в разі, якщо по будь-яким причинам немає можливості пристосувати її до виховання в сім'ї.

Державна політика, спрямована на пристосування дітей-сирот в сім'ї, матеріальна і соціальна підтримка прийомних сімей, забезпечила щорічне збільшення кількості прийомних сімей і дитячих будинків сімейного типу. Але необхідним залишається і більш активна пропаганда сімейних форм пристосування сирот серед населення.

Отже, проблема сиротства в Україні стоїть досить гостро, і економічні, психологічні і культурні детермінанти її розвитку є основними. Для подолання даної соціальної проблеми необхідно удосконалити роботу по запобіганню сиротства, зокрема, посилити соціальну підтримку сімей, що перебувають в складних матеріальних і побутових умовах; формувати більш високий культурний і духовний рівень в суспільстві, акцентуючи увагу на сімейних цінностях як першочергових; активно пропагандувати сімейні форми пристосування дітей-сирот серед населення. Це сприятиме підтримці і розвитку сімейних форм пристосування сирот як основи для їх успішної адаптації і соціалізації.

ЛІТЕРАТУРА (REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Державний комітет статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: ukrstat.gov.ua
State Statistics Committee of Ukraine [electronic resource]. - Mode of access: ukrstat.gov.ua
2. Комарова Н.М., Пеша І.В. Методичні рекомендації для соціальних працівників, державних службовців щодо розвитку сімейних форм виховання – Київ, 2006.
Komarova N., Pyesha I.V. Guidelines for social workers, government officials on the development of family-based care - Kyiv, 2006.
3. Закон України Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей. [Електронний ресурс] – Режим доступу : www.zakon.rada.gov.ua.
The Law of Ukraine On the bodies and services for children and special facilities for children. [electronic resource] - Mode of access: www.zakon.rada.gov.ua.
4. Закон України Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених

- батьківського піклування: закон України 13 січня 2005 р. [Електронний ресурс].- Режим доступу : www.zakon.rada.gov.ua
The Law of Ukraine on Ensuring Organizational and Legal Conditions for Social Protection of Orphans and children deprived of parental care: the law of Ukraine January 13, 2005 [electronic resource] . - Mode of access: www.zakon.rada.gov.ua
5. Постанова Кабінету Міністрів України від 2 березня 1998 р. № 241 Про проведення експерименту з утворення прийомних сімей в Запорізькій області та затвердження Положення про прийомну сім'ю [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mon.gov.ua/laws/KMU_565.doc.
Cabinet of Ministers of Ukraine dated March 2, 1998 № 241 on the experiment with the formation of adoptive families in the Zaporozhye region and approval of foster care [electronic resource]. - Mode of access: http://www.mon.gov.ua/laws/KMU_565.doc.

Shepeleva H. Orphanage in Ukraine as a social problem and the ways to overcome

Abstract. The article outlines the problem of orphans in Ukraine, identified prerequisites for its occurrence, the features of socialization of orphans in terms of education in private residential facilities, and presents possible ways to overcome abandonment. Orphanage problem is very relevant for the Ukrainian society. The process of economic, political and social transformations in Ukraine causes a high level of abandonment. Socialization and social adaptation of orphans in orphanages complicated. To overcome abandonment must provide family-based orphanage.

Keywords: orphans, social orphans, foster families, family-type orphanage, socialization.

SOCIAL COMMUNICATION

Дроздова О.В.

Характеристика тендерної документації та нормативно-правові засади її функціонування в Україні

Дроздова Олена Василівна, кандидат історичних наук, доцент, докторант Харківської державної академії культури, м. Харків, Україна

Анотація. У статті досліджені особливості нормативно-правового забезпечення функціонування тендерної документації в Україні в сучасних умовах, проаналізовано основні тендерні документи. Це дає змогу скласти уявлення про тендерну документацію та акцентувати увагу на необхідності якісного нормативно-правового забезпечення функціонування зазначеної групи документів.

Ключові слова: тендерна документація, нормативно-правове забезпечення, тендер.

Актуальність теми зумовлюється недостатньою розробкою проблеми нормативно-правового забезпечення функціонування тендерної документації в Україні та відсутністю характеристики основних документів проведення тендеру. Рішення проблеми нормативно-правового забезпечення проведення тендерів у сучасних умовах дозволить цілеспрямовано формувати інформаційні ресурси організацій, забезпечувати їх ефективне функціонування. Виникає потреба у використанні налагодженого документного механізму функціонування і проведення тендерів в державі. Тендерна документація є потужним стимулом активізації вибору правильної стратегії проведення тендеру. Із загостренням конкуренції питання правильності ведення тендерної документації стає актуальним і потребує розроблення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретико-методологічні та методичні аспекти функціонування тендеру досліджували вчені, серед яких К.Б.Зозуляк, Л.О.Лігоненко, Г. Л. Красневич, А.С.Гальчинський, В.М.Геєць, В.П.Семиноженко, В.Вишневецький [1, 2, 3, 6].

Враховуючи важливість та багатовекторність названої теми, до неї зверталися дослідники документознавці [4, 5, 13, 14].

Однак у працях більшості вчених питання нормативно-правового забезпечення функціонування тендерної документації в Україні та характеристика тендерних документів висвітлювалася лише в контексті галузевого документознавства. У той же час, суттєві аспекти зазначеної проблеми залишаються ще не розробленими. Проте названі автори лише побіжно торкнулися питання вивчення тендерної документації й узагальнюючих праць з даної тематики не створено.

Метою статті є дослідження основних тендерних документів та нормативно-правового забезпечення функціонування тендерної документації в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Тендерна документація забезпечує виконання тендеру, тобто розміщення замовлення на яку-небудь роботу, яка передбачає визначення виконавця шляхом конкурсного відбору кращої тендерної пропозиції за критеріями, що встановлюються замовником, тобто це є конкурс на право виконання яких-небудь робіт. Оскільки основним способом державних закупівель є тендери - спосіб видачі замовлень на постачання то-

варів, надання послуг або проведення підрядних робіт за задалегідь оголошеним у конкурсній документації умовам, в обумовлені терміни на принципах змагальності, справедливості та ефективності.

Звернемося до визначення поняття «тендерної документації». Під «тендерною документацією» розуміють поданий замовником комплект документів, необхідних для підготовки тендерних пропозицій у визначений термін, що включає інформацію про умови і процедуру проведення торгів (тендерів). При проведенні торгів і замовники, і претенденти мають діяти відповідно до даної документації. Усі діючі норми, правила або процедури застосовуються тільки в тому випадку, якщо це вказується в тендерній документації. Вимоги тендерної документації носять характер закону.

Прослідкуємо документне забезпечення проведення тендеру. В оголошенні про проведення торгів зазначаються наступні дані: головний розпорядник коштів; замовник торгів (назва установи, ідентифікаційний код, поштова адреса, відповідальний за проведення торгів); інформація про товари, що закуповуються; процедура здійснення закупівлі; місце та спосіб отримання тендерної документації; вартість тендерної документації; місце та кінцевий термін подання тендерних пропозицій; місце та дата розкриття тендерних пропозицій; додаткова інформація.

Крім того, учасникам торгів пропонують інструкцію, яка визначає умови конкретного тендеру. Відповідно до чинного законодавства, у тендерну документацію включаються наступні документи:

1. Запрошення до участі у тендері - перший документ, з яким знайомляться постачальники, тому до його змісту висуваються тверді вимоги. Запрошення посилається і на інструкцію постачальникам, і на умови контракту, і на технічне завдання на поставку продукції.
2. Інструкція постачальникам - другий документ, який визначає порядок підготовки та подачі тендерних пропозицій. Інструкція постачальникам представляє загальні положення без обліку специфіки конкретного тендеру.
3. Замовлення на поставку продукції та технічні вимоги до продукції - наступний тендерний документ. Вимоги, які замовник пред'являє до змісту замовлення за постачання продукції або послуг - найменування продукції, графік її постачання, обсяг за кожним найменуванням продукції. Крім того, у вимогах присутні посилання на стандарти якості, технічні умови та ін.

Необхідно зазначити, що складання технічного завдання на товари, роботи, послуги - найбільш важливий і складний етап розробки тендерної документації. Залежно від того як буде складено технічне завдання, саме такі товари, роботи, послуги одержить держзамовник за результатами закупівлі. Стандартної форми технічного завдання немає. У загальному виді документ містить наступні реквізити: найменування продукції, що закуповується; посилання на стандарти, технічні умови; обсяг продукції за кожною назвою; графік поставки продукції.

4. Основні умови контракту або проект контракту - наступний тендерний документ. Стандартної форми державного контракту також немає. Кожне відомство, окремі підрозділи розробляють власні контракти.

Актуальною на сьогодні є необхідність включення до переліку тендерної документації наступних документів, а саме: форму тендерної пропозиції; форму відомостей, що підтверджують кваліфікацію постачальника; форму банківської гарантії, що забезпечить однаковість одержуваних тендерних пропозицій і тим самим полегшить замовникові їх вивчення

Таким чином, на сьогодні до основної групи тендерної документації, а саме до замовлень на поставку продукції, технічних вимог до продукції, основних умов контракту в документознавстві не існує встановлених стандартних вимог.

Необхідно звернути увагу, що тендерна документація надається всім бажаючим взяти участь у проведенні тендера.

Наступним етапом буде розгляд вимог, які виставляються до функціонування тендерної документації, серед яких:

- тендерна документація повинна надавати вичерпну інформацію про те, що являє собою предмет торгів;
- тендерна документація повинна надавати опис про порядок підготовки та подання пропозицій тих чи інших конкурсних торгів. Окремий розділ присвячується порядку підведення підсумків тендеру та наступного підписання угоди про виконання зобов'язань;
- тендерна документація повинна детально описувати умови майбутнього контракту
- тендерна документація повинна давати відповіді на наступні за питання: який предмет закупівлі (торгів)? як підготувати та надати тендерні пропозиції?

Порядок створення, оформлення та застосування основних груп тендерних документів регламентується нормативними актами, що надає їм правового характеру.

Законодавча основа, на якій працює тендерна документація забезпечується наступними Законами України, а саме: "Про банки і банківську діяльність" від 7 грудня 2000 року за № 2121-III [7], "Про державну таємницю" від 21 січня 1994 року за № 3855-XI [9], "Про державний матеріальний резерв" від 24 січня 1997 року за № 51/97-ВР [10], "Про державне замовлення для задоволення пріоритетних державних потреб" від 22 грудня 1995 року за № 493/95-ВР [8], «Про здійснення державних закупівель» від 1 червня 2010 року № 2289-VI [11], Постанови Кабінету Міністрів України "Про удосконалення порядку формування цін" від 18 грудня 1998 р. за № 1998 [12].

Більш детально звернемося до окремих із них. Опис предмета закупівлі наводиться в технічному завданні, яке включається в тендерну документацію. Звернемося до Закону України «Про здійснення дер-

жавних закупівель» від 1 червня 2010 року № 2289-VI [11]. Закон встановлює правові та економічні засади здійснення закупівель товарів, робіт і послуг за державні кошти. Метою Закону є створення конкурентного середовища у сфері державних закупівель, запобігання проявам корупції у цій сфері, розвиток конкуренції, забезпечення ефективного та раціонального використання державних коштів. Стаття 16 Закону України «Про здійснення державних закупівель» встановлює кваліфікаційні вимоги до учасників тендеру.

Замовник може вимагати від учасників тендеру надання ними документально підтверженої інформації про відповідність кваліфікаційним вимогам. Серед таких вимог можуть бути:

- наявність дозволу або ліцензії на провадження відповідної діяльності (у випадках, передбачених законодавством);
- наявність обладнання, а також працівників відповідної кваліфікації, які мають необхідні знання та досвід;
- сплата податків і зборів (обов'язкових платежів), передбачених законодавством;
- провадження учасниками господарської діяльності відповідно до положень їх статутів;
- відсутність рішення про визнання учасника в установленому порядку банкрутом чи порушення проти нього справи про банкрутство.

Відповідно до статті 15 Закону України «Про здійснення державних закупівель», мова, на якій складається тендерна пропозиція, документи, що готуються замовником, викладаються українською мовою, а також за рішенням замовника одночасно усі документи можуть мати автентичний переклад на іншу мову. Визначальним є текст, викладений українською мовою.

Відповідно до статті 16 вищезазначеного Закону України, у додатку до тендерної документації наводиться перелік кваліфікаційних вимог та документів про підтвердження кваліфікаційних даних учасників тендеру.

Кабінетом Міністрів України було прийнято Постанову "Про удосконалення порядку формування цін" від 18 грудня 1998 р. за № 1998, якою передбачено формування, встановлення та застосування суб'єктами підприємництва на території України вільних цін виключно у національній грошовій одиниці. У випадку, якщо замовником передбачається подання ціни пропозиції іноземному постачальнику в іноземній валюті, тендерною документацією має бути передбачено перерахування у національну валюту згідно з валютним курсом, визначеним Національним банком України станом на день розкриття пропозицій [12].

Висновки. Таким чином, можна зазначити активізацію нормотворчої діяльності щодо функціонування тендерної документації в Україні. Необхідно вжити заходів щодо забезпечення реалізації державної політики у сфері регулювання тендерної документації, загальними засадами якої повинні стати виконання розроблених нормативних програм, стандартів. Для ефективного функціонування тендерного ринку необхідно прийняти нормативно-правові акти, що дозволять посилити гарантії правильного документного забезпечення проведення тендеру.

Державна політика повинна стати інформативною, збалансованою, тим самим забезпечити розвиток торгової галузі.

Перспективи подальших розвідок даного напрямку дослідження повинні полягати в аналізованні кожного окремо взятого тендерного документу, формуванні

критеріїв ефективності його функціонування в проведенні тендерів.

ЛІТЕРАТУРА (REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Вишневецький В. Промислова політика: теоретичний аспект / В.Вишневецький // Економіка України. – 2012. - № 2. – С. 4 – 15; № 3. – С. 25 – 35.
Vishnevskiy V. Promislova policy: theoretical aspect / V. Vishnevskiy // Economy of Ukraine. – 2012. - № 2. – S. 4 – 15; № 3. – S. 25 – 35.
2. Гальчинський А.С., Геєць В.М., Семиноженко В.П. Україна: наука та інноваційний розвиток / А.С.Гальчинський, В.М.Геєць, В.П.Семиноженко. – К., 1997. – 66 с.
Gal'chinskij a.s., Geec' V.M., Seminozhenko v.p. Ukraine: science and innovative development / A.S.Gal'chinskij, V.M.Geec', V.P.Seminozhenko it is. - K., 1997. – 66 s.
3. Зозуляк К.Б. Інноваційний розвиток торгівельної сфери України / К.Б.Зозуляк // Науковий вісник НЛТУ України. - 2009. – Вип. 19.1. – С. 237-242.
Zozulyak K.B. Innovative development of point-of-sale sphere of Ukraine / K.B.Zozulyak // The scientific announcer NLTU Ukraine. - 2009. – Vip. 19.1. – S. 237-242.
4. Кулешов С. Г. Документознавство: Історія. Теоретичні основи / С. Г.Кулешов. - К.: УДНДІАСД; Держ. акад. керів. кадрів культури і мистецтв, 2000. - 162 с.
Kuleshov S. Gramme. Dokumentoznavstvo: History. Theoretical bases / S. G. Kuleshov. - K.: UDNDIASD; Derzh. akad. keriv. shots of culture and arts, 2000. - 162 s.
5. Кулешов С.Г. Управлінське документознавство: навч. посіб. для вищих навч. закл. культури і мистецтв / С.Г.Кулешов. – К.: ДАКККиМ, 2003. – 58 с.
Kuleshov S.G. Administrative dokumentoznavstvo: navch. posib. for higher navch. zakl. culture and arts / S.G.Kuleshov. – K.: DAKKKiM, 2003. – 58 s.
6. Лігоненко Л.О., Красневич Г.Л. Інноваційний вектор розвитку торгівлі в Україні / Л.О. Лігоненко, Г.Л.Красневич // Товари і ринки. – 2011. – № 1. – С. 7 – 14.
Ligonenko L.O., Krasnevich G.L. The innovative vector of development of trade in Ukraine / L.O. Ligonenko, G.L.Krasnevich // Commodities and markets. – 2011. – № 1. – S. 7 – 14.
7. Про банки і банківську діяльність [Електронний ресурс]: Закон України № 2121 - III від 7 грудня 2000 р.- Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/go/2121-14/>. – Заголовок з титулу екрана.
About jars and bank activity [Electronic resource]: Law of Ukraine № 2121 - III from December, 7, 2000 r.- Access mode: http://zakon.rada.gov.ua/go/2121-14/. - It is title from the title of ekrana.
8. Про державне замовлення для задоволення пріоритетних державних потреб [Електронний ресурс]: Закон України № 493/95-ВР від 22 грудня 1995 р.- Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/493/95-vr>. – Заголовок з титулу екрана.
About a government order for satisfaction of priority state necessities [Electronic resource]: Law of Ukraine № 493/95-VR from Decembers, 22, 1995 r.- Access mode: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/493/95-vr. - It is title from the title of ekrana.
9. Про державну таємницю [Електронний ресурс]: Закон України № 3855 - XI від 21 січня 1994 р.- Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/go/3855-12>. – Заголовок з титулу екрана.
About a state secret [Electronic resource]: Law of Ukraine № 3855 -XI from January, 21 1994 r.- Access mode: http://zakon.rada.gov.ua/go/3855-12. - It is title from the title of ekrana.
10. Про державний матеріальний резерв [Електронний ресурс]: Закон України № 51/97 - ВР від 24 січня 1997 р.- Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/go/51/97-vr>. – Заголовок з титулу екрана.
About government financial reserve [Electronic resource]: Law of Ukraine № 51/97-VR from January, 24, 1997 r.- Access mode: http://zakon.rada.gov.ua/go/51/97-vr. - It is title from the title of ekrana.
11. Про здійснення державних закупівель [Електронний ресурс]: Закон України № 2289-VI від 1 червня 2010 р.- Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/go/2289-17>. – Заголовок з титулу екрана.
About realization of the public purchasing [Electronic resource]: Law of Ukraine № 2289-VI from June, 1, 2010 r. – Access mode : http://zakon.rada.gov.ua/go/2289-17. – It is title from the title of ekrana.
12. Про удосконалення порядку формування цін [Електронний ресурс]: Постанова Кабінету Міністрів України № 1998 від 18 грудня 1998 р.- Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1998-98-p>. – Заголовок з титулу екрана.
About the improvement of order of forming of prices [Electronic resource]: Decision of Cabinet Ukraine № 1998 from December, 18, 1998 r.- Access mode: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1998-98-p. - It is title from the title of ekrana.
13. Швецова-Водка Г. М. Документ і книга в системі соціальних комунікацій / Г.М.Швецова-Водка. – Рівне: Рівнен. держ. гуманітар. ун-т, 2001. - 438 с.
Shvecova-Vodka G. M. Dokument and book is in the system of social communications / G.M.Shvecova-Vodka.- Rivne: Rivnen. derzh. gumanitar. un-t, 2001. - 438 s.
14. Швецова – Водка Г.М. Типологія документа: навч. посіб. для студ. ін - тів культури / Г.М.Швецова-Водка. - К.: Кн. палата України, 1998. – 80 с.
Shvecova – Vodka G.M. Tipologiya of document: navch. posib. for stud. in are tiv cultures / G.M.Shvecova-Vodka. - K.: Kn. chamber of Ukraine, 1998. – 80 s.

Drozdova O.V. Description of tender document and normatively- legal principles of its functioning in Ukraine

Abstract. In the article investigational features normatively legal providing of functioning of tender document in Ukraine in modern terms, basic tender documents are analyzed. It enables to make the picture of tender document and accent attention on a necessity high-quality normatively legal providing of functioning of the noted group of documents.

Keywords: tender document, normatively legal providing, tender.

Дроздова Е.В. Характеристика тендерной документации и нормативно - правовые принципы ее функционирования в Украине

Аннотация. В статье исследованы особенности нормативно-правового обеспечения функционирования тендерной документации в Украине в современных условиях, проанализированы основные тендерные документы. Это дает возможность составить представление о тендерной документации и акцентировать внимание на необходимости качественного нормативно правового обеспечения функционирования отмеченной группы документов.

Ключевые слова: тендерная документация, нормативно - правовое обеспечение, тендер.

Спрінсян В.Г.

Документаційний менеджмент в системі управління персоналом

Спрінсян Василь Георгійович, кандидат мистецтвознавства, доцент
завідувач кафедри документознавства та інформаційної діяльності
Одеський національний політехнічний університет, м. Одеса, Україна

Анотація. У статті розглядаються загальні питання організації документаційного менеджменту в управлінні персоналом підприємства, функції і принципи документаційного менеджменту, особливості організації роботи з різними потоками документів з персоналу підприємства.

Ключові слова: документаційний менеджмент, кадрова політика, консалтинг, кадровий консалтинг.

Розвиток соціуму знаходиться під постійним впливом інформаційно-технологічних процесів, які надають нові якості соціальній взаємодії у різних сферах - соціальній, економічній, духовній і т.д. Сучасне суспільство потребує такої системи управління персоналом підприємства, яка відповідала б вимогам сьогодення. Важливим інструментом вирішення цієї проблеми сьогодні виступає в першу чергу запровадження кадрового HR-(Human Resources) консалтингу, який у широкому сенсі займається питаннями розробки рішень з добору співробітників, контролю кадрового складу, системи оплати праці, підвищення кваліфікації й управління кадрами, охорони праці та психологічного клімату в колективі. Головне завдання HR-консалтингу – сприяння оптимізації процесу залучення й використання такого ключового для будь-якого підприємства ресурсу як людський.

Документаційний менеджмент – це складна динамічна документно-комунікаційна система яка забезпечує керівництво документацією, документними структурами, процесами і технологіями, а також працівниками які їх здійснюють.

Дана система є організаційною базою, на основі і за допомогою якої посадовими особами та структурними підрозділами здійснюється повсякденне управління документацією підприємства.

В якості самостійних напрямків документаційного менеджменту правомірно розглядати :

- управління плановою документацією;
- управління кадровою документацією;
- управління організаційно-розпорядчою документацією;
- управління обліковою документацією;
- управління фінансовою документацією;
- управління звітною документацією;
- управління документообігом в цілому – від моменту створення документів до їх остаточного знищення (або, в деяких випадках – архівного зберігання). [3]

Документація з персоналу представлена сукупністю документів, що формально належать до різних груп документації – насамперед до організаційно-розпорядчої та кадрової.

Таким чином, документаційний менеджмент в управлінні персоналом можна розглядати в якості:

- підсистеми документаційного менеджменту підприємства;
- комплексу організаційних заходів, узгоджених між собою за термінами і способам проведення і спрямованих на ефективне управління документацією з персоналу підприємства, а також відповідними посадовими особами та структурними підрозділами;
- технології управління документацією з персоналу підприємства.

Організаторами документаційного менеджменту в управлінні персоналом є ті посадові особи та структу-

рні підрозділи, на які, відповідно до їх службово-ділової компетенції, покладено відповідальність за керівництво роботою з документами з персоналу підприємства.

Об'єктами документаційного менеджменту в управлінні персоналом є:

- документація з персоналу підприємства;
- працівники підприємства, що несуть відповідальність за здійснення безпосередньої роботи з документами з персоналу (їх виконання, зберігання, переміщення і т. п.) в процесі повсякденного функціонування підприємства [3].

Системні зв'язки документаційного менеджменту в управлінні персоналом організуються і реалізуються між його учасниками за допомогою повсякденної службово-ділової комунікації.

Метою документаційного менеджменту є ефективне управління документацією з персоналу, а також посадовими особами та структурними підрозділами, що несуть відповідальність за роботу з документами з персоналу підприємства, і на цій основі – підвищення ефективності діяльності підприємства з управління персоналом в цілому [3].

Досягнення означеної мети здійснюється за допомогою реалізації функцій документаційного менеджменту, найважливішими з яких є:

- адміністративна функція (здійснення цілеспрямованих управлінських впливів на об'єкти документаційного менеджменту);
- регулятивна функція (досягнення гнучкості управлінських впливів і коректування їх спрямованості та інтенсивності);
- координаційна функція (забезпечення необхідної взаємодії між учасниками документообігу);
- контрольна функція (в ході її реалізації встановлюється стан окремих документів і роботи посадових осіб та структурних підрозділів, а також стан підсистеми документаційного менеджменту в цілому);
- навчальна функція (зростання професіоналізму працівників, що беруть участь у роботі з документами з персоналу, і на цій основі – подальшу оптимізацію роботи з документацією з персоналу підприємства в цілому).

До найважливіших принципів організації документаційного менеджменту підприємства з них відносяться:

- законність, що припускає відповідність змісту практичної складової документаційного менеджменту положенням законодавства РФ і вимогам керівних документів, який регламентує організацію роботи з документами з персоналу підприємства;
- послідовність, тобто планомірне, «покрокове» виконання заходів та дій, що утворюють у своїй сукупності практичну складову документаційного менеджменту;
- гнучкість, заснована на своєчасному та адекватному реагуванні учасників документаційного менеджменту на можливі і передбачувані зміни в умовах функціонування підп-

риємства і, зокрема, в умовах управління персоналом підприємства;

- технологічність, що забезпечується оптимальним взаємочетання всіх етапів і ділянок роботи з документами з персоналу та створення на цій основі найкращих умов для її якісного, своєчасного і повного виконання;

- комплексність, що передбачає належне задоволення всіх основних потреб підприємства, так чи інакше пов'язаних з управлінням документами з персоналу, а також працівниками, безпосередньо беруть участь у роботі з цією документацією.

Термін «документообіг» існує на позначення руху документів з моменту їх створення або отримання до завершення виконання.

Документообіг регламентується графіком, який затверджується наказом керівника організації.

Графік має встановлювати в організації раціональний документообіг, тобто передбачати оптимальне число підрозділів і виконавців для проходження кожного первинного документа, визначати мінімальний термін його знаходження у підрозділі.

Графік документообігу може бути оформлений у вигляді схеми чи переліку робіт зі створення, перевірки та обробки документів, виконуваних кожним структурним підрозділом організації, а також усіма виконавцями із зазначенням їх взаємозв'язку і термінів здійснення роботи.

Процес раціонального документообігу передбачає організацію документів безперервним потоком, без затримок і скупчень на робочих місцях. Важливо домагатися також скорочення робочих місць, які проходять той чи інший документ. Тому на підприємстві слід проектувати маршрути руху документів, встановлювати конкретні терміни їх знаходження у кожного виконавця, а також контролювати проходження документів по всіх робочих місцях. [3]

Схеми документообігу розробляють, виходячи з принципів схем, наведених в основних положеннях Єдиної державної системи діловодства [1; 33], з урахуванням специфіки підприємства.

При побудові схем документообігу необхідно особливо виділяти проходження таких груп документів, як урядова документація, пропозиції, заяви і скарги громадян; документи, адресовані на ім'я керівництва і на адресу структурних підрозділів.

Раціональна організація документообігу можлива за таких умов:

- види, форми і зміст документації визначені з урахуванням матеріально-технічної бази системи створення, збору, передачі та обробки інформації;

- впроваджена єдина система класифікації та кодування документів, а також внесення можливих змін;

- терміни створення та обробки документації визначені, виходячи з цілей і завдання оперативного управління виробництвом.

На підприємстві робота з удосконалення документообігу невіддільна від аналізу сформованих документопотоків. Важливо визначити, чи потрібні дані документи підприємству і наскільки ефективно вони використовуються для досягнення мети оперативного управління виробництвом.

У системі документообігу міститься поняття «маршрут документа» [2; 189].

Під маршрутом документа розуміється перелік стадій, кожен з яких характеризується наступними параметрами:

- дата надходження документа;

- термін виконання в днях;

- дата фактичного виконання;

- отриманий статус документа, тобто «Вихідний» статус документа стосовно до даного вузла ланцюжка документообігу;

- примітка;

- шлях та ім'я файлу, пов'язаного з поточним станом документа.

Відповідальність за дотримання графіка документообігу, а також відповідальність за своєчасне і доброякісне створення документів, своєчасну передачу їх для відображення в обліку і звітності, за інформаційну достовірність несуть автори документів, які підписали їх.

Правильна організація документообігу вважається одним з найважливіших критеріїв успішного документального менеджмента та бізнесу цілому.

Документообіг з персоналу підприємства утворюють три взаємопов'язаних документаційних потоки, відповідно – вхідні (надходять з-за меж підприємства), вихідні (відправляються за межі підприємства) та внутрішні (тобто такі що циркулюють виключно всередині підприємства).

Для переміщення документів з персоналу підприємства використовуються різні канали передачі документальної інформації, в тому числі:

- поштова доставка: звичайна, оперативна (для телеграм) або спеціальна;

- кур'єрська або особиста (для внутрішніх документів) доставка;

- доставка допомогою технічних засобів комунікації: стаціонарний телефон, телефакс, телетайп, телекс, електронна пошта, радіостанція, пристрій персонального радіовиклику, мобільний телефон.

Особливістю документаційного менеджменту у такій сфері як управління персоналом є те, що чи не найважливішою стає така його функція як навчальна. Варто згадати, що HR-консалтинг передбачає підготовку відповідних фахівців для підприємства, які у межах своїх обов'язків здійснюватимуть аналітичні, контрольні та облікові операції, готуватимуть необхідні пакети документації (відгуки, огляди, висновки з питань виконуваної роботи), розроблятимуть проекти нормативних та організаційно-методичних документів, графіки роботи, інструкції, пояснювальні записки тощо, тобто, дотримуючись існуючих установлених вимог, чинних норм, правил та стандартів працюватимуть у сфері документаційного менеджменту.

У сучасних організаціях, які усвідомлюють цінність людського капіталу і розглядають його як стратегічний ресурс, система управління персоналом будується у відповідності зі стратегією і цілями бізнесу, а застосовувані методи управління персоналом орієнтуються на поліпшення діяльності підприємства за рахунок підвищення ефективності роботи його співробітників за допомогою адміністративних, економічних та соціально-психологічних управлінських впливів. Заходи щодо роботи з персоналом – залучення працівників до організації та їх відбір, складання штатного розкладу, використання працівників на основі їх знань, умінь і навичок, просування з урахуванням

їх професіоналізму та ділових якостей, винагороду працівників за діяльність, атестація та навчання, утримання досвідчених працівників, необхідних організації – заздалегідь плануються і узгоджуються із загальними цілями і завданнями організації. [2]

Прогресивні технології управління персоналом реалізуються у програмних продуктах, які допомагають ефективно вирішувати ключові завдання управління, підвищуючи успішність всього бізнесу організації. Автоматизовані системи управління персоналом трансформувалися разом із зміною ролі кадрових підроз-

ділів організації та пройшли свій шлях розвитку від систем автоматизації кадрового обліку до повнофункціональних систем, що підтримують всі необхідні функції сучасного HR-менеджменту. Сьогодні ці системи дозволяють не тільки ефективно розподіляти трудові ресурси і управляти людськими ресурсами, але й слугують інформаційним каналом, за допомогою якого працівники можуть отримувати доступ, як до корпоративної, так і до індивідуальної HR-інформації.

ЛІТЕРАТУРА (REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Іванова Т.В., Піддубна Л.П. Діловодство в органах державного управління та місцевого самоврядування: навчальний посібник [Електронний ресурс]. - К.: Академія муніципального управління, 2007. - 350 с. - Режим доступу: <http://nashaucheba.ru/v19150/?cc=1&view=pdf>
Ivanova T.V., Piddubna L.P. office Work in the organs of state administration and local self-government: train aid [Electronic resource]. - K.: Academy of municipal management, 2007. - 350 s.- It is access mode: <http://nashaucheba.ru/v19150/?cc=1&view=pdf>
2. Краснейчук А.О. Перспективи впровадження кадрового консалтингу в діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування [Електронний ресурс]. - Режим

доступу: http://www.academy.gov.ua/ej/ej10/doc_pdf/Krasneychuk.pdf

Krasneychuk A.O. Prospects of introduction of the skilled consulting in activity of public and local self-government authorities [Electronic resource].- It is access mode: http://www.academy.gov.ua/ej/ej10/doc_pdf/krasneychuk.pdf.

3. Семёнова Е.М. Делопроизводство в кадровой службе [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://lb1.textedu.ru/docs/1833/index-90288-7.html?page=42>
Semenova E.M. Deloproizvodstvo in kadrovoy sluzhbe [Electronic resource].- It is access mode: <http://lb1.textedu.ru/docs/1833/index-90288-7.html?page=42>.

Sprinsyan V.G. A documentation management is in control system by a personnel

Abstract. The article covers the problems of General Questions organization documentation management staff in the management. Purpose, Principles and functions of documentation management. Enterprise workflow. Features of the organization of work flows with various HR documents enterprise.

Keywords: *documentation management, HR-policy consulting, HR-consulting.*

Спринсян В.Г. Документационный менеджмент в системе управления персоналом

Аннотация. Статья посвящена общим вопросам организации документационного менеджмента в управлении персоналом, функциям и принципам документационного менеджмента. Рассматривается документооборот предприятия, особенности организации работы с различными потоками документов по персоналу.

Ключевые слова: *документационный менеджмент, кадровая политика, консалтинг, кадровый консалтинг.*

Шкуркіна В.М.

Символьні знакові системи як засіб комунікації

*Шкуркіна Вікторія Миколаївна, кандидат педагогічних наук, доцент, докторант
доцент кафедри менеджменту соціально-культурної діяльності
Харківська державна академія культури, м. Харків, Україна*

Анотація. У контексті розвитку соціальних комунікацій здійснено історичний аналіз чинників, що сприяли виникненню символічних засобів фіксації інформації та найдавніших систем письма — єгипетської, індійської, китайської.

Ключові слова: знак, інформація, символ, міф, комунікація.

Дослідження еволюції стародавніх засобів фіксування інформації на матеріальному носії свідчить, що найефективнішими з них були вузлики, петрогліфи, клинопис, єгипетські та китайські ієрогліфи, деванагарі, гексаграми «Книги змін» та ін. Одним з важливих історичних джерел дослідження особливостей виникнення перших знакових форм фіксації інформації є стародавні міфи. Їх вивчення дозволяє встановити об'єктивні чинники, що сприяли виникненню писемної комунікації в різних народів світу, подібне та відмінне в процесі виникнення різних знакових систем фіксації інформації.

Умови розвитку стародавніх засобів фіксації інформації та виникнення перших видів документів досліджували Н. Павленко, Б. Семіновкер, А. Соколов, Ю. Столяров, П. Томас, Ю.Шуцький та ін. У нашому дослідженні проаналізовано умови виникнення графічних форм первинних писемних знаків.

Мета статті — визначити умови виникнення перших графічних знаків як засобів фіксації інформації на прикладі клинопису, єгипетських і китайських ієрогліфів та деванагарі.

Матеріали і методи: стародавні пам'ятки зображення знакових форм: деванагарі, єгипетських і китайських ієрогліфів; аналіз наукових досліджень з проблематики виникнення та використання архаїчних графічних знаково-символьних систем у комунікаційному просторі.

Результати та обговорення. Знакові засоби фіксації інформації в процесі їх еволюції подолали декілька етапів трансформації, спрямованих на суттєве підвищення їх інформаційної ємності. Обсяг інформаційного контенту, який передавався одним графічним знаком, змінювався таким чином: фраза – знак-символ – склад – звук. Поступове вдосконалення технологій кодування та декодування інформації вможливило виникнення феномену масового опанування технік письма та читання, однак були втрачені можливості ємного кодування великих обсягів символічної інформації. Поширення графічного літерно-звукового способу комунікації зумовило збільшення обсягів писемних текстів, на читання яких людина витрачала забагато часу, також були втрачені розвинуті до цього можливості сприйняття й усвідомлення інформації правою півкулею, домінування лінійного способу передавання інформації з активною лівою півкулею гальмував розвиток ефективної символічної комунікації. Втрата знань щодо особливостей фіксації цілих життєвих ситуацій одним знаком спричинило появу колосальних обсягів графічної інформації, в якій «тоне» все людство. Протягом двох тисячоліть не змінювався тип письма, в сучасних умовах електронних

технологій звуко-літерне письмо є проблемою, точкою біфуркації, що може призвести до інформаційного хаосу, або зумовити в разі розроблення нового типу кодування інформації еволюції соціальної системи. Тому необхідним є відродження ефективних знаково-символьних форм кодування інформації та створення на їх основі нових, які допоможуть фіксувати її постійно зростаючі обсяги.

Дослідники історії писемності виокремлюють чотири основні типи письма [7]: піктографічне, ідеографічне, складове, літерно-звукове. Однак ця класифікація є умовою, оскільки жоден з означених типів не існував у «чистому» вигляді і мав у своєму складі елементи іншого типу письма. Наприклад, у піктографії вже започатковано ідеографію, а в ідеографічному письмі виявляються численні елементи складового та літерно-звукового письма. У свою чергу, літерно-звукове письмо часто об'єднується в текстах з ідеографічними знаками-цифрами, математичними, фізичними та хімічними формулами та ін. Але такий поділ унеможливує простежити послідовність і спадкоємність основних етапів еволюції писемності, виявити своєрідність формування її основних типів і таким чином сформулювати загальну картину становлення та розвитку графічних знаків.

В. А. Істрін подає оригінальну класифікацію типів письма, яка містить п'ять різновидів: фразографія – найстародавніший тип, що передає за допомогою символічних знаків зміст цілих повідомлень без графічного розмежування їх на окремі слова; логографія – графічні знаки, що передають окремі слова; морфемографія – тип письма, що виник на основі логографічного для передавання графічними знаками найменших значущих частин слова – морфем; силабографія або складове письмо, знаки якого означають окремі склади; фонографія це графічні знаки які позначають зазвичай фонему як типові звуки [4].

Згідно з іншою класифікацією, еволюцію систем письма ілюструє в такій схемі: предписемність — семасіографія — найдавніші умовні знаки, піктографія й примітивна ідеографія; власне письмо: фонографія, яка має такі різновиди: словесно-складове; складове; літерне письмо [7].

З метою дослідження особливостей умов виникнення графічних форм знаково-символьної комунікації необхідно детальніше розглянути зразки стародавніх типів письма — фразеологічного, ідеографічного та складового, проаналізувати умови зародження первинних графічних знаків як засобів зберігання та передавання інформації. Найдавніші з них – єгипетські ієрогліфи, клинопис, деванагарі, китайські гексаграми, огам, руни. Первинні єгипетські ієрогліфи, де-

ванагарі, китайські гексаграми (риси яо) фіксували переважно сакральну інформацію, пов'язану з космогонічним знанням. Клинопис використовувався для передавання як побутових, так і сакральних повідомлень.

Виникнення писемності всі народи пов'язували з провидінням богів, тому до перших знаків ставилися з повагою і благоговінням. Своєрідність спілкування в міфолого-релігійному середовищі полягала в неконвенціональному сприйнятті знакових форм, що зумовило фідеїстичне ставлення вірян до знака. Символічні імена винахідників письма зберегли для нас міфи (Тот, Сарасваті, Одін, Огам та інші). Необхідність фіксувати інформацію виникла в людей, які протягом життя накопичували великий обсяг інформації й мали містичний досвід: мудреців, брахманів, жерців, волхів. Високий рівень їхньої досвідченості в питаннях життя та смерті зумовив розроблення спрощених форм передавання інформації для усвідомлення іншими, тому вони створювали ємні інформаційні повідомлення, а саме: міфи, легенди, казки, притчі, коани та ін. Тривалий час набуті соціумом життєві мудрості передавалися з покоління в покоління в усній формі. Накопичення численних інформативних форм (міфів, легенд та ін.) зумовило необхідність збереження і передавання знань іншому поколінню. Так з'явилися мудреці – фундатори первинної писемності, які створювали перші знаки та наносили їх на камінь або дерево, тобто на той матеріал, що був доступним. Вирізати знаки на камені або дереві достатньо складно, тому вони відбирали найважливішу на їхній погляд інформацію і кожен знак наповнювали певними смислами. Прикладами є єгипетські ієрогліфи, гексаграми китайської «Книги змін», деванагарі, огамічні та рунічні знаки. Найважливіші знання про життя та смерть мудреці залишали у формі закодованої інформації – знаках, потім знаходили учнів і навчали їх розкодувати накреслене. Так виникла таємнича інформація, оскільки знак без розкодування є загадкою. Це підтверджують і назви самих знаків: «руна» – перекладається як таємниця, «ієрогліф» – мова богів, «деванагарі» – знаки Деви (Дева – бог). Із часом життя винахідників письма ставало міфом, легендою, а вони набували статус богів. Таких прикладів достатньо в історії міфології: бог Тот у Єгипті та його дружина (сестра) богиня Сешат (писар) відкрили світові єгипетські ієрогліфи; Сарасваті – богиня мови, згідно з легендою, створила деванагарі, свідчення її існування знаходять ще в харапській цивілізації (річка Сарасваті й однойменна богиня мови («вачі»); скандинавський бог Одін, згідно з легендою, накреслив перші рунічні знаки та ін. Тих, хто вмів розкодувати знаки, називали посланцями богів, а таємну інформацію про небуденне життя – священною або сакральною. «Писар, вишуканий серцем, терплячий у судженнях, словам якого радіють, коли їхчують, досвідчений в ієрогліфах. Немає нічого, чого б він не знав. Він перший і в доблесті, і в мистецтві в богині Сешат... Шляхетний, розумний, посвячений у знання» (з папірусу Анастазі) [1].

Зародження ієрогліфічного письма сягає доісторичної епохи і пов'язане з подіями «дописемних» часів, дослідити які вможливує аналіз численних міфів та

переказів. Поняття «ієрогліфіка» (грец. «hierôds» – «священний» і «glyphe» – «те, що вирізане», тобто священні вирізані знаки) трапляється в грецьких авторів уже в V ст. до н. е. як вільний переклад з єгипетської мови, що означає «письмо – слова Бога». Єгипетське ієрогліфічне письмо виникло в IV тисячолітті до н. е., воно є змішаним варіантом піктографічного та рисового креслення знаків й існувало понад сорок чотири століття: 394 роком н. е. датується останній відомий ієрогліфічний напис. Стародавні єгиптяни називали свої ієрогліфи «мовою богів». Є легенди, що перші єгипетські аннали написані ще до Потопу богом писемності Джахуті або Тотом. Писемність була винайдена ним і називалася «слова бога». Єгипетська легенда свідчить, що бог Тот задовго до Потопу накреслив на таблиці ієрогліфи, або священні зображення, які були принципами всіх знань. Єгиптяни розуміли, що знання, передане Богом, не передбачає дискурсивного мислення і повинно виражатися в простій і непорушній формі [6].

Графічні форми ієрогліфів є частково зображенням піктографічних та ідеографічних знаків. Піктографічні знаки – знаки-образи, однак відрізняються від звичайних піктограм, наскельних зображень, символічним змістом. У період зародження єгипетський ієрогліф був засобом фідеїстичної комунікації: не конвенціональне сприйняття знака єгиптянами створювало умови для передавання сакральної інформації. Особливого значення єгиптяни надавали життю після смерті, тому первинна фіксована інформація стосувалася передусім питань гармонійного переходу з одного світу в інший. Сакральні знання кодувалися в ієрогліфи, які в символічній формі демонстрували людині, як здійснити перехід в інший світ. Тобто першим «читачем» була душа, якій потрібні підказки, щоб пройти між світами.

Своєрідність фідеїстичних знаків-символів полягає в тому, що в процесі комунікації віряни надають знакам трансцендентних властивостей – магичності, святості, належності до потойбічного світу. Н. Б. Мічковська виокремила особливості, які відрізняють фідеїстичну комунікацію від інших видів. По-перше, фідеїстичні знаки використовуються в найважливіших, нерідко критичних ситуаціях у житті вірянина. По-друге, особливий драматизм і напруженість у комунікації, що передбачає фідеїстичний знак-символ, пов'язані з тим, що людина звертається до вищих сил, невидимих і непізнаваних [5]. Тобто єгипетський ієрогліф – це знак-символ, створений за легендою богом Тотом для передавання сакрального знання щодо способів установлення комунікаційних контактів із потойбічним світом. Ієрогліфічні єгипетські знаки нині не використовуються, особливості фідеїстичної комунікації з єгипетськими богами втрачені, як і техніки розкодування багатьох ієрогліфічних знакових комплексів. Однак особливими досягненнями винахідників єгипетського ієрогліфа є, по-перше, факт створення знака-символа, по-друге, розроблення знаково-символьної системи для донесення інформації віддаленому адресатові, з яким неможливо встановити усну комунікацію, тому потрібен знак-символ як комунікат-посередник.

Не менш унікальними сакральними засобами фіксації інформації є деванагарі. Згідно з легендою, Сарасвати (богиня, річка в хараппській цивілізації), дружина Брахми, богиня всіх наук, пов'язаних із творчістю, одне з її імен, – «Вач» (що означає «слово»), винайшла мову санскрит і писемність деванагарі. Кожне слово, написане знаками деванагарі, має своє сакральне значення. У матриархальні часи найдосвідченішими були діви-жінки, вони в ритуальному танці, на горі мовою тіла «розповідали» міфічні історії, і жіночі силуети стали основою графічного зображення знаків «дева-на-гарі». Цим пояснюється і наявність верхньої рисочки в кожного знака, оскільки в танці жінка одну з рук постійно піднімала в гору. Мистецтва танцю деванагарі й нині навчають у сучасній Індії. Нині санскрит – це не «мертва» мова, його справедливо вважають мовою освіченого населення й використовують для релігійних диспутів та, подібно до латини в Європі, є науковою мовою – на його основі побудована вся термінологія Джйотиш (ведична астрологія), Аюрведи (деванагарі: आयुर्वेद – «наука життя»), інших ведичних наук, які нині відроджуються. Санскритський алфавіт деванагарі є також алфавітом хінді й інших сучасних мов північної Індії [16]. Санскрит як мова належить до індо-європейської мовної групи і є однією з найдавніших у світі; це основа сакральної індійської літератури, священних текстів, мантр і ритуалів ведизму, індуїзму, джайнізму, частково – буддизму.

Виникнення перших знаків-рис у китайців, відображено в легенді, згідно з якою створення китайських протоієрогліфів належить одному з міфічних «Трьох Владик» китайської давнини – Фу Сі, котрий правив Піднебесною з 2852 по 2737 р. до н. е. Прогулюючись по берегу річки Хуанхе, Владика Фу Сі побачив Велику Черепаху, на спині (панцирі) якої знаходилися загадкові знаки. Мудрець сформував принципи єдності навколишнього буття і зафіксував їх у перших графічних знаках китайського письма – шести рисах яо, котрі об'єднав у 64 гексаграми, які згодом стали називатися «Канонем змін» або нині відомою «І-Цзин» – «Книгою змін» [11], яку використовували для ворожіння, прогнозування майбутніх подій. Нині це всевітньо відома система ворожіння (представлена в друкованих виданнях та електронних програмах, онлайн ворожінні). Гексаграми виконували функції відображення всього, що відбувалося на Небі та Землі, тобто не як речі або явища самі по собі, а як процеси їх руху та перетворення; крім цього, вони асоціювалися з різними властивостями людей, тварин та рослин, природними явищами й родинними стосунками. Поширення рис «яо» зумовило заміну колишнього вузликowego письма на ієрогліфічне.

ЛІТЕРАТУРА (REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. «Божественные слова»: иероглиф, символ и мудрость писца. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://ancient.gerodot.ru/topics/data/egypt/articles/egypt_article_13.htm — Заглавие с экрана. *Bogestvenne slova: ieroglif, simvol i mudrost pisca [Divine Words: symbol and wisdom of a scribe]. [E- resource]. - Mode of access* : http://ancient.gerodot.ru/topics/data/egypt/articles/egypt_article_13.htm — Caps. screen.

Створення ж ієрогліфів як системи письма китайські міфи пов'язують з ім'ям іншого легендарного правителя Піднебесної, засновника Китайської імперії в XXV ст. до н. е., великого Жовтого Імператора – Хуан Ді, який згідно з переказами правив 100 років: з 2591 по 2491 до н. е. Саме імператор Хуан Ді віддав розпорядження своєму придворному чиновникові Цан Цзе створити першу систему китайського письма, і той, детально вивчивши сліди птахів і звірів, форми гілочок дерев, винайшов перші ієрогліфи. Відомий учений і каліграф епохи династії Тан Юй Шинань зазначав: «Цан Цзе створив шість видів ієрогліфічних рисок, узявши за зразок контури гір, і потоків річок, і морів, сліди драконів і змії, птахів і звірів» [2].

Відомий танський письменник і художник Цзан Янь Юань пояснив, як слід розуміти цей факт: «Небо не могло більше утримувати свої секрети від людей. Люди, навчившись писемності, вже могли розпізнавати небесні таємниці. Це схоже на щасливий акт провидіння, коли зерна проса самі сиплються з Неба». У легенді також зазначається, що завдяки китайським ієрогліфам «люди набули можливості пізнавати принципи й основні закони світоустрою. Злі духи більше не могли так легко вводити в оману людей, тому вони плакали» [3]. Якщо уважніше розглянути хитросплетіння гілочок бамбука, то, як і Цан Цзе, можна побачити в них ієрогліфи.

Рис. 1. Природні форми ієрогліфів

Висновок. Отже, аналіз особливостей виникнення первинних форм графічних знаків свідчить, що головним чинником їх створення було пізнання людиною навколишнього світу, генерування важливої для існування людства інформації та кодування її системою штучних символів, розробленою на основі вивчення природних явищ. Детальніший аналіз конструктивних форм первинних фіксованих комунікативних засобів уможливить відтворення еволюції найдавніших систем писемності, збагачення знання про їх особливості та комунікативні можливості, визначення резервів удосконалення сучасних знакових засобів кодування інформації.

2. История китайских иероглифов. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.epochtimes.com.ua/ru/china/learn-chinese/kytajskeye-yeroglyf-y-yh-znachenye-83191.html> — Заглавие с экрана. *Istoria kitajskih ieroglifov [Chinese History]. [E- resource]. - Mode of access* : <http://www.epochtimes.com.ua/ru/china/learn-chinese/kytajskeye-yeroglyf-y-yh-znachenye-83191.html> — Caps. screen.

3. История китайских иероглифов. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.kitaionline.ru/interesting-about-china/168-razvitie-kitajskoj-pismennosti-istoki-zarozhdeniya.html> — Заглавие с экрана. *Istoria kitajskih ieroglifov [Chinese History]. [E- resource]. - Mode of access : <http://www.kitaionline.ru/interesting-about-china/168-razvitie-kitajskoj-pismennosti-istoki-zarozhdeniya.html> — Caps. screen.*
4. Истрин В. А. Возникновение и развитие письма / В. А. Истрин. — М. : Наука, 1965. — С. 36 – 46. *Istrin V.A. Vozniknovenie i razvitie pisma [The emergence and development of writing]. – Moscow, 1965. – S. 36– 46.*
5. Мифологический словарь / Гл. ред. Е. М. Мелетинский — М. : Сов. энциклопедия, 1990. — 672 с.
6. Письменность древнего Египта. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.egyptolog.ru/pismennost/pismennost.htm> — Заглавие с экрана. *Pismennost drevnego Egipta [E - resource]. - Mode of access : <http://www.egyptolog.ru/pismennost/pismennost.htm> — Caps. screen.*
7. Павленко Н. А. История письма / Н. А. Павленко. — Мн.: Вышэйшая школа, 1987. — С. 20
- Pavlenko N. A. Istoria pisma [History of Writing] — Minsk, 1987. — S. 20.*
8. Семеновкер Б. А. Эволюция информационной деятельности. Рукописная информация. Ч. 1. / Б. А. Семеновкер. — М. : Пашков дом, 2009. — 248 с. *Semenovker B.A. Evolucija informacionnoj dejatelnosti. Chast 1. Rukopisnaja informacija. [Evolution of information activities. Part 1. Handwritten information]. – Moscow: Pashkov House , 2009. —248 s.*
9. Столяров Ю. Н. Сущность информации: монография / Ю. Н. Столяров. — М., 2000. — 120с. *Stolyarov Y.Sushnost` informacii [Essence of information]. – Moscow. 2000. – 120 s.*
10. Томас П. Индия. Эпос, легенды, мифы. / П. Томас.; пер. с англ. Н. Г. Краснодембская. — СПб.: Изд. группа «Евразия», 2000. — 320 с. *Tomas P. India. Epos, legend, mifu [India. Epics, legends, myths]. – St. Petersburg: Eurasia, 2000. — 320 s.*
11. Шуцкий Ю. К. Китайская классическая «Книга перемен» / Ю. К. Шуцкий. — М. : Наука, 1993. — 583 с. *Шуцкий Ю. К. Китайская классическая «Книга перемен» / Ю. К. Шуцкий. — М. : Наука, 1993. — 583 с. Shuckij Y.K. Kitajskaja klassicheskaja Kniga peremen [Classical Chinese Book of changes]. – Moskow: Science, 1993. – 583 s.*

Шкуркина В.М. Символьные знаковые системы как средство коммуникации

Аннотация. Проведен исторический анализ факторов, способствовавших появлению символических средств фиксации информации и древнейших систем письма – египетской, индийской, китайской. Определены условия возникновения первых графических форм знаковых систем.

Ключевые слова: знак, информация, символ, миф, коммуникация.

Shkurkina V.M. Symbolic sign systems as a means of communication

Abstract. An historical analysis of the factors that contributed to the emergence of symbolic data recording and oldest writing systems — Egyptian, Indian, Chinese is given. The conditions of occurrence of the first graphical forms of sign systems are defined.

Keywords: sign, information, symbol, myth, communication.

Янів Г.Я.

Точність запису народного твору та його відтворення в науковому виданні фольклорних матеріалів

Янів Галина Ярославівна, старший лаборант кафедри видавничої справи і редагування
Українська академія друкарства, м. Львів, Україна

Анотація. Розглянуто важливу умову запису творів українського фольклору – точність передання мови оповідачів, яка, як правило, доповнюється інформацією, що відтворює всю обстановку виконання твору, відомостями про повістярів і місцевість побутування народної пам'ятки. Показано особливості відображення дослівного запису народної творчості у науковому типі видання. В межах розгляду історичного аспекту особливу увагу приділено формуванню наукових підходів до фіксування усної народної творчості. Зокрема висвітлено початковий етап становлення української фольклористики в епоху романтизму та відображення результатів збирання народної творчості у ранньому фольклорному книговидаванні, а також часи діяльності Етнографічної комісії Наукового товариства імені Шевченка. На основі поглядів відомих збирачів та дослідників народної творчості як ранніх етапів – першої половини XIX ст. (Я. Головацького, М. Шашкевича, І. Вагилевича, З. Доленги-Ходаковського), так і пізніших періодів – кінця XIX – початку XX ст. (І. Франка, В. Гнатюка та ін.) сформовано основні методи записування українського фольклору. Виявлено значення точного передання фольклорних текстів як у записах, так і в публікаціях наукового типу для збереження цінних властивостей народної мови – лексичних, морфологічних, синтаксичних, фонетичних, орфографічних тощо. Розглянуто особливості подання у виданні наукового типу найхарактерніших лексичних властивостей фольклорних текстів – діалектизмів та архаїзмів.

Ключові слова: точність запису, усна народна творчість, наукове видання фольклорних матеріалів, твори фольклору, фольклорне книговидавання.

Як нам відомо, фольклорні твори створюються та існують в усній формі. Тому їх редакційно-видавничо-му опрацюванню передують доволі важливі і фактично незамінні процеси запису, до якого завжди ретельно ставилися українські науковці. З досвіду відомих збирачів українського фольклору переконуємося щодо основної вимоги запису народної творчості – точного передання мови оповідачів. Є безліч публікацій, що висвітлюють особливості збирання та фіксування фольклорних творів видатними фольклористами та етнографами в різні часи. Зокрема ми проаналізували науковий досвід дослідників як раннього етапу розвитку української фольклористики – членів "Руської трійці" (Я. Головацького, І. Вагилевича, М. Шашкевича) [5], так і вчених пізнішого періоду – П. Чубинського [7], В. Гнатюка [1] та ін. Ці праці стали основним матеріалом для того, щоб розглянути найважливіші вимоги до запису народного твору. Однак залежно від типу видання, в яке має втілитися фольклорний матеріал, записані тексти проходять різне редакційно-видавниче опрацювання. Як правило, основна умова фіксації фольклорного твору – точне передання його тексту – дослівно відображається саме в науковому виданні. Тут фольклорний твір виконує роль пам'ятки народної творчості, тому й необхідно його зберегти в точності для подальших досліджень. Саме завдяки науковому типу видання маємо сьогодні зафіксований дуже цінний національний матеріал – усну народну творчість, що існував серед народу довгі віки. І хоча розуміємо, що отожднювати поняття фольклорного твору як такого, що перебуває у своєму природному вигляді, тобто в усній формі, та поняття народного твору, зафіксованого на шпальтах видання, не можна, однак це хороший спосіб

збереження текстів фольклору (а у випадку усної пісенності – і мелодій) для майбутніх поколінь. Тому, як бачимо, дуже важливо при записі народної творчості, по-перше, дослівно відтворити сам текст, якщо це пісня – також її мелодію, по-друге, бажано зафіксувати всю обстановку, в якій виконується твір, та відомості про оповідача і місцевість побутування народної пам'ятки. Все це, як правило, відображається в науковому типі видання. Нашою метою є висвітлити один з етапів редакційно-видавничого процесу при підготовці до друку наукового видання фольклорних матеріалів – особливості подання текстів народних творів.

З історії українського фольклорного книговидавання маємо безліч прикладів того, як відомі фольклористи і етнографи здійснювали фіксацію усної народної творчості та формували наукові підходи до цього процесу. На потребі точного відтворення народної мови в записі фольклорних творів наголошувала вже рання фольклористика, – зазначає Р. Кирчів. Проте на практиці ця вимога не зовсім реалізувалася в основному через незнання чи недостатнє знання народної мови [5, с. 335]. Питання не лише про точність запису народних творів, а й про точність їх друкування, ставили у 30 – на початку 40-х рр. XIX ст. члени "Руської трійці". Саме такий новий на той час підхід до опрацювання фольклорних текстів застосував Я. Головацький, працюючи над збірником народних пісень. Р. Кирчів вважає, що саме "Руська трійця" вперше в українській фольклористиці поставила питання про точність передання народної мови в записах фольклору. Члени гуртка відстоювали ідею про те, що "цей принцип повинен поширюватися і на відтворення локально-діалектних лексичних, фонетичних,

морфологічних, синтаксичних особливостей мови населення певних місцевостей і соціальних груп" [5, с. 336]. Вивчення практики фольклористичної діяльності "Руської трійці" висвітлює неоднозначні та несталі погляди членів гуртка щодо точного передання мови народних творів. Не можна не погодитися з думкою Р. Кирчіва про те, що текстологічні засади їхньої фіксації і публікації фольклору були неадекватними: "Якщо в першому разі робився наголос на точності, мовному автентизмі запису фольклорних творів, охопленні їх різночитань, версій і варіантів, то в другому – акцентувалися змістова повнота і виразність тексту, його художні якості, для досягнення чого допускалася контамінація, додатки, купюри та інші види редакторського втручання. Маємо тут не суперечність чи непослідовність принципів, а типову для романтичної фольклористики двоєдиність підходу до творів фольклору як до пам'яток народної мови з її діалектним і говірковим розмаїттям і як до зразків художньої творчості, усної поетичної словесності народу" [5, с. 342]. Значно міняються текстологічні засади учасників "Руської трійці" у часи 60-х рр. – усталюються вимоги до передання автентичності запису, різночитань і варіантів тексту тощо.

Період романтичної фольклористики можна вважати тим початковим етапом, необхідною передумовою переходу фольклорного книговидавання на наукові засади збирання та публікування народної творчості. Як писав С. Єфремов, "попередні праці першої половини XIX ст. досить призирили були фактичного матеріалу з української етнографії, і прийшла вже пора критичної його оцінки та розробки теоретичних питань, зв'язаних з народознавством; прийшов час перевірити попередні здобутки щодо їхньої вартості й навіть певності" [4, с. 171]. Так як на початку XIX ст. українське фольклорне книговидавання перебувало на етапі становлення, не можна ще говорити про досконалість перших видань фольклору. Згодом збирачі народної творчості не хочуть обмежуватися на досягнутому та починають задумуватися над тим, аби сформувати наукові підходи як до записування усної словесності, так і до її видання. О. Дей пов'язує зародження наукового методу у записах та опрацюванні народнопоетичного матеріалу з іменем З. Доленги-Ходаковського, вважаючи, що з початком його фольклористичної діяльності закінчився "донауковий" етап в історії фольклористики і розпочався в Україні розвиток науки про народну творчість. Такий висновок дослідник робить на основі вивчення записів З. Доленги-Ходаковсько-го, у яких відтворено діалектні особливості мови, передано живе її звучання, вимова певних слів і звуків [2, с. 30].

Відомий український фольклорист та етнограф пізніших часів П. Чубинський вважав за потрібне не змінювати при друці записаний матеріал, і навіть отримані від його помічників тексти російською мовою він "старался передавати їх так, как они сообщены, допуская некоторую шероховатость изложения, лиш бы избежать переделок" [7, с. XVIII]. Він усвідомлював, як важливо донести до читачів свого часу та майбутніх поколінь пам'ятки української усної народної творчості такими, якими вони перебувають в народі, де не змінене жодне слово і збережена народна мова. Можливо у цьому й полягає головна роль наукового видання фольклорних матеріалів.

Науковий, комплексний підхід до збирання фольклору застосовували наприкінці XIX – на початку XX ст. видатні постаті української фольклористики та етнографії – вчені Етнографічної комісії Наукового товариства імені Шевченка (НТШ) І. Франко, В. Гнатюк, Ф. Колесса, В. Шухевич, О. Роздольський, Б. Грінченко та ін. Однією із важливих рис цього нового методу є стенографічна точність запису. Для дослідників важливо було записувати матеріал з дослівною точністю, використовувати наочність у передачі реалій. При записі матеріалу не дозволялося змінювати порядок слів або щось пропускати, а, навпаки, пропонувалося точно передавати спосіб і тон вимови, навіть підкреслювати слова, на яких оповідач найбільше наголошував. Виходячи з поглядів І. Франка, В. Гнатюка та інших науковців комісії – В. Шухевича, І. Колесси, О. Роздольського, – збирачі народної творчості повинні бути фахово підготовлені, зокрема зобов'язані добре знати літературу, вибирати найліпшу територію дослідження, матеріал фіксувати від найкращих оповідачів. Хорошим повістярем вважався той, хто не тільки знав оповідання, а й умів розповісти його.

Особливо на дотримання точності при записі матеріалу наголошував В. Гнатюк у передмові до "Етнографічних матеріалів з Угорської Русі", опублікованих у третьому і четвертому томах "Етнографічного збірника": "Записуючи свої матеріали, я тримався тої засади, щоби записати всьо, слово в слово, а не пропустити нічого, "ніже тієї коми". Вправді не зискали через те матеріали на краї і стали може зтяжкі пересічному освіченому чоловікові до читання, але зате задержали свою філологічну вартість; а про це й найбільше розходилося мені» [3, с. XIII]. Увесь матеріал у виданні В. Гнатюка подано не лише з дослівною точністю, а й з наголосами до слів, оскільки в деяких словах, які вживаються в Угорській Русі, можна почути подвійний наголос. І справді, точне передання особливостей вимови народних творів є дуже важливим з фі-

дологічної точки зору – а саме для вивчення історії мови.

Неабияке значення для розвитку української фольклористики та фольклорного книговидання зокрема мала програма для збирання та записування усної народної творчості, яку створив В. Гнатюк. У програмі, що була видана в 1917 р. брошурою "Українська народна словесність (в справі записів українського етнографічного матеріалу)", науковець подав найголовніші правила запису текстів і навів поділ народної поезії за жанрами. Програма, можливо, і досі є однією з найкращих в українській фольклористиці.

Народну словесність, відтворену філологічно точно, що є неодмінною умовою наукових записів, В. Гнатюк розумів як документ, що крім художньо-естетичного значення має ще й мовне [1, с. 131]. Точний запис фольклорного твору, як і його подальша публікація в науковому виданні у незмінній формі, мають особливу цінність для передання властивостей народної мови – лексичних, морфологічних, синтаксичних, фонетичних, орфографічних тощо. Цитуючи дослідницю російського фольклору Т. В. Зуєву, І. А. Панкеєв наголошує на основній вимозі до запису народних творів – точності, яка, на її думку, полягає в тому, що текст не можна редагувати, скорочувати, дописувати, складати з різних варіантів, відтворювати з пам'яті, а натомість потрібно фіксувати позатекстові репліки і коментарі, зберігати відмінні від літературної мови фонетику, лексику, синтаксис, діалектні особливості [6, с. 191].

"Жива" народна мова з використанням саме діалектизмів та архаїзмів є найхарактернішою лексичною особливістю фольклорних текстів. Відомо, що для кожного регіону України властиві слова, які використовуються лише у цій місцевості, вони не входять до складу лексичної системи літературної мови, а є елементами лексики певного діалекту, так звані діалектизми. Такі слова є незамінною складовою будь-якого фольклорного тексту, який може походити з різних місцевостей країни. Зберігати усі діалектні риси – одна з основних вимог до запису народних творів, якої завжди дотримувалися фольклористи. Передавати особливості говірок різних місцевостей залишається головною умовою і при друці уснопоетичних матеріалів у науковому виданні. Усвідомлюючи таку необхідність, П. Чубинський зазначав: "В песнях должны быть соблюдены все особенности местного говора" [7, с. XIX]. Це стосується не тільки пісень, а й інших фольклорних текстів, чого дотримано, зокрема, у його збірнику "Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край".

Для народнопоетичних творів характерне використання застарілої лексики, адже усна народна творчість походить із давніх віків. Застарілі слова, як і діалектизми, є важливою складовою фольклорних текстів. Серед них у народних творах найчастіше трапляються архаїзми (назви понять, витіснені іншими синонімами, які існують і в наш час). Переважно в історичних піснях та думах використовуються історизми – слова або їх окремі значення, що вийшли з ужитку, оскільки зникли реалії, які вони називали, і в сучасній мові відсутні синонімічні замітники.

Оскільки наукове видання фольклорних матеріалів виконує роль народної пам'ятки, його основним завданням є відтворення "живої" мови уснопоетичних творів, тобто передання її в такому вигляді, в якому вона перебуває серед простого народу. Як правило, в цьому типі видання відображається збереження всіх лексичних особливостей мови оповідача, зафіксованих при записі.

Щоб досягнути точного відтворення звучання народного твору українські фольклористи вважали за потрібне використовувати фонетичний запис. Особливо проблематично це було здійснити в умовах неусталеного алфавіту та правопису на початку XIX ст. У період романтизму фольклористика ще не мала сталих принципів текстології запису і публікації творів усної народної словесності, як зауважує Р. Кирчів. У той час фольклор записувався кириличними, і навіть частіше польськими літерами, етимологічною і стихійною фонетичною орфографією [5, с. 334]. Члени "Руської трійці" переважно заперечували доцільність використання латинських літер при записі українських народних творів. І хоча частково вони таке практикували, однак згодом дійшли думки, що це спричинює неточність при письмовій фіксації фольклорних текстів. "Запис повинен бути фонетичним, – так вважає і І. А. Панкеєв, – тому що орфографічний принцип далеко не завжди може відобразити особливості виконання [...] При цьому недостатньо фіксувати лише точність звуків ... необхідно також передати інтонацію, паузи і т. д." [6, с. 143].

Як бачимо, наукове видання фольклорних матеріалів є цінним джерелом збереження усної народної творчості. Тому цей тип видання має вмещувати фольклорні твори у дослівному, незмінному вигляді, без будь-яких втручань в текст. Точність передання мови українського фольклору – важлива умова як до його запису, так і редакційно-видавничої підготовки до друку наукового видання фольклорних матеріалів.

ЛІТЕРАТУРА (REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Гнатюк В. Вибрані статті про народну творчість / В. Гнатюк ; НТШ, Філологічна секція. – Нью-Йорк, 1981. – 288 с.
Hnatiuk V. Vybrani statii pro narodnu tvorchiist [Featured articles about folk art] / V. Hnatiuk ; NTSh, Filolohichna sekti-siya. – Nyu York, 1981. – 288 s.
2. Дей О. Сторінки з історії української фольклористики / О. Дей. – К.: Наук. думка, 1975. – 271 с.
Dej O. Storinky z istorii ukrainskoi folklorystyky [Pages from the history of Ukrainian folklore study] / O. Dej. – K.: Nauk. dumka, 1975. – 271 s.
3. Етнографічний збірник ; НТШ, Етнографічна комісія. – Львів. Т. 3. – 1897. – 268 с.
Etnohrafichnyj zbirnyk [Ethnographic collection] ; NTSh, Etnohrafichna komisiya. – Lviv. T. 3. – 1897. – 268 s.
4. Єфремов С. Історія українського письменства / С. Єфремов. – К.: Феміна, 1995. – 538 с.
Yefremov S. Istoriya ukrainskoho pysmenstva [The history of Ukrainian literature] / S. Yefremov. – K.: Femina, 1995. – 538 s.
5. Кирчів Р. Етнографічно-фольклористична діяльність "Руської трійці" / Р. Кирчів. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2011. – 422 с.
Kyrchiv R. Etnohrafichno-folklorystychna diyalnist "Ruskoj trijtsi" [Ethnographical-folklore activities of "Ruthenian Triad"] / R. Kyrchiv. – Lviv: Institut narodoznavstva NAN Ukrainy, 2011. – 422 s.
6. Панкеев И.А. Книга русского фольклора: от устного слова до издания / И.А. Панкеев. – М.: Фонд "Инфосфера", 2005. – 436 с.
Pankeyev I.A. Kniga russkoho folklor: ot ustnoho slova do izdaniya [Book of Russian folklore: from spoken word to edition] / I.A. Pankeyev. – M.: Fond "Inosfera", 2005. – 436 s.
7. Чубинский П. Общее предисловіе к матеріалам и исследованиям, собранным П. П. Чубинским / П. Чубинский // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Запдно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом. Юго-Западный Отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П.П. Чубинским. – Т. 1 / Изд. под наблюдением чл.-сотр. П. А. Гильтебрандта. – Вып. 1. – СПб., 1872. – 224 с.
Chubynskij P. Obshcheye predisloviye k materialam i izsledovaniyam, sobrannym P.P. Chubynskim [General introduction to the materials and studies collected by P. Chubynskij] / P. Chu-byinskij // Trudy etnograficheskostatisticheskoy ekspeditsiyi v Zapadno-Russkij kraj, snaryazhonnoj Imperatorskim Russkim Heohraficheskim Obshchestvom. Yugo-Zapadnyj Otdel. Materialy izsledovaniya, sobrannyya d. chl. P. P. Chubynskim. – T. 1 / Izd. pod nablyudeniem chl.-sotr. P. A. Hildebrandta. – Vyp. 1. – Spb., 1872. – 224 s.

Yaniv H.Y. Exactness of recording people's creation and its reproduction in scientific edition of folklore materials

Abstract. Considered an impotent condition for recording of Ukrainian folklore – precision transfer of the language by storytellers, which as a rule supplemented with information that reflects the whole situation perform the work, information about the novelists and area of existence of folk memorial. Show features verbatim record of folk art in scientific publication. As part of the consideration of the historical aspect a special attention was paid to the formation of scientific approaches to recording folk art. Specifically clarifies the initial phase of development of Ukrainian Folklore in the Age of Romanticism and show the results of collecting folk art in early folk edition and times of activity of Ethnographic commission of Shevchenko scientific society. Based on the views of prominent collectors and researchers of folk art as early stages – the first half of the XIX century (J. Holovatsky, M. Shashkevych, I. Vahylevych, Z. Dolenha-Khodakovsky) and later periods – late XIX – early XX century (I. Franko, V. Hnatiuk et al.) formed the basic methods of recording Ukrainian folklore. We found value exact transfer of folklore in recordings and publications such as to preserve valuable properties of public language – lexical, morphological, syntactic, phonetic, orthographic and more. Considered the features of presentation in the publication of scientific type of typical lexical properties folklore texts – archaisms and dialect.

Keywords: exactness of record, folklore, folklore scientific edition, creations of folklore, folk publishing.

Янив Г.Я. Точность записи народного произведения и ее воспроизведение в научном издании фольклорных материалов

Аннотация. Рассмотрено важное условие записи произведений украинского фольклора – точность передачи речи рассказчиков, которая, как правило, дополняется информацией, воспроизводящей всю обстановку исполнения произведения, сведениями о рассказчике и местности бытования народной достопримечательности. Показаны особенности отображения дословной записи народного творчества в научном типе издания. В рамках рассмотрения исторического аспекта особое внимание уделено формированию научных подходов к фиксации устного народного творчества. В частности освещено начальный этап становления украинской фольклористики в эпоху романтизма и отображения результатов собирання народного творчества в раннем фольклорном книгоиздании, а также время деятельности Этнографической комиссии Научного общества имени Шевченко. На основе взглядов известных собирателей и исследователей народного творчества как ранних этапов – первой половины XIX в. (Я. Головацкого, М. Шашкевича, И. Вагилевича, С. Доленги-Ходаковского), так и более поздних периодов – конца XIX – начала XX в. (И. Франко, В. Гнатюка и др.) сформированы основные методы записи украинского фольклора. Выявлено значение точной передачи фольклорных текстов как в записях, так и публикациях научного типа, для сохранения ценных свойств народного языка – лексических, морфологических, синтаксических, фонетических, орфографических и т. п. Рассмотрены особенности представления в издании научного типа характерных лексических свойств фольклорных текстов – диалектизм и архаизм.

Ключевые слова: точность записи, устное народное творчество, научное издание фольклорных материалов, произведения фольклора, фольклорное книгоиздание.

JOURNALISM

Мороз В.Я.

Актуальні проблеми релігійної комунікації в Книзі Екклесіаста

Мороз Валентина Яківна, кандидат філологічних наук, доцент, докторант
Класичний приватний університет, м. Запоріжжя, Україна

Анотація. Проаналізовано бінарні моделі релігійної комунікації (філософська модель *мудрість-глупота, світло-темрява, життя-смерть*; емоційна модель *смуток-сміх, жалоба-веселощі, любов-ненависть*; морально-етична модель *праведники-грішники*); іменникові (*південь-північ*), прикметникові (*великий-дрібний, справедливий – несправедливий, добрий – злий, праведний – безбожний, чистий – нечистий*), прислівникові (просторі значення: *праворуч-ліворуч, часові поняття: вночі-вдень*) опозиції.

Ключові слова: соціальні комунікації, релігійна комунікація, епістема, епістемологія, біблійний дискурс, бінарні опозиції.

Вступ. Загальнолюдські цінності – це правда, справедливність, милосердя, відповідальність, добро, любов, істина, свобода і мир. Ці ключові слова є актуальними для сучасних публіцистів і журналістів. Їхнє мистецьке слово завжди релігійне. Напевно тому, у їхніх публіцистичних творах виражається любов до людства, до світу, до Бога. Ця любов, на нашу думку, втілюється у красі і силі слова, у свободі духа і волі, у переважанні добра над злом. Любов у публіцистиці – це капітал добра, який можна почерпнути навіть зі зла, тому публіцист реалізує себе у любові, у прагненні донести до людей Слово Боже і Слово Істини. Сьогодні звернення до Біблії дає можливість осмислити нові реалії української культури. Актуалізація християнських архетипів певною мірою впливає на її розвиток, активізує ментальну пам'ять і сприяє прагненню українця до духовного ідеалу. В історії соціальних комунікацій архетип розглядається нами не тільки як міфологічна модель, але й як комунікативна, що має власну просторово-темпоральну специфіку. Архетипний підхід використовується нами при вивченні і трактуванні біблійних текстів. Біблія є об'єктом вивчення у багатьох галузях наук. Це виправдано, оскільки вічними є духовні цінності, які належать релігійній сфері. Бінарний характер релігії передбачає протиставлення різних об'єктів і явищ, які, в свою чергу, побудовані на основі контрасту. Опозиційність релігії ґрунтується на відображенні боротьби між добром і злом, праведністю і грішністю, життям і смертю, Богом і Дияволом. Біблія є книгою християн. Вона покликана донести до них справжню цінність віри і водночас показати гріховність тих, хто поклоняється іншим богам. Біблійний текст має бінарний характер, тому Книга Книг є зразком тексту, побудованого за принципом контрасту. Вона складається з двох бінарних частин: Старого Завіту і Нового Завіту. До *Старого Завіту* належать пам'ятки давньоєврейської культури – “П'ятикнижжя” Мойсеєве (“Буття”, “Вихід”, “Левіт”, “Числа”, “Повторення Закону”), історичні книги, чотири Книги Царств, дві хроніки, збірка псалмів царя Давида (Псалтир), “Екклесіаст”, Книги Притч, поема “Пісня Пісень” та Премудрості царя Соломона, Книги пророків. До *Нового Завіту* входять чотири Євангелія (Матвія, Марка, Луки, Іоанна), Діяння та Послання апостолів, Апокаліпсис, або одкро-

вення Іоанна Богослова. З глибини віків зібрала ця книга народну мудрість, сформувала моральні основи людського життя, стала невмирущою, оскільки в ній зібрано насущні проблеми буття, вічного пошуку істини, філософські роздуми про сенс життя і його двобій зі смертю [3, 87].

Українська ментальність теж має бінарний характер (опозиції *природне і культурне, емоційне і раціональне, ірраціональне і раціональне, індивідуальне і колективне*). Епістемологічна рефлексія в науці про релігію потребує вивчення таких понять, як “*епістема*” й “*епістемологія*”, “*епістемологічна парадигма*”, “*поняття науки, епістем (знання)*”, “*парадигми*”, “*теології*”, тому епістемологічна проблематика у системі соціальних комунікацій є актуальною.

Сьогодні в Україні в умовах соціального оновлення і державотворення передбачається утвердження нового мислення, здатного охопити глобальні і загальнолюдські проблеми, забезпечити їхнє гуманістичне вирішення. У цьому аспекті неминуче посилюється роль філософського пізнання як способу всебічного охоплення дійсності, проникнення в її глибинний смисл і зміст. Світ філософської думки складався, формувався і розвивався протягом тисячоліть, він має свою специфічну і досить складну мову, свою систему понять, включаючи велику кількість різних ідей, які розроблялись мислителями різних епох і різних народів. Епістема – головний термін у філософії Мішеля Фуко – структура, яка зумовлює створення певних поглядів, концепцій, наукових теорій і власне наук в той або інший історичний період. Аналогічний погляд висловлює Гастон Башляр, вказуючи, що епістема, як структура, постійно змінюється і визначає можливі умови виникнення поглядів, думок, теорій або наук у кожний історичний період. Книга Екклесіаста написана людиною, яка була і філософом, і поетом. Свої думки виражав досить складно, обгортаючи філософські ідеї у тканину поетичних образів, порівнянь, алегорій. Книга Екклесіаста – це проповідь мудреця, який шукає відповіді на вічні загальнолюдські питання, навчає сучасників віри у Бога, у його надприродну силу, заповідає їм жити за його законами. Актуальність його поглядів не втратила свого значення і в наш час.

Актуальність дослідження. Проблема вивчення біблійної проблематики, релігійної комунікації, її моделей, видів, функцій, експресивного й енергетичного потенціалу, філософських узагальнень у Книзі Екклезіяста є актуальною на сьогодні і потребує наукового розв'язання й теоретичного обґрунтування. Серед тих, хто досліджував і досліджує публіцистику крізь призму релігійного світогляду, варто виокремити М. Шлемкевича, Є. Сверстюка, С. Сірополка, О. Федик, М. Мариневича, В. Качура, А. Юраша, К. Гудзик, серед іноземних дослідників – А. Фросара, В. Мессорі, В. Соловійова, Д. Лебьоду, В. Мокрого, Л. Світича, Г. Прутцова, А. Аграновського.

Мета статті – проаналізувати моделі релігійної комунікації (філософську, емоційну, морально-етичну), її види (філософську, історичну, прогностично-віщувальну, настановчу), структуру з іменникових, прикметникових, прислівникових опозицій.

Результати дослідження. Книга Екклесіяста була написана у III ст. до н. е. і вже через століття фактично отримала визнання як “священного писання” [2, с.7]. Грецьке слово “Екклесіяст” походить від “Екклесіа” – “Церква” й означає “церковний проповідник”. Єврейською мовою книга називається “Когелет” від “кагал” – збірник. Книга, таким чином, являє собою збірку слів церковного проповідника. У такий спосіб із самого змісту книги *Екклесіяст* – псевдонім сина Давида-царя, який правив у Єрусалимі. Ця обставина вказує на Соломона, як на автора Екклесіяста. Цьому відповідає і подальший опис його премудрості, багатства, слави, розкішності (див. Ек. 1:12-18 і 3 Цар. 4:29).

Серед бінарних моделей релігійної комунікації в Книзі Екклесіяста найпоширенішою є філософська модель *мудрість – глупота*. Автор акцентує увагу на понятті *мудрості* як глибокого знання, що переважає над безглуздяма і відсутністю розуму в людини [4, с. 413]. Серед цих структур поширеною є іменникова опозиція: (Еккл. 2. 3) *Задумав я в серці своєму вином оживляти своє тіло, і провадити мудрістю серце своє, і що буду держатись глупоти, аж поки побачу, що ж добре для людських синів, що робили б під небом за короткого часу свого життя* [1, с. 952]. В антонімічній парі *світло – темрява* домінує перший компонент із значенням випромінювання світлої енергії і життєвої мудрості, а другий компонент вживається у протилежному значенні [4, с.789]: (Еккл. 2.13) *“І я побачив, що є перевага у мудрості над глупотою, як є перевага у світла над темрявою”* [1, с. 953]. Автор розкриває семантичні аспекти *філософської* категорії, зазначаючи, що мудрість сильніша за глупоту.

В іменниковій опозиції *початок – кінець* переважає перший компонент із значенням вихідного пункту [4, с. 710], другий – з протилежним значенням [4, с. 398]: (Еккл. 3.11) *Усе Він прегарним зробив свого часу, і вічність поклав їм у серце, хоч не розуміє людина тих діл, що Бог учинив, від початку та аж до кінця* [1, с. 954]. У лівобічній позиції іменник виражений формою родового відмінка однини, у правобічній – аналогічною.

Семантичний діапазон компонентів *суд – беззаконня і правда – неправда* насичений значенням: *суд* як

покарання, розправа [4, с. 839] і *беззаконня* як порушення правового порядку, законів, установлених у певному суспільстві, державі, в певну епоху; *правда* як істина [4, с. 711] і *неправда* як те, що суперечить істині [4, с. 550]: (Еккл. 3.16) *І я бачив під сонцем іще: місце суду, а в нім беззаконня, і місце правди, у ньому ж неправда* [1, с. 954]. У лівобічній позиції іменники “суд” і “правда” виражені родовою формою відмінка однини, у правобічній – “беззаконня” і “неправда” – називним відмінком. Автор вживає оксюморон – стилістичний засіб, у якому свідомо поєднуються протилежні за змістом поняття, щоб разом вони створили нове уявлення, тобто автор акцентує увагу читача на законах, установлених державою, і водночас на фактах порушення цих постанов. Філософська комунікація представлена опозицією *життя – смерть*: (Еккл. 7:1) *Добре ім'я краще від дорогої масті, а день смерти людини від дня її вродження!* [1, с. 957]. Цей вислів містить узагальнений зміст.

Емоційну модель утворюють компоненти *смуток – сміх*. Перший компонент вживається із значенням важкого настрою, а другий – як вияв радості, задоволення [4, с. 813]: (Еккл. 7:3) *Кращий смуток від сміху, бо при обличчі сумнім добре серце!* [1, с. 957]. На думку Екклесіяста, добре серце має зажурина людина, тому і надається перевага першому компоненту.

В опозиції *жалоба – веселощі* домінує значення суму, туги, печалі, а значення радісного настрою, безтурботності [4, с. 105] виражає другий компонент. Протиставного значення висловлюванню надають опозиції *серце мудрих – серце безглуздох*. Ці антонімічні пари увиразнюють текст, надають йому експресивного забарвлення: (Еккл. 7:4) *Серце мудрих у домі жалоби, а серце безглуздох у домі веселощів* [1, с. 957].

Емоційну модель утворює антонімічна пара *любов – ненависть*, у якій переважає перший компонент із значенням почуття глибокої сердечної прихильності до Бога [4, с. 456], правобічний компонент вживається із значенням великої ворожості і ненависті [4, с. 546]: (Еккл. 9:1) *Ото ж бо все це я до серця свого взяв, і бачило серце моє все оце, що праведні й мудрі та їхні учинки у Божій руці, так само любов чи ненависть: Людина не знає нічого, що є перед нею!* [1, с. 960].

Аспекти морально-етичної категорії розкриваються в бінарній моделі, представленій іменниками *праведники – грішники*. Перший компонент вживається із значенням “той, хто дотримується заповідей, приписів релігії; безгрішний” [4, с. 711], другий – містить значення “той, хто має гріхи, грішить” [4, с. 216]: (Еккл. 9:2) *Однакове всім випадає: праведному і безбожному, доброму й чистому та нечистому, і тому, хто жертву приносить, і тому, хто жертви не приносить, як праведникові, так і грішникові, тому, хто клянется, як і тому, хто клявти боїться* [1, с. 960].

Іменникову опозицію утворюють компоненти *південь – північ* із значенням двох сторін світу: (Еккл. 11:3) *Коли перепоვნяться хмари дощем, то виллють на землю його. А коли деревина на південь впаде чи на північ, залишиться на місці, куди деревина впаде* [1, с. 962]. Поданий вислів містить узагальнений зміст і являє собою один із видів комунікації – прогностично-віщувальної.

Досить поширеною є прикметникова опозиція, у якій *великий* [4, с. 100] означає значний за кількістю на протигагу *дрібний* [4, с. 267] із значенням малої кількості: (Еккл 2,7) *А худоби великої та худоби дрібної було в мене більше, ніж у всіх, що в Єрусалимі до мене були!* [1, с. 952]. Прикметники “великий” і “дрібний” виражені формами родового відмінка.

Експресивного характеру набуває антонімічна пара *справедливий – несправедливий* із значенням “той, який діє на підставі об’єктивних фактів, позбавлений упередження” [4, с. 852] у першому компоненті та із значенням “той, який діє не за правилами справедливості, суперечить їй” [4, с. 554] – у другому: (Еккл 3.17) *Я сказав був у серці своєму: Судитиме Бог справедливого й несправедливого, бо для кожної справи є час, і на всяке там діло* [1, с. 954]. Автор розкриває семантичні аспекти *прогностично-віщувальної* комунікації, попереджаючи про неминучий Суд Божий, якого ніхто не уникне: ані праведний, ані грішний.

Семантичні аспекти морально-етичної категорії представлені прикметниковими опозиціями *добрий – злий*. Актуалізується компонент “добрий” із значенням доброзичливий, привітний, лагідний у взаєминах [4, с. 254], а компонент “злий” із значенням недоброзичливості: (Еккл 7:14) *За доброго дня користай із добра, за злого ж розважуй: Одне й друге вчинив Бог на те, щоб людина нічого по собі не знайшла!* [1, с. 957]. Особливості *повчальної* комунікації розкриваються в аспектах морально-етичної категорії *добро – зло*.

Актуалізується бінарна структура *праведний – безбожний, чистий – нечистий* (Еккл 9:2) *Однакове всім випадає: праведному і безбожному, доброму й чистому та нечистому, і тому, хто жертву приносить, і тому, хто жертви не приносить, як праведникові, так і грішникові, тому, хто кляється, як і тому, хто клятви боїться* [1, с. 960]. Мудрець розкриває семантичні аспекти морально-етичної категорії, висловлює думку про те, що всі предстануть перед Судом Божим. Зміст висловлювання є експресивно насиченим, оскільки в ньому вживаються антонімічні пари з іменників, прикметників, дієслів з градуальним значенням.

У Книзі Екклезіаста опозиція репрезентована прислівниками на позначення: а) просторових понять: *праворуч – ліворуч*: (Еккл 10:2) *Серце мудрого тягне праворуч, а серце безумного ліворуч* [1, с. 961]; б) часових: *ні вдень – ні вночі*: (Еккл 8:16) *Коли я поклав своє серце, щоб мудрість пізнати, і побачити чин, що діється він на землі, бо ні вдень ні вночі сну не бачить людина своїми очима* [1, с. 959].

Стилістичної якості набувають висловлювання, у яких вживаються: а) дієслівні та прислівникові опозиції. Дієслова *підіймається – спускається* означають рух вгору [4, с. 665] і переміщення зверху вниз [4, с. 827]. Прислівники позначають протилежні напрямки: (Еккл 3:21) *Хто те знає, чи дух людських синів підіймається вгору, і чи спускається вниз до землі дух скотини?* [1, с. 955]; б) прикметникові і дієслівні пари. Прикметники *мертвий – живий* містять значення “той, що позбавлений ознак життя” [4, с. 472], і “той, що існує” [4, с. 300]. Дієслова *вмирати – жити* означають протилежні поняття: (Еккл 4:2) *І я похвалив тих мер-*

твих, що давно помирали, більш від живих, що живуть дотепер [1, с. 955]; в) антоніми з прикметників та іменників: (Еккл 4:13) *Ліпший убогий та мудрий юнак, аніж цар старий та нерозумний, що вже острого не приймає* [1, с.955].

У Книзі Екклесіаста виокремимо такі види комунікації: а) *філософська* (Книга Екклесіаста вчить людину мудрості, світлу і розуму, вказує на те, що перевага мудрості перед глупотою така ж, як перевага світла перед птьмою, книга вчить людину сумніватися в собі, але ніколи не сумніватися в Богові. Бог прощає, милує, але і карає: *«І сказав я в серці своєму: праведного і лиходія судитиме Бог; тому що час для всякої речі, і суд над усяким ділом»*): (Еккл. 2:11) *Та коли я звернувся до всіх своїх чинів, що їх поробили були мої руки, і до труду, що я потрудився був, роблячи, й ось усе це марнота та ловлення вітру, і немає під сонцем нічого корисного* [1, с. 953]; (Еккл. 2:24) *Нема ліпшого земній людині над те, щоб їсти та пити, і щоб душа її бачила добре із труду свого. Та й оце все, я бачив, воно з руки Бога* [1, с. 953]; (Еккл. 5:15) *І це теж зло болюче: так само, як він був прийшов, так відійде, і яка йому користь, що трудився на вітер*[1, с. 953]?

Основна тема філософських роздумів Екклесіаста – сенс буття і цінність людського життя.

Висловлювання (Еккл. 3:21) *Хто те знає, чи дух людських синів підіймається вгору, і чи спускається вділ до землі дух скотини* [1, с. 953]? (Еккл. 3:22) *І я бачив, нема чоловікові кращого, як ділами своїми радіти, бо це доля його! Бо хто поведе його глянути, що буде по ньому* [1, с. 955]? (Еккл. 6:10-12) *Що було, тому ймення його вже надане давно, і відоме, що він чоловік, і він не може правуватися з сильнішим від нього, бо багато речей, що марноту примножують, але яка користь від них для людини? Бо хто знає, що добре людині в житті, за небагатьох днів марного життя її, які пробуває вона, немов тіль? Та й що хто розкаже людині, що буде під сонцем по ній* [1, с. 957]? містять роздуми Пророка про життя людини після смерті.

Проповідник розв’язує одвічну проблему людства – боротьбу між добром і злом, мудрістю і безглуздя, багатством і убогістю, невмінням задовольнятися малою часткою і жадобою до більшого: (Еккл. 6:8) *Бо що більшого має мудрець, ніж безглуздий, що має убогий над те, що перед живими уміє ходити* [1, с. 957]?

б) *історична*: Життя людини на Землі недовговічне. Її прихід, народження – це тимчасове перебування, суєта: (Еккл. 1:4) *Покоління відходить, й покоління приходить, а земля віковично стоїть* [1, с. 951]. Вічними є земля, яка існує довіку, сонце, яке поспішає до місця, де воно сходить. Процесуальність, або динамізм, – це становлення чи розгортання ознаки в часовій перспективі. Дієслівні антоніми з часовою семантикою *сходити – заходити* поширюються іменником *сонце* як часового поняття: *Сходить сонце, і заходить сонце, і поспішає до місця свого, де воно сходить* [1, с. 951].

У вічному протистоянні нового і старого, минулого і майбутнього, минулого й сучасного компонент *пам’ять* відіграє важливу стилістичну роль. У двоч-

ленних структурах минуле – те, що буде; що було, те й буде; що діялося, те й буде діятися; що було, те й нині є, що буде; те вже було компонент немає нічого нового під сонцем виражає модальне значення заперечення: немає, нічого, не залишиться: **Немає пам'яті про минуле**; а також про те, що буде, **не залишиться пам'яті** в тих, котрі прийдуть потім [1, с. 952]; **Що було, те й буде**; і що діялося, те й буде діятися, і немає нічого нового під сонцем [1, с. 951]; **Що було, те й нині є**, і що буде, те вже було; і Бог прикличе минуле [1, с. 954]; (Еккл. 1:10) *Буває щось, про що попередніх віках* [1, 951]; (Еккл. 3:11) *Усе Він прегарним зробив свого часу, і вічність поклав їм у серце,*

хоч не розуміє людина тих діл, що Бог учинив, від початку та аж до кінця [1, с. 954]; (Еккл. 4:16) **Немає кінця всьому людові, всьому, що був перед ним, та й наступні не втішаться ним** [1, с. 955].

Людина прагне до істини, але ніколи не досягає її повністю, бо істина – Бог, а він недосяжний. Його справи справедливі, у діяннях його присутня віра, його вчення вічне: до нього нічого *долучити*, і від нього нічого *відняти*, тому для людини головним завданням є упокорення перед лицем його: Пізнав я, що все, що учиняє Бог, буде навіки; до нього нічого *долучити*, і від нього нічого *відняти*; і Бог вчиняє так, щоб упокорювалися перед лицем Його [1, с. 954].

ЛІТЕРАТУРА (REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту / переклад проф. Івана Огієнка. – Київ: Українське Біблійне Товариство, 2009. – 1151 с.
The Bible and the Book of the Holy Scriptures of the Old and New Testament / translated by prof. I. Ogienko. - Kyiv: Ukrainian Bible Society, 2009. - 1151 p.

2. Книга Экклезиаста: В поисках смысла жизни. – Новосибирск: Наука. Сибирская издательская фирма РАН, 1995. – 225 с.
The Book of Ecclezyast: In searching of the meaning of life. - Novosybyrsk: Science. Publishing house of Siberian Academy of Sciences, 1995. - 225 p.

3. Мацько Л.І. та ін. Стилїстика української мови: Підручник / Л.І. Мацько, О.М. Сидоренко, О.М. Мацько; За ред. Л.І. Мацько. – Київ: Вища школа, 2003. – 462 с.
Macko L.I. and others. The style of the Ukrainian language: Tutorial / L.I. Macko, A.M. Sidorenko, A. Macko, Ed. by L.I. Macko. - Kyiv: High School, 2003. - 462 p.

4. Сучасний тлумачний словник української мови: 50 000 слів // За заг. ред. д-ра філол. наук, проф. В.В. Дубічинського. – Х.: ВД «ШКОЛА», 2006. – 832 с.
Modern ukrainian language dictionary: 50,000 words // by the society. eds. dr. philology. science professor V. Dubichynskiy. - Kharkov: Publishing House "School", 2006. - 832 p.

Мороз В.Я. Актуальные проблемы религиозной коммуникации в Книге Экклезиаста

Аннотация. Проанализированы бинарные модели религиозной коммуникации (философская модель *мудрость-глупость, свет-тьма, жизнь-смерть*; эмоциональная модель *грусть-смех, траур-веселье, любовь-ненависть*; морально-этическая модель *праведники-грешники*); оппозиции из существительных (юг-север), прилагательных (большой-мелкий, справедливый-несправедливый, добрый-злой, праведный-нечестивый, чистый-нечистый), наречий (пространственное значение: вправо-влево, временные понятия: ночь-день).

Ключевые слова: социальные коммуникации, религиозная коммуникация, эпистема, эпистемология, библейский дискурс, бинарные оппозиции.

Moroz V.Y. Modern problems of communication in Books relyhyoznoy Ekklesyasta

Abstract. Analyzed binary model of religious communication (philosophical model *knowledge-stupidity, light-dark, life and death*; emotional model *sadness-laughter, mourning-fun, love-hate*; moral and ethical model *righteous-sinners*); noun (*South-North*), adjectives (*large-small, fair-unfair, good-evil, righteous-wicked, clean-unclean*), adverbs (meaning space: *left-right*; time concepts: *day night*) oppositions.

Keywords: social communication, religious communication, episteme, epistemology, biblical discourse, binary oppositions.

LEGAL SCIENCE

Kazmiryk I.I.

Legal aspects of regional economic integration

Kazmiryk Iuliia Ivanivna Postgraduate student, Institute of International Relations
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Abstract. The article is devoted to theoretical and legal aspects of economic integration. This work is an attempt to highlight and analyze the main forms (stages) of regional economic integration, their definitions and peculiarities. Apart from legal basis the article also examines the institutional mechanism of regional economic integration.

Keywords: regional economic integration, free trade zone, custom union, common market, economic union.

Regional economic integration is a major phenomenon of the modern world. Regarding the recent regional integration trends some researchers consider that modern international relations can be characterized by the so-called "the integration boom" phenomenon [1, p.3]. Regional economic integration is one of the basic elements of the current international relations. Thus a deep and comprehensive research and analysis of the theoretical background as well as legal framework of the main economic integration forms and mechanisms are of great importance.

Economic integration seems to be one of the main themes among scientific circles. It is a matter of research for economists, lawyers, political scientists and sociologists. Among the most famous works on integration one can mention a book of Bella Balassa "The Theory of Economic Integration" [6], Fritz Machlup's research "A history of thought on economic integration" [10], Jacob Viner's "The Custom Union Issue" [14] and many others. Economic and legal aspects of regional integration are presented in United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD) 2007 Report "Regional Cooperation For Development" [12]. Regional integration agreements and other international instruments are also being analyzed in this research.

The **purpose** of this article is to examine and analyze the legal background of the major regional economic integration forms (stages).

According to the World Trade Organization (WTO) website data [16] and UNCTAD 2007 Report the regional economic integration is gathering momentum. Simon Lester and Bryan Mercurio explain the intense development of regional economic integration by the following reasons:

- integration agreements facilitate trade between natural trading partners (for instance, neighboring states);
- such form of regional cooperation foster trade and investment in developing countries;
- moreover it is easier to reach the consent and agreement between the states at regional level than at multilateral one;
- regional integration agreements often address specific issues not covered by multilateral trade agreements [9, pp. 346-347].

Speaking about the history of regional integration it should be noted that early versions of regional trade agreements appeared in nineteenth and, even, in eighteenth centuries [9, p.344]. The development of regional trade cooperation started in the first half of the twentieth century including the agreements between European

countries, states in Africa, South America [9, p.344]. Countries with colonial ties were parts to a number of such agreements [9, p.344]. The intense development of integration in Europe started after World War II when the necessary economic, political and other prerequisites emerged in the continent.

Some researchers mark out three main centres of economic integration around the world. They are: Western Europe (represented by The European Union (EU), The European Free Trade Association), North America (represented by North American Free Trade Agreement (NAFTA)) and Asia-Pacific Region (represented by Association of Southeast Asian Nations (ASEAN)). The recent events demonstrate the intense development of regional economic integration ties between post-soviet states (Custom Union between Russian Federation, Republic of Belarus and Republic of Kazakhstan).

Economic integration can be defined in various ways [8, p.133]. Kahnert associates the economic integration with the process of removing the discriminatory barriers at national borders [8, p.133]. Balassa defines the integration process as the abolition of discrimination within a certain territory [8, p.133]. Integration in Malchup's point of view is a process of uniting separate parts into one system [8, p.133]. According to a broad definition economic integration is the evolutionary process of deep and strong economic ties' development between countries based on common interstate institutional mechanism and coordination of national policies.

Usually regional economic integration is associated with free trade agreements, custom unions. The advanced forms of integration process deal with the formation of common market and economic union. Some researchers also mark out preferential trade agreement as the simplest form of integration [12, p.89]. The preferential trade agreement obliges parties to grant lower tariffs for the goods originating from the territory of each state party.

In case of free trade zones states agree to remove tariffs and barriers in trade of goods between each other. Para 8 of Article XXIV of General Agreement on Tariffs and Trade (GATT) provides for the legal definition of free trade zone. Thus according to Article XXIV GATT "...A free-trade area shall be understood to mean a group of two or more customs territories in which the duties and other restrictive regulations of commerce .... are eliminated on substantially all the trade between the constituent territories in products originating in such territories" [7].

North American Free Trade Agreement between United States, Canada and Mexico is an example of this integration form.

A more advanced form of integration between states takes place in case of custom union. Analyzing the legal definition of custom union the reference to Article XXIV GATT should be made. According to para 8, Article XXIV "A customs union shall be understood to mean the substitution of a single customs territory for two or more customs territories, so that:

(1) duties and other restrictive regulations of commerce ..... are eliminated with respect to substantially all the trade between the constituent territories of the union or at least with respect to substantially all the trade in products originating in such territories, and,

(2) substantially the same duties and other regulations of commerce are applied by each of the members of the union to the trade of territories not included in the union"[7].

Consequently the custom union provides for two aspects of cooperation between states: internal and external. Internal element of cooperation means elimination of duties and other restrictive regulations of trade in goods between each other while the external component obliges the members of custom union to apply the same duties and common tariff policy in relation to the third states non-members of the custom union. Thus the functioning of the custom union needs the certain level of foreign trade policy coordination between its members.

A custom union is the basis for establishment of a common market, which is considered to be the next stage of integration process. In addition to free movement of goods common market agreement obliges member states to provide free movement of services, labour as well as capital within the territories of common market members. So a common market is the area consisting of the custom territories of its members where the free movement of goods, services, labour and capital is provided. For example, Southern Common Market (MERCOSUR) Agreement established a common market between Argentina, Brazil, Paraguay, Uruguay [16]. By this agreement states agreed to provide free movement of goods, services and factors of production within the common market.

The economic union is the most advanced stage of economic integration. This form of cooperation stipulates for coordination and harmonization of economic policies between member states in addition to free movement of goods, services, labour and capital [12, p.88]. It should be noted that integration process between European Union members goes even further establishing Economic and Monetary Union.

Each of the above forms of economic integration entails certain legal and institutional mechanisms. Legal mechanism is a system of agreements signed by the members so as to provide the legal basis for the functioning of a certain form of integration. Institutional mechanism is presented by the system of organs or institutions established according to integration agreements. The main goal of this institutional mechanism is to facilitate the integration process. The competence of each integration body is strictly envisaged by the agreement between the members and varies depending on the level of integration.

It should be pointed out that each form of integration entails deeper obligations by members and requires higher levels of policy coordination [12, p.89]. In course of inte-

gration process when a certain level of integration is achieved states members may transfer a part of their national sovereignty to regional integration institutions established according to the agreement between the states. For instance members of a custom union give up their right to set their own import tariffs. The common tariff policy in relation to foreign trade is negotiated and agreed at regional integration institutions established to this end by the participants. Usually the next stage of integration demands members to delegate a higher level of competence to the integration institutions. Thus countries of economic union have to harmonize and coordinate their economic policies within a framework of the integration bodies.

The institutional system of a certain integration unity has its own peculiarities. The structure, forms as well as competence of such bodies may vary and depend on different factors such as forms of integration, political and legal systems of participants. For instance, Article 90 of ASEAN Trade in Goods Agreement provides for establishment of ASEAN Free Trade Area Council [16]. The European Union, which is considered to be the most advanced and successful form of regional integration, has its own unique institutional mechanism represented by 7 institutions and other subsidiary bodies and agencies. Chapter 1 of Part six of Treaty on Functioning of European Union regulates the establishment and competence of the EU institutions' system which includes: The European Parliament, The European Council, The Council, The Commission, The Court of Justice of the European Union, The European Central Bank, The Court of Auditors [16]. These organs are considered to be supranational as they act independently from states members within a competence delegated to them according to agreements between the states. Members have transferred a part of their sovereign authorities in certain spheres to the institutions and correspondingly granted a supranational status to these organs [3, p.138].

In the result of the present research the following **conclusions** could be made.

- The economic integration stipulates for the step-by-step cooperation process evolving from the simplest form of integration to the more advanced one [2].

- Each form (stage) of economic integration has its own peculiarities and entails the certain commitments on behalf of members. The levels of these obligations are defined by integration agreements signed by the participants.

- Free trade zone agreements obliges states parties to eliminate barriers in trade of goods between each other while custom union entails in addition to this commitment the obligation to establish common foreign tariff in relation to third states not members of a custom union.

- More advanced integration forms include common market and economic union. In case of a common market members agree to provide free movement of goods, services, labour and capital. Here the harmonization and coordination of economic policies between members are recommended but not obligatory in contrast to economic union where members have to harmonize their economic policies.

- In course of integration process states may transfer a part of their sovereign authorities to organs or institutions established to this end in accordance with agreements signed by the states. In some cases these institutions may have the supranational status as the members delegate them a certain part of their sovereignty in some spheres. Thus institutions of the European Union are

considered to be supranational as they act independently from members within a competence delegated to them by states members.

REFERNCES (REFERNCES TRANSLATED AND TRANSLITETRATED)

1. Абгарян С. Р. Интеграционные процессы на постсоветском пространстве: основные теоретико-методологические подходы: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://spbu.ru/files/upload/disser/polit/2012/avtoref-Agbaryan.pdf>
2. Костюнина Г.М. Интеграционные объединения мира / Г.М. Костюнина, Н.Н. Ливенцев // Мировая экономика и международные экономические отношения: учебник / под ред. А.С. Булатова и Н.Н. Ливенцева. – М., Магистр, 2008. – С.164-187.
3. Шпакович О. Н. Наднациональность в праве международных организаций // Вестник международных организаций, 2012. № 2(37). – С. 133-143.
4. ASEAN Trade in Goods Agreement, 26 February 2009, Internet source, accessed <<http://www.asean.org/images/2012/Economic/AFTA/annex/ASEAN%20Trade%20in%20Goods%20Agreement,%20Cham,%20Thailand,%2026%20February%202009.pdf>>
5. Association of Southeast Asian Nations Official Website, accessed <http://www.asean.org/>
6. Balassa B. The Theory of Economic Integration (Routledge, 2012).
7. General Agreement on Tariffs and Trade (adopted 30 October 1947, entered into force 1 January 1948) UNTS, vol. 55, p. 187.
8. Hosny A. S., Theories of Economic Integration: A Survey of the Economic and Political Literature, International Journal of Economy, Management and Social Sciences, 2(5) May 2013, Pages: 133-155.
9. Lester S. and Mercurio B. with A. Davies and K. Leitner., World Trade Law: Text, Materials and Commentary (OXFORD AND PORTLAND, OREGON 2008).
10. Machlup F. A history of thought on economic integration (Columbia Univ Pr 1977).
11. Treaty on the Functioning of the European Union (Consolidated version 2012), Official Journal of the European Union C 326, 26.10.2012, p. 47-390.
12. UNCTAD The Trade and Development Report, 2007, "Regional cooperation for development", UNITED NATIONS PUBLICATIONS, 2007, Internet source, accessed http://unctad.org/en/docs/trd2007_en.pdf
13. United Nations Conference on Trade And Development Official Website, accessed <http://unctad.org/en/Pages/Home.aspx>
14. Viner J. The Customs Union Issue (Oxford University Press 2014).
15. World Trade Organization Official Website, accessed <http://www.wto.org/>
16. World Trade Organisation Regional Trade Agreements Information System, Internet source, accessed <<http://rtais.wto.org/UI/PublicShowRTAIDCard.aspx?rtaid=130>>.

Казмирик Ю.И. Правовые аспекты региональной экономической интеграции.

Аннотация. Статья посвящена теоретико-правовым аспектам экономической интеграции. В работе рассмотрено и проанализировано основные формы (этапы) региональной экономической интеграции, их юридические определения и особенности. Особое внимание сфокусировано на исследовании институционального механизма интеграционных процессов.

Ключевые слова: региональная экономическая интеграция, зона свободной торговли, таможенный союз, общий рынок, экономический союз.

ECONOMICS

Semko V.M.

Features of credit risk assessment of borrowing banks in Ukraine

Semko Viktoria Mykolaivna, postgraduate student
National University of the State Tax Service of Ukraine, Irpin, Kyiv oblast, Ukraine

Abstract. The work examines the methodological approach to assessment of financial condition of agency banks while laws and regulations are changing. It gives the list of necessary information and indicators that are basis for assessment of borrowing banks. It determines the advantages and disadvantages of expert opinion in bank analysing that will allow to solve the main problems of bank analysis in Ukraine.

Keywords: financial condition, quantitative indicators, classes of agency banks, expert opinion, CAMELS rating.

Problem statement. No country can develop successfully without credit relations and lending resource market with its major component which is the interbank lending market. Due to obtaining of interbank credits a bank may replenish its resources as well as having resource excess the bank may place it on the interbank market. The interbank lending market is an important component of the lending resource market.

Practice of banking business confirms the necessity of thorough investigation on credit risk assessment on the interbank lending market. Moreover the reliability of the banking business practice significantly influences the results of the definite credit agreements as well as the whole lending efficiency of the bank. The consequences of the permanent mistakes of credit risk assessment may lead to declining credit portfolio quality which make the bank increase its expenses on placing on hold. At best, this leads to worsening of financial condition of the banks. At worst, it brings the bank to bankruptcy.

Domestic scientists such as Halchynsky A.S., Dziubliuk O.V., Lukianenko D.G., Lysenkova U.M., Moroz A.M., Mozkovy O.M., Sokalsky V.V., Pukhovkina M.F., Peresada A.A, Savchuk M.I. examine thoroughly theoretical and practical aspects of interbank lending, its role on the macro- and microeconomic levels. But such issues like credit risk assessment according to the interbank credit transactions of the bank still require separate researches.

The object of this article is the research of methodological approach to credit risk assessment of borrowing banks that is widespread in Ukraine, and developing guidelines for its improving.

Description of the basic information. Researches on the contractors' credit risk assessment show that it comes to the financial condition assessment. Financial condition assessment of the contractor includes a row of analytic procedures such as calculation on the basis of the statistics reports and taking into account additional information of the borrower which result in forming propositions on rating (classing) of the contractor.

The procedure for determining the credit risk of the borrower including contractor banks, currently governed by the National Bank of Ukraine Regulation "On the procedure for the formation and use by banks of Ukraine the reserves for recovery of possible losses on active banking transactions" approved by the National Bank of Ukraine (NBU) of 25.01.2012 № 23. The Regulation contains a list of financial results that are to be calculated while evaluat-

ing the financial condition of contractor banks in order to adequately assess credit risks, as well as other requirements for credit risk evaluation.

According to the Regulation:

- the bank does a monthly assessment of financial condition of the borrowing bank during the term of the credit agreement on the basis of analysis of absolute and relative indicators of the current financial and statistical reports (horizontal analysis) in progress, as well as assets and liabilities by determining the proportion for individual items in the final data (vertical analysis) in progress;
- while analysing financial and statistical reports, the bank takes into account the following information: keeping the economic regulations and standard of compulsory funds reservation, performing by the bank its past liabilities concerning the provided and received interbank loans and the annual audit report;
- depending on the financial condition level the borrowing bank is assigned one of four classes: A, B, C or D [5].

Considering this we can claim that the bank independently determines and sets classes for contractor bank based on the analysis of the contractor bank financial condition and financial market situation. On the basis of financial condition assessment done and the class assigned, the bank determines the category of credit transaction quality and risk index.

The minimum set of input information used for borrowing banks assessment is as follows:

- calculation of indicators on the basis of statistical report file # 02 (the balance for the reporting period);
- analysis of keeping regulations and limits of open foreign currency position in the statement on keeping the economic regulations in the reporting period (form № 611);
- information on keeping liabilities by the contractor on previous credit transactions for 6 months.

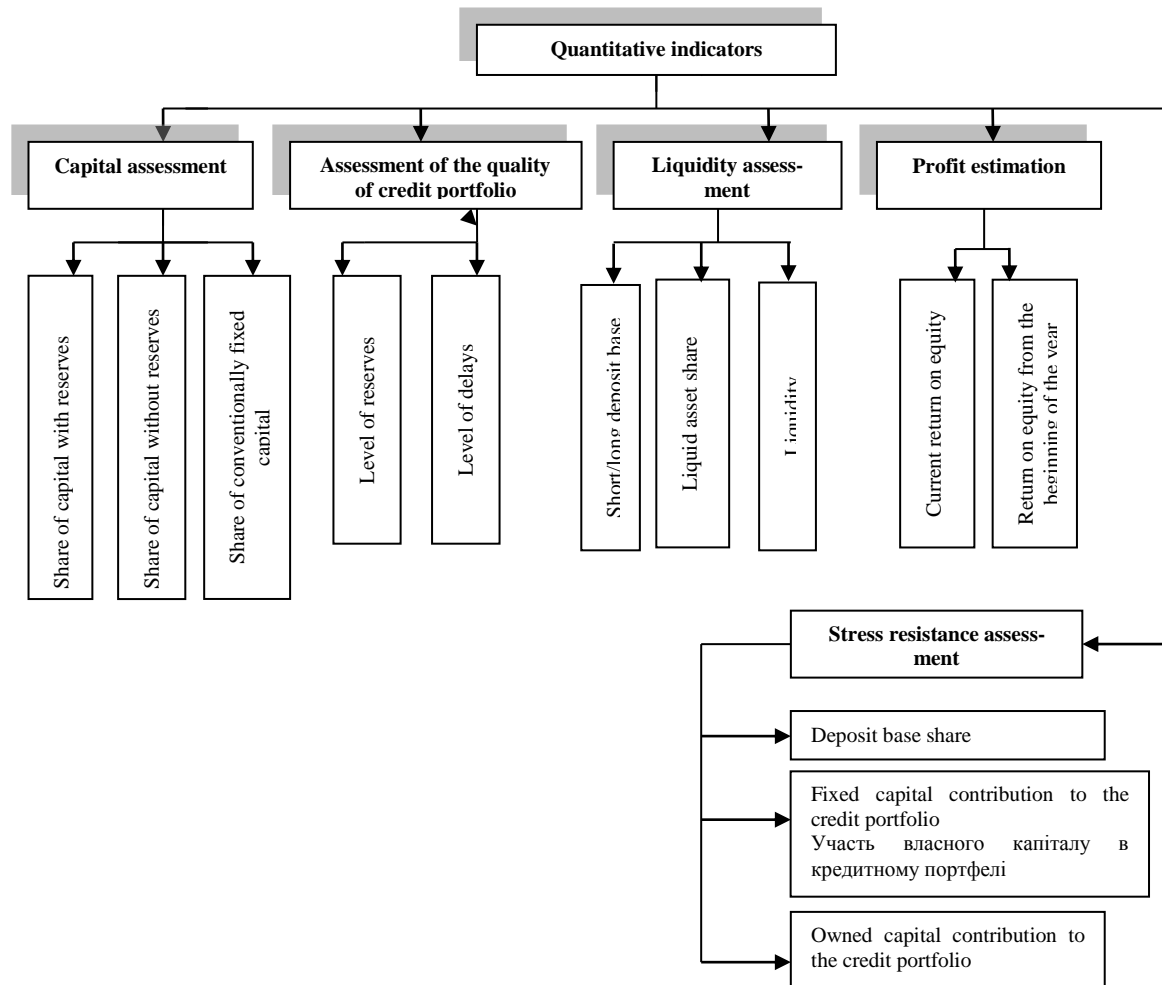
In addition, while assessing the financial condition the bank may take into account the following information became known from third parties:

- information on credit history quality, reputation at the interbank market and the cooperation period of the Bank with the relevant Contractor;
- information on participation in legal and arbitration cases;
- information on reputation of the founders, shareholders, relations with other organizations through the Contractor's participation in their capital, occurring of conflict and criminal situations and other aspects of Contractor's activities (through other organizational units of the Bank);
- information on directors' powers of the contractor bank;

Using collected data the bank evaluates the financial condition and defines classes for contractor bank making so-called "bank rating". Regularly, to define the class, the

banks do quantitative and qualitative evaluation. Picture 1 shows quantitative indicators commonly used in domestic

banking practice for assessing the financial condition of contractor banks.

Picture 1. Classification of quantitative indicators for the bank class determining

During the investigation it was determined that a qualitative assessment is carried out to take into account other parameters, and its result is an adjustment of general index, which was determined after calculation of quantitative indicators in such areas as financial status of shareholders, estimation of information from third parties, the evaluation of changes in the value of total index.

However, when assessing some "informal" aspects of the bank activities, they remain without due attention although they are crucially important. Such factors as management quality or personnel policy are difficult to formalize and regulate the extent of their impact on the overall condition of the bank as a part of the standard methods. This issue can be solved by drawing expert opinion or exactly methods of expert assessment. The expert, who may act as an officer who checks the bank, is able to identify and evaluate all essential aspects of its work. The only thing needs to be done after all is systematizing the results and getting the conclusion. And this is the case when methods of expert assessment analysing will help [1].

Using expert approach in bank analysing allows us to solve the basic problems of bank analysis. First, we consider significant individual characteristics of the bank and adequately describe them in the conclusion. Second, we consider not only quantitative indicators but also qualita-

tive information on the bank condition which is often more important.

Thus, the expert assessment is non-numeric in principle, and to analyse it we need relevant methods which allow to take into consideration their features. In banking practice, there are detailed theories that help to solve majority of standard problems, for instance the hierarchy analysis theory, non-numeric statistics, group analysis, etc. Unfortunately, in the domestic banking practice the methods of expert assessments analysis are not as widely used as in the Western Europe and the USA.

It is important to mention, that according to the hierarchy analysis, the problem should be divided into smaller components which in their turn are divided into even smaller ones and so on, which leads to the formation of the hierarchy. Thus, the upper levels of the hierarchy contain more general knowledge and rules than the lower ones [3].

According to the above concept a well-known CAM-ELS expert rating system seems to be suitable to use. This technique of hierarchical structure was designed in 1978 by the Federal Reserve System, Office of the Comptroller of the Currency (OCC) and Federal Deposit Insurance Corporation (FDIC). It assesses each bank on the ground of documents that are submitted to the Bank Supervision Agency. The rating is calculated as the arithmetic mean

value of each component checked. Abbreviation CAMELS (first CAMEL) comes from the first letters of the components that are checked:

- (C) – Capital adequacy;
- (A) – Asset quality;
- (M) – Management;
- (E) – Earnings;
- (L) – Liquidity
- (S) – Sensitivity to risk.

Despite the prospects of such representation of banking analysis, CAMELS rating has obvious methodical shortcomings. First, it is not clearly formalized as an expert knowing the value of "small" components, should rate the major components. Second, it seems incorrect to get the final result of the bank reliability rate by simple summing up the rating points of reliability components. Points are of non-numeric nature therefore we cannot use them as ordinary numbers. It is better to use more appropriate methods including ones that consider different influence degrees of components to the overall rating of the bank [2].

However, the overall concept of CAMELS rating fits well the theory of hierarchy analysis where all those problems mentioned above are eliminated properly. Thus, there is a scientifically sound way of necessary improvement of the well-known methods. After relevant work is

done, it is possible to create a new rapid bank assessment method based on CAMELS rating which will allow to obtain general numerical evaluation of the bank reliability; get numerical evaluation of components of bank reliability; compare and classify banks according to their reliability level or similar aspects of their work.

This technique can be widely used for conducting various kinds of inspections of credit institutions. Improved methods of CAMELS rating will help to get not only a new effective method, but also on the ground of expert knowledge to find out the real influence degrees of certain aspects of the bank work to the overall reliability rate [4].

Conclusions. Thus, nowadays there is a situation in the domestic banking practice when banks assess the financial condition of contractor banks based on their own methods developed in accordance with the NBU requirements. For the more precise analysis of the bank work and reduction the credit risk of the interbank transactions, it is necessary to use formal methods based on bank reports and combine them successfully with the expert evaluation methods that are commonly used in the world. The example of such a method can be CAMELS rating, as far as officers examining bank papers, who are experts in their field, able to identify and evaluate all significant factors that impact the bank work, including informal factors.

REFERENCES

1. Hidulian A. Recent methodology improving for assessing the credit capacity of borrowing banks by the banks in Ukraine / A. Hidulian // NBU Bulletin.—2012.— P.50-53.
2. Humen I. Research and practical aspects of components of bank ratings // NBU Bulletin. — 2010. — №1. — P. 57-60.
3. Ivanov V.V. Analysis of the bank reliability. Practical guide. — Moscow.: Russian Business Literature, 2005.
4. Parasiy-Verhunencko I.M. Analysis of banking: Training manual for self-learning students. — Kyiv: KNEU, 2003. — 347 p.
5. On approval of the Procedure for the formation and use by banks of Ukraine the reserves for recovery of possible losses on active banking transactions // Regulation by the Board of the National Bank of Ukraine of 25.12.2013 № 23 [E- resource]. — <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z0231-12>.

Семко В.Н. Особенности оценки кредитного риска банков-заемщиков в Украине

Аннотация: В статье рассмотрен методологический подход к оценке финансового состояния банков-контрагентов в условиях изменения нормативно-правовой базы. Определен перечень необходимой информации и показателей, на основе которых осуществляется оценка банков-заемщиков. Отмечено преимущества и недостатки использования экспертной оценки в анализе банковского учреждения, что позволит решить основные проблемы банковского анализа в Украине.

Ключевые слова: финансовое состояние, количественные показатели, классы банков-контрагентов, экспертная оценка, концепция CAMELS.

Alina Yakymchuk

The Biodiversity's Preservation Public Administration Mechanisms

*Yakymchuk Alina Yiriivna cand. of econ. sciences, assoc. prof.
National University of Water Management and Nature Resources Usage, Rivne, Ukraine*

The study of the concept of sustainable development as the most promising in terms of biodiversity has been investigated. The main methods and tools of biodiversity conservation, the best practices of biodiversity conservation have been learned. The basic measures improving governance biodiversity of Ukraine in accordance with the concept of sustainable development have been ordered. The experience of international financing of biodiversity conservation through environmental funds has been studied, funds of NGOs and grant projects. Scientific and practical interest in the work is the proposed funding mechanism for biodiversity conservation in the current economic climate of Ukraine. The organizational structure of government biodiversity conservation of Ukraine has been investigated. The effectiveness of government biodiversity conservation has been investigated. The functions of the Ministry of Ecology and Natural Resources of Ukraine as a central body of executive power in the field of biodiversity conservation have been studied and analyzed. The staffing Ministry of Ecology and Natural Resources of Ukraine has been investigated, the system of placement and examined staffing departments of the Ministry, responsible for biodiversity Ukraine, has been analyzed. The best foreign practices of biodiversity public administration and recommendations for its implementation in Ukraine have been ordered.

Keywords: *sustainable development, public administration, ecology politics, biodiversity, state.*

Introduction. In recent decades, the problem of the need to preserve the environment and biodiversity, natural and recreational resources is felt very acutely. Manage Saved biodiversity must be systemic, based on methods of public administration, innovative instruments of best international experience. Biodiversity creates a safe and healthy environment, provides the population with food, medicines, raw materials for industry. It also supports the ecosystems functioning, including circulation and purification of natural waters, soil conservation and climate stability. In the last two decades mankind began to feel the threatening climatic changes. Special problems are caused by the state of atmospheric air, its extraordinary pollution by harmful substances and above all by carbon dioxide. The improvements of the situation may become possible only with the introduction of nature protection projects, energy saving production and ecologically clean equipment. However such products are too expensive for Ukraine which only starts building its stable economy. In this aspect the introduction of the Kyoto Protocol can hardly be overestimated. Therefore, the theme, chosen for the study is extremely important.

Recent research and publications analysis. Question governance mechanisms widely covered Koretsky, D. Dzinchuk, Kravchenko, V. Martynenko, A. Datsiy, R.Larina, F. Fedorchak and many others. However, in terms of biodiversity conservation issue insufficiently studied. Biodiversity is studied in a number of scientific papers, including T. Andrienko, Toddler, AJ Alexandrova, O. Veklych, O. Wroblewska, L. Hryniv, Y. Remarks the P.Gamana, L. Miller, I. Sinyakevich, A. Sohnych et al. However they are mainly concerned with the maintenance of the ecosystems ecological state, but administrative and economic elements remain insufficiently studied.

Paper objective. The purpose of the article – the rationale of what constitutes a systematic approach to biodiversity conservation on the basis of the best national and international experience. The object of study is the effectiveness of biodiversity conservation major components Ukraine. The subject of the research the process of a systematic approach as the basic method in preserving biodiversity. In passing, the question arises, what constitutes a systematic approach, and how to understand this concept in the classical sense. The purpose of this paper is to analyze the biodiversity actual management system, identify gaps in the system and develop the measures to eliminate them. On February 4, 2004, Ukraine ratified the Kyoto Protocol. It is known that carbon as a biogenic matter is mainly

stored for a long time in the forests. That is why in this work basic attention is concentrated on the comparison of forest areas and the ability of Ukraine's and its country neighbours' forest ecosystems to deposit carbon and at the same time on the determination of perspective economic benefits which some of them can receive as strategic partners while the Kyoto Protocol is being realized.

Paper main body. On February 4, 2004, Ukraine ratified the Kyoto Protocol. It is known that carbon as a biogenic matter is mainly stored for a long time in the forests. That is why in this work basic attention is concentrated on the comparison of forest areas and the ability of Ukraine's and its country neighbours' forest ecosystems to deposit carbon and at the same time on the determination of perspective economic benefits which some of them can receive as strategic partners while the Kyoto Protocol is being realized.

Systems approach – an approach to the study of the object (problems, phenomena, processes) as a system in which the selected items, internal and external communications, the most significant impact on the studied results of its operations and objectives of each of the elements based on the general purpose object. Thus, the traditional approach to the proceeds from the premise that the best of the enterprise can be achieved by a simple summation of its parts in best mode of operation. Systems principle states that for complex systems, this condition is not satisfied. The model of consistency in the management of biodiversity can be regarded as the United States and Canada.

Let us consider a system of state executive bodies responsible for the conservation of biodiversity at the national level. Today the state policy in the field of rational use and reproduction of natural resources implements Ministry of Ecology of Ukraine. As part of the Ministry responsible for biodiversity conservation State Environmental Inspectorate, Department of national parks and nature reserve management, environmental management, State Environmental Inspectorate of the Black and Azov Seas. In this area also involves the Ministry of Agrarian Policy of Ukraine, State Committee on Forestry and Fisheries, State Committee for Land Resources and Water Management. Important role played by scientific institutions, sanctuaries and national parks. Ministry of Environmental Protection of Ukraine pays special attention to the adaptation of national legislation of Ukraine in the conservation of wildlife and to the European Union. Ukraine is a party to more than 50 international agreements aimed at the conservation of biological and landscape diversity. But so far Biodiversity

management system can not be considered effective as a whole, that is positioned as a complete system.

The research showed that in the modern practice of biodiversity cost-effectiveness evaluation, there are not any elaborated methodological approaches, due to the following reasons: there is not any real market value of natural and social resources, and as a result, the use of subjective assessments designed on economically unsound manner; the lack of legal framework in evaluation of this kind in general and biodiversity in particular; the Departmental approach to the assessment, development methodology was done by organizations subordinate departments, engaged in the use and reproduction of this type of resource.

By definition, M. Koretsky mechanism of state regulation of the economy – a system of tools, instruments, methods and incentives by which the state regulates economic processes, provides the implementation of socio-economic functions. RR Larin, AV Vladzmyrskyy, O. Balueva note that the control mechanism is integral, but the most active part of the control system, which ensures action at the factors that affect the state of the result of the controlled object. In their view, the control mechanism is rather complex category management and includes: management objectives, criteria management – quantitative analogue of management objectives, management factors – elements of facility management and their relation to which the action is carried out for achieving the goals, methods of management actions on factors, management resources - material and financial resources, social and institutional capacity, which is realized when using my method of management and ensures the achievement of this goal. Today, Ukraine cannot stay away from the prevailing world market ecosystem services due to the threat of global ecological crisis.

The national economy formation delay leads to the annual loses of foreign investment in the environmental performance development. The following areas of the market ecosystem services: Genetic resources market of country-members of the Convention «On Biological Diversity» (Article 15). Access to genetic resources and equitable sharing of benefits from their use (strains of microorganisms, including industrial, pharmaceutical raw materials of plant and animal breeding resources, materials cryobanks); quotas market for carbon emissions and carbon sequestration by promoting forest regeneration (Kyoto, 1997). According to this Ukraine can receive \$7.5 billion. Every year; «debt for nature» market. (Poland, Bolivia, Costa Rica, Madagascar) The restructuring of external debt (\$ 104 billion or 88,9 % of GDP). The ecotourism development investment, restructuring of enterprises which damage the unique natural objects (World Bank, World Resources Institute, the United Nations); ecosystem services market associated with the contribution of natural ecosystems to the global stability of the biosphere. The idea of international mutual payments for maintaining of global stability was signed by developed countries in Rio de Janeiro and leads to the payments of 0,7 % of GDP. In Ukraine such compensation may be between 2-6 % of GDP.

Calculated the share of natural capital in the structure of the state budget of Ukraine, which is about 5% in the structure of GDP – 2%. To these figures became more clear, for comparison, the annual cost-effectiveness of the operation of forest and wetland ecosystems of Ukraine of 12 budgets, for example, Rivne region. This is a significant finding that should be the basis for investment in conservation. Calculation results are presented in Table. 1.

Table 1.

The share of the costs of biodiversity conservation the structure of the state budget of Ukraine

№ з/п	Funded event with State Budget of Ukraine	Amount, million.		Excess effect on the functioning of biodiversity Ukraine compared to budget investment, times	
		2009 p.	2013 p.	2009 p.	2013 p.
1.	The cost of the Ministry of Environmental Protection of Ukraine	1608,35	4130,25	9,4	3,6
2.	Applied scientific and technical developments, works for state targeted programs and public order in the area of environmental protection, financial support for scientific staff	2,7	8,08	5572,4	1862,1
3.	Measures for the establishment and preservation of natural areas, maintaining inventories of flora and fauna, the Red Book	66,48	112,4	226,3	180,4
4.	The National Ecological Network	15,0	22,6	1003,0	860,2
5.	The share of natural capital in comparison with the state budget%	5,2	3,6	-	-

Consequently, the total annual economic effect of the functioning of forests and wetlands Ukraine, estimated at more than 1880 million. U.S. and equal to 5.2 % of the total revenues of the state budget of Ukraine in 2012, and 2% of GDP is necessary to support the functioning of forest and wetland tracts Ukraine in its natural state. Occupying only 19.1 % of the territory of one hectare wetland array according to conservative estimates brings benefits to society of more than 316 dollars. U.S. and forests – \$ 150. United States (excluding the effect of the collection of medicinal plants and by-products). An important feature is a wetland ecosystem as a natural water filter, because society does not even think that through this annual saving to install water treatment plants worth more than \$ 85 million. USA. Moreover, it is impossible to consider all envi-

ronmental economic and social functions of forest and wetland ecosystems, in particular this applies to recreational fishing, sport hunting, leisure, recreation, gathering medicinal plants and by-products, etc. This is a powerful argument in the reflection ecological and socio-economic value of functioning of forest and wetland ecosystems in national accounts state that the experience of developed countries.

A comparison showed that the effective functioning of forest and wetland ecosystems in more than 9 times the budget investments in environmental protection level in 2012 and about 4 times in 2013, research – 5 thousand times (2009) and about 2 thousand times the level of 2013, protected areas – about 200 times the National Ecological Network – about 1000. This is a real argument for in-

creased funding maintenance of biodiversity resources from the state budget of Ukraine in view of the actual socio-ecological-economic efficiency of the functioning of natural ecosystems.

Knowing that on the average one hectare of the forest educes annually 5 tons of oxygen and soaks up 20 tons of carbon dioxide and also the oxygen consumption norm per capita, in this research we have calculated the annual mass of carbon deposition by the forests and have defined general quantity of the population the vital functions of which will be provided with oxygen. It turned out that Poland, Ukraine, Romania, Czech, Slovakia, Hungary and Russia are the oxygen donors for other countries. Thus, there was calculated the surplus of nominal quantity of population of these countries which can be provided with oxygen in the countries where forest ecosystems are in a deficit. For example, as my calculations prove, above its own quantity of population, Poland provides oxygen for 68.7 million persons, Ukraine – 67.3 million, Romania – 59.7, Czech and Slovakia – 41, Hungary and Russia accordingly 9.4 and 3 million persons.

In Byelorussia and Moldova 9.7 and 4.1 million persons accordingly lack oxygen. It means that these countries have to compensate its lack at the expense of the higher mentioned states. It is clear that according to the Kyoto Protocol they would have to pay the costs or invest money into nature protection technologies. In this work an economic effect from annual absorption of carbon dioxide by the forests has been calculated. Thus, Russia is the leader (177300 million), the second place is taken by Ukraine (1880 million), the third place by Poland (1740 million), further on goes to Romania (1340), Slovakia and the Czech Republic– 920, Hungary – 320, Byelorussia – 10,2 and Moldova only 3,6. I consider that the expected economic efficiency of forest ecosystems must be taken into account in the National Domestic Product in every country, as it works, for example, in Japan.

The best way to protect biodiversity is a creation of preserved territories. This work is devoted to the improvement of the process of economical stimulation development of the natural-protected fund (NPF) of Ukraine in the transferred economy. In this work the social-economic end ecological essence of NPF have been investigated, the main directions and measures of economic stimulation of the NPF have been offered.

The necessity of increasing of square of the NPF has been grounded in the work (it must be near 20 % of the total square of Ukraine). The new methodic of economic estimation of evaluation of the NPF functioning, as a basic of economic stimulation has been developed. This methodic allows to take into account climate-creating, atmosphere-saving, water-purifying, health-protecting functions of natural ecosystems of biodiversity and is an important instrument in the realization of Kyoto Protocol mechanisms.

The new methodic of economic estimation of evaluation of the biodiversity's functioning has been based on the conception of total economic value (TEV) and consists of such components:

$$TEV = DV + IV + OV + EV \quad (1)$$

where *DV* – direct using value; *IV* – indirect using value; *OV* – value of future information; *EV* – estimation value of biodiversity.

The economical estimation of natural preserves and national natural parks of the NRU has been done in this investigation. The results of such calculation: economical effect of functioning 1 ha of preserve has been near 250 dollars and more every year. Therefore it is important to save biodiversity in natural condition.

The system of efficiency management estimation of the NPF has been improved. Rational System of Management Natural Reserved Fund will be created due to:

- effective management;
- financing of state and local budgets (substantiation of expense standarts);
- selling of literature on Natural Reserved Fund (publishing of booklets, tourism);
- to extend of network of privileges (tax on land);
- improvement of mechanism of economical ensurance of Reserved Territories;
- involving of all categories of Natural Reserved Fund into the sphere of market;
- working out of management plans for Regional Landscape Park.

The conservation, enhancement and sustainable use of the diversity of organisms, ecosystems, landscapes, as strategic principles of the development of the world community in the XXI Century, became the essence of state environmental policy in Ukraine. Defending the constitutional rights of Ukrainian citizens for having a high-quality environment, the President of Ukraine, has signed 30 Decrees since 1994 resulted in the considerable extention of the network of protected areas.

Conclusions. The materials of this research have passed both wide theoretical and practical approbation in educational establishments of Ukraine and nature-protection establishments. In particular, there was created a new economic estimation of the functioning of nature-protected territories. The latter was done according to the state budget theme on the order of Department of Education of Ukraine, Ministry of Natural Environment of Ukraine, State Environment Administration of Rivne Region. The estimation method allows to take into account climate-creating, atmosphere-saving, water-purifying, health-protecting functions of natural ecosystems and is an important instrument in the realization of Kyoto Protocol mechanisms.

Consequently, the State Environmental Policy is integral part of the strategy of control and indisputable condition for the existence of society. In Ukraine in modern conditions exceedingly rewarding experience of developed countries to conduct and improve environmental policy. The study revealed some systematic approach to biodiversity conservation at the national level. Specifically, the state policy in the field of rational use and reproduction of natural resources implements Ministry of Ecology of Ukraine. Issues of dual subordination of the Ministry of Environment and Forest Resources State Agency of Ukraine some nature reserves and national parks. Forest Resources State Agency of Ukraine is primarily industrial structure and ministry – on the contrary, environmental. This is contrary to all the dogmas of systematic state administration. In addition, there aren't standards of environmental financing from the state budget of Ukraine. It has large differences by region of Ukraine. The results obtained allowed the study concluded that a systemic approach provides the best methodological effectiveness of biodiversity conservation of Ukraine, as based on the scientific integrity of the knowledge of reality. Biodiversity is an unconditional prerequisite for life support and functioning society. Eco-

conomic efficiency calculation of the biodiversity components is the basic tool of evidence necessary to increase in annual funding. Biodiversity preservation in Ukraine has a complex hierarchical structure of government and is characterized by some non-systematic, unclear division of roles and responsibilities. Only 4% of the total number of regions of Ukraine the function of biodiversity preservation is reflected in the organizational structure of state environment authority. The largest share (56%) belongs to regions with combined functions of state administration in the field of biodiversity conservation. All this requires further scientific study and improvement of organizational management structure preserving biodiversity in Ukraine.

In order to improve management of biodiversity preservation we will use Poland experience, concerning the

taxation of land preservation, involvement of local authorities (communes) to address issues of biodiversity preservation management at the community and state authorized territory.

Creation of Natural Reserved Fund territories is means of successful preserving of natural richness of our state. It is necessary to extend the preserved network, to save rare kinds of plants and animals. Nowadays, as never before, D. Darrel's words are very important and actual: "Remember! Plants and animals haven't got deputies, they can't write and complain to anybody, nobody can defend for them, except us, people, which together with them are inhabitants of this planet".

REFERENCES

1. Fabijanski P. Parki narodowe. Cuda Polski. Edukacja Powszechna. - Wydawnictwo Podsielnic-Raniowski i Spolka, 2003. - 112 p.
2. Gerasymchuk S. Scientific basis of environmental security studies as a factor of sustainable development // Economy of Ukraine. - 2000. - № 11. - P. 63-69.
3. Dhebuadze YY Environmental variability zakonemosty growth
4. Tishkov, AA Theory and practice of biodiversity (the methodology of wildlife in Russia) - www.biodat.ru/doc/lib/tishkov2.htm.
5. The Convention on Biological Diversity - www.un.org/russian/convents/biodiv.htm.
6. Zavarzyn GA, VN Kudeyarov Soil As Chief Source uhlekysloty and orhanycheskoho carbon reservoir on the territory of Russia //
7. Zakorko A., N. Zakorchevna Payments for ecosystem services : theory, methodology and international experience implementation. // Fish Industry of Ukraine. - 2007. - № 3. - P. 23-28.
8. Conservation of biodiversity due to agricultural activity . - Kyiv: Centre textbooks , 2005. - 123 p.
9. Collection of legal acts of the European Union in the field of environmental protection. - Lviv, 2004. - 192 p.
10. Motkyn GA Insurance line violations Stability sredoobrazuyuschykh ecosystem functions // Proceedings of the third mezhdunarodnoy nauchnopraktycheskoy conference "Ecological - economic mechanism for Saving Biodiversity Especially ohranyaemykh prygodnykh territories". - Kamenyuki, 2008. - S. 26-28.
11. Bobylev SN, Gusev AA, Martynov AS, AA Tishkov Economy of protection for nature. Natsyonalnyy Forum on Saving living nature of. M., 2001. - P. 41-49.
12. James, A.N., Green, M.J.B. and Paine, J. Financial indicators and targets for protected areas. In Background paper for GBF6: Dialogue on Biodiversity Indicators and Targets. Unpublished draft for discussion only. - 1997. - R. 55.
13. Bukvareva EN Klyuchevaya ekonomychestkaya Values sredoobrazuyuschykh functions of living nature and of nature Novaya Strategy // Methods of solutions of environmental problems. 2010.
14. Dixon J., Pagiola S. Local Costs, Global Benefits: Valuing Biodiversity in Developing Countries. Environmental Department. - The World Bank, 2000. - R. 13.
15. Brink B.I.E. 2,000. Biodiversity Indicators for the OECD Environmental Outlook and Strategy: a feasibility study. RIVN report, Bilthoven, The Netherlands. - 52 p.
16. Geography and Monitoring Biodiversity. The team of authors. - Moscow: Yzdatelstvo scientific and methodical center Training and 2002 - 432p.
17. Andriyeko T., Balashov LS, Pryadko AI Unique marsh array Perebrody in Rovno region // Ukr. botanical . Journal. - 1976 . - T. 33. - № 5. - S. 532-536 .
18. Gerasymchuk Z. Regional policy of sustainable development: theory, methodology, practice Monograph . - Luck : Nadstyr'ya , 2008. - 528 p.
19. Gerasymchuk ZV, Kondius IS Theoretical and applied principles of forecasting of sustainable development of the region Monograph . - Luck : Nadstyr'ya , 2010. - 412 p.
20. Voloshinova NA, Bachuk VA Gryshchenko YM Reserve land of forests , wetlands and lakes. - Exactly , JSC " Rivne printing ", 2007 - 200 p.
21. Economy Saving Biodiversity / Ed. AA Tishkov. - Moscow: GEF Project "Saving Biodiversity Russian Federation " Institute of Economics of nature, 2002. - 604 p.
22. Gerasymchuk ZV, Oleksyuk A. ecological security of the region: diagnosis and mechanism to ensure Monograph . - Luck : Nadstyr'ya , 2007. - 280 p.
23. Gorshkov VG, Makareva AM Biotic pump of moisture atmosfery ego svyaz with hlobalnoy atmosfery tsyrkulyatsyey and importance for the water cycle on land. Gatchina : Peterburshskyy in-t Nuclear physics RAS. - 2006. - 49 p.
24. Yakymchuk A. Economics and Organization of Nature Protection Fund of Ukraine. Monograph. Exactly: NUWMNRRU , 2007. - 208 p.

Якимчук А. Государственные механизмы сохранения биоразнообразия

Аннотация. Проведено исследование концепции устойчивого развития как наиболее перспективной с точки зрения сохранения биоразнообразия. Изучены основные методы и инструменты сохранения биоразнообразия. Рассмотрен лучший международный опыт. Предложены основные мероприятия усовершенствования системы государственного управления сохранением биоразнообразия Украины в соответствии с требованиями концепции устойчивого развития. Рассмотрены основные подходы к оценке эффективности сохранения биоразнообразия на основе лучшего зарубежного опыта. Осуществлена экономическая оценка ресурсов биоразнообразия Украины и доказана необходимость увеличения объемов ежегодного государственного финансирования сохранения биоразнообразия. Изучен опыт международного финансирования сохранения биоразнообразия за счет экологических фондов, средств общественных организаций и грантовых проектов. Научный и практический интерес в работе составляет предложенный механизм финансирования сохранения биоразнообразия в современных экономических условиях развития Украины. Исследована организационная структура государственного управления сохранением биоразнообразия Украины. Проанализирована эффективность государственного управления сохранением биоразнообразия. Изучены и проанализированы функции Министерства экологии и природных ресурсов Украины (Минприроды Украины) как центральный орган исполнительной власти в области сохранения биоразнообразия. Исследованы штатное расписание Минприроды Украины, проанализирована система расстановки кадров и исследованы штатное расписание структурных подразделений министерства, что ответственные за сохранение биоразнообразия Украины. Рассмотрен лучший международный опыт государственного управления сохранением биоразнообразия и разработаны рекомендации по его имплементации в Украине.

Белец Ж.А.

Результативність використання бюджетних коштів в умовах застосування програмно-цільового методу на місцевому рівні

Белец Жанна Аркадіївна, аспірантка кафедри державного управління і місцевого самоврядування Херсонський національний технічний університет, м. Херсон, Україна

Анотація. Ефективне використання бюджетних коштів є важливою проблемою, особливо в умовах обмеженості бюджетних ресурсів. У цих умовах першочерговим завданням стає визначення пріоритетів при розподілі бюджетних ресурсів, виявлення джерел фінансування витрат і контроль за цільовим та ефективним використанням коштів. Досягнення цих завдань можливе при застосуванні програмно-цільового методу формування бюджету.

Ключові слова: бюджет, місцеві бюджети, програмно-цільовий метод формування бюджету, ефективне використання бюджетних коштів.

В умовах тривалої світової фінансово-економічної кризи особливо важливим завданням є забезпечення раціонального та ефективного (оптимального) витрачання бюджетних коштів на всіх рівнях бюджетної системи України. Питання оптимізації витрат для місцевого рівня в нашій країні досить актуальне, оскільки муніципальні утворення, зокрема райони і сільські громади, мають достатньо низьку прибуткову частину бюджету (у середньому по Україні в межах 20 відсотків власних надходжень).

Під оптимізацією вітчизняні вчені розуміють процес вибору якнайкращого варіанта з можливих або ж процес приведення системи до якнайкращого (оптимального) стану. Виходячи із сказаного, під оптимізацією витрат місцевого бюджету дослідники розуміють використання учасниками бюджетного процесу найменшого обсягу бюджетних коштів для досягнення заданих результатів.

Крім того, у процесі трансформації економіки України виникають значні проблеми щодо створення ефективної системи оцінки надання органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування соціальних послуг населенню, результативності та ефективності формування і використання ними бюджетних коштів на підвідомчій території. Ухвалення нового Бюджетного кодексу України (2010) певною мірою сприяло децентралізації владних повноважень, обґрунтованому перерозподілу прибуткових джерел і витратних повноважень між рівнями бюджетів, проте, на нашу думку, не забезпечило створення раціональної системи оцінки результативності та ефективності діяльності місцевих органів влади.

По суті відсутність належної системи оцінки результативності та ефективності діяльності органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування не сприяє раціональному розподілу обмежених фінансових ресурсів між бюджетними програмами, якісному наданню соціальних послуг населенню, не забезпечує трансформації системи місцевих фінансів, оптимізації системи місцевого оподаткування. Неналежна відповідальність місцевих органів влади за показники своєї діяльності ставить під сумнів ефективність реалізації соціально-економічних реформ у країні, сприяє посиленню соціальної напруженості на рівні територіальних утворень України.

Тому однією з актуальних проблем розвитку соціально орієнтованої економіки України є підвищення результативності та ефективності витрат бюджетів

методом аутсорсингу (англ. *outsourcing*) бюджетних послуг з метою скорочення витрат бюджету.

Аутсорсинг бюджетних послуг дозволяє раціональніше витрачати кошти бюджетів на основі програмно-цільового методу і формує основи для переходу країни, починаючи з 2014 року, до запровадження програмної структури місцевих бюджетів. Це зумовлює потребу більш глибокої наукової розробки теоретичних і прикладних питань підвищення результативності витрат бюджетів.

Проблемам застосування в бюджетному процесі програмно-цільового методу (ПЦМ) як одного з основних напрямків підвищення ефективності управління бюджетними коштами в контексті забезпечення поступального макроекономічного сталого розвитку останнім часом присвячується значна кількість теоретичних та практичних розробок як вітчизняних, так і зарубіжних учених, у тому числі й фахівців з державного управління. Процес бюджетування за програмами досліджували такі вчені, як В.Л.Андрущенко, М.П.Афанасьєв, Т.С.Бабич, Ю.С.Гаврилюк, А.О.Дегтяр, Я.М.Казюк, А.М.Лавров, М.Я.Лемешев, І.П.Лопушинський, Є.З.Майминас, З.В.Перун, І.Ю.Потеряйло, І.В.Розпутенко, В.М.Федосов та ін.

Запровадження ПЦМ стосується як країн, що лише починають застосовувати цей підхід до формування та використання бюджетних коштів, так і країн, які вже на сьогодні є "класичними" з погляду теоретичних та практичних напрацювань щодо застосування ПЦМ.

Водночас в Україні впродовж останніх років спостерігається низька ефективність застосування програмно-цільового методу. На сучасному етапі реформування бюджетного процесу і системи місцевого самоврядування в нашій державі досить фрагментарно враховується більш ніж півстолітній міжнародний досвід підвищення ефективності місцевих бюджетів. Основними способами такого підвищення є методи бюджетування, орієнтованого на результати і середньострокове планування бюджету. Вони докорінно відрізняються від домінуючого в Україні затратного методу формування бюджету, попри декларування результативності бюджету як стратегічної його мети.

Тому надзвичайно актуальним постає завдання вирішення питань, що потребують наукових досліджень, зокрема оптимізація та поліпшення процесу управління бюджетними видатками, визначення їх структури та контроль за ефективним використанням бюджетних коштів.

Програмно-цільовий метод у бюджетному процесі – це метод управління бюджетними коштами для досягнення конкретних результатів за рахунок коштів бюджету із застосуванням оцінки ефективності використання бюджетних коштів на всіх стадіях бюджетного процесу [1, с.10].

Програмно-цільовий метод передбачає, що будь-які бюджетні видатки мають бути спрямовані на цілі, що відповідають середньо- або довгостроковій стратегії розвитку територіальної громади чи країни в цілому. Він є інструментом, що забезпечує планування бюджету на середньострокову перспективу та перехід від контролю за цільовим використанням бюджетних коштів до поєднання контролю за фактичними результатами від надання громадянам бюджетних послуг.

Актуальність впровадження програмно-цільового методу планування та виконання місцевих бюджетів полягає в тому, що однією з проблем розвитку місцевого самоврядування в Україні є обмеженість фінансових ресурсів, що не повною мірою забезпечують виконання повноважень, делегованих державою місцевим органам влади. Глобальна світова фінансово-економічна криза, що особливо жорстко вразила економіку України, надзвичайно загострює цю проблему. Поряд з необхідністю перегляду податкової бази для збільшення власних доходів місцевих бюджетів, існує й потреба в підвищенні ефективності та результативності використання наявних бюджетних ресурсів, що досягається завдяки застосуванню програмно-цільового методу в процесі планування і виконання бюджету.

Як відомо, застосування програмно-цільового методу при складанні бюджету не лише кардинально змінило ідеологію всього бюджетного процесу, а й дозволило підвищити його ефективність, оскільки: процес формування бюджету розпочинається із зосередження уваги на результатах, яких потрібно досягти в державному секторі; а лише потім – на ресурсах, необхідних для досягнення цих результатів. У той же час при використанні традиційних методів формування бюджету увага насамперед зосереджувалася саме на ресурсах, результатам же увага не надавалася.

Отже, сутність програмно-цільового методу полягає в такому: 1. Акцент переноситься з потреби в коштах, необхідних для виконання державою своїх функцій, на те, які результати очікуються від використання коштів бюджету, тобто на забезпеченні ефективності використання бюджетних коштів (тобто від економічної категорії, наприклад, - заробітна плата до цілей, на які розпорядники запитують фінансування). 2. Упровадження цього методу змінює характер обговорення бюджетної політики: увага переноситься з контролю за виконанням зобов'язань – на забезпечення ефективності. При розробці бюджетної політики насамперед ураховується чинник: що одержить суспільство за ті гроші, які воно витрачає? Ставиться питання не про правильність використання коштів при виконанні бюджету, а про те, наскільки ефективно витрачаються кошти при досягненні цілей державної політики. 3. Оцінка й експертиза програм є обов'язковим компонентом програмно-цільового методу. 4. В аналітичному плані програмно-цільовий

метод вводить до бюджетного процесу елементи аналізу зіставлення витрат і досягнутих результатів [2, с.129].

Одним із принципів бюджетної системи України є принцип ефективності та результативності, який передбачає, що при складанні та виконанні бюджетів усі учасники бюджетного процесу мають прагнути досягнення цілей, запланованих на основі національної системи цінностей і завдань інноваційного розвитку економіки, шляхом забезпечення якісного надання послуг, гарантованих державою, Автономною Республікою Крим, місцевим самоврядуванням, при залученні мінімального обсягу бюджетних коштів та досягнення максимального результату при використанні визначеного бюджетом обсягу коштів [1, с.14]. Принцип ефективності та результативності використання бюджетних коштів означає, що при складанні і виконанні бюджетів учасники бюджетного процесу в межах установлених їм бюджетних повноважень повинні виходити з потреби досягнення заданих результатів з використанням найменшого обсягу засобів або досягнення якнайкращого результату з використанням визначеного бюджетом обсягу засобів.

Таким чином, на стадії складання або виконання бюджету органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування, що відповідають за складання і виконання бюджетів, повинні виходити з досягнення однієї з двох цілей: або досягнення запланованих результатів, або досягнення якнайкращого результату. Досягнувши запланованих результатів, органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування мають прагнути до економії бюджетних коштів, а досягнувши кращого результату порівняно із запланованим, органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування можуть використовувати повністю всі засоби, передбачені в бюджеті для фінансування відповідних заходів.

Саме тому застосування ПЦМ у вітчизняній бюджетному процесі зумовлює потребу здійснення оцінки результативності видатків бюджету. Сьогодні, як уже зазначалося вище, однією з проблем формування державного і місцевих бюджетів в Україні залишається обмеженість фінансових ресурсів, що не забезпечує повною мірою виконання завдань, функцій та повноважень органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Саме тому запровадження ПЦМ покликано забезпечити вибір найоптимальніших шляхів використання бюджетних коштів за умов їх обмеженості. Оскільки при застосуванні ПЦМ видаткова частина бюджету формується у вигляді бюджетних програм, то об'єктом підвищеної уваги стає саме їх результативність.

Результативність є ступенем, за якого досягаються цілі (завдання, результати) організації [4]. При застосуванні ПЦМ ідеться про отримання конкретних результатів, що є наслідком здійснених видатків. Тому початковим пунктом є не минулі видатки, а ступінь досягнення поставлених цілей, під які і плануються видатки, як наступний етап виконання програми з визначеним результатом. Виходячи з цього, результативність бюджетної програми слід розглядати як ступінь досягнення її цілей, що визначається за допомо-

гою низки показників відповідно до обраних критеріїв.

Як зазначається в Концепції застосування програмно-цільового методу у бюджетному процесі [3], результативні показники – кількісні та якісні показники, які характеризують результати виконання бюджетної програми і підтверджуються статистичною, бухгалтерською та іншою звітністю і які дають можливість здійснити оцінку використання коштів на виконання бюджетної програми.

Застосування результативних показників дає змогу чітко показати ефективність використання бюджетних коштів, співвідношення досягнутих результатів та витрат, тривалість виконання бюджетної програми, її необхідність і відповідність визначеній меті, а також порівнювати результати виконання бюджетних програм у динаміці за роками та між головними розпорядниками бюджетних коштів, визначати найефективніші бюджетні програми при розподілі бюджетних коштів.

Застосування результативних показників сприяє якісному та кількісному аналізу стану виконання бюджетної програми в частині фінансового забезпечення реалізації її заходів та ефективності виконання.

Результативні показники поділяються на такі групи:

- *показники затрат* – визначають обсяги та структуру ресурсів, що забезпечують виконання бюджетної програми;
- *показники продукту* - використовуються для оцінки досягнення поставлених цілей. Показником продукту є, зокрема, кількість користувачів товарами (роботами, послугами), виробленими в процесі виконання бюджетної програми;
- *показники ефективності* – визначаються як відношення кількості вироблених товарів (виконаних робіт, наданих послуг) до їх вартості у грошовому або людському вимірі (витрати ресурсів на одиницю показника продукту);
- *показники якості* - віддзеркалюють якість вироблених товарів (виконаних робіт, наданих послуг) [3]. Як додаткові можуть використовуватися показник робочого навантаження та показник корисності [4].

Показники витрат та продукту найпростіше піддаються обчисленню, оскільки інформація про витрати та продукт є доступною. Проте використання лише показника продукту не дає комплексного уявлення про результативність бюджетної програми, тому для чіткого бачення отриманих результатів визначають показники ефективності та якості.

Дослідження питання результативності бюджетних програм потребує розгляду вимог, відповідно до яких формулюються показники результативності. Множинність та суперечливість цілей з самого початку визначає специфіку сукупності критеріїв. Недотримання критеріальної бази показників результативності безпосередньо впливає на дієвість ПЦМ. Водночас сьогодні в Україні чітко не визначено вимоги, яким мають відповідати показники результативності. Натомість у міжнародній практиці широко застосовується так зване “правило SMART”, яким передбачається, що показники результативності мають бути:

- S – “specific” (чітко визначені);
- M – “measurable” (вимірні);
- A – “achievable” (досяжні);
- R – “relevant and realistic” (значущі і реалістичні);
- T – “time-bound” (прив’язані за часом) [5, с. 11].

Окрім вимог, визначених “правилом SMART”, показники результативності бюджетних програм мають забезпечувати:

- адекватне віддзеркалення мети програми і пріоритетів розвитку;
- можливість порівняння результатів у динаміці за роками;
- однозначність інтерпретації;
- відкритість інформації, оскільки прозорість соціально-економічних процесів є однією з вирішальних умов для залучення інвесторів, ефективного використання ресурсів, довіри споживачів суспільних послуг до владних структур [4].

Показники результативності виступають підґрунтям для проведення оцінки програм. Порівнюючи наявні дані показників результативності з даними за минулі періоди, можна чітко відслідкувати тенденції розвитку та відхилення від планових показників. Використання такого інструменту оцінки програм сприяє відходу від практики фінансування за принципом утримання бюджетних установ, аналізу структури бюджетних видатків, а також розвитку принципу фінансування згідно зі стратегічним планом та пріоритетними напрямками.

Під ефективністю розуміють відношення між використаними ресурсами та досягнутими результатами. Ефективність є результатом низки зусиль щодо досягнення поставлених завдань, проте найбільшою мірою вона залежить саме від управління видатками як визначальної ролі в процесі використання бюджетних коштів на виконання конкретних завдань.

Коли йдеться про місцевий бюджет, громадськість зацікавлена, наскільки ефективно використані можливості бюджету. Саме тут у нагоді стають показники результативності. При розробці показників результативності особливої уваги слід надавати потребам споживачів та взаємозв’язку з процесом формування й виконання місцевих бюджетів.

Ефективність використання бюджетних коштів безпосередньо пов’язана з питаннями ефективності бюджетних програм та ефективності політики загалом, що перебуває в центрі уваги як урядів окремих країн, так і світових організацій. Так, сфера управління ефективністю за методикою ОЕСР [6] характеризується ступенем використання простих і однозначних показників, формування системи показників; ступенем використання методів опосередкованої оцінки якісних і кількісних показників; ступенем використання оцінки дій, процесів; визначення пріоритетних ділянок вимірювання.

Крім того, для оцінки ефективності реалізації конкретної програми можуть застосовуватися методи інвестиційного аналізу. При цьому використовуються поняття “чиста приведена вартість” (різниця між приведеними до певного моменту часу результатами і витратами), “внутрішня норма рентабельності” (ставка дисконтування, за якої досягається нульова чиста приведена вартість), “аналіз окупності, чутливості програм до яких-небудь змін”.

Проте, на думку окремих дослідників [4], застосування методів інвестиційного аналізу можливе лише за умови оцінки бюджетних програм в реальному секторі економіки. При цьому методика розрахунку ефективності за допомогою інвестиційного аналізу на сьогодні вже розроблено і вона досить широко вико-

ристовується, питання ж визначення ефективності соціальної сфери залишаються невирішеними.

Отже, бюджет, складений на основі методу управління за результатами, дозволяє досягти низки суттєвих переваг. По-перше, фахівці, які ухвалюють рішення, постійно звертаються до ключової інформації про хід надання послуг, визначаючи короткострокову стратегію. Довгострокові плани стратегічного розвитку також формуються з урахуванням поточних і середньострокових бюджетів. Звернення до населення з метою збору інформації про якість наданих бюджетних послуг і результати виконання програм сприяє підвищенню довіри до органів виконавчої влади, ор-

ганів місцевого самоврядування, виконання його соціальних функцій. Чіткість оцінки результатів використання бюджетних коштів дозволяє відстежувати і підтримувати позитивні тенденції соціально-економічного розвитку території. Крім того, з'являється можливість проводити порівняння між різними адміністративно-територіальними одиницями в рамках однієї і тієї ж сфери бюджетних послуг. Бюджетування на основі моніторингу результативності сприяє підвищенню відповідальності і розширенню самостійності учасників бюджетного процесу та адміністраторів бюджетних коштів.

ЛІТЕРАТУРА (REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Бюджетний кодекс України : чинне законодавство зі змінами та допов. станом на 24 верес. 2013 р.: (ОФЦ. ТЕКСТ). – К.: ПАЛИВОДА А.В., 2013. – 176 с.
The Budget Code of Ukraine : the current legislation as amended and supplemented. Sept. 24 . 2013 (OFFICIAL. TEXT). - K.: Palyvoda A., 2013. - 176 p.
2. Бюджетний процес в Україні: Навчальний посібник / І.П.Лопушинський, Ю.С.Гаврилук, Я.М.Казюк. – Херсон: Грін Д.С., 2011. – 364 с.
The budget process in Ukraine: Manual / I.P.Lopushynskiy, Yu.S.Havrylyuk, Ya.M.Kazyuk . - Kherson : Grin D., 2011. - 364 p.
3. Концепція застосування програмно-цільового методу у бюджетному процесі : схвалена Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14 вересня 2002 р. N 538-р : [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/538-2002-%D1%80>
The concept of the use of program-target method in the budget process : approved by the Cabinet of Ministers of Ukraine of 14 September 2002 N 538 -p [electronic resource]. - Mode of access : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/538-2002-%D1%80>
4. Потеряйло І.Ю. Оцінка результативності бюджетних видатків в умовах застосування програмно-цільового методу : [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/13_NPN_2010/Economics/65072.doc.htm
Poteryaylo I. Evaluation of the impact of public spending in terms of the use of program-target method [electronic resource]. - Mode of access : http://www.rusnauka.com/13_NPN_2010/Economics/65072.doc.htm
5. Трофимова І.Н. Муниципальное управление: ориентация на результат / И.Н.Трофимова // Государственная власть и местное самоуправление. – 2006. – № 12. – С. 11–15.
Trofimova I.N. Municipal management: focus on results / I.N.Trofimova // State Government and local government. - 2006. - № 12. - Pp. 11-15.
6. In Search Of Results: Performance Management Practices. OECD, 1997.
In Search Of Results: Performance Management Practices. OECD, 1997.

Beletsz H.A. The effectiveness of the use of budget funds in terms of the use of program-target method locally

Abstract. The effective use of public funds is an important issue, especially in the context of limited budget resources. Under these conditions, the primary task is prioritizing the allocation of budgetary resources, the sources of financing costs and control over the targeted and efficient use of funds. Achieving these goals is possible with the use of program -based budgeting method.

Keywords: budget, local budgets, program-based budgeting method, the effective use of public funds.

Белец Ж.А. Результативность использования бюджетных средств в условиях применения программно-целевого метода на местном уровне

Аннотация. Эффективное использование бюджетных средств является важной проблемой, особенно в условиях ограниченности бюджетных ресурсов. В этих условиях первоочередной задачей становится определение приоритетов при распределении бюджетных средств, определении источников финансирования затрат и контроль за целевым и эффективным использованием средств. Достижение этих задач возможно при применении программно-целевого метода формирования бюджета.

Ключевы слова: бюджет, местные бюджеты, программно-целевой метод формирования бюджета, эффективное использование бюджетных средств.

Добренко О.О.

Методологічні підходи до державного регулювання професійного ринку праці

Добренко Олег Олегович, аспірант

Бердянський університет менеджменту і бізнесу, м. Бердянськ, Україна

Анотація. Зробити аналіз методологічних підходів до державного регулювання професійного ринку праці. Виявити вплив класичного підходу та неокласичних ринкових теорій на регулювання ринку праці. Дослідити математичні концепції економічної рівноваги, сутність кейнсіанського підходу, концепції природного рівня безробіття, концепції адаптивних очікувань та концепції раціональних сподівань.

Ключові слова: класичний підхід, неокласичні ринкові теорії, математичні концепції економічної рівноваги, кейнсіанський підхід, концепція природного рівня безробіття, концепція адаптивних очікувань, концепція раціональних сподівань.

Постановка проблеми. В економічних теоріях загальна проблема регулювання ринку праці за певними професіями і кваліфікацією посідає центральне місце у реалізації державної соціальної політики. Це пов'язано з тим, що у досягненні економічної рівноваги знаходиться стан професійного ринку праці, який забезпечує достатньо ефективний рівень зайнятості за відповідними професійними групами для даних соціально-економічних умов розвитку країни, що дозволяє здійснювати відповідну державну соціальну політику. В основі сучасних підходів державного регулювання професійного ринку праці знаходяться два методологічних підходи, які базуються або на класичних, або кейнсіанських економічних теоріях.

Виклад основного матеріалу. Класичний підхід. Він заснований на визнанні головної ролі самого ринку, який об'єктивно сам все врегулює, в тому числі створює рівні важливі співвідношення попиту й пропозиції робочої сили відповідних професій на ринку праці. Наукове осмислення регулюючої ролі ринку почалося за часів А. Сміта (1723-1790 рр.), коли він обґрунтував концепцію «економічної» людини і дійшов висновку, що головним мотивом діяльності людини є економічний інтерес, її природне бажання поліпшити свій добробут. Він першим сформулював, що в умовах децентралізованої економіки продавці та покупці можуть задовольнити свої потреби завдяки системі ринкових цін на робочу силу, побудованій на законі попиту та пропозиції, який регулює ринкові відносини до досягнення рівноважного стану [2, С. 77-402].

Однією з основних неокласичних ринкових теорій є монетаризм, лідером якої визнано Мілтона Фрідмена (1921р.). Він виступав проти втручання держави в економіку і державних заходів стимулювання попиту, розглядаючи його в якості загрози вільному ринку. М. Фрідмен піддав критиці різноманітні форми державного регулювання, протиставляючи йому діяльність у сфері приватного бізнесу. Він підкреслював, що централізоване державне управління, ухвалення рішень на вершині державної піраміди неминуче придушує свободу економіки. Державний сектор повинен бути якомога меншим. Але найважливішим принципом він вважав емпіричну перевірку будь-яких теоретичних постулатів. М. Фрідмен довів, що недостатня кількість грошей в обігу обов'язково призведе до кризи виробництва і безробіття, а надлишкова – до інфляції. Він запропонував поступово вводити до обігу таку кількість грошей, яка з одного боку сприяла б розширенню виробництва і зайнятості, а з іншого – не змінювала б вартості грошей та не впливала на ціни. Тому для готівки М. Фрідмен запропонував темп приросту на рівні 3% на рік, для безготівкових грошей – 1%. Тобто загальний щорічний приріст грошової маси має дорівнювати 4-5%. Це ті самі відсотки, які мають обмежувати середньорічні темпи інфляції, щоб

запобігти її посиленню. Відповідно з головними положеннями монетаризму пропозиція грошей є вирішальним чинником короткострокових коливань ВВП, довгострокових коливань цін, а звідси – зайнятості [5, С. 787-891].

Отже, монетаристи стверджують, що конкурентна ринкова система забезпечує високий ступінь макроекономічної стабільності, гнучкість цін і заробітної плати, яку забезпечує ринкова система, веде до того, що коливання сукупного попиту впливатиме на ціни продукції і ресурсів, а не на рівень виробництва і зайнятості. Система вільного підприємництва, на думку монетаристів, спроможна забезпечити значну макроекономічну стабільність, а державне втручання через дискретну фіскальну і монетарну політику посилює нестабільність системи, насамперед, циклічні коливання. Державне регулювання вважається бюрократичним, неефективним, шкідливим для індивідуальної ініціативи, нерідко містить політичні помилки, які дестабілізують економіку. Монетаристи вважають, що держава створює негнучкість, яка послаблює здатність ринкової системи забезпечувати стабільність. Отже, якщо уряд не втручається в економіку, то ринкова система забезпечує макроекономічну стабільність. Проблема полягає в тому, що внаслідок державного втручання в економіку, уряд заохочує і посилює негнучкість заробітної плати і цін, які втрачають властивість до зниження. Тобто держава, здійснюючи фіскальні і монетарні заходи, незважаючи на благородну мету, посилює нестабільність.

Заслужують на увагу математичні концепції економічної рівноваги. Серед них найбільш відома математична теорія економічної рівноваги, яка була створена французьким вченим Леон Марі Еспрі Вальрасом (1834-1910 рр.). Рівновагу він розглядав як певний стан, за умов якого ефективний попит і пропозиція виробничих послуг є рівними. У своїй праці «Елементи чистої політичної економії» (1874 р.) Л. Вальрас є основою математичної моделі поклав ринковий підхід до економічних явищ, відповідно з якими виробництво і споживання виявляються пов'язаними за допомогою ринків виробничих послуг та споживчих продуктів. Він неодноразово наголошував на тому, що рівноваги в економіці можна досягнути лише через ринковий механізм, основним інструментом якого є ціна [1, С. 71-153].

Ірвінг Фішер (1867-1947) у своїй економіко-математичній моделі класичної ринкової рівноваги вважав, що саморегулювання ринку праці здійснюється через кількість грошей в обігу, а звідси – через зайнятість [4, С. 71-153].

Відповідно до класичного підходу ринок праці розвивається і функціонує на основі цінової рівноваги, основним регулятором в ньому виступає ціна робочої сили (заробітна плата). За допомогою її регулюється попит і пропозиція на ринку праці. Безробіття неможливе, якщо

на ринку праці існує рівновага. Рівноважна ставка зарплати і рівноважний рівень зайнятості даного виду праці визначаються на перетині кривих пропозиції і попиту.

Монетаристи, відводячи головну роль регулювання зайнятості та ринку праці, виходять із стабільності структури цін на робочу силу. Прихильники монетаризму виступають проти повної зайнятості, ратують за природний рівень безробіття, який визначається законом попиту та пропозиції і не спричиняє підвищення цін. Нерівновагу на ринку праці підсилюють: встановлення державою мінімального рівня зарплати; діяльність профспілок; відсутність інформації про вакансії. Для врівноваження повинні використовуватися інструменти грошово-кредитної політики. Наприклад, скорочення податків на підприємства, що призводить до розширення виробничих потужностей та зростання зайнятості.

Кейнсіанський підхід. Він відводить державі головну роль у регулюванні ринку праці. Засновником цього підходу є Джон Мейнард Кейнс (1883-1946 рр.). Дж. Кейнс не тільки сформулював новий напрям економічної теорії, а створив теорію державного регулювання економіки. Аналізуючи споживання, накопичення, зайнятості, інвестиції та інші, він прагнув встановити причинно-наслідкові зв'язки на макrorівні. Дж. Кейнс піддав критиці положення Ж.Б. Сея, що пропозиція створює попит, звернув увагу на те, що схильність до споживання не обов'язково дорівнює одиниці. Він показав, що неможливо стимулювати інвестиційні процеси через постійне зниження норми процента, тому що існує певна межа, нижче якої заощадження не можуть бути передані у позичку. Дж. Кейнс довів неможливість автоматичного зрівнювання попиту та пропозиції. За його теорією ефективний попит відповідає національному доходу, який відповідно витрачається на споживання та накопичення і складається з витрат суспільства на споживчі блага та з виробничого попиту, тобто з інвестицій [3, С. 137, 141, 336].

Кейнсіанці розглядають ринок праці як явище фундаментальної нерівноваги, виступаючи з ідеєю, що немає механізму, що гарантує повну зайнятості. Безробіття виникає через відсутність синхронності в рішеннях про заощадження та інвестиції. Зарплата не може виступати регулятором ринку, ним є держава, яка, здійснюючи регулювання сукупного попиту, може звести нанівець нерівновагу на даному ринку.

Історія втручання держави у функціонування ринку праці та регулювання зайнятості має кілька основних етапів. Так, до першої половини XIX ст. політика держави на ринку праці мала переважно репресивний характер, а саме заборона робочих об'єднань та страйків. Починаючи з другої половини XIX ст., внаслідок реальної загрози революції, держава переглядає свою політику на ринку праці. З цього часу починається історія створення трудового законодавства: регулюючи ті чи інші сторони соціально-трудова відносин, держава дедалі більше впливає на ринковий механізм. Спочатку регулювання державного ринку праці поширюється виключно на регулювання умов продажу робочої сили (заборона дитячої праці, обмеження тривалості робочого дня, вимоги щодо безпеки праці, захист від незаконних звільнень). У подальшому держава законодавчо закріплювала розмір мінімального рівня оплати праці, компенсацій, пов'язаних з трудовою діяльністю; додаткових виплат.

Даний етап вважається економістами найбільш результативним для професійних спілок у боротьбі за права найманих працівників. Проте підприємці, інтереси

яких зачіпало державне втручання у роботу ринку праці, у різний спосіб протидіяли зростанню впливу держави шляхом лобювання власних інтересів через парламент та за допомогою преси. За таких умов влада не наважувалася провести реформування трудового законодавства, а обрала більш гнучку політику. Починаючи з 30-х рр. XX ст. держава виступає посередником між професійними спілками та роботодавцями. Ця функція держави зберігається й донині – найбільш гострі конфлікти на ринку праці вирішуються за участю держави. На початку 50-х рр. XX ст. і до теперішнього часу вплив держави на ринок праці стає все більш помітним – це захист від безробіття, професійна підготовка і перепідготовка кадрів, жорсткий контроль за умовами і безпекою праці, обмеження на расові дискримінації, періодичний перегляд розмірів заробітної плати залежно від рівня життя. Тобто під впливом держави, на підставі пізнання ринкових регуляторів професійного ринку праці, йде формування ефективної зайнятості. Поряд з цим широко використовуються нові концепції регулювання ринку праці.

Багатьма економістами, з посиланням на сутність концепції природного рівня безробіття, яку сформулював А. Філіпс, робиться висновок про певний рівень незайнятого населення, нижче якого стимулюється галопуюча інфляція. Таким рівнем визнано, як правило, інтервал від 3 до 5%. Природному рівню безробіття відповідає ситуація, коли кількість людей, що шукають роботу, приблизно дорівнює кількості вільних робочих місць. Концепція природного рівня безробіття трансформувалася у два варіанти: адаптивних очікувань, раціональних очікувань.

Концепція адаптивних очікувань базується на суб'єктивних оцінках економічної ситуації робітниками і підприємцями. Вона припускає, що у короткостроковому періоді часу інфляція і безробіття обернено пропорційні, а у довгостроковому – співіснують. Припустимо, в країні існує природний рівень безробіття, що дорівнює 4%. Уряд наприклад, схоче скоротити безробіття і проведе політику розширення сукупного попиту шляхом впровадження стимулюючої фінансової і грошової політики (знижує податки і впроваджує політику «дешевих» грошей). Збільшення грошової маси в країні, при незмінному рівні виробництва, веде до зростання цін на продукцію та відповідно до підвищення прибутку підприємців, а звідси – зростанню номінальної заробітної плати робітників. Підприємці відреагують на приріст прибутку розширенням виробництва і створенням додаткових робочих місць. Безробітні, ототожнюючи підвищення заробітної плати із зростанням її купівельної спроможності, активно почнуть шукати роботу. Як наслідок, ділова активність в економіці зростає. З часом робітники і підприємці збагнуть, що припустилися помилки у своїй оцінці економічної ситуації. Робітники побачать, що хоча її номінальна заробітна плата і зросла, але інфляція знизила її реальну купівельну спроможність. Вони почнуть вимагати підвищення зарплати. Підприємці зі свого боку стануть більш обережними у своїх інвестиційних витратах. Тому прихильники теорії адаптивних очікувань прийшли до висновку, що в довгостроковому періоді часу оберненої залежності між безробіттям і інфляцією, про яку говорив А. Філіпс, не існує.

Концепція раціональних сподівань ґрунтується на переконанні, що люди поведуться раціонально. Учасники ринкового процесу збирають і осмислюють інформацію для формування сподівань стосовно грошових інтересів. Якщо, наприклад, власники цінних паперів очікують

зниження курсів на фондовій біржі, то вони продають свої акції. Якщо споживачі дізнаються про те, що очікується зростання споживчих цін, то окремі з них про запас купують споживчі товари, щоб випередити зростання цін. Ці сподівання сприяють розширенню ринкового попиту, що знову зумовлює зростання споживчих цін. У такій же закономірності знаходяться ціна робочої сили, зайнятість і вибір робочого місця.

З розвитком економічних теорій відбувається зміна уявлень про поведінку людини від егоїстичної «економічної людини А. Сміта», людини як живої істоти, наділеної розумним пізнанням А. Шопенгауера (1788-1860) до сучасного уявлення про людину постіндустріального суспільства. Визнано, що у відносинах між роботодавцем і працівником сучасна поведінка людини все більше формується під впливом соціальних, психофізіологічних і психологічних чинників. У зв'язку з цим виникають потреби у почутті належності до колективу відповідних професійних груп, до високої організаційної їх культури. Це трактується суспільством і менеджерами як прийняття здебільшого філософії та ідеології керування, визнання цілісних орієнтацій, вірувань і, водночас, норм. Тобто проблема зайнятості за відповідними професіями і кваліфікацією тепер розглядається як мотивована поведінка людини, що забезпечує, з одного боку, задоволеність людини як процесом праці, так і її результатом. З другого боку, дослідження високопродуктивної праці стає можливим шляхом додержання норм у широкому їх розумінні.

ЛІТЕРАТУРА (REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Вальрас Л. Элементы чистой политической экономии // М.: ЭКСМО-Пресс, 1993. – С.71 – 153.
Val'ras L. Jelementy chistoj politicheskoj jekonomii [Elements of pure political economy] // M.: EKSMO-Press, 1993. – S.71 – 153.
2. Кейнс Дж. Общая теория занятости, процента и денег // Петти В., Смит А., Рикардо Д., Кейнс Дж., Фридмен М. Классика экономической мысли: Сочинения // М.: ЭКСМО-Пресс, 2000. – С. 480-786.
Kejns Dzh. Obshhaja teorija zanjatosti, procenta i deneg [General Theory of Employment, Interest and Money] // Petti V., Smit A., Rikardo D., Kejns Dzh., Fridmen M. Klassika jekonomicheskoy mysli: Sochinenija. – M.: JeKSMO-Press, 2000. – S. 480-786.
3. Сей Ж.Б. Трактат политической экономии или простое изложение способа, которым образуются, распределяются и потребляются богатства // М.: ЭКСМО-Пресс, 2000. – С. 230-258.
Sej Zh.B. Traktat politicheskoj jekonomii ili prosteje izlozhenija sposobu, kotorym obrazujutsja, raspredelajutsja i potreblajutsja bogatstva

Тобто йдеться про необхідність більш широкого застосування у соціально-трудових відносинах сучасного економіко-правового напрямку теорії інституціоналізму. І хоча інституціоналізм як самостійний напрям економічної думки сформувався на початку ХХ століття, зростаючий інтерес до нього виникає саме сьогодні. Це пояснюється, по-перше, тим що сучасні ринкові умови потребують різного ступеня регулювання процесів макроекономічної ситуації в залежності від фази розвитку (від зростання до фінансової кризи і навпаки). По-друге, економіко-правовий підхід дозволяє виробникам визначитись у прийнятті оптимального рішення. Наприклад, збільшити виробництво продукції і при цьому порушити екологічну рівновагу, за що заплатити відповідні штрафи, або зменшити обсяги виробництва чи запровадити відповідні заходи екологічного захисту і понести додаткові грошові витрати.

Висновки. Таким чином, в статті була зроблена спроба проаналізувати методологічні підходи до державного регулювання професійного ринку праці. В роботі було виявлено вплив класичного підходу та неокласичних ринкових теорій на регулювання ринку праці.

Також, було досліджено та систематизовано теоретичну сутність математичної концепції економічної рівноваги, сутність кейнсіанського підходу, концепції природного рівня безробіття, концепції адаптивних очікувань та концепції раціональних сподівань та їх вплив на сучасний розвиток проблем державного регулювання професійного ринку праці.

- [Treatise of political economy or simple presentation method, which formed, distributed and consumed wealth] // M.: EKSMO-Press, 2000. – S. 230-258.*
4. Фишер И. Покупательная сила денег, ее определение и отношение к кредиту, проценту и кризисам. – М.: Фин. Изд-во, 1925. – С. 177-159.
Fisher I. Pokupatel'naja sila deneg, ee opredelenie i otnoshenie k kreditu, procentu i krizisam [Purchasing power of money, its definition and relation to credit, interest and crises] // M.: Fin. Izd-vo, 1925. – S. 177-159.
5. Фридмен М. Количественная теория денег // Классика экономической мысли: Сочинения. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2000. – С. 787-891.
Fridmen M. Kolichestvennaja teorija deneg [Quantity theory of money] // Klassika jekonomicheskoy mysli: Sochinenija. – M.: EKSMO-Press, 2000. – S. 787-891.

Dobrenko O.O. Methodological approaches to state regulation of professional labour market

Abstract. Make an analysis of the methodological approaches to the state regulation of professional labor market. Reveal the influence of classical and neoclassical approach to market regulation theories of the labor market. Explore the mathematical concept of economic equilibrium, the essence keynesian approach, the concept of natural rate of unemployment, the concept of adaptive expectations and the concept of rational expectations.

Keywords: *classical approach neoclassical market theory, mathematical concept of economic equilibrium, keynesian approach, the concept of the natural rate of unemployment, the concept of adaptive expectations, the concept of rational expectations.*

Добренко О.О. Методологические подходы к государственному регулированию профессионального рынка труда

Аннотация. Проанализировать методологические подходы к государственному регулированию профессионального рынка труда. Выявить влияние классического подхода и неоклассических рыночных теорий на регулирование рынка труда. Исследовать математические концепции экономического равновесия, сущность кейнсианского подхода, концепции естественного уровня безработицы, концепции адаптивных ожиданий и концепции рациональных ожиданий.

Ключевые слова: *классический подход, неоклассические рыночные теории, математические концепции экономического равновесия, кейнсианский подход, концепция естественного уровня безработицы, концепция адаптивных ожиданий, концепция рациональных ожиданий.*

Чукурна Е.П.

Анализ зарубежного опыта развития машиностроительного комплекса.

Чукурна Елена Павловна, кандидат экономических наук, доцент кафедры маркетинга
Одесский Национальный Политехнический Университет, г. Одесса, Украина.

Аннотация. В статье рассмотрены тенденции развития машиностроительного комплекса ведущих стран мира. Проанализирована территориальная структура машиностроения в мире. Рассмотрены основные мировые регионы машиностроения и выделены страны – лидеры в этой сфере. Изучены и выявлены основные факторы, которые влияют на перспективы развития машиностроительного комплекса Украины. Предложены пути модернизации машиностроительного комплекса Украины с учетом проанализированного зарубежного опыта.

Ключевые слова: машиностроение, структура, отрасль, инновации, энергоёмкость.

Введение. В настоящее время машиностроение является одной из отраслей экономики, которая характеризуется высоким и средним уровнем наукоемкости. Отрасль является ключевой для распространения инновационных технологий, новых машин, оборудования и производственных процессов в других отраслях экономики. Большая часть био- и нанотехнологий, производства современных материалов, микро- и фотоэлектроники в значительной степени зависит от внедрения инновационных технологий именно в машиностроении. Поскольку инновационные продукты и продукция выпускается с использованием машин и оборудования, поставляемого машиностроением, возникает необходимость тесного взаимодействия между производителями машин и потребляющими отраслями. Машиностроение подвержено в большей степени, чем другие отрасли, воздействиям циклов экономической конъюнктуры и очень сильно зависит от инвестиционной активности компаний, что влияет на спрос в смежных отраслях и на потребительских рынках. В результате чего, именно машиностроение оказывается в центре экономических подъемов и кризисов.

В этом контексте становится интересным зарубежный опыт развития машиностроения и выявление его закономерностей и тенденций развития в разных странах мира. Возникает необходимость более детального изучения мировых процессов и факторов, влияющих на развитие машиностроительной отрасли Украины.

Краткий обзор публикаций по теме. В Украине проблемами модернизации и развития промышленности и машиностроения посвящено большое количество научных работ известных ученых А. Амоши [1], В. Вишневого, Л. Збарзской [1], В. Гейца, М. Чумаченко, В. Ляшенко [2], И. Одюка, В. Пустовойта, О. Собкевич, В. Точилина и многих других. При этом, следует отметить, что влияние мировых тенденций развития машиностроения на состояние машиностроительной отрасли Украины изучено недостаточно. Интересным является изучение российского опыта развития машиностроительной отрасли и сопоставление его с украинским. В России проблемами развития машиностроения занимаются такие ученые, как В.Н. Половинкин, А.Б.Фомичев [8], В. Кондратьев [6] и многие другие, которые основное внимание уделяют перспективам развития российского машиностроения.

Цель. Анализ мировых тенденций развития машиностроительной отрасли и выявление факторов, влия-

ющих на перспективы украинской машиностроительной отрасли.

Материалы и методы. На сегодняшний день, в мировом машиностроении доминирующее положение занимает небольшая группа развитых стран - ЕС, на долю которого приходится почти 37% валового выпуска машиностроительной продукции, Китай - 35%, США - 16% , Япония - 11%. В этих странах развиты практически все виды современного машиностроения. Ключевая роль в развитии машиностроения в этой группе стран принадлежит авиаракетно-космической промышленности, микроэлектронике, робототехнике, атомно-энергетической технике, станкостроению, тяжелому машиностроению, автомобилестроению [7].

В группу лидеров мирового машиностроения входят также Россия, которая производит около 6% валовой продукции машиностроительной отрасли и несколько малых промышленно развитых стран - Швейцария, Швеция, Испания, Нидерланды. В последние годы машиностроение активно развивается и в развивающихся странах. Есть определенные различия в специализации машиностроительного комплекса промышленно развитых и развивающихся стран.

В развитых странах машиностроение базируется на высоком уровне научно-исследовательских и опытно-конструкторских разработок (НИОКР), высокой квалификации рабочей силы и ориентировано в основном на выпуск технически сложной и высококачественной продукции. Крупнейшими производителями и экспортерами изделий общего машиностроения и станков являются развитые страны, такие как: Германия, США, Япония и др.

В развивающихся странах развитие машиностроительного комплекса основано на использовании дешевой местной рабочей силы, выпуске массовых, трудоемких, технически несложных, невысоких по качеству видов изделий. Среди предприятий здесь много сборочных заводов, получающих комплекты машин в разобранном виде из промышленно развитых стран. Современные машиностроительные заводы располагаются в таких развивающихся странах: Южная Корея, Гонконг, Тайвань, Сингапур, Индия, Турция, Бразилия, Аргентина, Мексика. Главные направления развития их машиностроения - производство бытовой электротехники, автомобилестроение, судостроение.

Лидерами по валовому объему выпуска продукции отрасли является Европейский Союз, Китай, США и Япония. При чем, по валовому объему выпуска продукции машиностроительной отрасли является Евро-

пейский Союз, а по количеству занятых в отрасли - Китай (рис.1.).

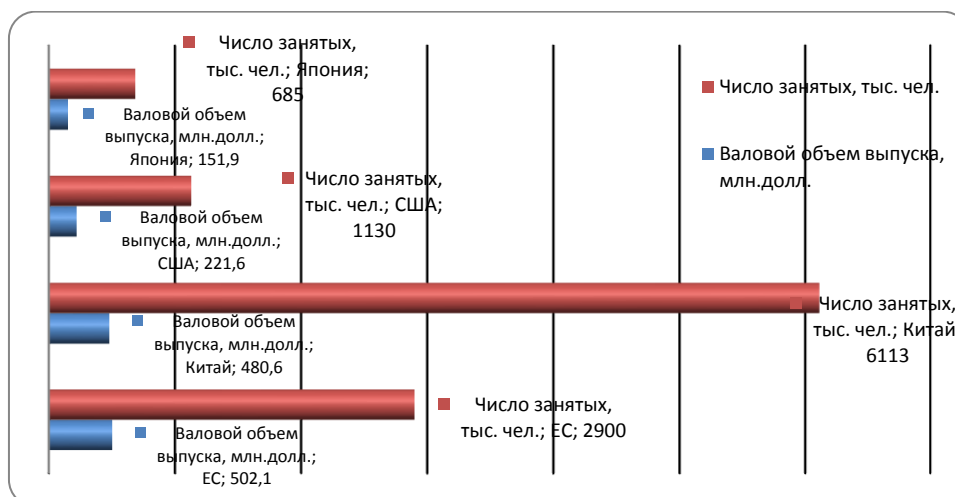

Рис 1. Основные показатели развития мирового машиностроения по странам за 2012 г. [6]

Кроме того, страны Западной Европы, Япония и США являются основными поставщиками на мировом рынке изделий машиностроительного комплекса высокой сложности. В последние годы становится заметной роль Китая в мировом машиностроении.

Усилилась инвестиционная активность китайских компаний которые стали покупать иностранные компании в высокотехнологичных секторах экономики (табл. 1.).

Таблица 1.

Важнейшие проекты с участием прямых китайских инвестиций в наукоемких отраслях экономики [6]

Покупаемая компания или СП	Продукция	Вид сделки	год	Китайская компания-покупатель
Mitsubishi (Япония), Wartsila (Финляндия)	судовые дизельные двигатели	СП	2006	China Shipping Industry Corporation
KSB (Германия)	насосы, трубопроводная арматура	СП	2009	SEC
Duerkopp-Adler (Германия)	оборудование для легкой промышленности	поглощение	2005	Shan Gong Group
Topcut-bullmer (Германия)	оборудование для легкой промышленности	поглощение	2006	New Jack Sewing Machine
FACC AG (Австрия)	углепластики	поглощение	2009	Xi'an Aircraft Industry
ELKEM (Норвегия)	композитные материалы	поглощение	2011	Bluestar Group

В настоящее время китайское машиностроение ориентировано в основном на потребности внутреннего рынка, куда направляется 85% валовой продукции отрасли, доля импорта составляет всего 15% [6].

Если рассматривать территориальную структуру мирового машиностроения, то можно выделить четыре основных региона - Северную Америку, Европу, Восточную и Юго-Восточную Азию и СНГ. На Северную Америку (США, Канада, Мексика) приходится примерно 1/3 стоимости продукции машиностроения. Этот регион является крупнейшим производителем и экспортером машин высокой сложности, изделий тяжелого машиностроения и наукоемких отраслей. В США развиты все отрасли машиностроения, особенно авиаракетно-космическая, военно-промышленная электроника, производство компьютеров, атомно-энергетическая техника, военное кораблестроение, автомобилестроение [7].

На страны Европы также приходится около 1/3 продукции мирового машиностроения. Регион представлен машиностроением всех видов, но особо выделяется общим машиностроением, к которому относят станкостроение, производство оборудования для металлургии, текстильной, бумажной, часовой и других отраслей промышленности, электротехникой и электроникой, транспортным машиностроением. Согласно данным Европейского комитета статистики, лидером

европейского машиностроения по удельному весу производства и занятости в отрасли является Германия (рис.2.).

Из приведенных данных (рис.2.) видно, что на втором месте в ЕС по производству и занятости в машиностроительном комплексе находится Италия, на третьем месте Франция и на четвертом Великобритания. У каждой страны Европейского Союза существует определенная специализация. В Германии в последние годы усилилась специализация в станкостроении и энергетическом машиностроении. В Италии и Франции развиты отрасли автомобилестроения, кроме того Франция располагает большим потенциалом для развития авиастроения. Великобритания также имеет хорошо развитые сферы авиа- и судостроения, которые являются одними из крупнейших в Европе.

Регион, включающий страны Восточной и Юго-Восточной Азии, дает примерно четверть продукции мирового машиностроения. Основным стимулирующим фактором развития машиностроения в странах данного региона является относительная дешевизна рабочей силы. Лидером региона является Япония, крупнейший производитель высококачественной микроэлектроники, электротехники, авиатехники, робототехники и др. Такие страны региона, как Китай, Республика Корея, Тайвань, Таиланд, Сингапур, Малайзия, Индонезия производят трудоемкую про-

дукцию: бытовые электроприборы, автомобили, морские суда и являются активными экспортерами данной продукции [7].

Особый регион мирового машиностроения образуют страны СНГ. Они имеют полную номенклатуру машиностроительного производства. Особенно большое развитие получили здесь отрасли военно-

промышленного комплекса, авиационной и ракетно-космической промышленности, бытовой электроники, отдельные несложные отрасли общего машиностроения: сельскохозяйственной техники, металлоемких станков, энергетического оборудования и др. В то же время по ряду отраслей, особенно наукоемких, отмечается серьезное отставание.

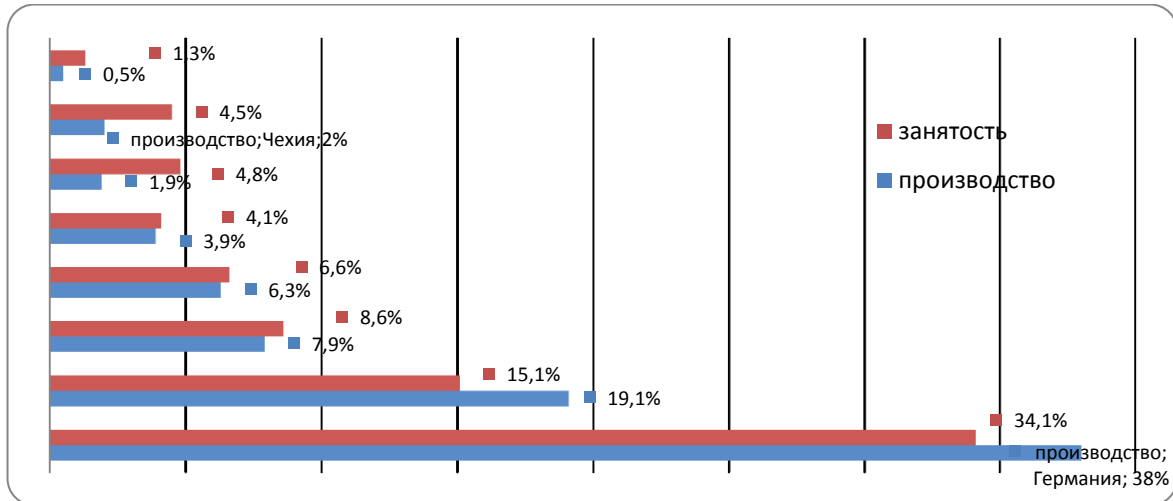

Рис.2. Удельный вес производства и количества занятых в машиностроительном комплексе стран Европейского союза за 2012 г. [6]

Лидером развития машиностроительной отрасли СНГ является Россия, которая обладает мощным потенциалом практических во всех его сферах. В России особенно развито тяжелое машиностроение, станкостроение, транспортное и судостроение, энергетическое, железнодорожное и сельскохозяйственное машиностроение. Особое место в разделении труда занимает производство военной и космической техники, авиационное и ракетостроение, поскольку именно эти отрасли машиностроения России являются ориентированными на импорт. Кроме того, Россия наряду с США является ведущей страной мира, владеющей новейшими технологиями в области развития космической техники. Несмотря на огромный и мощный потенциал и возможности развития машиностроения, Россия имеет слабо развитую инфраструктуру в сфере производства оборудования высокого технологического уровня.

Украина также обладает большим потенциалом в сфере машиностроения. Однако, эта сфера украинской экономики, в большинстве является ориентированной на экспорт. Это обусловлено историческим развитием Украины и промышленной политикой бывшего СССР, которая была нацелена на создание общесоюзных связей между предприятиями промышленности. Исходя из производственно-кооперативных связей, предприятия машиностроения Украины были взаимозависимыми от общесоюзного комплекса приблизительно на 50%. Эти причины обусловили ориентацию современного промышленного производства Украины на внешние рынки, большая часть которых принадлежит странам СНГ. Это подтверждают данные об объемах экспорта из Украины в страны СНГ, доля которого в 2012 году составила 36,8% от общего объема экспорта промышленной продукции (рис.3.).

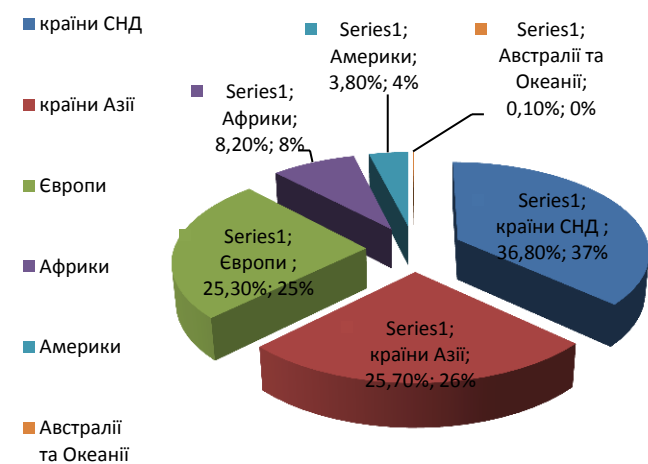

Рис.3. География экспорта промышленной продукции из Украины в страны мира в 2012 г. [5].

Поэтому, в силу исторических причин и общности экономического развития, российский и украинский машиностроительный комплекс имеет следующие общие проблемы:

- низкие темпы роста ведущих наукоемких отраслей в сфере внедрения высоких технологий, а в некоторых случаях и спад производства;
- нарушение технологических связей;
- простои многих машиностроительных предприятий или работа на индивидуальные заказы;
- высокий уровень износа основных фондов (от 70% до 90% в зависимости от отрасли);
- низкие темпы обновления оборудования и выпускаемой продукции (10%);
- неконкурентоспособность большей части продукции машиностроения мировым стандартам;
- низкая надежность производимых машин (из-за плохого качества комплектующих деталей в первый же год эксплуа-

тации из строя выходит от 20 до 30% изделий машиностроения).

Кроме того, кризис 2008-2009 гг. отразился на темпах развития отрасли, как в России, так и в Украине, о чем свидетельствует динамика отраслевых индексов (рис.4.)

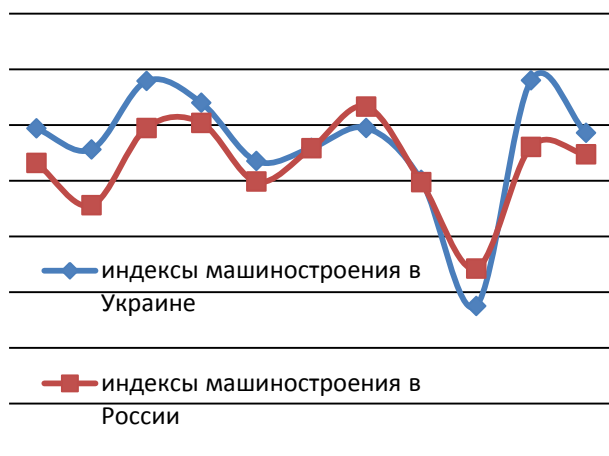

Рис.4. Динамика отраслевого индекса по машиностроению России и Украины за 2001-2011 гг. [3,4]

Из рисунка видно, что развитие машиностроительной отрасли России и Украины идет практически одинаковыми темпами и испытывало одинаковые циклы подъемов и спадов за период с 2001 по 2011, что свидетельствует об общности экономических факторов, влияющих на ее развитие в этих странах. Это также свидетельствует о взаимосвязанном экономическом развитии машиностроительного комплекса этих стран.

Результаты и их обсуждение. Наиболее весомыми факторами, которые влияют на развитие машиностроительного комплекса, являются: наличие сырьевой базы, роль страны в международном разделении труда, наличие в стране замкнутого технологического

цикла, наличие внутреннего и внешнего спроса на продукцию машиностроительного комплекса, системные и глобальные кризисы, степень зависимости отрасли от внешних рынков сбыта.

Поэтому основными направлениями развития машиностроительного комплекса Украины, учитывая проанализированный зарубежный опыт, являются:

- приоритетное развитие наукоемких отраслей, машиностроительного оборудования, автомобилестроения;
- налаживание новых технологических связей со странами ближнего и дальнего зарубежья;
- оживление инвестиционной активности, государственная поддержка предприятий, ориентированная на производство продукции высоких технологий;
- создание современной технологической базы для всех отраслей машиностроительного комплекса с целью снижения энерго-, ресурс- и трудоемкости производства и повышения конкурентоспособности его продукции;
- ориентации продукции на потребности внутреннего рынка и возможности вхождения в мировой рынок;
- экологизация производства, которая предусматривает выпуск ресурсосберегающих и природоохранных видов техники.

Выводы. Машиностроительный комплекс является базой экономического развития страны, который формирует сегодня большую часть ВВП и обеспечивает большой процент занятости населения страны. Именно поэтому, учитывая накопленный зарубежный опыт и тенденции развития машиностроения в мире, Украине необходима структурная перестройка в таких направлениях:

- сокращение диспропорций в темпах роста отдельных отраслей;
- необходимость роста таких отраслей, как станкостроение, приборостроение, электротехническая и электронная промышленность;
- ориентация на внутренние рынки сбыта;
- обеспечение выпуска конкурентоспособной продукции, что обеспечить достойное место украинского машиностроительного комплекса в международном разделении труда.

ЛИТЕРАТУРА (REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Амоша А.И., Вишневикий В.П., Збаразская Л.А. Неоиндустриализация и новая промышленная политика Украины // Экономика промышленности. – 2012.- № 1-2 (57-58). – с.3-33
Amosha AI, Wisniewski, VP, LA Zbarazskaya Neoindustrializacia I novaja promishlennaja politika Ykraini [Neoindustrialization and new industrial policy of Ukraine] // Ekonomika promislivosti. - 2012. - № 1-2 (57-58). - P.3-33
2. Амоша О.И., Чумаченко М.Г., Ляшенко В.И. Перспективы неоиндустриальной трансформации экономики Украины та Донбасу // Структурні реформи і трансформації в промисловості: перспективи і пріоритети: тези доповідей і повідомлень Міжнародної науково-практичної конференції (Донецьк, 17 грудня 2010р.) / НАН України, Інститут економіки промисловості – Донецьк, 2010. –с. 3-6
Amosha OI, MG Chumachenko Lyashenko V.I. Perspektivi neoindustrialnoy transformatsii ekonomiki Ykraini ta Donbassy [Prospects neoindustrialnoy transformatsii ekonomiki Ukrainy that Donbas]// Strukturni reform i transformatsii in promislivosti: Perspectives i prioriteti: Tesi dopovidey i povidomlen Mizhnarodnoy naukovyi-praktichnoy konferentsii (Donetsk, 17 thoracic 2010r.) / National Academy of Sciences of Ukraine, Institut ekonomiki promislivosti - Donetsk, 2010. -C. 3-6
3. Госкомстат России // Электронный ресурс. – Режим доступа: http://www.gks.ru/wps/wcm/connect/rosstat_main/rosstat/ru/statistics/enterprise/industrial/
Goskomstat Rossii[Goskomstat of Russia] / / [Electronic resources]. - Mode of access: http://www.gks.ru/wps/wcm/connect/rosstat_main/rosstat/ru/statistics/enterprise/industrial/
4. Державна служба статистики України [Электронный ресурс] - Режим доступа: http://www.ukrstat.gov.ua/Derjavna_slygba_statistiki_Ykraini [Reigning Statistics Service of Ukraine] [Electronic resource] - Access mode: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
5. Державна підтримка українського експорту. Міністерство економічного розвитку. – Електронний ресурс. – Режим доступу http://ukrexport.gov.ua/ukr/vnishno_t_balans/7027.html
Derjavna pidtrimka ykrainskogo eksportu. Ministerstvo ekonomichnogo rozvitku. [Reigning pidtrimka Ukrayinsky Export. Ministerstvo ekonomichnogo rozvitku]. - //[E-resource]. - Mode of access http://ukrexport.gov.ua/ukr/vnishno_t_balans/7027.html
6. Кондратьев В.Б. Глобальный рынок машиностроения // Электронный ресурс. – Режим доступа: http://www.perspektivy.info/oikumena/ekdom/globalnyj_rynok_mashinostrojenija_2013-10-24.htm

Kondratiev V.B. *Globalnij rinoк mashinostroenia [The global market for engineering]* // [Electronic resources]. - Mode of access: http://www.perspektivy.info/oykumena/ekdom/globalnij_rynok_mashinostrojenija_2013-10-24.htm

7. *Машиностроение в мире* // Электронный ресурс. – Режим доступа: http://www.geoglobus.ru/info/review20/geo_otrasl_m_h_508.php

Mashinostroenie v mire [Mechanical engineering in the world] // [Electronic resources]. - Mode of access: http://www.geoglobus.ru/info/review20/geo_otrasl_m_h_508.php

8. Половинкин В.Н., Фомичев А.Б. Современное состояние и проблемы развития отечественного машиностроения // Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://www.proatom.ru/modules.php?name=News&file=print&sid=4639>

Polovinkin V.N., Fomichev A.B. Sovremennoe sostojanie i problem razvitiia otecestvennogo mashinostroenia [Current state and problems of domestic engineering] // [Electronic resources]. - Mode of access: <http://www.proatom.ru/modules.php?name=News&file=print&sid=4639>

Chukurna E. The analysis of foreign experience of development of machine-building complex.

Annotation: In the article are considered of analyzes the progress of machine-building complex of leading countries of the world trends. The territorial structure of engineer is analyzes in the world. The basic world regions of engineer are considered and countries are distinguished are leaders in this sphere. Basic factors that influence on the prospects of development of machine-building complex of Ukraine are studied and educed. The ways of modernization of machine-building complex of Ukraine are offered taking into account the analyzes foreign experience.

Keywords: *engineer, structure, industry, innovations, power-hungriness.*

Проніна О.В.

Проблеми організації раціонального використання та охорони земель сільськогосподарського призначення

*Проніна Оксана Володимирівна, кандидат наук з державного управління
доцент кафедри державного управління і місцевого самоврядування
Херсонський національний технічний університет, м. Херсон, Україна*

Анотація. У статті пропонуються рекомендації та пропозиції щодо організації раціонального використання та охорони земель сільськогосподарського призначення, обґрунтовано основні причини сучасного стану використання земель.

Ключові слова: охорона земель, раціональне використання земель, технологічні карти, проекти землеустрою, відшкодування втрат.

Вступ. Забезпечення охорони земель та раціональне їх використання потребують комплексного і зрівноваженого взаємоузгодженого підходу. Проте здійснення земельної реформи призвело до суттєвих структурних зрушень у землекористуванні, але водночас “це відбувалося без врахування соціально-економічних та екологічних чинників... Останніми роками практично не проводяться природоохоронні заходи, що спричинило негативні наслідки в землекористуванні” [7].

Тривале екстенсивне ведення сільськогосподарського виробництва, надмірна сільськогосподарська освоєність і розораність земель, диспропорції в структурі сільськогосподарських, водних і лісових угідь стали основними причинами сучасного стану охорони та використання земель. Проблематика еколого-економічного обґрунтування формування сільськогосподарського землекористування на регіональному рівні в умовах значної парцеляції землеволодіння також залишається дослідженою недостатньо.

Скорочений опис публікацій по темі. Питання раціонального використання та охорони земель сільськогосподарського призначення були і залишаються предметом пильної уваги українських учених. Серед публікацій останніх років варто виділити праці О. О. Бредіхіна, М. С. Богіри, Т. О. Євсюкова, А. Г. Мартина, А. Я. Сохничя, М. Г. Ступеня та інших учених. У них сформульовані основні засади розвитку земельних відносин з урахуванням принципів екологічного землекористування. Оскільки система використання землі перебуває в критичному стані, то складність і багатогранність питань, пов'язаних з реалізацією принципів раціонального землекористування на практиці, зумовлює необхідність подальших досліджень.

Ціль. Метою нашого дослідження є вивчення проблем і розробка рекомендацій та пропозицій щодо організації використання та охорони земель сільськогосподарського призначення в сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу. Земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Власність на землю зобов'язує землекористувача берегти її. Такі правопорушення, як самовільне захоплення та нецільове використання земельних ділянок, зняття родючого шару без дозволу, забруднення земель, непроведення рекультивції земель тощо завдають значних збитків державі та власникам землі, призводять до незворотної втрати землями якості та родючості. Ефективна протидія порушенням земельного законодавства та недотриманню норм раціонального землекористування є го-

ловною запорукою збереження корисних властивостей землі для майбутніх поколінь, забезпечення високої якості довкілля та умов для проживання людей. Вирішення завдання може бути здійснене за рахунок реалізації таких заходів:

- запровадити економічний механізм відповідальності порушників земельного законодавства, затвердити методичку та порядок визначення розміру шкоди, заподіяної внаслідок самовільного зайняття земельних ділянок, використання земельних ділянок не за цільовим призначенням, зняття ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) без спеціального дозволу;
- розробити галузеву систему стандартів і нормативів у сфері охорони та використання земель, а також запровадити їх у процес розробки документації із землеустрою та при встановленні обмежень у використанні земель;
- запровадити ефективно функціонуючий Державний фонд документації із землеустрою;
- забезпечити обов'язковість розробки та реалізації власниками землі та землекористувачами робочих проектів землеустрою щодо рекультиваци порушених земель, землювання малопродуктивних угідь, захисту земель від ерозії, підтоплення, заболочення, вторинного засолення, висушення, зсувів, ущільнення, закислення, забруднення промисловими та іншими відходами, радіоактивними та хімічними речовинами, поліпшення сільськогосподарських земель, підвищення родючості ґрунтів;
- проводити періодичний моніторинг земель на основі використання даних дистанційного зондування Землі, створити автоматизовану інформаційну систему для виявлення порушень земельного законодавства і, перш за все, нецільового використання земельних ділянок.

Питання організації землекористування сьогодні є достатньо складним і потребує дещо видозмінених підходів. Насамперед постійна трансформація земель у межах землекористувачів, процеси реструктуризації та модернізації у великих підприємствах, переважно з іноземним капіталом, свідчать про потребу в проведенні землеустрою у значно ширших масштабах. Для цього може бути вибрана територія району або його складової частини, можливо куща. Це потребує зростання адміністративно-територіальних реформ і пов'язано з окремими особливостями землевпорядкування, оскільки в межах населеного пункту ними розпоряджаються місцеві ради, а за його межами – державні адміністрації. На користь такого підходу свідчить організація виробничої, комунальної і соціальної інфраструктур, що часто не вписується в межі землекористування населених пунктів.

Серед пріоритетних завдань у розробці схеми (проєкту) землеустрою сільського адміністративного району, які б забезпечили збалансоване вирішення еко-

номічних та екологічних проблем, виокремлюють два основні:

- 1) визначення напрямів (пріоритетів) територіального розвитку регіону (економічного, природно-заповідного, соціального);
- 2) організація використання земельного фонду відповідно до пріоритетного розвитку регіону (адміністративного району) [6].

Особливого значення набуває дотримання нормативів щодо інтенсифікації використання земель сільськогосподарського призначення. Це насамперед стосується обмеження вирощування окремих (особливо технічних) культур, застосування окремих технологій та окремих технологічних операцій. Ці показники повинні знайти відображення в технологічних картах вирощування окремих культур. Особливо проблемним є використання орендованих земель великими сільськогосподарськими підприємствами, які в дуже інтенсивний спосіб використовують орендовані землі. Рациональне використання земель може бути забезпечене лише за умови розробки проекту землеустрою. Це вимагає відповідної послідовності його реалізації, зокрема “створення ерозійно стійкого каркасу агроландшафту, який повинен забезпечити підтримання агроєкосистеми в стійкому стані за рахунок здійснення спеціальних природоохоронних заходів і впровадження технологій, а також регулювання господарських чинників. Основою сучасного землеустрою має стати ландшафтна структуризація сільськогосподарських територій з детальною характеристикою рельєфу, якості ґрунтів, мікрокліматичного режиму тощо”. Такий підхід дозволить рационально використовувати кожен земельну ділянку, визначити структуру та обсяги відповідних інвестицій. Тому цілком можна погодитися з думкою, що нині одним із найактуальніших завдань у сфері землекористування є дослідження та узаконення методологічних основ інвестиційної діяльності з метою підвищення ефективності використання та охорони земель сільськогосподарських підприємств через формування інвестиційної привабливості землекористування та вдосконалення цього процесу через проекти землеустрою [6].

Безперечно, у кожному господарстві повинен бути проект землевпорядкування, як основний документ, що регламентує використання земель. Саме він є необхідним для формування виробничої програми господарства, його ресурсного потенціалу та побудови стратегії його розвитку. Для забезпечення відповідної економічної ефективності та екологічної стабільності доцільною є розробка науково-технічної землевпорядної документації, яка, на думку А. Тихонова і В. Феденко, повинна передбачати:

- рациональне економічне використання земельної ділянки;
- поліпшення екологічного стану ґрунту території підприємства;
- технологічні карти вирощування сільськогосподарських культур;
- забезпечення сільськогосподарського підприємства робочою силою;
- графічні матеріали щодо рационального використання землекористування сільськогосподарських підприємств, його науково обґрунтованого землеустрою;
- проектування сівозмін на засадах контурно-меліоративної організації території [7].

Відповідно до статті 55 Закону України “Про охорону земель”, прийнятого 19 червня 2003 року, фінансування заходів з охорони земель і ґрунтів здійснюється за рахунок Державного бюджету України, місцевих бюджетів, зокрема за рахунок коштів, що надходять у порядку відшкодування втрат з сільськогосподарського і лісогосподарського виробництва, від плати за землю, а також коштів землевласників, землекористувачів та інших джерел, не заборонених законом [3]. Фактично складається так, що основним джерелом фінансування заходів з охорони земель є плата за втрату угідь, а інші статті надходжень практично не реалізуються.

Згідно зі статтею 207 Земельного кодексу України до втрат сільсько-господарського і лісогосподарського виробництв належать втрати сільськогосподарських угідь, лісових земель і чагарників, а також втрати, завдані обмеженням у землекористуванні та погіршенням якості земель. Такому порядку вилучення коштів підлягають втрати сільськогосподарських угідь (рілля, багаторічних насаджень, перелогів, сінокосів, пасовищ), лісових земель і чагарників як основного засобу виробництва в сільському і лісовому господарстві внаслідок вилучення (викупу) землі для потреб, не пов'язаних із сільськогосподарським і лісогосподарським виробництвом, та втрати, завдані обмеженням прав власників землі і землекористувачів, у тому числі орендарів, або погіршення якості угідь внаслідок негативного впливу, спричиненого діяльністю громадян, юридичних осіб, органів місцевого самоврядування або держави, а також у зв'язку з вилученням сільськогосподарських угідь, лісових земель і чагарників із господарського обігу внаслідок встановлення охоронних, санітарних та інших захисних зон [2].

Статтею 209 Земельного кодексу України кошти на відшкодування втрат, пов'язаних із вилученням угідь, зараховуються на спеціальні рахунки відповідних місцевих рад у таких розмірах: Автономній Республіці Крим, обласним радам – 25%, районним радам – 15%, міським, сільським, селищним радам – 60%.

Передусім ми вважаємо таку структуру розподілу недостатньо обґрунтованою. По-перше, оскільки основну втрату несуть саме сільські громади, то, очевидно, саме їм належить найбільша компенсація, яка може бути використана як на природоохоронні заходи, так і на соціально-економічні потреби. По-друге, землі сільських громад найбільше вписуються в масштаб територіального району, що, як зазначено, потребує розробки єдиного проекту землеустрою на рівні району. Саме тому вважаємо за необхідне змінити структуру відрахувань з розглядуваного джерела на користь районних рад, що може, з одного боку, стимулювати їх до прискорення процесів реформування земельних відносин, а з другого – забезпечувати дотримання встановлених норм і нормативів у використанні земель.

Існує й достатньо інших проблем. Зокрема, О. Бредіхін особливу увагу звертає на такі: “...несвоєчасна сплата втрат землевласниками та землекористувачами; використання коштів, що надходять у порядку відшкодування втрат сільськогосподарського і лісогосподарського виробництва до місцевих рад не за ці-

льовим призначенням; неможливість використання коштів через відсутність відповідних програм та проєктів землеустрою” [1].

Для встановлення суми відшкодування за втрати, заподіяні самовільним зайняттям земельних ділянок, нецільове використання їх, зняття ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) без спеціального дозволу, розроблена і затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 25.07.2007р. № 963 відповідна методика. До речі, окремі розрахунки показують, що загальна сума щорічної шкоди, завданої порушенням земельного законодавства, складає близько 4 млрд грн [2].

Для регіону проблемним є використання коштів відшкодування за втрати сільськогосподарського і лісогосподарського виробництва, оскільки вони мають цільове призначення. Вважаємо, що ці кошти можуть бути використані й на інші цілі, пов’язані зі зрівноваженим розвитком сільських регіонів (територій). Натомість на охорону земель можуть бути спрямовані кошти від плати за землю. Законодавством передбачено, що ці кошти надходять до місцевих бюджетів і повинні використовуватися лише для фінансування заходів з охорони земель, підвищення їх родючості, здійснення землеустрою, ведення державного земельного кадастру, економічного стимулювання власників землі і землекористувачів та інших заходів, пов’язаних із збереженням раціонального використання земельних ресурсів [4].

Цілком можна погодитися з думкою, що “розмір оплати за природні і трудові ресурси і штрафів за їх погіршення повинен покривати шкоду від їх деградації і витрати на їх повне або до нормативно прийнятого рівня відновлення з розрахунком поступового підвищення, а не зниження цих нормативів. Одержані кошти необхідно вкладати для досягнення корисного ефекту саме в тих регіонах (природних системах), де відбулося порушення, а додатково в місцях рекреації населення і на утворення резервного фонду підтримання екологічної рівноваги” [4]. Разом з тим, автор вважає, що система оплати і штрафів повинна певною мірою стимулювати раціональне використання земель.

Як вдало підкреслюють А. Мартин та Т. Євсюков, проблема в тому, що більшість нормативів у галузі використання земель та охорони природи розроблялася ще в 60-80-х роках минулого століття на основі досягнень науки радянського періоду [3]. Важливим є перегляд існуючих нормативів і розробка нових стандартів, але обов’язково з урахуванням міжнародних. Існуюча система нормативів у галузі охорони земель характеризується безсистемністю, розпорошеністю та фрагментарністю. Тому дуже актуальною є розробка Держземагентством України Концепції нормування і стандартизації в галузі охорони земель [3]. Такі нормативи повинні, на нашу думку, враховувати і регіональні особливості в землекористуванні.

У землеволодінні і використанні земель нагромадилося багато інших проблем, які значно погіршують ці процеси. Особливу увагу доцільно звернути на розміри землекористувань. Відповідно до існуючого законодавства площу особистих селянських господарств обмежено до 2 га, а загальну площу землі в

приватній власності – до 100 га. Якщо певною мірою можна погодитися з другим, оскільки тут очевидним є дотримання принципу соціальної справедливості, то аж ніяк не доречним виглядає обмеження розмірів особистого селянського господарства. Такі обмеження не сприяють ні ефективному використанню ресурсів праці селянської сім’ї, ні залученню сільськогосподарської техніки, оскільки коротка довжина гону і мала площа окремих ділянок збільшують експлуатаційні витрати. Це значно гальмує й розвиток малих підприємницьких структур на селі, консолідацію земельних ділянок. На протипагу цьому і підозрілою є ситуація, коли орендується земля на 50 років, а окремі крупні фінансові групи – підприємства мають у своєму користуванні десятки тисяч гектарів орних земель, які обробляються вахтовим методом з використанням переважно хімічних засобів живлення і захисту рослин, без збагачення органічного складу ґрунтів. Крім того, це зовсім не сприяє розвитку сільських територій, а через інтенсивний спосіб обробітку посилює процеси безробіття на селі, гальмуючи його соціально-культурний розвиток.

Суттєвою причиною нераціонального використання земель, безперечно, є неповне і неоднакове використання земельних наділів (паїв). Основними причинами цього М. Ступень і М. Богіра вважають:

- 1) нездатність власників паїв через відсутність відповідної матеріально-технічної бази і коштів обробляти свою землю;
- 2) допущені помилки при розподілі земельних масивів на земельні паї 5 органами місцевого самоврядування та при складанні проєктів роздержавлення і приватизації землі приватними організаціями [6].

Перша причина пов’язана з відсутністю коштів, передусім власних, у селян, рівень доходів яких завжди був низьким. Це не дало змоги зробити відповідні інвестиції в сільське господарство. Проблема особливо загострилася в період ринкової кризи. Однак певною мірою вона може бути розв’язана за рахунок нетрадиційних джерел надходження коштів – надходження від заробітчанства.

Друга значна причина – відсутність відповідної інфраструктури. Саме це не дозволило забезпечити виконання сільськогосподарських робіт машинами і механізмами за і так слабкої бази сільського господарства, забезпечити виробників матеріальними ресурсами та налагодити процеси збуту сільськогосподарської продукції.

Висновки. Забезпечення охорони земель і раціональне їх використання потребують комплексного і зрівноваженого взаємоузгодженого підходу. Передусім необхідна чітка узгодженість питань землекористування на всіх рівнях – від місцевого до державного, врахування інтересів як окремих громадян, громад, так і суспільства загалом. Необхідна розробка відповідної державної стратегії у сфері охорони і раціонального використання земель, узгодженої зі стратегіями регіональних відповідних програм і планів, з урахуванням першочерговості заходів та концентрації об’єктів. Обов’язковими є дії на розробку для кожної адміністративно-територіальної одиниці схем землеустрою, а для землевласників і землекористувачів – проєктів землеустрою.

ЛІТЕРАТУРА (REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Бредіхін О. Економічні проблеми охорони земель в Україні / О. Бредіхін // Землевпорядний вісник. – 2007. – № 5. – С. 37 - 40.
Bredikhin A. The economic problems of land in Ukraine / O. Bredikhin // Land management Gazette. - 2007. - № 5. - S. 37 - 40.
2. Земельний кодекс України : наук.-практ. коментар / [за ред. В. І. Семчика]. – К. : Ін-Юре, 2003. – 676 с.
The Land Code of Ukraine : scientific-practical . Comment / [ed. VI Semchuka]. - K.: In- Ure , 2003. - 676 p.
3. Мартин А. Г. Сучасний стан та пропозиції щодо нормування в галузі охорони земель в Україні / А. Г. Мартин, Т. О. Євсюков // Землеустрій і кадастр. – 2008. – № 1. – С. 21-27.
Martin AG Current status and proposals for norms in the field of land in Ukraine / AG Martin , T. Onkar // Land management and cadastre. - 2008. - № 1. - P. 21-27 .
4. Про охорону земель : Закон України від 19.06.2003 р. № 962-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 39. – С. 349.
On Land Protection Law of Ukraine of 19.06.2003 № 962 -IV // Supreme Council of Ukraine . - 2003. - № 39. - S. 349.
5. Сохнич А. Екологічна політика: алгоритм практичних рішень / А. Сохнич // Вісник Львівського державного аграрного університету : землевпорядкування і земельний кадастр. – 2002. – № 2. – С. 189-194.
Sokhnych A. Environmental policy : an algorithm for practical solutions / A. Sokhnych // Bulletin of the Lviv State Agrarian University: Land Management and Land Cadastre . - 2002. - № 2. - P. 189-194 .
6. Ступень М. Шляхи вдосконалення раціонального використання земель сільгосппризначення на прикладі Львівської області / М. Ступень, М. Богіра // Землевпорядний вісник. – 2007. – № 5. – С. 34-35.
The degree of M. Ways of improving the rational use of agricultural land as an example of Lviv region / M. Degree, M. Bohira // Land management Gazette. - 2007. - № 5. - P. 34-35
7. Тихонов А. Т. Наукові підходи до землеустрійного проектування агроформувань на засадах сталого розвитку землекористування / А. Т. Тихонов, В. П. Феденко // Землевпорядний вісник. – 2002. – № 4. – С. 23-26.
Tikhonov T. scientific approach to designing zemleustriynoho agricultural enterprises based on the sustainable development of land use / T. Tikhonov, VP Fedenko // Land management Gazette. - 2002. - № 4. - P. 23-26

Pronina O.V. The problem of rational use and protection of agricultural land

Abstract. The article offers advice and suggestions on the organization of rational use and protection of agricultural land, the major causes of the current state of land use.

Keywords: land protection, rational land use and engineering maps, land use projects, punitive damages.

Пронина О.В. Проблемы организации рационального использования и охраны земель сельскохозяйственного назначения.

Аннотация. В статье предлагаются рекомендации и предложения по организации рационального использования и охраны земель сельскохозяйственного назначения, обоснованы основные причины современного состояния использования земель.

Ключевые слова: охрана земель, рациональное использование земель, технологические карты, проекты землеустройства, возмещение потерь.

Editor-in-chief: Dr. Xénia Vámos

The journal is published by the support of
Society for Cultural and Scientific Progress in Central and Eastern Europe

Készült a Rózsadomb Contact Kft nyomdájában.
1022 Budapest, Balogvár u. 1.
www.rcontact.hu